

॥ ॐ ह्रीं श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

पायकवर्य श्री उमास्पाति महाराज विरचित
श्री तत्पार्थाधिगम सूत्र

भाग-२

भूण गाथाओ, शब्दार्थ, सूत्रार्थ, भाषार्थ, प्रश्नोत्तरी,
परीक्षा-पत्रो साथे सरण भाषामां विस्तृत विवेचन

: संपादक - विवेचक :
चंद्रकान्त भहेता (New Jersey, USA)

: प्रकाशक :
तत्पार्थ स्वाध्याय गुप
(New Jersey, USA)

અનુક્રમણિકા (ભાગ-૨)

વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
------	-------	-------

અધ્યાય-૬

યોગનું સ્વરૂપ	૬-૧	૧ - ૪
આશ્રવનું સ્વરૂપ-ભેદો	૬-૨ થી ૬-૭	૫ - ૨૧
અધિકરણના ભેદો	૬-૮ થી ૬-૧૦	૨૧ - ૨૬
જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના આશ્રવો	૬-૧૧	૨૭ - ૩૦
વેદનીયકર્મના આશ્રવો	૬-૧૨ થી ૬-૧૩	૩૦ - ૩૮
મોહનીયકર્મના આશ્રવો	૬-૧૪ થી ૬-૧૫	૩૯ - ૪૪
આયુષ્યકર્મના આશ્રવો	૬-૧૬ થી ૬-૨૦	૪૪ - ૪૯
નામકર્મના આશ્રવો	૬-૨૧ થી ૬-૨૩	૫૦ - ૫૮
ગોત્રકર્મના આશ્રવો	૬-૨૪ થી ૬-૨૫	૫૮ - ૬૦
અંતરાયકર્મના આશ્રવો	૬-૨૬	૬૦ - ૬૪
સંક્ષિપ્ત સાર	. . . . .	૬૫ - ૬૬
પ્રશ્નપત્રો	. . . . .	૬૭ - ૭૭

અધ્યાય-૭

પ્રતની વ્યાખ્યા, અણુપ્રતો-મહાપ્રતો	૭-૧ થી ૭-૭	૭૮ - ૯૯
પાંચ મહાપ્રતો વિષે ચર્ચા	૭-૮ થી ૭-૧૨	૯૯ - ૧૦૭
પ્રતી અને તેના ભેદો	૭-૧૩ થી ૭-૧૫	૧૦૭ - ૧૧૦
ગુણપ્રતો-શિક્ષાપ્રતો-સંલેખના	૭-૧૬ થી ૭-૧૭	૧૧૦ - ૧૧૬
પ્રતોના અતિચારો	૭-૧૮ થી ૭-૨૨	૧૧૬ - ૧૪૨
દાન-દાનની ક્રિયા અને ફળ	૭-૨૩ થી ૭-૨૪	૧૪૨ - ૧૪૬
સંક્ષિપ્ત સાર	. . . . .	૧૪૭ - ૧૪૮
પ્રશ્નપત્રો	. . . . .	૧૪૯ - ૧૫૪

અધ્યાય-૮

કર્મબંધના હેતુ-બંધના ભેદો-આઠ કર્મો	૮-૧ થી ૮-૬	૧૫૫ - ૧૬૮
જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ભેદો	૮-૭ થી ૮-૮	૧૬૯ - ૧૭૩
વેદનીયકર્મના ભેદો	૮-૯	૧૭૩ - ૧૭૪
મોહનીયકર્મના ભેદો	૮-૧૦	૧૭૪ - ૧૮૨
આયુષ્યકર્મના ભેદો	૮-૧૧	૧૮૨ - ૧૮૩
નામકર્મના ભેદો	૮-૧૨	૧૮૩ - ૨૦૦

વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
ગોત્રકર્મના ભેદો.	૮-૧૩	૨૦૦ - ૨૦૧
અંતરાય કર્મના ભેદો-પ્રશ્નોત્તરી	૮-૧૪	૨૦૧ - ૨૦૮
આઠ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય સ્થિતિ પ્રકૃતિબંધ-સ્થિતિબંધ.	૮-૧૫ થી ૮-૨૧	૨૦૮ - ૨૧૪
રસબંધ	૮-૨૨ થી ૮-૨૪	૨૧૪ - ૨૨૨
પ્રદેશબંધ	૮-૨૫	૨૨૨ - ૨૨૭
પુણ્યપ્રકૃતિ	૮-૨૬	૨૨૭ - ૨૩૦
સંક્ષિપ્ત સાર	. . . . .	૨૩૧ - ૨૩૩
પ્રશ્નપત્રો.	. . . . .	૨૩૪ - ૨૪૦

અધ્યાય-૯

સંવર-નિર્જરા-ગુપ્તિ-સમિતિ.	૯-૧ થી ૯-૫	૨૪૧ - ૨૪૮
દસ પ્રકારના યતિધર્મો	૯-૬	૨૪૮ - ૨૫૪
બાર ભાવનાઓ (અનુપ્રેક્ષાઓ)	૯-૭	૨૫૪ - ૨૭૪
૨૨ પરિષદો	૯-૮ થી ૯-૧૭	૨૭૪ - ૨૯૨
પાંચ ચારિત્રો	૯-૧૮	૨૯૨ - ૩૦૧
તપ અને તેના ભેદો	૯-૧૯ થી ૯-૨૬	૩૦૧ - ૩૨૦
ધ્યાન અને તેના ભેદો	૯-૨૭ થી ૯-૪૬	૩૨૦ - ૩૫૨
ગુણશ્રેણી	૯-૪૭	૩૫૨ - ૩૫૫
નિગ્રંથ (સાધુ) ના પાંચ ભેદો	૯-૪૮ થી ૯-૪૯	૩૫૫ - ૩૬૩
સંક્ષિપ્ત સાર	. . . . .	૩૬૪ - ૩૬૬
પ્રશ્નપત્રો.	. . . . .	૩૬૭ - ૩૭૬

અધ્યાય-૧૦

કેવળજ્ઞાન અને કર્મક્ષયના કારણો	૧૦-૧ થી ૧૦-૨	૩૭૭ - ૩૮૧
મોક્ષની વ્યાખ્યા	૧૦-૩	૩૮૧
મોક્ષમાં કયા ભાવો ન હોય ?	૧૦-૪	૩૮૨ - ૩૮૪
કર્મક્ષય થતાં આત્માની ઊર્ધ્વગતિનું કારણ.	૧૦-૫ થી ૧૦-૬	૩૮૪ - ૩૮૮
બાર દ્વારોથી સિદ્ધની વિચારણા	૧૦-૭	૩૮૮ - ૩૯૩
સંક્ષિપ્ત સાર	. . . . .	૩૯૪ - ૩૯૫
પ્રશ્નપત્રો.	. . . . .	૩૯૬ - ૩૯૭
શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર મૂળ ગાથા (અધ્યાય ૬ થી ૧૦)	. . . . .	૩૯૮ - ૪૦૫
પ્રશ્નપત્રોના જવાબો (અધ્યાય ૬ થી ૧૦)	. . . . .	૪૦૬ - ૪૧૦

તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાગ-૨

અધ્યાય : ૬

સૂત્ર (૬-૧) પ્રયોજન :- યોગનું સ્વરૂપ સમજાવે છે :-

કાયવાઙ્મનઃ કર્મયોગઃ	૬-૧
કાયવાઙ્મનઃ કર્મયોગઃ	૬-૧
કાયવાઙ્મનઃ કર્મયોગઃ	૬-૧

શબ્દાર્થ :- કાય = શરીર, વાઙ્ = વચન, વાણી, મનઃ = મન, કર્મ = ક્રિયા, યોગઃ = આત્મવીર્યનું પરિસ્પન્દન.

સૂત્રાર્થ :- કાયા, વચન અને મનની ક્રિયા એ યોગ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- પ. પૂ. ઉમાસ્વાતિ મહારાજશ્રી અહીં આશ્રવ તત્ત્વની ભૂમિકા “યોગ” થી શરૂ કરે છે. યોગ એટલે વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી અને પુદ્ગલના આલંબનથી (માધ્યમથી) પ્રગટ થતું આત્મવીર્ય અથવા આત્મશક્તિ. દરેક સંસારી જીવમાં રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ મન, વચન અને કાયાના આલંબનથી થાય છે. આત્મામાં રહેલી શક્તિ એક જ છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરવાના સાધનો ત્રણ છે મન, વચન અને કાયા.

યોગના મૂળ ભેદ-૩

કાયયોગ :- કાયાના આલંબનથી થતો શક્તિનો ઉપયોગ.

વચનયોગ :- વચન (વાણી)ના આલંબનથી થતો શક્તિનો ઉપયોગ.

મનોયોગ :- મનના આલંબનથી થતો શક્તિનો ઉપયોગ.

યોગના પેટા ભેદ -૧૫

કાયયોગ-૭

વચનયોગ-૪

મનોયોગ-૪

કાયયોગના સાત પેટાભેદો

- ઔદારિક કાયયોગ
- ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ
- વૈક્રિય કાયયોગ
- વૈક્રિય મિશ્ર કાયયોગ
- આહારક કાયયોગ
- આહારક મિશ્ર કાયયોગ
- તૈજસ કાર્મણ કાયયોગ

(૧) ઔદારિક કાયયોગ : ઔદારિક શરીર દ્વારા થતો શક્તિનો ઉપયોગ. આ કાયયોગ શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ સંપૂર્ણ ભવ સુધી ચાલુ રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યચના ભવમાં જ આ યોગ હોય છે. દેવ-નારકીના ભવમાં વૈક્રિય કાયયોગ હોય છે.

(૨) ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ : પરભવમાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ જીવ ઔદારિક શરીરની રચના શરૂ કરી દે છે. જ્યાં સુધી તે શરીર પૂર્ણરૂપે તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી કાયાની પ્રવૃત્તિ કેવળ ઔદારિક શરીરથી થતી નથી. પરંતુ કાર્મણ કાયયોગની પણ મદદ લેવી પડે છે. જ્યાં સુધી ઔદારિક શરીર પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ઔદારિક અને કાર્મણ એ બે નો મિશ્ર યોગ હોય છે. ઔદારિક શરીર પૂર્ણ થયા પછી ફક્ત ઔદારિક કાયયોગ હોય છે. પછી પણ કાર્મણકાયયોગ ચાલુ જ હોય છે પરંતુ ઔદારિકશરીર સંપૂર્ણપણે બની ગયું હોય છે. તેની જ પ્રધાનપણે વિવક્ષા થાય છે.

(૩) વૈક્રિયકાયયોગ : વૈક્રિયશરીર દ્વારા થતો આત્મશક્તિનો ઉપયોગ. મૂળ વૈક્રિયકાયયોગ, વૈક્રિયશરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી સંપૂર્ણ ભવ સુધી હોય છે. જ્યારે ઉત્તરવૈક્રિયશરીરમાં તે ઉત્તરશરીર હોય ત્યાં સુધી જ તેના સંબંધી વૈક્રિયકાયયોગ હોય છે.

(૪) વૈક્રિયમિશ્ર કાયયોગ : મૂળ વૈક્રિયશરીર (દેવોના અને નારકીના શરીર) ની અપેક્ષાએ તૈજસ કાર્મણ સહિત વૈક્રિયશરીરનો જે વ્યાપાર તે વૈક્રિયમિશ્રકાય યોગ. લબ્ધિવાળા વૈક્રિયશરીર (લબ્ધિધારી ગૃહસ્થ અથવા મુનિ) ની અપેક્ષાએ ઔદારિકશરીર સહિત વૈક્રિયશરીરનો જે વ્યાપાર તે વૈક્રિયમિશ્રકાયયોગ જાણવો.

(પ) આહારક કાયયોગ : આહારક શરીર દ્વારા થતો આત્મશક્તિનો ઉપયોગ તે આહારક કાયયોગ. આહારક શરીર તૈયાર થયા પછી તેનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધીના પૂર્વેના વચ્ચેના સમયમાં આહારક કાયયોગ હોય છે. આ યોગ આહારક લબ્ધિવાળા ચૌદ પૂર્વધર મુનિમહાત્માને જ હોય છે.

(દ) આહારકમિશ્ર કાયયોગ : ઔદારિક શરીર સહિત આહારક શરીરનો જે વ્યાપાર તે આહારકમિશ્રકાયયોગ કહેવાય છે. આ મિશ્રકાયયોગ આહારક શરીરનો પ્રારંભ કરતી વખતે અને વિસર્જન (At the time of removal આહારક body) કરતી વખતે અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે. અમુક આચાર્યોના મતે પ્રારંભમાં જ આ યોગ હોય છે. બીજા આચાર્યોના મતે પ્રારંભમાં અને સમાપ્તિમાં એમ બન્નેમાં મિશ્રકાયયોગ હોય છે.

(૭) તૈજસકાર્મણ કાયયોગ : જીવને પરભવમાં ઋજુગતિએ અથવા વક્રગતિએ જતાં એક - બે કે ત્રણ સમય સુધી આ કાયયોગ હોય છે. અહીં તૈજસ શરીર સદા કાર્મણની સાથે જ રહેતું હોવાથી કાર્મણ શરીરમાં તૈજસશરીરનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. તેથી કાર્મણયોગ આવું ટુંકું નામ પણ બોલાય છે.

આ સાતમાંથી કોઈપણ કાયયોગ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે. ત્યારપછી યોગ બદલાઈ જાય છે. જેમાં ત્રણે યોગ હોય છે ત્યાં કાયયોગને બદલે વચનયોગ કે મનોયોગ પ્રવર્તે છે. તેથી એક યોગ સંબંધિ આશ્રવ પણ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ હોય છે.

વચનયોગ : (૧) સત્ય વચનયોગ (૨) અસત્ય વચનયોગ (૩) મિશ્ર (સત્યાસત્ય) વચનયોગ અને (૪) અસત્યામૃષા વચનયોગ.

(૧) સત્ય વચનયોગ : સત્ય વચન બોલવું તે. દા.ત. પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને કેવળી છે. જીવનમાં પાપનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સંવર ઉપાદેય તત્ત્વ છે વગેરે.

(૨) અસત્ય વચનયોગ : અસત્ય વચન બોલવું તે. દા.ત., પાપ જેવું આ વિશ્વમાં કંઈ છે જ નહિ.

(૩) મિશ્ર વચનયોગ : થોડું સત્ય અને થોડું અસત્ય વચન બોલવું તે. દા.ત., ઘેટા-બકરા સાથે જઈ રહ્યા હોય તો પણ “આ ઘેટાઓ જાય છે” તેમ કહેવું. તેમાં ઘેટા જાય છે એ સત્ય છે પણ બકરા પણ જતાં હોવા છતાં ન કહેવું તે અસત્ય છે માટે તેને મિશ્ર વચનયોગ કહ્યો છે.

(૪) અસત્યામૃષા : સત્ય પણ નહિ અને અસત્ય પણ નહિ તેવું વચન. દા.ત., ગામ જા. અથવા આવો, પધારો, બેસો. આ વાક્યોમાં માત્ર લોકવ્યવહારની જ વાત હોય છે પરંતુ ભગવાને કહેલા તત્ત્વની વાત હોય જ નહિ. તેથી ભગવંતે કહેલા તત્ત્વ પ્રમાણે છે એમ પણ ન કહેવાય અને તે પ્રમાણે નથી એમ પણ ન કહેવાય.

મનોયોગ : વચનયોગના જે ચાર પ્રકાર છે તે જ ચાર પ્રકાર મનોયોગના છે. અર્થ પણ તે જ છે. માત્ર બોલવાના સ્થાને વિચાર કરવો એમ સમજવું. આ રીતે ૭ - કાયયોગ, ૪ - વચનયોગ અને ૪ - મનોયોગ મળીને કુલ ૧૫ યોગ કહ્યા છે.

સાર : આત્મા એક અખંડ દ્રવ્ય છે અને મન, વચન, કાયા એ ત્રણે યોગ આત્માના પરિણમન રૂપ છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં “સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” કહ્યું એટલે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણેનો સમન્વય તે મોક્ષમાર્ગ છે. તેમ અહીં કાયાદિ ત્રણેનો વપરાશ તે યોગ છે તેમ સમજવું. આ સૂત્રમાં રહેલ કર્મ શબ્દ કાયાદિ ત્રણે સાથે જોડવાનો છે. તેથી કાયકર્મ, વચનકર્મ અને મનઃકર્મ એ ત્રણેને અલગ અલગ વિચારવું. જેથી કાયયોગ, વચનયોગ અને મનોયોગ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન યોગો છે તેમ સમજવું પણ ત્રણેનો સમન્વય થવાથી કોઈ એક યોગ બને છે તેમ સમજવું નહીં. આ જે પંદર પ્રકારના યોગ કહ્યા તે શુભ અને અશુભ બે પ્રકારે છે. વ્યવહારિક જગતમાં જેને યોગ કહેવામાં આવે છે તે યોગ કરતાં જૈન દર્શનમાં યોગની વ્યાખ્યા તદ્દન અલગ જ છે. આ સૂત્રમાં યોગનો અર્થ “મન-વચન-કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ” એવો થાય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં આ ત્રણે યોગ બદલાયા કરે છે કારણકે કોઈપણ યોગ જઘન્યથી એક સમયનો અને વધુમાં વધુ અંતર્મુહૂર્તનો કહ્યો છે. પરિણામે કોઈ જીવ અંતર્મુહૂર્તથી વધારે એક યોગમાં સ્થિર રહી શકે તે વાત જ અસત્ય છે. આથી સામાયિક પણ બે ઘડીનું જ કહ્યું છે. આ સામાયિકના માધ્યમથી યોગનિરોધ સુધી પહોંચવું તે જ આત્માનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. આ આત્મા યોગવાળો તો છે જ પરંતુ આપણો આત્મા યોગરહિત કેમ બને ? તેનું લક્ષ્ય રાખવું.

શંકા :- મૂળ વૈક્રિયશરીર અને ઉત્તરવૈક્રિયશરીરમાં શું તફાવત છે. ?

સમાધાન :- દેવ અને નારકને જન્મ થતાં જે શરીર મળે તે મૂળવૈક્રિયશરીર કહેવાય છે. ભવ પૂરો થાય ત્યાં સુધી મૂળશરીર રહે છે. મૂળશરીર ઉપરાંત, વૈક્રિયલબ્ધિથી જે બીજું શરીર બનાવે તેને ઉત્તરવૈક્રિયશરીર કહેવાય છે. નવું બનાવેલું ઉત્તરવૈક્રિયશરીર દેવોને વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ અને નારકોને અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે.

સૂત્ર (૬-૨) પ્રયોજન :- આશ્રવનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

સ આશ્રવઃ ૬-૨

સ આશ્રવઃ ૬-૨

સ આશ્રવઃ ૬-૨

શબ્દાર્થ : સ = તે, આશ્રવઃ = કર્મનું આવવું.

સૂત્રાર્થ : તે (યોગ) આશ્રવ છે.

ભાવાર્થ : મન-વચન-કાયાના વ્યાપાર રૂપ જે યોગ તે કર્મનો બંધ કરાવનાર હોવાથી આશ્રવ કહેવાય છે. આશ્રવ એટલે કર્મોનું આવવું. જેમ બારી દ્વારા મકાનમાં ક્યારો આવે છે તેમ યોગ દ્વારા આત્મામાં કર્મો આવે છે. માટે યોગને જ આશ્રવ કહેવાય છે.

યોગથી કર્મનો આશ્રવ,

કર્મના આશ્રવથી બંધ,

બંધથી કર્મનો ઉદય,

કર્મના ઉદયથી સંસાર

માટે સંસારથી છૂટવું હોય તો આશ્રવ છોડવા જોઈએ. જેમ છિદ્રો દ્વારા નૌકામાં જળનો પ્રવેશ થતાં તે નૌકા સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, તેમ યોગરૂપ છિદ્રો દ્વારા કર્મરૂપ જળનો પ્રવેશ થવાથી જીવરૂપી નૌકા સંસારરૂપ સાગરમાં ડૂબી જાય છે.

આશ્રવના બે ભેદ છે.

(૧) દ્રવ્યાશ્રવ : મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ દ્વારા કર્મોનું આવવું તે દ્રવ્ય આશ્રવ.

(૨) ભાવાશ્રવ : જીવના શુભ કે અશુભ અધ્યવસાય તે ભાવ આશ્રવ કહેવાય છે. યોગ હોવા છતાં શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયો ન હોય તો કર્મનો આશ્રવ થતો નથી. જેમ ૧૩મા ગુણસ્થાને વર્તતા કેવળી ભગવંતને ત્રણે યોગનું અસ્તિત્વ છે તો પણ ફક્ત સાતાવેદનીયકર્મનો જ આશ્રવ થાય છે. તે દ્રવ્યઆશ્રવ જાણવો. આશ્રવમાં યોગ દ્રવ્યઆશ્રવ હોવાથી ગૌણ કારણ છે અને અધ્યવસાયો ભાવઆશ્રવ હોવાથી મુખ્ય કારણ છે.

શંકા : એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને મન નથી તો તેમને ભાવઆશ્રવ હોય ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. તમે પ્રશ્નમાં પૂછેલા જીવોને પ્રધાનતાએ ભાવઆશ્રવ ન હોય. માત્ર દ્રવ્યઆશ્રવ જ હોય. પરંતુ સર્વથા ભાવઆશ્રવ ન જ હોય એવો નિયમ નથી. કારણ કે તે જીવોને પણ ભાવમન (જ્ઞાનસંજ્ઞા) અવશ્ય હોય છે. પરંતુ સંજી પંચેન્દ્રિય જેવું વિકસિત મન નથી. દ્રવ્યથી યોગ એ કર્મના આશ્રવનું મુખ્ય કારણ છે અને ભાવથી રાગ-દ્વેષ યુક્ત પરિણામ - અધ્યવસાયો એ કર્મના ભાવ આશ્રવનું મુખ્ય કારણ છે. અર્થાત્ દ્રવ્યાશ્રવમાં યોગની મુખ્યતા છે અને ભાવાશ્રવમાં અધ્યવસાયની મુખ્યતા છે. યોગ એ આત્મપ્રદેશોના હલન-ચલન સ્વરૂપ છે અને ભાવાશ્રવમાં આત્મપરિણામ પ્રધાનતાએ કારણ છે.

સાર : સમગ્ર સંસારનું જો કોઈ મૂળ કારણ હોય તો મન-વચન-કાયાના યોગથી થતો કર્મનો આશ્રવ છે. જેમ કોઈ હોડી સમુદ્રમાં ફરતી હોય, પણ તેમાં પડેલા જુદા જુદા છિદ્રો દ્વારા પ્રવેશતા પાણીને લીધે ક્યારેક તો તે હોડી સમુદ્રમાં ડૂબી જવાની છે તે રીતે આ જીવ પણ એક હોડી સમાન છે. જેમાં મન-વચન-કાયાના યોગરૂપી છિદ્રો પડેલાં છે. આ છિદ્રો દ્વારા પ્રવેશતા કર્મરૂપી જળથી સંસાર સમુદ્રમાં જીવની હોડી ડૂબવા માંડે છે.

કર્મોને અર્થાત્ આશ્રવને અટકાવી શકાય તો સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબતી હોડીને બચાવી શકાય, પણ જો તમે આશ્રવ (કર્મ)ને આવવાના દ્વારને જ નહીં જાણતા હો તો અટકાવશો કોને ? એટલે કે ડૂબતી હોડીને બચાવી નહીં શકો.

આ સૂત્ર દ્વારા આશ્રવતત્ત્વને અટકાવવા માટેની ચાવી પ્રાપ્ત થાય છે. મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ એ જ યોગ અને યોગ એ જ આશ્રવ છે તે જાણ્યા પછી મન-વચન-કાયની અશુભ પ્રવૃત્તિને જેમ બને તેમ ઓછી કરવી અને પરમાત્માના માર્ગને અનુસરતી શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ જવું તે જ આપણા માટે યોગ્ય માર્ગ છે.

તથા આગળ વધતાં વધતાં શુભપ્રવૃત્તિરૂપ શુભયોગ પણ આશ્રવ હોવાથી અંતે તે પણ છોડવાનો છે અને અયોગી થવાનું છે. આ લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ.

સૂત્ર (૬-૩) પ્રયોજન :- શુભયોગ પુણ્યકર્મનો આશ્રવ છે એમ જણાવે છે.

શુભઃ પુણ્યસ્ય ૬-૩
શુભઃ પુણ્યસ્ય ૬-૩
શુભઃ પુણ્યસ્ય ૬-૩

શબ્દાર્થ : શુભ = શુભ, પ્રશસ્ત, પુણ્યસ્ય = પુણ્યનો

સૂત્રાર્થ : શુભયોગ પુણ્યકર્મનો આશ્રવ છે.

ભાવાર્થ : કાયયોગ, વચનયોગ અને મનોયોગના શુભ અને અશુભ એમ બે ભેદ છે. આત્માના શુભ પરિણામ (અધ્યવસાય)થી થતો યોગ શુભયોગ. આત્માના અશુભ પરિણામ (અધ્યવસાય)થી થતો યોગ તે અશુભયોગ. આશ્રવના પણ પુણ્ય અને પાપ એમ બે ભેદ છે. શુભકર્મનો આશ્રવ તે પુણ્ય અને અશુભકર્મનો આશ્રવ તે પાપ.

શુભ કાયયોગ : અહિંસા, દેવ-ગુરુ-ભક્તિ, દયા, દાન, બ્રહ્મચર્ય વગેરે શુભ કાય યોગ છે. જે કોઈ કાયિક પ્રવૃત્તિ પરમાત્માના માર્ગને અનુસરતી હોય તે શુભકાયયોગ કહેવાય છે.

શુભ વચનયોગ : સત્ય અને હિતકર વાણી, દેવ-ગુરુ સ્તુતિ, ગુણ-ગુણીની પ્રશંસા વગેરે શુભ વચનયોગ છે.

શુભ મનોયોગ : અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, દેવ-ગુરુ ભક્તિ, દયા, દાન વગેરેના વિચારો કરવા તે શુભ મનોયોગ છે.

નીચેના કારણોથી પુણ્યનો આશ્રવ થાય :-

(૧) પાત્રને અન્ન આપવાથી.

- (૨) પાત્રને પાણી આપવાથી.
- (૩) પાત્રને સ્થાન આપવાથી.
- (૪) પાત્રને શયન (Bed) આપવાથી.
- (૫) પાત્રને વસ્ત્ર (Clothes) આપવાથી.
- (૬) મનની શુભ સંકલ્પરૂપ પ્રવૃત્તિથી.
- (૭) વચનની શુભ પ્રવૃત્તિથી.
- (૮) કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિથી.
- (૯) દેવ-ગુરુને નમસ્કાર કરવાથી.

આમ નવ પ્રકારનાં કાર્યો વડે પુણ્ય બંધાય છે.

શંકા : પાત્ર કોને કહેવાય ?

સમાધાન : તીર્થંકરથી માંડીને મુનિમહારાજ સુધીના જીવો સુપાત્ર કહેવાય. ધર્મી ગૃહસ્થોને પાત્ર કહેવાય. જૈનશાસનને નહીં પામેલા દુઃખી અને દરિદ્રી જીવોને અનુકંપાનું પાત્ર કહેવાય.

શંકા :- શુભભાવથી કર્મ નિર્જરા પણ થાય છે. સૂત્રમાં તેને કેવળ પુણ્યના કારણ તરીકે કેમ કહ્યો છે ?

સમાધાન :- શુભયોગથી પુણ્ય જ થાય, નિર્જરા ન થાય.

નિર્જરા શુદ્ધ અધ્યવસાયોથી થાય. જેટલા અંશે શુદ્ધ અધ્યવસાય (શુદ્ધ આત્મપરિણામ) તેટલા અંશે નિર્જરા અને જેટલા અંશે શુભયોગ તેટલા અંશે પુણ્યબંધ.

શંકા :- શુભયોગ વખતે જ્ઞાનાવરણીય વગેરે ઘાતીકર્મોનો પણ આશ્રવ થાય. ઘાતીકર્મ અશુભ છે. કારણ કે આત્માના ગુણોને રોકે છે. આથી શુભયોગથી પુણ્યનો આશ્રવ થાય છે. એમ કહેવું શું યોગ્ય છે ?

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે, પરંતુ જોર પુણ્ય પર છે. ભલે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો આશ્રવ થતો હોય પરંતુ તેમાં રસ અત્યંત અલ્પ હોવાથી તેનું ફળ નહિવત્ મળે છે માટે તે બંધાય છે ખરા પરંતુ તેની ગણતરી (વિવક્ષા) કરી નથી.

અહીં પુણ્ય અને પાપનો નિર્દેશ અઘાતીકર્મોની અપેક્ષાએ છે. ઘાતીકર્મોનો બંધ,

પુણ્યબંધ અને કંઈક નિર્જરા એ ત્રણે થાય છે. પણ ઘાતીકર્મમાં રસ અતિ મંદ બંધાય છે, પુણ્યમાં તીવ્ર રસ બંધાય છે અને કેટલાક કર્મોની નિર્જરા પણ થાય છે.

સાર : શુભયોગ સમયે શુભયોગના કારણે પુણ્યપ્રકૃતિના રસની માત્રા અધિક બંધાય છે અને પાપ પ્રકૃતિના રસની માત્રા ઘણી ઓછી બંધાય છે. બાકી સમયે સમયે સાતે કર્મ તો બંધાવાના જ છે. (શુભાશુભયોગ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપનો રસ વધારે વધારે બંધાય છે.) મોક્ષના અર્થાં જીવો માટે તો પુણ્ય પણ હેય (છોડવા જેવું) કહેલું છે કેમ કે આખરે તો તે પણ કર્મનો આશ્રવ જ છે. જ્યાં સુધી કર્મ પુદ્ગલો જીવને ચોંટેલા છે ત્યાં સુધી નવાં નવાં કર્મો આવે જ છે. તે પુણ્યના હોય કે પાપના હોય પણ જીવને સંસારની રખડપટ્ટી ચાલુ રખાવનારા છે. જો સર્વથા કર્મથી છૂટીને મોક્ષે જવું હોય તો મોક્ષમાર્ગના ભોમીયા જેવા આ પુણ્યનો સાથ જરૂર લેવાય પણ આ પુણ્ય, મોક્ષમાર્ગ પુરતું જ કામમાં આવે તો તેને પણ છોડવાનું જ છે. એ વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે.

પુણ્યકર્મ સંસારિક સાનુકુળતાઓ આપે છે પરંતુ મોક્ષ તો કર્મોની નિર્જરાથી જ થાય છે. એટલે પાપની જેમ પુણ્ય પણ કર્મ હોવાથી સોનાની બેડી તુલ્ય મનાય છે. તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ મોક્ષ થાય છે.

સૂત્ર (૬-૪) પ્રયોજન :- અશુભયોગ પાપકર્મનો આશ્રવ છે તે જણાવે છે.

અશુભઃ પાપસ્ય ૬-૪

અશુભઃ પાપસ્ય ૬-૪

અશુભઃ પાપસ્ય ૬-૪

શબ્દાર્થ : અશુભ = અપ્રશસ્ત, પાપસ્ય = પાપનો.

સૂત્રાર્થ : અશુભયોગ પાપનો (આશ્રવ) છે.

ભાવાર્થ :

અશુભ કાયયોગ : હિંસા, ચોરી, પરિગ્રહ, અબ્રહ્મનું સેવન વગેરે અશુભકાયયોગ છે.

અશુભ વચનયોગ : કઠોર વાણી, અસત્ય બોલવું, અહિતકર બોલવું, પૈશુન્ય-નિંદા કરવી વગેરે અશુભ વચનયોગ છે.

અશુભ મનોયોગ : આર્તધ્યાન, બીજાના અહિતનું ચિંતન, હિંસા, ચોરી, જૂઠ, મૈથુન-પરિગ્રહ સંબંધી વિચારણા, રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા વગેરે અશુભ મનોયોગ છે.

પાપના કારણો -

૧૮ પાપસ્થાનક

૧. પ્રાણાતિપાત	૧૧. દ્વેષ
૨. મૃષાવાદ	૧૨. કલહ
૩. અદત્તાદાન	૧૩. અભ્યાખ્યાન
૪. મૈથુન	૧૪. પૈશુન્ય (ચાડી ખાવી)
૫. પરિગ્રહ	૧૫. રતિ-અરતિ
૬. ક્રોધ	૧૬. પરપરિવાદ
૭. માન	૧૭. માયા-મૃષાવાદ
૮. માયા	૧૮. મિથ્યાત્વશલ્ય
૯. લોભ	
૧૦. રાગ	

અઢાર પ્રકારના પાપસ્થાનકોના સેવનથી આ જીવ પાપકર્મ બાંધે છે. માટે શક્ય બને તેટલો અઢાર પાપસ્થાનકોના સેવનનો ત્યાગ કરવો.

સૂત્ર (૬-૫) પ્રયોજન :- આશ્રવના બે ભેદ છે, તે જણાવે છે.

સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ૬-૫

સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ૬-૫

સકષાય-અકષાયયોઃ સામ્પરાયિક-ઈર્યાપથયોઃ ૬-૫

શબ્દાર્થ : સકષાય = કષાય સહિત, અકષાય = કષાય રહિત, સામ્પરાયિક = જેનાથી સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય તે, ઈર્યાપથ = કર્મનો આશ્રવ થાય છે પણ રસબંધ થતો નથી.

સૂત્રાર્થ : સકષાય (કષાયવાળા) આત્માનો (યોગ) સામ્પરાયિકકર્મનો આશ્રવ (બને) છે અને અકષાય (કષાયરહિત) આત્માનો યોગ ઈર્યાપથિકકર્મનો આશ્રવ બને છે.

ભાવાર્થ : કર્મનો બંધ ચાર પ્રકારે હોય છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસ (અનુભાવ) બંધ અને પ્રદેશબંધ.

પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધનું કારણ મન-વચન-કાયાના યોગ છે. સ્થિતિબંધનું કારણ કષાય અને રસબંધનું કારણ લેશ્યાજનિત કાષાયિક પરિણામ છે.

સંપરાય એટલે કષાય. સંપરાય યુક્ત અર્થાત્ કષાયયુક્ત આશ્રવને સાંપરાયિક આશ્રવ કહેવાય છે. મન-વચન-કાયાનો યોગ જો કષાય સહિત હોય તો સાંપરાયિક કર્મનો આશ્રવ થાય છે. સકષાયથી થતા સાંપરાયિક બંધમાં કર્મો આત્માની સાથે ચીકાશવાળી ભીંત ઉપર રજ ચોંટે તેમ ચોંટી જાય છે અને સ્થિતિબંધ મુજબ લાંબા કાળ સુધી રહે છે. અબાધાકાળ પૂર્ણ થતાં શુભ કે અશુભ ફળ આપે છે.

ઈર્યાપથિક એટલે કષાય રહિત મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ. ફક્ત યોગ વડે થતો આશ્રવ ઈર્યાપથિક આશ્રવ કહેવાય છે. જેમ સુકી ભીંત ઉપર લાકડાનો દડો ફેંકવામાં આવે તો ચોંટી જતો નથી. અથડાઈને પાછો પડે છે. તેમ કષાય રહિત ફક્ત મન-વચન-કાયાના યોગથી આવેલા કર્મો આત્મા ઉપર લાગીને તરત છૂટા પડી જાય છે. કારણ કે, તે કર્મમાં રસબંધ અને સ્થિતિબંધ નથી. તેને ઈર્યાપથ આશ્રવ કહેવામાં આવે છે. ઈર્યાપથ આશ્રવમાં પ્રથમ સમયે કર્મ બંધાય. બીજા સમયે ઉદયમાં આવે અને ત્રીજા સમયે આત્માથી છૂટા પડી જાય. અર્થાત્ નિર્જરી જાય.

ગુણસ્થાનક	આશ્રવ
૧ થી ૧૦	સામ્પરાયિક આશ્રવ
૧૧ થી ૧૩	ઈર્યાપથ આશ્રવ
૧૪	યોગ નથી - આશ્રવ નથી

શંકા : શું બધા જીવોને ત્રણ યોગ હોય ?

સમાધાન : ના, એકેન્દ્રિય જીવોને ફક્ત કાયયોગ જ હોય છે. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને કાય અને વચન એમ બે યોગ હોય છે. સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને ત્રણે યોગ (મનો-વચન-કાય) હોય છે.

સૂત્ર (૬-૬) પ્રયોજન :- સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયાઃ પञ्चચતુઃ પञ્ચ-

પञ्ચવિંશતિસંખ્યાઃ પૂર્વસ્ય ભેદાઃ

૬-૬

અવ્રતકષાયેન્દ્રિયક્રિયાઃ પંચચતુઃ-પંચ-

પંચવિંશતિસંખ્યાઃ પૂર્વસ્ય ભેદાઃ

૬-૬

અવ્રત-કષાય-ઈન્દ્રિય-ક્રિયાઃ પંચ-ચતુઃ-પંચ-

પંચવિંશતિ સંખ્યાઃ પૂર્વસ્ય ભેદાઃ

૬-૬

શબ્દાર્થ : અવ્રત = અવિરતિ, કષાય = ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, ઈન્દ્રિય = સ્પર્શન આદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો, ક્રિયા = પચ્ચીસ પ્રકારની છે. પંચ = પાંચ, ચતુઃ = ચાર, પંચવિંશતિ = પચ્ચીસ, પૂર્વસ્ય = પૂર્વના (સાંપરાયિકના), ભેદાઃ = ભેદો છે.

સૂત્રાર્થ : અવ્રત, કષાય, ઈન્દ્રિયો અને ક્રિયાઓના અનુક્રમે પાંચ, ચાર, પાંચ અને પચ્ચીસ ભેદો છે. એમ કુલ ૩૯ ભેદો (સાંપરાયિક નામના) પ્રથમ આશ્રવના છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રમાં “પૂર્વસ્ય” શબ્દ છે તે સૂત્ર ૬-૫ ની અનુવૃત્તિ છે. અર્થાત્ સૂત્ર (૬-૫) ઉપર આધારિત છે. ઉપરના સૂત્રમાં બે પ્રકારના આશ્રવ કહેલા છે તેમાં પ્રથમ આશ્રવ સાંપરાયિક છે માટે “પૂર્વસ્ય” એટલે સાંપરાયિક એવો અર્થ થશે.

હવે સાંપરાયિક આશ્રવના ૩૯ ભેદો વિચારીએ.

પાંચ અવ્રતો : હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ પાંચે પાપસ્થાનકો એ અવ્રત છે. તે પાપોથી વિરમણ કરવામાં આવે તો તે મહાવ્રત કે અણુવ્રત સ્વરૂપે હોય છે. પરંતુ વિરમણ કરવામાં ન આવે અને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો આ પાંચે પાપો

પારકાના પ્રાણોને દુભાવનાર હોવાથી અથવા વિનાશ કરનાર હોવાથી, વિશ્વાસઘાત, દ્વેષ, વૈમનસ્ય લાવનાર હોવાથી, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ અને હિંસાદિ લાવનાર હોવાથી આશ્રવ જ કહેવાય છે. જેનાથી કર્મો બંધાય તે આશ્રવ. આ રીતે પાંચ અવ્રતો પણ કર્મ બંધાવનાર હોવાથી આશ્રવ જ કહેવાય છે.

ચાર કષાયો : ક્રોધ - માન - માયા અને લોભ આ ચાર પ્રકારના કષાયો છે. આવેશ, ગુસ્સો તે ક્રોધ. અહંકાર મોટાઈ તે માન. કપટ, જુઠ, બનાવટ તે માયા અને આસક્તિ મમતા, તૃષ્ણા, મૂર્છા તે લોભ. આ ચારે કષાયોથી જીવ કર્મ બાંધે છે માટે ચારે કષાયોને આશ્રવ કહેવાય છે. આ ચારે કષાયો તરતમતાવાળા હોવાથી તેના અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન એમ ચાર ચાર ભેદો ગણતા ૧૬ કષાયો થાય છે. તથા આ ચાર કષાયોને લાવનારા, પ્રેરણા કરનારા, સહાય કરનારા અને કષાયોને ઉદ્દીપ્ત કરનારા હાસ્યાદિ નવ નોકષાયો પણ કર્મબંધના હેતુ જ કહેવાય છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયો : સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય.

ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ વિષયો મળતાં ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગથી જીવ રાગ કે દ્વેષવાળો થાય છે. રાગ દ્વેષથી જીવ કર્મ બાંધે છે. માટે પાંચ ઈન્દ્રિયોને જ પાંચ પ્રકારના આશ્રવ કહેવાય છે.

૨૫ ક્રિયાઓ :

(૧) સમ્યક્ત્વક્રિયા :

સમ્યગ્દર્શન પામેલા જીવની દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા તથા નમસ્કાર, પૂજા, ભક્તિ, દાન, વિનય, વૈયાવચ્ચ વગેરે શુભક્રિયાથી સાતાવેદનીય, દેવગતિ વગેરે પુણ્યકર્મનો આશ્રવ થાય છે. આ ક્રિયા જો કે સમ્યક્ત્વની પુષ્ટિ કરે છે. તો પણ પુણ્યકર્મનો આશ્રવ કરનાર છે.

(૨) મિથ્યાત્વક્રિયા :

મિથ્યાદષ્ટિ જીવની સામાન્ય દેવ-ગુરુ સંબંધી અથવા કુદેવ-કુગુરુ સંબંધી નમસ્કાર, પૂજા, ભક્તિ, દાન, વિનય, વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયાથી મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયનો બંધ થાય છે.

(૩) પ્રયોગક્રિયા : અશુભ કર્મબંધ થાય તેવી મન-વચન-કાયાની ક્રિયા જે કષાયયુક્ત હોય તેનાથી આશ્રવ થાય છે.

(૪) સમાદાનક્રિયા :

સમાદાન એટલે સમુદાય

- મુવી (Movie) જોતાં કે ટીવી જોતાં આયુષ્યનો બંધ પડે તો ધરતીકંપ વગેરે અકસ્માતમાં સાથે ઉપડી જાય. મિત્રોના કહેવાથી રસ વગર જોડાયા હોય તો બચી પણ જાય. આવું જોવામાં જે આશ્રવ તે સમાદાનક્રિયા.
- સાથે (સમૂહમાં) સ્વાધ્યાય કરતા, સાથે પ્રતિક્રમણ કરતા, સાથે ધર્મક્રિયા કરતા આયુષ્યનો બંધ પડે તો પોતપોતાના પરિણામ પ્રમાણે બંધ થાય.

(૫) ઈર્યાપથક્રિયા : ૧૧ થી ૧૩ ગુણસ્થાન સુધી આ ક્રિયા હોય. ટૂંકમાં કષાય વિનાની ગમનાગમનની ક્રિયા સાતાવેદનીય કર્મ ઉપાર્જન કરાવે.

(૬) કાયિકીક્રિયા : કાયા દ્વારા અજયણા એટલે કે ઉપયોગ રહિત વર્તવું. રસ્તા ઉપર ચાલતા ઈર્યાસમિતિનું પાલન ન કરવું. બીજા ઉપયોગભાવે વર્તવું.

(૭) અધિકરણિકીક્રિયા : હિંસાના સાધનો જેવા કે બંદુક, તલવાર, છરી, ભાલા, ચપ્પુ વગેરે બનાવવા, ખરીદવા અને વેચવા.

(૮) પ્રાદોષિકીક્રિયા : જીવ અને અજીવ ઉપર દ્વેષ કરવો. બે મિત્રો વાત કરતા હોય અને ત્રીજો અણગમતો આવે તો મનમાં થાય કે આ ક્યાં ટપકી પડ્યો ? આમ દ્વેષ કરવો તે. કાર ચાલુ ન થાય તો કાર (અજીવ) ને ઠોકે, ક્રિકેટની ટેસ્ટ મેચમાં પોતાની માનીતી ટીમ હારી જાય તો ટીવી તોડી નાંખે એવો દ્વેષ કરે તે.

(૯) પારિતાપાનિકીક્રિયા : પોતાને અથવા બીજાને સંતાપ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી. જેમ કે, મચ્છરને ભગાડવા ધૂપ કરવો, ઉંદરોને પકડવા બિલાડી પાળવી ઇત્યાદિ.

(૧૦) પ્રાણાતિપાતક્રિયા : સ્વનો કે પરના પ્રાણોનો નાશ કરનારી ક્રિયા.

સ્વનો નાશ : પર્વત ઉપરથી પડવું, અગ્નિ સ્નાન, ઊંડા પાણીમાં ડૂબી મરવું.

પરનો નાશ : બીજાની હત્યા કરવી. જેમ કે ઉધઈને દૂર કરવા પેસ્ટકન્ટ્રોલ કરાવવું ઇત્યાદિ

(૧૧) દર્શનક્રિયા : સ્ત્રી વગેરેનું રાગથી દર્શન કરવું. પુદ્ગલ (અજીવ)ના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ દ્વારા રાગથી કે દ્વેષથી કર્મનો આશ્રવ થાય.

(૧૨) સ્પર્શનક્રિયા : સ્ત્રી, કપડાં, દાગીના વગેરેનો રાગથી સ્પર્શ કરવો.

(૧૩) પ્રત્યયક્રિયા : નવા નવા શસ્ત્રો, બોંબ બનાવવા. છરી, ભાલા, ચપ્પુ વગેરે બનાવવાં.

(૧૪) સામન્તાનુપાતક્રિયા : જ્યાં લોકોની અવરજવર હોય તેવા માર્ગમાં મળ-મૂત્ર વગેરે અશુચિ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

(૧૫) અનાભોગક્રિયા : ઉપયોગ રહિત - જયણા રહિત પ્રવૃત્તિ. નીચે જોયા વિના અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના વસ્તુ લેવી મૂકવી જેમાં કીડી વગેરે જીવોની હિંસા થાય. ઉપયોગની શૂન્યતાએ પ્રવૃત્તિ કરવી તે.

(૧૬) સ્વહસ્તક્રિયા : પોતાના હાથે બીજાનો વિનાશ કરવો. અહિત કરવું.

સેવકને સોંપેલું કામ, ક્રોધના આવેશમાં માલિક પોતે જ કરી લે. અન્યનું કાર્ય અભિમાનથી જાતે કરવું.

(૧૭) નિસર્ગક્રિયા : પાપકાર્યોમાં સંમતિ આપવી, સ્વીકાર કરવો.

(૧૮) વિદારણક્રિયા : વિદારણ - ચીરવું, ફાડવું, લાકડા ફાડવા, કપડા ચીરવા, બીજાના ગુપ્ત પાપકાર્યની જાહેરાત કરવી. બીજાને ફાળ પડે અથવા બીજાનું હૈયું ચીરાઈ જાય તેવી વાત કહેવી. તેવા માઠા સમાચાર આપવા.

(૧૯) આનયનિકીક્રિયા : શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી. પોતે ન પાળી શકે એટલે પોતાના બચાવ માટે અને પોતાના દોષોને ઢાંકવા ગમે તેમ બોલવું.

(૨૦) અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા : જિનેશ્વર ભગવાને બતાવેલી વિધિનો પ્રમાદથી અનાદર કરવો. વિધિ ન સાચવવી. ઉપેક્ષા કરવી.

(૨૧) આરંભિકીક્રિયા : પૃથ્વીકાય આદિ જીવોની હિંસા થાય તેવી ક્રિયા કરવી.

જીવને મારવાનો ઉદ્દેશ નથી, છતાં મરી જાય છે. મકાન બનાવતાં જીવની વિરાધના થઈ જાય છે. જીવને મારવા માટે મકાન નથી બનાવતા. રસોઈ બનાવતાં જીવની વિરાધના થઈ જાય છે. વિરાધના કરવા માટે રસોઈ નથી બનાવતા. પરંતુ

સંસારમાં જે જે કામો કરીએ તેમાં જીવોની જે જે હિંસા આદિ પાપો થાય તે આરંભિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

(૨૨) પારિગ્રહીકીક્રિયા : લોભથી ઘણું ધન મેળવવું તેના ઉપર મૂર્છા-મમતા કરવી. તેના રક્ષણ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૨૩) માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા : ધર્મક્રિયા કરતાં માયા કરી પોતાના આત્માને અને બીજાને ઠગે. ચૌદશના દિવસે કંઈ તપ ન કર્યું હોય અને કહે કે મારે એકાસણુ છે. ઉકાળેલું પાણી ન વાપરતો હોય અને કહે કે હું વાપરું છું. આમ માયા કરવાપૂર્વક ધર્મની આરાધના કરવી.

(૨૪) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકીક્રિયા : આ લોક તથા પરલોકના સુખોની ઈચ્છાથી મિથ્યાદૃષ્ટિની ધર્મસાધના કરવી. મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ થાય તેવા કાર્યો કરવા.

(૨૫) અપ્રત્યાખ્યાનિકીક્રિયા : જે પાપો જીવનમાં ન જ કરવાનાં હોય છતાં તેનો મન-વચન-કાયાથી જો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ ન કર્યો હોય તો તેના પ્રત્યેની પાપ કરવાની ભાવના અટકી નથી એટલે આશ્રવ ચાલુ રહે છે. પર્યક્ષખાણ ન હોવાના કારણે આ ક્રિયા ચાલુ રહે છે.

શંકા : સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદોમાં ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને અપ્રતો જણાવ્યા જેમાં ક્રિયા છે જ. ત્યાર પછી ૨૫ ક્રિયાઓ દ્વારા આશ્રવ કલ્પો. આ ૨૫ ક્રિયાઓમાં આશ્રવ સમજી શકાય છે તો પછી ઈન્દ્રિય કષાયો અને અપ્રતોનો નિર્દેશ કરવાની શું જરૂર ?

સમાધાન : પ્રશ્ન યોગ્ય છે. કેવળ ૨૫ ક્રિયાના વિધાનથી આશ્રવના હેતુનો નિર્દેશ થઈ શકે છે. પરંતુ આ ૨૫ ક્રિયાઓમાં પણ ઈન્દ્રિય, કષાય અને અપ્રત એ કારણ છે એવું જણાવવા માટે ઈન્દ્રિયાદિ ત્રણેનું ભિન્નપણે પણ ગ્રહણ કરેલ છે.

કદાચ આવી પાપવાળી ક્રિયા ન કરીએ પણ આવી પાપવાળી ક્રિયા કરવાના ભાવ રાખીએ તો પણ આશ્રવ થાય. એમ સમજાવવા કષાયને અને યોગને જુદા સમજાવ્યા છે.

જેમ કે પારિગ્રહીકીક્રિયા : ક્રિયામાં પરિગ્રહરૂપ અપ્રત એ કારણ છે. પરિગ્રહમાં લોભરૂપ કષાય પણ કારણ છે. જો તેના વર્ણાદિનો મોહ હોય તો ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પણ કારણ છે. સ્પર્શન ક્રિયામાં સ્ત્રીના સ્પર્શમાં અબ્રહ્મ નામનું અપ્રત એ કારણ છે.

સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદ		ઈર્યાપિથ આશ્રવના ભેદ	
૫	અપ્રત		
૪	કષાય	કાયયોગ	
૫	ઈન્દ્રિયો	વચનયોગ	
૨૫	ક્રિયા	મનયોગ	
કુલ ભેદ	૩૯	+	કુલ ભેદ ૩ = ૪૨

આ રીતે આશ્રવના કુલ ૪૨ ભેદ છે.

શંકા : અહીં આશ્રવના ૩૯ ભેદ કહ્યા છે અને નવતત્ત્વમાં ૪૨ ભેદ કહ્યા છે. તો આ તફાવતનું શું કારણ છે ?

સમાધાન : અપ્રત, કષાય, ઈન્દ્રિય અને ક્રિયા એ ચાર મૂળ ભેદ અને તેના ૩૯ ઉત્તરભેદ તો બંનેમાં સમાન છે. પરંતુ “યોગ” નામનો ભેદ નવ તત્ત્વની ગાથામાં જણાવેલો હોવાથી યોગના ત્રણ ભેદ ઉમેરાતાં કુલ ૪૨ ભેદ આશ્રવના થયા. જ્યારે તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે મૂળભૂત રીતે યોગને જ આશ્રવ કહ્યો છે. જેના સાંપરાયિક અને ઈર્યાપિથ બે ભેદ કહ્યા છે. તેમાં અહીં માત્ર સાંપરાયિકના જ ભેદ ગણાવ્યા છે.

શંકા : કેવળ ઈન્દ્રિયોના નિર્દેશથી અન્ય કષાય આદિનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે. કારણ કે કષાય આદિનું મૂળ ઈન્દ્રિયો છે. જીવો ઈન્દ્રિયો દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન કરી તેના વિષે વિચારણા કરી કષાયોમાં, અપ્રતોમાં અને ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. આથી કષાય વગેરેનો જુદો નિર્દેશ કરવાની શું જરૂર ?

સમાધાન : જો કેવળ ઈન્દ્રિયોનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પ્રમત્ત જીવના જ આશ્રવોનું કથન થાય. અપ્રમત્ત જીવના આશ્રવોનું કથન રહી જાય. કારણકે અપ્રમત્ત જીવને પણ ઈન્દ્રિયો વડે કર્મોનો આશ્રવ થાય છે કારણ કે આશ્રવના કામમાં પ્રવૃત્તિ કરો તે જ આશ્રવ છે. તેમને કષાય અને યોગથી જ આશ્રવ થાય છે. બીજું એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને પૂર્ણ ઈન્દ્રિયો અને મન ન હોવા છતાં જેટલી ઈન્દ્રિયો છે તેટલી ઈન્દ્રિયોથી તથા કષાય આદિથી આશ્રવ થાય છે. આથી સર્વ જીવોમાં સર્વ સામાન્ય આશ્રવનું વિધાન થાય એ માટે ઈન્દ્રિય આદિ ચારેયનું સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવું જરૂરી છે.

શંકા : કેવળ કષાયનું ગ્રહણ કરવાથી ઈન્દ્રિય આદિનું ગ્રહણ થઈ જાય છે કારણકે સામ્પ્રાયિક આશ્રવમાં મુખ્યત્વે કષાયો જ કારણ છે એવું આ અધ્યાયના જ પાંચમા સૂત્રમાં કહ્યું છે. કષાયથી રહિત ઈન્દ્રિય આદિ સાંપ્રાયિક આશ્રવ બનતા જ નથી તો પછી કષાય સિવાયના અપ્રતાદિ ત્રણ ભેદોનું કથન કરવાની શી જરૂર ?

સમાધાન : વાત સાચી છે. કષાયના યોગે જીવ આશ્રવની કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય અને તે પ્રવૃત્તિને રોકવા પ્રયત્ન કરે એ માટે અહીં ઈન્દ્રિય આદિનું પૃથક્ ગ્રહણ કર્યું છે.

શંકા : કેવળ અપ્રતનું ગ્રહણ કરવાથી ઈન્દ્રિય, કષાય વગેરેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. કેમકે અપ્રતના પરિણામ વિના ઈન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આથી અહીં ઈન્દ્રિય આદિનું ગ્રહણ કરવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : વાત સાચી છે. પણ અપ્રતમાં ઈન્દ્રિય આદિના પરિણામ કારણ છે એ જણાવવા માટે ઈન્દ્રિય આદિનું ભિન્ન સ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે.

સાર : અપ્રત, કષાય, ઈન્દ્રિયો અને ક્રિયા એ ચારમાંથી ગમે તે એકનું ગ્રહણ કરે તો પણ અન્ય આશ્રવોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ હોવા છતાં ઈન્દ્રિયો વગેરે એકબીજામાં કેવી રીતે નિમિત્તરૂપ બને છે અને તેના યોગે કેવી કેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય એ દૃષ્ટિ લક્ષ્યમાં રાખીને અહીં ચાર આશ્રવોનું ગ્રહણ કર્યું છે. આ ચારમાં પણ કષાયની પ્રધાનતા છે. બાકીના ત્રણેનો એમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

જો આશ્રવ નિવારવાની ઈચ્છા હોય તો પ્રત-નિયમો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. એ જ રીતે ઈન્દ્રિયો બાબત પણ આત્મા વિચાર કરે કે જે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વિષયો છે તે સર્વે તો પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ છે. આમાં જીવને રાજી કે નારાજીની કશી આવશ્યકતા નથી એવું વિચારીને રાજી પણ ન થાય અને નારાજી પણ ન થાય તો તે જીવને પાંચ ઈન્દ્રિયો સંબંધી આશ્રવ અટકી શકે છે.

એ જ રીતે કષાયો તો આ સામ્પ્રાયિક આશ્રવના મૂળ કહ્યા છે. જો કષાય જ નહીં હોય તો જીવને સામ્પ્રાયિક આશ્રવ થવાનો જ નથી માટે શક્ય તેટલું કષાયોથી દૂર રહેવું. જો પ્રવૃત્તિ માત્ર જ હોય અને કષાયો રાખવામાં ન આવે તો અલ્પ આશ્રવ થાય છે પરંતુ સામ્પ્રાયિક આશ્રવ થતો નથી. પરંતુ કેવળ એકલા યોગથી જે આશ્રવ

થાય છે તે ૧૧-૧૨-૧૩ આ ત્રણ જ ગુણસ્થાનકોમાં થાય છે. બાકીના ગુણસ્થાનકોમાં ઓછા પણ સામ્પ્રાયિક બંધ હોય છે.

સૂત્ર (૬-૭) પ્રયોજન :- આશ્રવના (બાહ્ય) કારણો સમાન હોવા છતાં આન્તરિક પરિણામના ભેદના કારણે કર્મબંધમાં થતા ભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવ વીર્યાધિકરણ વિશેષેભ્યઃ તદ્વિશેષઃ ૬-૭

તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવ વીર્યાધિકરણ વિશેષેભ્યઃ તદ્વિશેષઃ ૬-૭

તીવ્ર-મન્દ-જ્ઞાત-અજ્ઞાતભાવ-વીર્ય અધિકરણ-

વિશેષેભ્યઃ તદ્વિશેષઃ ૬-૭

શબ્દાર્થ : તીવ્ર = અધિક પરિણામ, મંદ = અલ્પ પરિણામ, જ્ઞાત-અજ્ઞાત = ઈરાદાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ, ભાવ = તે પ્રકારના પરિણામો, વીર્ય = શક્તિ વિશેષ, અધિકરણ = આશ્રવની ક્રિયાના સાધનો, વિશેષ = ભેદ, તદ્ = તે.

સૂત્રાર્થ : તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્ય અને અધિકરણના ભેદથી કર્મબંધમાં ભેદ પડે છે.

ભાવાર્થ : (૧) તીવ્રભાવ (૨) મંદભાવ (૩) જ્ઞાતભાવ (૪) અજ્ઞાતભાવ (૫) વીર્યવિશેષ અને (૬) અધિકરણ. આ છના ભેદથી કર્મબંધમાં તફાવત થાય છે.

(૧) તીવ્રભાવ : તીવ્ર એટલે પ્રકૃષ્ટ (Intense) અને ભાવ એટલે પરિણામ.

બાહ્ય કારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતાને કારણે કર્મબંધ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. જેટલા પરિણામ તીવ્ર તેટલો બંધ પણ તીવ્ર. જેમકે દ્રશ્યને જોતી વખતે વ્યક્તિ જો તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક તે દ્રશ્ય જોતી હોય તો કર્મનો બંધ પણ તીવ્ર જ થાય છે.

તીવ્રભાવ એટલે અધિક પરિણામ. જેમ કે દોષિત વ્યક્તિના પ્રાણનો નાશ કરવાનો હોય તેના કરતાં કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિને મારવી હોય તો પરિણામ ઘણા તીવ્ર બને છે.

એ જ રીતે જિનેશ્વરની ભક્તિ કરતી બે વ્યક્તિમાં ભક્તિનું તત્વ સમાન હોવા છતાં જેની ભક્તિ જેટલી ઉત્કટ કે તીવ્ર તેટલો તેને પુણ્યનો બંધ પણ ઉત્કટ (Peak Level) તેથી અત્યંત ઉલ્લાસથી જે ભક્તિ કરે તેને વિશેષ પુણ્ય બંધ થશે. એવી જ રીતે તીવ્રભાવથી જે આત્મા પાપ કરે તે આત્માને પાપકર્મ પણ તીવ્ર જ બંધાય છે.

મંદભાવ : તીવ્રભાવથી વિપરીત તે મંદભાવ. દાખલા તરીકે પોતાના હિત માટે જુદું બોલતી વ્યક્તિની સરખામણીમાં શેઠ (Boss)ની સૂચના પ્રમાણે જૂઠું બોલનારને ભાવોની મંદતા વિશેષ હોવાથી તેનો બંધ અલ્પ પડે છે. બીજા ઉદાહરણથી વિચારીએ.

બે વ્યક્તિ સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરે છે. એક સ્વેચ્છાથી સમજણપૂર્વક, ઉલ્લાસપૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરે છે. તે વ્યક્તિને પુણ્યબંધ અને કર્મની નિર્જરા તીવ્રપણે થાય છે. બીજી વ્યક્તિ એ રીતે પ્રતિક્રમણ કરે છે કે આજે સંવત્સરી છે અને બધા કરે છે તો મારે પણ કરવું જોઈએ પણ પ્રતિક્રમણની કે બોલાતા સૂત્રોની કંઈ સમજણ નથી. આમ તેનો ઉલ્લાસ ઓછો હોવાથી એટલે કે ભાવની મંદતા હોવાથી પુણ્યબંધ અને નિર્જરા અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે.

(૩) જ્ઞાતભાવ : જાણીને અથવા ઈરાદાપૂર્વક થતી આશ્રવની પ્રવૃત્તિ. જ્યારે જીવ ઈરાદાપૂર્વક કોઈ અશુભ આશ્રવને સેવે છે ત્યારે તેને કર્મનો બંધ વિશેષ પડે છે. જેમકે એક વ્યક્તિ હરણને ઈરાદાપૂર્વક બાણથી વીધે છે. તો તેને ઉત્કૃષ્ટ કર્મબંધ થશે.

(૪) અજ્ઞાતભાવ : ઈરાદા વગર થતી આશ્રવની પ્રવૃત્તિ. જેમકે કોઈ વ્યક્તિ નિર્જીવ વસ્તુને નિશાન બનાવી બાણ છોડે છે પણ અજાણતા જ હરણને બાણ વાગે છે અને તેનું મૃત્યુ થાય છે. આમ ભૂલથી આ પાપ થઈ જવાથી અલ્પ કર્મબંધ થાય છે.

(૫) વીર્યવિશેષ : વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ. જેમ જેમ વીર્ય શક્તિ વધારે તેમ તેમ પરિણામ વધારે તીવ્ર હોય છે અને જેમ જેમ વીર્યશક્તિ ઓછી તેમ તેમ પરિણામ વધારે મંદ હોય છે.

તીવ્ર શક્તિવાળો અને મંદ શક્તિવાળો એ બંને એક જ પ્રકારની હિંસાની ક્રિયા કરતા હોવા છતાં વીર્યના ભેદને કારણે પરિણામમાં પણ ભેદ પડે છે. માટે જ છઠ્ઠા સંઘયણબળવાળો (અત્યંત નબળા સંઘયણવાળો) સાતમી નરકમાં જવું પડે તેવું પાપ કરી શકે જ નહિ. જ્યારે પ્રથમ સંઘયણવાળો તેવું પાપ કરી શકે છે.

છટ્ટા સંઘયણવાળો નીચે બે નરક સુધી અને ઉપર ચાર દેવલોક સુધી જ જાય છે. જ્યારે પ્રથમ સંઘયણવાળો જીવ નીચે સાતમી નરક સુધી અને ઉપર અનુત્તર દેવલોક અને મોક્ષ સુધી જઈ શકે છે.

(૬) અધિકરણ : અધિકરણ એટલે આશ્રવની ક્રિયાના સાધનો. ભિન્ન ભિન્ન શસ્ત્રોથી થતી હિંસાની ક્રિયા હિંસારૂપે સમાન હોવા છતાં કર્મબંધમાં ભેદ પડે છે. જેમ કોઈ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને લાકડીથી મારે, અથવા ચપ્પુ-છરીથી મારે કે તલવારથી મારે તેમાં પરિણામની તીવ્રતા વધુ હોય છે.

સૂત્ર (૬-૮) પ્રયોજન :- અધિકરણના મુખ્ય બે ભેદ જણાવે છે.

અધિકરણં જીવાજીવા:	૬-૮
અધિકરણં જીવાજીવા:	૬-૮
અધિકરણં જીવ-અજીવા:	૬-૮

શબ્દાર્થ : અધિકરણ = સાધન, શસ્ત્ર.

સૂત્રાર્થ : અધિકરણના જીવ અને અજીવ (એમ બે ભેદો છે).

ભાવાર્થ : પુણ્ય અને પાપ બંને પ્રકારના કર્મો બાંધવામાં જે જે સાધન છે તેને અધિકરણ કહેવાય છે. જીવ પોતે રાગાદિ પરિણામોને વશ થઈને કર્મો બાંધે છે. માટે જીવ પોતે કર્તા તરીકે અધિકરણ છે. તે જીવાધિકરણ કહેવાય છે.

ભોગના તમામ સાધનો અને હિંસાદિના તમામ સાધનો જીવને કર્મ બાંધવામાં નિમિત્તરૂપે સહાયક છે માટે તે પણ અધિકરણ છે. એમ અધિકરણના બે પ્રકાર છે. (૧) જીવાધિકરણ (ઉપાદાનકારણ) અને (૨) અજીવાધિકરણ (નિમિત્તકારણ).

જીવ વિનાનું એકલું અજીવ કે અજીવ વિનાનો એકલો જીવ કર્મ બાંધતો નથી. જીવ વિનાનો મૃતદેહ માત્ર અજીવ હોવાથી કર્મ બાંધતો નથી. અજીવ વિનાના દેહથી છૂટો પડેલો શુદ્ધ આત્મા પણ કર્મ બાંધતો નથી. તેથી બંને હોય ત્યારે જ કર્મબંધ થાય છે અને ત્યારે જ અધિકરણ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૬-૯) પ્રયોજન :- જીવ અધિકરણના ૧૦૮ ભેદ જણાવે છે.

આદ્યં સંરમ્ભ-સમારમ્ભારમ્ભ-યોગ-કૃત-

કારિતાનુમતકષાયવિશેષૈસ્ત્રિસ્ત્રિસ્ત્રિશ્ચતુશ્ચૈકશઃ ૬-૯

આદ્યં સંરમ્ભ-સમારંભારંભ-યોગ-કૃત-

કારિતાનુમતકષાયવિશેષૈસ્ત્રિસ્ત્રિસ્ત્રિશ્ચતુશ્ચૈકશઃ ૬-૯

આદ્યં સંરંભ-સમારંભ-આરંભ-યોગ-કૃત-કારિત

અનુમત-કષાય-વિશેષૈઃ ત્રિઃ ત્રિઃ ત્રિઃ ચતુઃ ચ એકશઃ ૬-૯

શબ્દાર્થ : આદ્યં = પહેલું જીવાધિકરણ, સંરંભ = હિંસા આદિ ક્રિયાનો મનમાં સંકલ્પ, સમારંભ = હિંસા આદિના કરેલા સંકલ્પને પૂર્ણ કરવા જરૂરી સામગ્રી એકઠી કરવી, આરંભ = હિંસા આદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવું, યોગ = મન-વચન-કાયાના યોગ, કૃત = કરવું, કારિત = કરાવવું, અનુમત = હિંસાદિ કાર્યોને અનુમોદન આપવું, ત્રિ = ત્રણ, ચ = અને, ચતુઃ = ચાર ભેદ, એકશઃ = પ્રત્યેકના.

સૂત્રાર્થ : આદ્ય (પહેલું જીવ અધિકરણ) સંરંભ, સમારંભ અને આરંભના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું, યોગ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું, કૃત, કારિત અને અનુમત ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું તથા કષાયના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ : સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ એ ત્રણ, મન, વચન, કાયાના યોગથી થઈ શકે માટે ૩X૩=૯ ભેદ, આ નવે ભેદ સ્વયં કરે બીજા પાસે કરાવે કે બીજો કરતો હોય તેને જોઈને તેને અનુમોદે તેથી ૯X૩=૨૭ ભેદ. આ ૨૭ ભેદોમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચાર ભેદો નિમિત્ત થતાં ૨૭X૪ = ૧૦૮ ભેદે જીવ અધિકરણ કહેલું છે.

ટુંકમાં જીવ અધિકરણના ૧૦૮ ભેદની ગણતરી નીચે પ્રમાણે સહેલાઈથી સમજી શકાય.

સંરંભ		મન		કરવું		ક્રોધ	
સમારંભ		વચન		કરાવવું		માન	
આરંભ		કાયા		અનુમોદવું		માયા	
						લોભ	
૩	X	૩	X	૩	X	૪	= ૧૦૮

શંકા : સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ એટલે શું ?

સમાધાન : તે ત્રણે શબ્દોના અર્થો આ પ્રમાણે છે.

સંરંભ : હિંસા આદિ પાપ ક્રિયા કરવાના સંકલ્પો કરવા અથવા મારવાના વિચાર. માનસિક પાપકર્મ કરવાના વિચારો.

સમારંભ : હિંસા આદિના સંકલ્પને પૂર્ણ કરવા જરૂરી સામગ્રી કે સાધનો ભેગાં કરવાં. તૈયારી કરવી.

આરંભ : હિંસા આદિ પાપક્રિયા કરવી.

શંકા : કૃત, કારિત અને અનુમત એટલે શું ?

સમાધાન : કૃત = સ્વયં હિંસા આદિની ક્રિયા કરવી.

કારિત = બીજા પાસે હિંસા કરાવવી.

અનુમત = બીજાએ કરેલી હિંસાની અનુમોદના કરવી.

દાખલા તરીકે એક માણસ ક્રોધથી હિંસા (આરંભ) કરે છે કરાવે છે અને અનુમોદન આપે છે તે નીચેના શબ્દોથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય.

(૧) ક્રોધ-કૃત-કાય-આરંભ

ગુસ્સાથી ધમધમતો એક માણસ કાયા વડે બીજાની હિંસા કરે તો તેને ક્રોધ-કૃત-કાય-આરંભ કહેવાય. જેમકે ખૂન કરે.

(૨) ક્રોધ-કારિત-કાય-આરંભ

ગુસ્સાથી ધમધમતો તે માણસ જો કાયા વડે બીજા પાસે હિંસા કરાવે તો તેને ક્રોધ-કારિત-કાય-આરંભ કહેવાય. જેમ કે ગુંડાને પૈસા આપી કોઈનું ખૂન કરાવે.

(૩) ક્રોધ અનુમત-કાય - આરંભ

ગુસ્સાથી ધમધમતો તે માણસ બીજાથી થયેલી હિંસાને જોઈને તે હિંસાનું અનુમોદન કરે તો તે ક્રોધ-અનુમત-કાય-આરંભ કહેવાય.

જેમ કે જે વ્યક્તિ દ્વારા પોતાને લાભ થવાનો હતો પણ લાભ ન થયો અને એ જ વ્યક્તિનું બીજા કોઈએ ખૂન કર્યું તે ખૂન થયું સાંભળી બહુ સારું થયું - તે જ દાવનો હતો એવો ભાવ કાયાની ચેષ્ટા દ્વારા કરે.

ઉપરનું દૃષ્ટાંત એક સેમ્પલ તરીકે આપણે વિચાર્યું. આ રીતે માન, માયા, લોભ, મન, વચન વગેરે દરેક દૃષ્ટિથી ઉપરનું ઉદાહરણ વિચારીએ તો ૧૦૮ ભેદ થાય.

સૂત્ર (૬-૧૦) પ્રયોજન :- અજીવ અધિકરણના ભેદો જણાવે છે.

નિર્વર્તના નિક્ષેપસંયોગનિસર્ગા

દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ પરમ્ ૬-૧૦

નિર્વર્તના નિક્ષેપસંયોગનિસર્ગા

દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ પરમ્ ૬-૧૦

નિર્વર્તના-નિક્ષેપ-સંયોગ-નિસર્ગાઃ

દ્વિ-ચતુઃ દ્વિ-ત્રિ-ભેદાઃ પરમ્ ૬-૧૦

શબ્દાર્થ : નિર્વર્તના = રચના, નિક્ષેપ = મૂકવું, સંયોગ = ભેગું કરવું, નિસર્ગ = ત્યાગ કરવો, દ્વિ = બે, ચતુઃ = ચાર, ત્રિ = ત્રણ, ભેદાઃ = પ્રકારો, ભેદો, પરમ = પર (અજીવાધિકરણ).

સૂત્રાર્થ : (બીજા અજીવ અધિકરણના) નિર્વર્તના, નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગ (એમ ચાર) ભેદ છે. જેના અનુક્રમે બે, ચાર, બે અને ત્રણ પ્રકારો છે.

ભાવાર્થ : આઠમા સૂત્રમાં કહેલા પ્રથમ જીવાધિકરણના ૧૦૮ ભેદ જેમ સૂત્ર (૬-૯)માં કહ્યા છે. તેમ બીજા અજીવાધિકરણના ભેદો આ સૂત્રમાં જણાવે છે. પરમ એટલે પાછળના અર્થાત્ બીજા અજીવાધિકરણના મૂળ ચાર ભેદ છે. અને તે ચારેના અનુક્રમે ૨-૪-૨ અને ૩ ભેદો છે. મૂળ ચાર ભેદો છે. (૧) નિર્વર્તના, (૨) નિક્ષેપ, (૩) સંયોગ, (૪) નિસર્ગ.

(૧) નિર્વર્તના : એટલે રચના, બનાવટ, આકૃતિ.

તેના બે ભેદ છે- અભ્યંતર નિર્વર્તના અને બાહ્ય નિર્વર્તના.

શરીર, હાથ, પગ, મુખ, આંખ, કાન વગેરે જે પુદ્ગલોની રચના સ્વરૂપ અવયવો છે કે, જેના દ્વારા આત્મા પાપો કરે છે. તે અભ્યંતર નિર્વર્તના. કારણ કે આ પુદ્ગલ રચના આત્મપ્રદેશોની સાથે એક-મેક છે. માટે તેને અભ્યંતર નિર્વર્તના કહેવાય છે.

છરી, ચપ્પુ, તલવાર, ભાલા, લાકડી ઇત્યાદિ જે પુદ્ગલોની રચના સ્વરૂપ પાપ કરવાના સાધનો છે તે બાહ્ય નિર્વર્તના કહેવાય છે. જે આત્મપ્રદેશો સાથે તન્મય નથી. તેથી બાહ્ય કહેવાય છે.

(૨) નિક્ષેપ : વસ્ત્ર, પાત્ર, ઘટ, પટ આદિ પૌદ્ગલિક સામગ્રીને લેવી-મૂકવી તે નિક્ષેપ. તેના અપ્રત્યવેક્ષિત, દુષ્પ્રમાર્જિત, સહસા અને અનાભોગ એમ ચાર ભેદો છે.

- નીચેની ભૂમિ જોયા વિના વસ્તુઓ મૂકવી તે અપ્રત્યવેક્ષિત.
- નીચે ભૂમિ જોવા છતાં પૂજવી નહીં અથવા જેમ-તેમ પૂજવી તે દુષ્પ્રમાર્જિત.
- ઉતાવળે ઉતાવળે વસ્તુઓ મૂકવી તે સહસા.
- ઉપયોગ વિના (વિચાર્યા વિના) ગમે તેમ અસ્તવ્યસ્તપણે વસ્તુઓ મૂકવી તે અનાભોગ.

(૩) સંયોગ : બે ત્રણ વસ્તુઓને જોડવી, સાથે કરવી, મિશ્ર કરવી તે સંયોગ. તેના ભક્તપાન અને ઉપકરણ એમ બે ભેદો છે.

- ભક્ત એટલે ભોજન અને પાન એટલે પાણી. ભોજનમાં અને પાણીમાં રસાસ્વાદ માટે મિશ્રતા કરવી. જેમ કે, રોટલીની સાથે દાળ મિશ્ર કરવી. ભાત સાથે શાક, દાળ મિશ્ર કરવા, વધારે સ્વાદ માટે ચટણી, અથાણા મિશ્ર કરવા. પાણીમાં વધુ સ્વાદ માટે ખાંડ, સાકર, મિશ્ર કરવા. ઠંડા પીણા સાથે બરફ મિશ્ર કરવો. આ બધું ભક્તપાન સંયોગાધિકરણ કહેવાય છે.
- ઉપકરણ એટલે વસ્ત્રાદિ સાધનો. ઉપર નીચેના વસ્ત્રોનું મેચીંગ કરવું. એક વસ્ત્ર

નવું પહેર્યું હોય તો બીજું પણ નવું જ પહેરવું. આને ઉપકરણ સંયોગાધિકરણ કહેવાય છે.

(૪) નિસર્ગ : ત્યજવું, છોડવું, પરઠવવું તે નિસર્ગ. તેના ત્રણ ભેદ છે. મન નિસર્ગ, વચન નિસર્ગ અને કાય નિસર્ગ.

- શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ વિચારો કરવા. મનોવર્ગીણાના પુદ્ગલોનો વિરુદ્ધ વિચારોમાં ઉપયોગ કરીને ત્યજવા તે મન નિસર્ગ.

- વચન દ્વારા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ બોલવું. ધર્મનો ખોટો ઉપદેશ આપવો. ખોટી શિખામણ આપવી. કોઈને ખોટે રસ્તે ચઢાવવો વગેરે. વચન નિસર્ગ

કાયાને દુરાચારમાં નાખવી. અગ્નિસ્નાન તથા જલસ્નાન દ્વારા મરવું. ગળે ફાંસો ખાવો, આપઘાત કરવો વગેરે. કાય નિસર્ગ

આ પ્રમાણે જીવાધિકરણના ૧૦૮ અને અજીવાધિકરણના ૨ + ૪ + ૨ + ૩ = ૧૧ ભેદો છે. આ ભેદો દ્વારા આ જીવ સમયે સમયે કર્મ બાંધે છે. માટે તે સર્વેને અધિકરણ કહેવાય છે. જીવ કર્મોનો કર્તા છે અને અજીવ તેમાં સહાયક નિમિત્ત કારણ છે.

આ પ્રમાણે સામાન્યથી આશ્રવ સમજાવી. સૂત્રકાર મહર્ષિ હવે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે એક-એક કર્મના આશ્રવો સમજાવે છે.

અજીવાધિકરણના ૧૧ ભેદો :

મુખ્યભેદ	પેટા ભેદ
નિર્વર્તના	૨
નિક્ષેપ	૪
સંયોગ	૨
નિસર્ગ	૩
	૧૧

આ પ્રમાણે સામાન્યથી આશ્રવ સમજાવી સૂત્રકાર મહર્ષિ હવે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે એક-એક કર્મના આશ્રવો સમજાવે છે.

સૂત્ર (૬-૧૧) પ્રયોજન :- જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

તત્પ્રદોષનિહ્વમાત્સર્યાન્તરાયાસાદનોપઘાતા

જ્ઞાનદર્શનાવરણયો:

૬-૧૧

તત્પ્રદોષનિહ્વમાત્સર્યાન્તરાયાસાદનોપઘાતા

જ્ઞાનદર્શનાવરણયો:

૬-૧૧

તત્પ્રદોષ-નિહ્વ-માત્સર્ય-અન્તરાય-આસાદન-

ઉપઘાતા: જ્ઞાનદર્શનાવરણયો:

૬-૧૧

શબ્દાર્થ :- તત્પ્રદોષ = જ્ઞાન, દર્શન સંબંધી દ્વેષ હોવો તે, નિહ્વ = છૂપાવવું, માત્સર્ય = ઈર્ષાભાવ, અન્તરાય = વિઘ્ન કરવું, આસાદન = આશાતના, ઉપઘાત = નાશ, જ્ઞાનાવરણ = જ્ઞાનને ઢાંકવું, દર્શનાવરણ = દર્શનને ઢાંકવું.

સૂત્રાર્થ :- તે (જ્ઞાન-જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનો કે દર્શન, દર્શની અને દર્શનનાં સાધનો) ઉપર (૧) પ્રદોષ (અતિ દ્વેષ), (૨) નિહ્વ, (૩) માત્સર્ય (ઈર્ષા), (૪) અન્તરાય, (૫) આસાદન અને (૬) ઉપઘાત કરવો. આ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય (કર્મના) આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રમાં દર્શાવેલા છ કારણો જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના આશ્રવોના કહ્યા, તેમાં ભેદ એટલો જ છે કે આ છ કારણો જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનોના વિષયમાં હોય તો જ્ઞાનાવરણનો આશ્રવ થાય છે અને દર્શન, દર્શની અને દર્શનના સાધનોના વિષયમાં હોય તો દર્શનાવરણનો આશ્રવ થાય છે.

(૧) પ્રદોષ : વ્યાખ્યાન કે વાચનાના સમયે પ્રકાશિત થતા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અરૂચિ થવી. જ્ઞાન ભણતા કંટાળો આવવો, જ્ઞાનીની પ્રશંસા સહન ન થવાથી કે અન્ય કારણોથી તેમના પ્રત્યે દ્વેષ અથવા વૈર ભાવ રાખવો. જ્ઞાનના સાધનો જોઈને તેના પ્રત્યે રૂચિ કે પ્રેમ ન થવો પણ અરૂચિ અને દ્વેષ થવો.

(૨) નિહ્વ :

- જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનોનો અપલાપ કરવો, તેમને ધૂપાવવા, જાહેરમાં બહુમાન ન કરવું. તેઓએ સમજાવેલી વાતને ધૂપાવવી.
- કોઈ કંઈ પૂછે અગર જ્ઞાનનું સાધન માંગે ત્યારે જ્ઞાન અને સાધન પાસે હોવા છતાં હું નથી જાણતો, મારી પાસે તે વસ્તુ નથી એવું કહેવું તે જ્ઞાન નિહ્વ છે.
- પોતાની પાસે જ્ઞાન હોવા છતાં કોઈ ભણવા આવે ત્યારે કંટાળો, પ્રમાદ વગેરે કારણથી હું જાણતો નથી એમ કહીને ન ભણાવવું. જેમની પાસે અધ્યયન કર્યું હોય તેમને જ્ઞાનગુરુ ન માનવા.
- જ્ઞાનને ધૂપાવવું, જ્ઞાનીના વચનો પર શંકા લાવીને પોતાની માન્યતાનું સ્થાપન કરવું જેમ કે જમાલી, ગોષ્ઠામાહિલ વગેરે.

(૩) માત્સર્ય : જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે ઈર્ષા રાખવી, અપ્રીતિ કરવી.

પોતાની પાસે જ્ઞાન હોય અને યોગ્ય વ્યક્તિ ભણવા આવે ત્યારે આ ભણીને મારા જેવો વિદ્વાન થઈ જશે કે મારાથી પણ આગળ નીકળી જશે. એમ ઈર્ષ્યાથી તેને જ્ઞાનદાન ન કરવું.

(૪) અંતરાય : જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનોને વિશે વિઘ્નો ઊભાં કરવાં. અન્યને ભણવા વગેરેમાં વિઘ્ન ઊભું કરવું, સ્વાધ્યાય ચાલુ હોય ત્યારે નિરર્થક તે સ્વાધ્યાય કરનારને બોલાવવો, કામ સોંપવું. તેની જ્ઞાન આરાધનામાં વિક્ષેપ થાય તેમ બોલવું કે વર્તવું, વ્યાખ્યાનમાં વાતો કરવી, ઘોંઘાટ કરવો, અન્યને વ્યાખ્યાનમાં જતા રોકવા, જ્ઞાનના સાધનો હોવા છતાં ન આપવા.

(૫) આસાદન : જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે અનાદરથી વર્તવું, વિનય બહુમાન વગેરે ન કરવું, ઉપેક્ષા કરવી, અવિધિએ ભણવું, ભણાવવું. છાપા ઉપર બેસવું. પુસ્તક બાથરૂમમાં લઈ જઈ વાંચવું. પુસ્તક પ્રત્યે અનાદરભાવ રાખવો.

(૬) ઉપઘાત : અજ્ઞાનતા વગેરેથી, “આ કથન અસત્ય છે” ઈત્યાદિ રૂપે જ્ઞાનમાં દૂષણ લગાડવું. આમ ન જ હોય ઈત્યાદિ રૂપે જ્ઞાનીના વચનો અસત્ય માનવા. જ્ઞાનીને

આહારાદિના દાનથી સહાયતા ન કરવી. જ્ઞાનના સાધનોનો નાશ કરવો.

સંક્ષેપમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના છ (૬) આશ્રવો નીચે પ્રમાણે વિચારવા.

આશ્રવ	સંક્ષેપમાં અર્થ
પ્રદોષ	અરૂચી, કંટાળો, અત્યંત દ્વેષ થવો.
નિહ્લવ	છૂપાવવું, બહુમાન ન કરવું.
માત્સર્ય	ઈર્ષા, અદેખાઈ કરવી.
અંતરાય	વિઘ્નો ઉભાં કરવાં.
આસાદન	અનાદરથી વર્તન, ઉપેક્ષા કરવી.
ઉપઘાત	જ્ઞાનના સાધનોનો નાશ કરવો.

શંકા : આસાદન અને ઉપઘાતમાં શું ફેર છે ?

સમાધાન : છતે જ્ઞાને તેનો વિનય ન કરવો, બીજા સામે તે ન પ્રકાશવું, તેના ગુણો ન જણાવવા એ “આસાદન” છે. જ્યારે ઉપઘાતમાં જ્ઞાનનાં સાધનોને બીનજરૂરી માની તેને નષ્ટ કરવાનો ઈરાદો હોય તેને આસાદન કહેવાય છે.

પ્રદોષાદિ છ કારણોમાં સમાવિષ્ટ અન્ય આશ્રવો :-

- જ્ઞાનીથી પ્રતિકૂળ વર્તવું અથવા તેનું અપમાન કરવું.
- જ્ઞાનીના વચનો પર શ્રદ્ધા ન રાખવી.
- જ્ઞાનનો ગર્વ કરવો કે પોતાને પંડિત માનીને ચાલવું.
- સ્વાધ્યાય, વ્યાખ્યાન શ્રવણ વગેરે સારાં કાર્યો પણ અનાદરથી કરવા.
- અભ્યાસમાં પ્રમાદ કરવો. નિદ્રા આળસથી સ્વાધ્યાય ન કરવો.
- સૂત્ર વિરુદ્ધ બોલવું, જૂઠો ઉપદેશ આપવો.

વર્તમાન કાળે થતી જ્ઞાનની આશાતનાના કેટલાક દૃષ્ટાંતો :-

- પુસ્તકાદિ જ્ઞાનના સાધનોને નીચે ભૂમિ ઉપર રાખવા.
- જ્ઞાનના સાધનો ગમે ત્યાં ફેંકી દેવા, મેલા કપડામાં બાંધવાં.

- પુસ્તકના પાનાને, બગલમાં કે ખીસામાં રાખી બાથરૂમ જવું.
- એઠા મોઢે બોલવું, ભોજન વાપરતા છાપુ કે ચોપડી વાંચવા.
- અક્ષરવાળા કપડા કે અન્ય ખાવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો.
- કાગળમાં ખાવું, કાગળ ઉપર પગ મૂકવા, કાગળ ગંદકીમાં ફેંકવા.
- ચરવળો, મુહપત્તિ, પુસ્તકને અડાડવા કે પુસ્તક ઉપર રાખવા.

સાર : સૂત્રકાર મહર્ષિએ આ સૂત્ર દ્વારા જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ગુણને ઢાંકનારા બે કર્મોના બંધ હેતુઓને જણાવ્યા છે. જ્ઞાન અને દર્શન આત્માના ગુણો છે તેથી જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનો તથા દર્શની અને દર્શનના સાધનો પ્રતિ જરાપણ અસાવધાની કે ઉપેક્ષા રાખીશું તો તેનાથી આપણા જ ગુણોનો અર્થાત્ આપણો જ આત્મઘાત થશે.

જો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા હોય તો તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા જ્ઞાન-દર્શન, જ્ઞાની-દર્શની અને જ્ઞાન-દર્શનના સાધનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આદર કરવો જોઈએ. તે સર્વને હૈયાના બહુમાનભાવપૂર્વક વંદન-નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

સૂત્ર (૬-૧૨) પ્રયોજન :- અસાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

દુઃખ-શોક-તાપ-આક્રન્દન-વધપરિદેવના-

ન્યાત્મપરોભયસ્થા-ન્યસદ્વેદ્યસ્ય ૬-૧૨

દુઃખ-શોક-તાપ-આક્રન્દન-વધપરિદેવના-

ન્યાત્મપરોભયસ્થા-ન્યસદ્વેદ્યસ્ય ૬-૧૨

દુઃખ-શોક-તાપ-આક્રન્દન-વધ-પરિદેવનાનિ

આત્મ - પર - ઉભયસ્થાનિ અસદ્વેદ્યસ્ય ૬-૧૨

શબ્દાર્થ : દુઃખ = દુઃખ, શોક = શોક, તાપ = સંતાપ, પશ્ચાતાપ, આક્રન્દન = રૂદન, વધ = વધ, હિંસા, પરિદેવન = હૈયાફાટ રૂદન, આત્મ (સ્થાનિ) = પોતાનામાં, પર (સ્થાનિ) = બીજામાં, બીજાને કરાવે = ઉભયસ્થાનિ = પોતાનામાં તથા પારકામાં, બંનેને ઉત્પન્ન કરાવે, અસદ્વેદ્ = અસાતાવેદનીયના બંધહેતુઓ જાણવા.

સૂત્રાર્થ : દુઃખ, શોક, તાપ, આર્કંદન, વધ અને પરિદેવન સ્વયં અનુભવે, અન્યને કરાવે તથા સ્વયં પણ અનુભવે અને અન્યને પણ કરાવે. (એમ ત્રણ રીતે) અસાતાવેદનીય (કર્મના આશ્રવો બને) છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રકાર મહર્ષિ અસાતા વેદનીય કર્મનો આશ્રવ કઈ રીતે થાય તેની વાત કરે છે.

દુઃખ ધારણ કરવું કે આપવું. શોક કરવો કે કરાવવો. તાપ-પીડા કરવી કે કરાવવી. આર્કંદન-રૂદન કરવું કે કરાવવું, વધ કરવો કે કરાવવો, હાય-વોય કરવી કે કરાવવી. આ રીતે પોતે દુઃખ વગેરે ધારણ કરવું - બીજાને દુઃખ વગેરે આપવું કે બંને પક્ષે દુઃખ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા - કરાવવા તે અસાતાવેદનીયકર્મનો આશ્રવ છે.

દુઃખ : બાહ્ય કે આંતરિક નિમિત્તથી પીડા થવી તે દુઃખ. ઈષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટ વસ્તુ કે વ્યક્તિનો સંયોગ, નિહુર વચન આદિ બાહ્ય કારણોની અપેક્ષાએ તેમજ રાગ વગેરે અભ્યંતર નિમિત્તો આ સર્વે અસાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવો છે.

શોક : કોઈ સ્વજન કે મિત્રનો સંબંધ તૂટતાં જે ચિંતા થાય તે શોક. મિત્ર, સ્વજન, બંધુ, પ્રેમી આદિથી સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જવાથી તેનો વારંવાર વિચાર કરવાને લીધે ખેદ ઉત્પન્ન થવાથી શોક મોહનીય કર્મનો બંધ થાય છે.

તાપ : અપમાન થવાથી મન કલુષિત થવાને લીધે જે તીવ્ર સંતાપ થાય છે તેને તાપ કહેવાય છે.

કોઈ અનુચિત (Inappropriate) કામ થઈ જવાથી કઠોર વચન, ઠપકો, નિંદા વગેરે થવાથી કલુષિત થયેલા ચિત્તવાળી વ્યક્તિને મનોમન જે તીવ્ર જ્વલન કે સંતાપકારી પરિણામો થાય છે તેને તાપ કહેવાય છે.

આર્કંદન : ગદ્ગદ્ સ્વરે આંસુ સારવા સાથે રડવું તે આર્કંદન. વધુ પડતા દુઃખ, શોક કે સંતાપને લીધે, માનસિક બળતરા થવાથી, હાથપગ પછાડે, કપાળ કુટે અને છાતીફાટ રૂદન કરે તેને આર્કંદન કહેવાય છે.

વધ : કોઈપણ જીવના પ્રાણ લેવા તેને વધ કહેવાય છે. દશ પ્રકારના પ્રાણોમાં કોઈપણ પ્રાણનો નાશ કરવાવાળી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને વધ કહેવાય છે.

પરિદેવન : અનુગ્રહ કરનાર બંધુ આદિના વિયોગથી વિલાપ કરવો. બીજાને દયા આવે એટલી હદે દીન બનીને તેના વિયોગનું દુઃખ પ્રગટ કરવું તેને પરિદેવન કહેવાય છે.

ટૂંકમાં અન્યને દુઃખ થાય તેવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ બને છે. અનીતિ, વિશ્વાસઘાત, ત્રાસ, તિરસ્કાર, ઠપકો, પરનિંદા, નિર્દયતા, મહાઆરંભ, મહાપરિગ્રહ વગેરે પણ અસાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવો કહેવાય છે.

સંક્ષેપમાં અસાતાવેદનીય કર્મના છ (૬) આશ્રવો નીચે પ્રમાણે વિચારવા.

આશ્રવ

સંક્ષેપમાં અર્થ

દુઃખ	ઈષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટનો સંયોગ થવાથી મનમાં પીડા થાય તે.
શોક	ચિંતા કરવી, મનમાં માઠા વિચારો કરવા.
તાપ	તીવ્ર સંતાપ, કઠોર વચન સાંભળવાથી મનમાં બળ્યા કરવું.
આર્કંદન	રડવું, છાતી કૂટવી, હાથ-પગ પછાડવા.
વધ	પ્રાણ લેવા, શસ્ત્રાદિથી માર મારવો.
પરિદેવન	કુટુંબીજનનો વિયોગ થતાં તેની યાદમાં કરુણાજનક વિલાપ કરવો.

ઉપરના ૬ કારણો :-

- (૧) સ્વયં અનુભવે
  - (૨) બીજાને કરાવે
  - (૩) સ્વયં પણ અનુભવે અને બીજાને પણ કરાવે.
- આમ ત્રણ રીતે અસાતાવેદનીય કર્મ બંધાય છે.

શંકા : શોક અને પરિદેવનમાં શું ફર્ક છે ?

સમાધાન : શોકમાં મનમાં ચિંતા કે ખેદ થાય છે. જ્યારે પરિદેવનમાં હૃદયમાં રહેલી ચિંતા, કરુણાજનક શબ્દોથી બહાર પ્રગટ થાય છે.

શંકા : સૂત્ર ૬-૧૨ માં જણાવેલા દુઃખ આદિ નિમિત્તો સ્વ કે પરમાં ઉત્પન્ન કરવાથી અસાતાવેદનીય કર્મનો બંધ કરાવતા હોય તો ઉપવાસ, લોચ, વ્રત, પરિષ્કલ સહેવાથી દુઃખ તો થવાનું જ છે અને તે પણ અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ જ કરાવશે.

તો પછી આ વ્રત નિયમ - અનુષ્ઠાન તપ શા માટે કરવા જોઈએ ?

સમાધાન : આ પ્રશ્ન અજ્ઞાન કે અધુરી સમજથી ઊભો થયેલો છે. તમે જણાવેલા કારણોથી અસાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવ થતા નથી પણ કર્મની ઘણી નિર્જરા થાય છે.

સ્વેચ્છાએ થતા વ્રત, નિયમ, તપ - ધ્યાન આદિથી અસાતા વેદનીય કર્મના આશ્રવ થાય નહીં. ખરા ત્યાગી કે તપસ્વી ગમે તેવા કઠોર વ્રત-નિયમ પાળવા દ્વારા દુઃખ ભોગવે કે દુઃખ વહોરી લે તો પણ તેમાં કોઠાદિ બુદ્ધિ નથી હોતી. તે પ્રવૃત્તિ સદ્બુદ્ધિ અને સદ્વૃત્તિથી પ્રેરાઈને તે તે જીવ કરે છે.

આત્મશુદ્ધિના ધ્યેયથી સ્વેચ્છાએ સ્વીકારાયેલ દુઃખ કે કર્મોના ઉદયથી સ્વયં આવી પડેલ દુઃખ, સમભાવે સહન કરાતું હોવાથી, પૂર્વે બંધાયેલ અશુભ કર્મોનો ક્ષય કરાવનારું થાય છે.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો અધ્યાત્મ પ્રેમીઓને તપ વગેરેમાં થતું દુઃખ પણ સુખરૂપ લાગે છે કેમકે તેની દૃષ્ટિ જ ભાવિ સુખ તરફ હોય છે. જેમ પગમાં કાંટો વાગે તો સોય વડે કાંટો કાઢતા દુઃખ તો થવાનું જ છે, છતાં કાંટો નીકળતા થનારા સુખને લીધે સોયથી થતું દુઃખ, દુઃખરૂપ લાગતું નથી.

એ જ રીતે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં કષ્ટનું વિધાન ભાવી સુખને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે તેમાં વર્તમાનકાળે સહેવાતું દુઃખ, દુઃખરૂપ જણાતું નથી કેમકે તેના વડે જ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થવાનું છે. શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ વખતે સઘળા અસાતાવેદનીયનો ક્ષય થઈ જ જવાનો છે.

સાર : જો સમભાવે સહન કરાતા દુઃખથી વેદનીય કર્મનો બંધ થાય તો દુઃખનો ક્યારેય પણ અંત આવે જ નહીં. કારણ કે જ્યારે જ્યારે દુઃખ આવશે ત્યારે ત્યારે અસાતાવેદનીય કર્મનો બંધ થશે. પુનઃ આ બંધાયેલું કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવશે ત્યારે ફરી અસાતાવેદનીયનો બંધ થશે. એ રીતે પુનઃ પુનઃ આ કર્મોનું ઉદયમાં આવવું, પુનઃ પુનઃ દુઃખ થવું અને પુનઃ પુનઃ અસાતા વેદનીય કર્મનો આશ્રવ થવો આ ઘટના ચાલ્યા જ કરશે.

પણ આ વાત બરાબર નથી કેમકે સમભાવે દુઃખ સહન કરવાથી નવું અસાતાવેદનીય કર્મ બંધાતું નથી પણ પૂર્વે બંધાયેલા અસાતા વેદનીય કર્મનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આથી સર્વથા દુઃખથી મુક્ત થવા તપ-ધ્યાન-પરિષદ આદિનું સેવન કરવું એ જ રાજમાર્ગ છે.

સૂત્ર (૬-૧૩) પ્રયોજન :- સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

ભૂત-વ્રત્યનુકમ્પાદાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ

ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય

૬-૧૩

ભૂત-વ્રત્યનુકમ્પાદાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ

ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય

૬-૧૩

ભૂત-વ્રતી-અનુકંપા દાનં સરાગ-સંયમ-આદિ

યોગઃ ક્ષાન્તિઃ શૌચમ્ ઈતિ સદ્વેદ્યસ્ય

૬-૧૩

શબ્દાર્થ : ભૂત = જીવ, વ્રતી = દેશથી કે સર્વથી વ્રતધારી, અનુકંપા = કરૂણા, સરાગસંયમાદિયોગ = સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાળતપ, ક્ષાન્તિ = ક્ષમા, શૌચ = સંતોષ, સદ્વેદ્યસ્ય = સાતાવેદનીયકર્મના.

સૂત્રાર્થ : ભૂત-અનુકંપા, વ્રતી-અનુકંપા, દાન, સરાગ-સંયમ, (આદિ શબ્દથી સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ) આ સરાગસંયમાદિરૂપ યોગ, ક્ષમા અને શૌચ આ સર્વે સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર દ્વારા સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો જણાવે છે. પ્રાણીમાત્રની દયા, વ્રતધારીઓને વિશેષે દાન કરવું. રાગવાળું ચારિત્ર, દેશવિરત્તિ ચારિત્ર, અકામ નિર્જરા, સમ્યક્જ્ઞાન રહિત થતો એવો બાળતપ, સત્ક્રિયારૂપ યોગ, ક્ષમા અને સંતોષ એ સર્વેને સાતા વેદનીય કર્મના આશ્રવો કહ્યા છે.

(૧) ભૂત-અનુકંપા : ચારે ગતિમાં ભટકતા એવા જગતના પૃથ્વીકાયાદિ સર્વે જીવો પ્રત્યે દયાના પરિણામ તે ભૂત-અનુકંપા કહેવાય છે.

(૨) વ્રતી-અનુકંપા : હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી વિરમવું તેને

વ્રત કહેલ છે. આ વ્રતને જે ધારણ કરે તેને “વ્રતી” કહેવામાં આવે છે. વ્રતીના અગારી અને અણગારી એમ બે ભેદ છે.

અગારી વ્રતી : અગાર એટલે ઘર, ગૃહાવસ્થામાં રહી દેશથી વ્રતનું પાલન કરે તે વ્રતી અગારી કહેવાય છે. ટૂંકમાં સ્થૂલથી પ્રાણાતિપાત આદિનો ત્યાગ કરનાર દેશવિરતિધર એવો શ્રાવક અને શ્રાવિકા તે અગારી અર્થાત્ ગૃહસ્થવ્રતી કહેવાય છે. જુના કાળ પ્રમાણે ઘરની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે જ્યાં ખાંડણી, ઘંટી, ચૂલો, પાણીચારું, અને સાવરણી એ પાંચનો વપરાશ થતો હોય તે ઘર કહેવાય અને ઘરમાં રહે તે ગૃહસ્થ અર્થાત્ “અગારી” કહેવાય છે.

અણગારી-વ્રતી : અગારથી રહિત હોય તે અણગારી કહેવાય છે. અણગાર એટલે ગૃહસ્થાવાસનો ત્યાગ કરીને, હિંસા - અસત્ય - ચોરી - મૈથુન - પરિગ્રહ એ પાંચે પ્રકારના પાપ વ્યાપારથી સર્વથા નિવૃત્ત થઈને વ્રતને ધારણ કરેલા (સાધુ-સાધ્વીજી) તથા જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચે આચારમાં પ્રવૃત્ત એવા સાધુ-સાધ્વીજીને અણગારી વ્રતી કહ્યા છે.

ઋષિ, મુનિ, યતિ, સંયત, શ્રમણ, અણગાર, નિર્ગ્રન્થ વગેરે સાધુના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. બંને પ્રકારના વ્રતીની ભોજન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, આશ્રય અને ઔષધ આદિથી ભક્તિ કરવી વ્રતી-અનુકંપા છે.

(૩) દાન : સ્વ-પર પ્રત્યે અનુગ્રહ બુદ્ધિથી પોતાની વસ્તુ પરને આપવી તે દાન છે.

(૪) સરાગસંયમ : સંસારના કારણરૂપ તૃષ્ણાને દૂર કરવા તત્પર થઈ સંયમ સ્વીકાર્યા છતાં પણ જ્યારે મનમાં રાગના સંસ્કારો ક્ષીણ થયા હોતા નથી ત્યારે તે સંયમ સરાગસંયમ કહેવાય છે. સંજવલન લોભાદિ કષાયને મહાત્મા પુરુષો “રાગ” તરીકે ઓળખાવે છે, આ રાગથી સહિત તે સરાગ. જ્યારે સંયમનો અર્થ થાય છે પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોથી નિવૃત્તિ. રાગસહિત આવો સંયમ તે સરાગ સંયમ કહેવાય છે.

(૫) સંયમાસંયમ : જેમાં કંઈક અંશે સંયમ હોય અને કંઈક અંશે અસંયમ હોય તેવી સ્થિતિને સંયમાસંયમ અર્થાત્ દેશવિરતિ કહેવાય છે.

(૬) અકામનિર્જરા : કામ એટલે ઇચ્છા. નિર્જરા એટલે કર્મોનો ક્ષય. સ્વેચ્છાથી કર્મોનો નાશ તે સકામનિર્જરા અને ઇચ્છા વિના કર્મોનો નાશ તે અકામનિર્જરા. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પરતંત્રતા, અનુરોધ, સાધનનો અભાવ વિગેરેના કારણે જે નિર્જરા થાય

તે અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

રોગ વગેરેના કારણે પાપપ્રવૃત્તિ ન કરે, વિષય સુખનું સેવન ન કરે, આવેલ કષ્ટ હાય-વોય કરીને સહન કરે, ઈત્યાદિથી અકામ નિર્જરા થાય છે.

પરતંત્રતાથી અકામ નિર્જરા : નોકર, જેલમાં ગયેલો માણસ વગેરે લોકો ઈષ્ટના વિયોગનું અને અનિષ્ટના સંયોગનું દુઃખ સહન કરે છે. સારા આહાર કે સુંદર વસ્ત્રાદિનો ઉપભોગ કરી શકતા નથી. જો તેઓ આવેલી સ્થિતિને હાયવોય કરીને સહન કરે તો તેઓને અકામ નિર્જરા થાય છે.

અનુરોધ (દાક્ષિણ્ય કે પ્રીતિ) થી અકામનિર્જરા : મિત્ર કે સ્વજન વગેરે આપત્તિમાં આવે ત્યારે દાક્ષિણ્યતાથી કે પ્રીતિથી તેમને મદદ કરવા કષ્ટ સહન કરે. વ્યવહારની ખાતર મિષ્ટાન્ન આદિનો ત્યાગ કરે તે સર્વ અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

સાધનના અભાવે અકામનિર્જરા :

ગરીબ માણસો, તિર્યંચો, ઠંડી કે ગરમીનું દુઃખ અનિચ્છાએ સહન કરે. ચા પીવાની ઈચ્છા થઈ છે પણ દૂધવાળાની હડતાલને કારણે દૂધ મળતું નથી તો તે સાધનનો અભાવ કહેવાય. આવી સ્થિતિને અનિચ્છાએ સહન કરવી તે અકામનિર્જરા છે.

રોગથી અકામનિર્જરા : બીમાર મનુષ્યને સાધન સગવડ બધું જ હોય પણ ધારો કે ડાયાબીટીશ છે અને મિષ્ટાન્ન ખાઈ શકતો નથી, દમ છે અને ઠંડા પીણા પી શકતો નથી અથવા તાવ આવેલો છે. આવા કારણે અનિચ્છાએ જે કંઈ સહન કરવું પડે તેને અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

ટૂંકમાં સહન કરવાના ઈરાદા સિવાય જે કંઈ સહન કરવું પડે અને સહન કરે અથવા નિર્જરાના ધ્યેય રહિત પણે જે કંઈ નિર્જરા થાય તે સર્વે અકામનિર્જરા છે.

(૭) **બાલતપ :** અજ્ઞાનતાથી વિવેક રહિત થતો અગ્નિપ્રવેશ, પંચાગ્નિતપ વગેરે બાલતપ છે. સમ્યગ્દર્શન વિના અજ્ઞાનપૂર્વકનો તપ તે બાલતપ કહેવાય છે.

(૮) **ક્ષમા :** ક્રોધકષાયના ઉદયને રોકવો કે ઉદય પામેલા કષાયને નિષ્ફળ બનાવવો. પ્રતિકારની શક્તિ હોવા છતાં પણ બીજાના આક્રોશ, કુવચનો આદિ સાંભળીને ક્રોધ ન કરવો તેને ક્ષમા કહેવાય છે.

(૯) શૌચ : લોભ કષાયનો ત્યાગ અર્થાત્ સંતોષ. બહારથી શરીર સંબંધી સ્નાનાદિ દ્વારા કરાતી જે પવિત્રતા તથા અંદરથી (અભ્યંતર) માનસિક પવિત્રતા તે શૌચ.

સંક્ષેપમાં સાતાવેદનીયકર્મના નવ (૯) આશ્રવો નીચે પ્રમાણે વિચારવા.

- (૧) ભૂત અનુકંપા : જીવો માત્ર પ્રત્યે તથા દીન-દુઃખી, ગરીબો ઉપર દયા કરવી.
- (૨) પ્રતી અનુકંપા : અગારી-અણગારી પ્રતીની સેવા કરવી. પ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકાની સેવા-ભક્તિ કરવી. અણગારીને અન્ન-વસ્ત્ર આદિ વહોરાવવું.
- (૩) દાન : પોતાની વસ્તુ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પરને આપવી.
- (૪) સરાગસંયમ : રાગ સહિત સંયમ.
દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે તથા સંયમાદિ ગુણ પ્રત્યે ખૂબ જ અનુરાગપૂર્વકનો સંયમ.
- (૫) સંયમાસંયમ : કંઈક અંશે સંયમ, કંઈક અંશે અસંયમ (દેશવિરતિ) શ્રાવકના પ્રતો પાળવા.
- (૬) અકામનિર્જરા : ઈચ્છા વિના થતો કર્મોનો ક્ષય.
અનિચ્છાએ, પરવશપણે દુઃખ સહન કરવું.
- (૭) બાલતપ : સમ્યક્જ્ઞાન વિના અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતો તપ.
- (૮) ક્ષમા ક્રોધ ન કરવો, શાંતિ રાખવી.
- (૯) શૌચ : સંતોષ રાખવો, લોભકષાયનો ત્યાગ કરવો
શરીર સ્વચ્છ રાખવું, મન પવિત્ર રાખવું.

આ સર્વે સાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવો છે. તદુપરાંત ધર્મરાગ, તપનું સેવન, બાળ, ગ્લાન, તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ, દેવગુરુની ભક્તિ, માતા-પિતાની સેવા, વગેરેના શુભ પરિણામો પણ સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો છે. આ આશ્રવોથી ભવાંતરમાં કે આ ભવમાં પણ શારીરિક સુખ મળે તેવા શુભકર્મો (પુણ્યકર્મો) બંધાય છે.

શંકા : સૂત્ર (૬-૧૩) માં અનુકંપા શબ્દથી પ્રાણી સાથે પ્રતીનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. પણ “ભૂત-અનુકંપા” અને “પ્રતી-અનુકંપા” એમ બે અલગ અલગ કેમ મૂક્યા ?

સમાધાન : ભૂત-અનુકંપા કહેવાથી જગતના સર્વે પ્રાણીઓ પ્રત્યેની દયા કે અનુકંપામાં પ્રતધારી (પ્રતી)ની અનુકંપાનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય છે. પરંતુ અહીં “પ્રતી-અનુકંપા” જુદું મૂકવું તે તેની વિશેષતાને જણાવવા માટે છે. અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાણીઓ કરતા પ્રતધારી પ્રત્યે અનુકંપા એટલે કે વિશેષ ભક્તિ વાત્સલ્ય ભાવ. તે જણાવવા માટે તેમનું અલગ ગ્રહણ કર્યું છે.

શંકા : ચારિત્ર બે પ્રકારે છે. (૧) વીતરાગ ચારિત્ર, (૨) સરાગ ચારિત્ર.

સરાગ ચારિત્ર કંઈક અંશે મોહનીયના બંધનું કારણ છે. નહીં તો અહીં સરાગ સંયમને સાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવનું કારણ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન : ખરેખર ચારિત્ર એ આશ્રવ કે બંધનું કારણ ન જ હોય. અહીં આશ્રવનું કારણ રાગ છે. સરાગ ચારિત્રમાં “સરાગ” અર્થાત્ રાગપણું એ સાતાવેદનીયકર્મના આશ્રવ માટે નિમિત્ત છે. પણ તે સરાગપણું ચારિત્ર સાથે સંકળાયેલું હોવું જોઈએ. તે મહત્ત્વની વાત છે. આ વાત એક દૃષ્ટાંતથી સમજીએ.

ચોખા બે પ્રકારે હોય. (૧) ફોતરા સહિત અને (૨) ફોતરા રહિત. ફોતરા એ ચોખા નથી પણ ચોખા સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં છેલ્લે ફેંકી દેવાની વસ્તુ છે.

કોઈ ડાહ્યો માણસ લાંબા સમયનો સંગ્રહ કરવા ફોતરા સહિત ચોખા લઈને સાયવે તે જોઈને કોઈ ભોળો માણસ ફોતરાને જ સત્ત્વ માનીને સંગ્રહ કરે તો ?

એ રીતે સરાગપણું એ સંયમ નથી. પણ સંયમ સાથે સંકળાયેલ સંયમનો દોષ છે. અંતે તો સરાગપણું પણ છોડવાનું જ છે તો જ વીતરાગ સંયમ પ્રાપ્ત થશે. હવે જો કોઈ સમ્યક્ત્વી વ્યક્તિ પ્રશસ્ત રાગ સહિત ચારિત્ર ધારણ કરી વીતરાગતા પ્રાપ્તિની ભાવના ધરાવતો હોય તો તેને જોઈને કોઈ અજ્ઞાની પ્રશસ્ત રાગને જ ચારિત્ર માનીને અંગીકાર કરે તો શું થાય ? ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય પણ રાગ જ રહી જાય.

એટલે મહત્ત્વની વાત તો સંયમ જ છે. પરંતુ તેમાં સરાગતા રૂપ દોષ હોવાથી તે સરાગ સંયમ સાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ બને છે.

સૂત્ર (૬-૧૪) પ્રયોજન :- દર્શનમોહનીયના આશ્રવો જણાવે છે.

કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય	૬-૧૪
કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય	૬-૧૪
કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મ-દેવ-અવર્ણવાદઃ દર્શનમોહસ્ય	૬-૧૪

શબ્દાર્થ : કેવલિ = કેવળજ્ઞાની, શ્રુત = શાસ્ત્ર, આગમ, સંઘ = સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ, ધર્મ = અહિંસા-સંયમ-તપરૂપ ધર્મ, દેવ = ભવનપતિ આદિ ચારે પ્રકારના દેવો, અવર્ણવાદ = નિંદા, ટીકા કરવી, દર્શનમોહસ્ય = દર્શનમોહનીયકર્મનો આશ્રવ.

સૂત્રાર્થ : કેવલજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, ચતુર્વિધ સંઘ, જૈનધર્મ અને દેવોની નિંદા-ટીકા કરવી (અવર્ણવાદ ગાવો) એ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

ભાવાર્થ :

(૧) કેવળી-અવર્ણવાદ :

રાગ-દ્વેષ રહિત (વીતરાગ) અને કેવળજ્ઞાન યુક્ત હોય તે કેવળી. કેવળ જ્ઞાન-કેવળ દર્શન જેમને પ્રાપ્ત થયું છે તેવા તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા અને જેમના ચાર ઘાતી કર્મો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે એવા કેવળી પરમાત્માનો અવર્ણવાદ કરવો જેમ કે :

- કેવળી શરમ વગરના છે કેમકે નગ્ન થઈને ફરે છે.
- હિંસાથી થયેલા સમવસરણનો ઉપયોગ કરે છે માટે તે અપ્કાય આદિની હિંસાનું અનુમોદન કરે છે.
- સર્વજ્ઞ હોવાથી મોક્ષના સર્વપ્રકારના ઉપાયો જાણવા છતાં આવા તપ-ત્યાગ આદિ કઠિન ઉપાયો જ બતાવે છે.

- નિગોદમાં અનંત જીવો હોઈ શકે જ નહીં.

આ રીતે દુર્બુદ્ધિથી કેવળજ્ઞાની પ્રભુની નિંદા કરવી, નિંદારૂપ બને તેવું વર્તન કરવું, બોલવું, વિચારવું વગેરે કેવળીનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

(૨) શ્રુત-અવર્ણવાદ :

જિનેશ્વર પરમાત્મા દ્વારા પ્રરૂપિત તત્ત્વને શ્રુત કહેવાય છે. અર્થથી તીર્થંકર પરમાત્મા પ્રણીત અને સૂત્રથી ગણધર ભગવંતો દ્વારા ગુંથાયેલી (રચાયેલી) મૂળભૂત દેશના કે શાસ્ત્રને શ્રુત કહેવામાં આવે છે.

શ્રુતનો અવર્ણવાદ કરવો જેમ કે :-

- આ સૂત્ર પ્રાકૃત અર્થાત્ સામાન્ય ભાષામાં રચાયેલા હોવાથી તુચ્છ છે.
- એકની એક વસ્તુનું નિરર્થક વારંવાર વર્ણન આવે છે.
- અનેક પ્રકારના અયોગ્ય અપવાદો બતાવેલા છે.
- દ્વેષ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ખોટેખોટા દોષો કાઢીને કહેવા.

આવી રીતે શ્રુતનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

(૩) સંઘ - અવર્ણવાદ :

સાધુ - સાધ્વી - શ્રાવક - શ્રાવિકા તે ચતુર્વિધ સંઘ. આવા શ્રી સંઘનો અવર્ણવાદ કરવો - જેમ કે

- સાધુ-સાધ્વી ગંદા હોય છે, તેઓ શરીર પવિત્ર રાખતા નથી.
- તેઓ મેલા-ઘેલા છે, કઠી સ્નાન કરતા નથી.
- સમાજનું અન્ન ખાય છે પણ સમાજની સેવા કરતા નથી.
- સમાજને માથે ભાર રૂપ છે.
- શ્રાવક-શ્રાવિકા પણ સાવ વેવલા છે.
- સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવક-શ્રાવિકા વ્રત-નિયમ વગેરે પાળવા દ્વારા નકામા ક્લેશ વેઠે છે.

આ રીતે સંઘનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

(૪) ધર્મ-અવર્ણવાદ :

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપે પણ ધર્મ કહ્યો છે.

આ ધર્મનો અવર્ણવાદ કરવો જેમ કે :-

- ધર્મનું કોઈ ફળ પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી.
- ધર્મથી સુખ મળે છે તે વાત ખોટી છે. કેમકે ધર્મીઓ દુઃખી દેખાય છે અને ધર્મ ન કરનારા સુખી દેખાય છે.

ટૂંકમાં જૈન શાસન અને તીર્થરૂપ એવા ધર્મની નિંદા થાય તેવું કરવું, કરાવવું અને તેમ થતું હોય ત્યારે ન રોકવું વગેરે ધર્મનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

(૫) દેવ-અવર્ણવાદ :

ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવ. આ ચાર પ્રકારના દેવો સંબંધી અવર્ણવાદ કરવો જેમ કે :-

- દેવો છે જ નહીં. જો હોય તો શા માટે અહીં ન આવે ?
- દેવો માંસ, મદિરાનું સેવન કરનારા છે.
- દેવો હોય તો પણ નકામા જ છે કારણકે શક્તિશાળી હોવા છતાં આપણને મદદરૂપ થતા નથી.

આ રીતે દેવોનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.

સંક્ષેપમાં દર્શનમોહનીય કર્મના પાંચ (૫) આશ્રવો નીચે પ્રમાણે વિચારવા.

આશ્રવ

સંક્ષેપમાં અર્થ

(૧) કેવળી અવર્ણવાદ	કેવળજ્ઞાની વીતરાગ પરમાત્માની નિંદા કરવી.
(૨) શ્રુત અવર્ણવાદ	તીર્થંકર પ્રભુએ કહેલા અને ગણધર ભગવંતોએ રચેલા શાસ્ત્રોના દોષો જોવા.
(૩) સંઘ અવર્ણવાદ	સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાની ટીકા કરવી સાધુ-સાધ્વીને ગંદા કહી વખોડવા.
(૪) ધર્મ અવર્ણવાદ	અહિંસા-સંયમ-તપરૂપી ધર્મની ભારે નિંદા કરવી.
(૫) દેવ-અવર્ણવાદ	દેવોના અસ્તિત્વ વિશે શંકા કરવી.

તત્ત્વો ઉપરની શ્રદ્ધાને દર્શન કહેવાય છે. દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે. તેનો ઘાત

કરનાર કર્મ દર્શનમોહનીયકર્મ કહેવાય છે.

દર્શન મોહનીય આશ્રવના અન્ય કારણો :-

- મિથ્યાત્વનો તીવ્ર પરિણામ
- ઉન્માર્ગ દેશના
- ધાર્મિક લોકોના દુષણો જોવા
- દેવદ્રવ્યની હાનિ કરવી - કરાવવી.
- અસંયમીની પૂજા કરવી - કરાવવી.

શંકા : દર્શન મોહનીયનો સંક્ષેપમાં શું અર્થ કરવો ?

સમાધાન : જે પદાર્થ જેવો છે તેને તેવો જ જોવો તથા તેવો જ સમજવો તેને દર્શન કહેવાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વો ઉપરની શ્રદ્ધાને દર્શન કહેવાય છે. દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે. તેનો ઘાત કરનાર જે કર્મ તે દર્શન મોહનીયકર્મ કહેવાય છે.

સાર : દુઃખનું મૂળ સંસાર છે, સંસારનું મૂળ દર્શન મોહનીય અર્થાત્ મિથ્યાત્વ છે. મોક્ષના અર્થી જીવોએ ભૂલથી કે પ્રમાદથી પણ કેવળી, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ આદિનો અવર્ણવાદ ન થઈ જાય તેની ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ.

કોઈના પણ અવર્ણવાદને અઢાર પાપ સ્થાનકોમાં સોળમા પરપરિવાદ પાપસ્થાનકથી જણાવેલો જ છે. આ સૂત્રમાં જણાવેલા પાંચે અવર્ણવાદને મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપના સાધન સમજીને પોતે અવર્ણવાદ કરવો નહિ, કરાવવો નહિ, અને કોઈ કરતું હોય તો અનુમોદન આપવું નહિ. દર્શનમોહનીયના આશ્રવોથી દૂર રહી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરી મોક્ષ માર્ગે આગળ વધવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

સૂત્ર (૬-૧૫) પ્રયોજન :- ચારિત્રમોહનીય કર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

કષાયોદયાત્ તીવ્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય	૬-૧૫
કષાયોદયાત્ તીવ્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય	૬-૧૫
કષાય-ઉદયાત્ તીવ્ર-આત્મપરિણામઃ ચારિત્રમોહસ્ય	૬-૧૫

શબ્દાર્થ : કષાય = ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, ઉદયાત્ = ઉદયથી, તીવ્ર = સંકલિષ્ટ, આત્મપરિણામ = આત્માના પરિણામ, ચારિત્રમોહસ્ય = ચારિત્રમોહનીય કર્મના.

સૂત્રાર્થ : કષાયના ઉદયથી આત્માના તીવ્ર (અતિ સંકલિષ્ટ) પરિણામો તે ચારિત્રમોહનીય કર્મના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : ૧૬ પ્રકારે કષાય અને ૯ પ્રકારે નોકષાય એમ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ૨૫ ભેદ છે. તેના આશ્રવો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

- પોતાને અને પરને કષાય ઉપજાવવાથી
- શીયળ ગુણવાળા જીવો તથા તપસ્વીઓની નિંદા કરવાથી
- ગુણસંપન્ન સાધુઓની નિંદા કરવાથી
- દેશવિરતિધર શ્રાવકોના ધર્માચરણમાં અંતરાય કરવાથી
- ચારિત્રના ગુણોને દોષ રૂપ વર્ણવવાથી.

આ રીતે પોતે કષાય કરવાથી, અને બીજાને કષાય પ્રગટાવવાથી તથા કષાયને વશ થઈ અનેક તુષ્ટ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવાથી, અત્યંત સંકલિષ્ટ પરિણામોથી ભવાંતરમાં ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન થાય તેવા કર્મો બંધાય છે.

ચારિત્રમોહનીય કર્મના આશ્રવો શું કરે ?

કષાયો	શું અટકાવે ?
અનંતાનુબંધી (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)	સમ્યક્ત્વ અટકાવે.
અપ્રત્યાખ્યાની (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)	દેશવિરતિ અટકાવે.
પ્રત્યાખ્યાની (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)	સર્વવિરતિ અટકાવે.
સંજવલન (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)	યથાખ્યાતચારિત્ર (વીતરાગતા) અટકાવે.

સાર : ચારિત્રમોહનીયકર્મ આત્માને સંસારમાં રખડાવે છે. અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યારે સમ્યક્ત્વ પમાતું નથી. અપ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયે દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થતી

નથી. પ્રત્યાખ્યાનીના ઉદયે સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અને સંજવલન કષાયનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યાં સુધી યથાખ્યાતચારિત્ર (વીતરાગતા) પ્રાપ્ત થતી નથી. જેટલે અંશે કષાય અને નોકષાયરૂપ ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો ક્ષય કે ઉપશમ થશે તેટલે અંશે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ સુલભ બનશે. માટે મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરવા પ્રયત્ન કરવો.

સૂત્ર (૬-૧૬) પ્રયોજન :- નરકગતિના આયુષ્યના આશ્રવો જણાવે છે.

બહ્વારમ્ભ પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ ૬-૧૬

બહ્વારંભ-પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્યાયુષઃ ૬-૧૬

બહુ-આરંભ-પરિગ્રહત્વં ચ નારકસ્ય આયુષઃ ૬-૧૬

શબ્દાર્થ : બહુ = અતિશય, આરંભ = હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ, પરિગ્રહ = માલિકીભાવ, નારકસ્યાયુષઃ = નરક આયુષ્યના આશ્રવો.

સૂત્રાર્થ : અતિશય આરંભ અને અતિશય પરિગ્રહ નરક આયુષ્યના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : જેમાં પ્રાણીઓને દુઃખ થાય કે તેઓનો વધ થાય તેવી કષાયપૂર્વકની પ્રવૃત્તિને આરંભ કહે છે. આ પ્રવૃત્તિની તીવ્રતા તે બહુઆરંભ

પરિગ્રહ : આ વસ્તુ મારી છે. હું આનો માલિક છું. એવી બુદ્ધિ કે મૂચ્છને પરિગ્રહ કહેવાય છે. અતિશય પરિગ્રહને બહુ પરિગ્રહ કહેવાય છે.

પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામીએ ચરમ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો : “હે કરુણાસાગર ! કયા કર્મના લીધે જીવ નરકમાં જાય ?”

પ્રભુનો જવાબ :

જે જીવ હિંસા કરે છે, જુદું બોલે છે, ચોરી કરે છે, પરસ્ત્રીનું સેવન કરે છે, ઘણા પ્રકારના પાપ પરિગ્રહમાં આસક્ત હોય છે એ રીતે પાંચ અશુભ્રતને વિરાધે છે. તેમજ

અતિ ક્રોધી, અભિમાની, ધૃષ્ટ, માયાવી, રૌદ્રસ્વભાવી, પાપી, ચાડી ખાનાર, અતિ લોભી, સાધુની નિંદા કરનાર, અધર્મી, અસંબદ્ધ વચન બોલનાર, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, કૃતઘ્ન હોય તે જીવ અત્યંત દુઃખ અને શોક પામીને નરકમાં જાય છે.

સાર : નરકગતિના દારૂણ દુઃખોનું જે મહા ભયંકર વર્ણન શાસ્ત્રોમાં કર્યું છે તે જોતાં કોઈ જીવ નરકમાં જવાની ઈચ્છા ન કરે. ત્યાંના અત્યંત દુઃખોથી આકુળ-વ્યાકુળ બનેલો જીવ ક્ષણે ક્ષણે મરણને જ ઈચ્છે છે.

ત્યાં ગયા પછી મરવું તે તો આપણા હાથની વાત નથી. પણ ત્યાં જવાનું ન થાય તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી એ આપણા હાથની વાત છે. સૂત્રકાર મહર્ષિએ નરક આયુષ્યના જે કારણો આ સૂત્રમાં જણાવ્યાં છે તેને બરાબર સમજીને જો તેનાથી સતત દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ થઈએ તો નરક આયુષ્યના બંધથી બચી જવાય. આ માટે બહુ આરંભ અને બહુ પરિશ્રમને ઇંડવા સતત જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ રહેવું જરૂરી છે.

સૂત્ર (૬-૧૭) પ્રયોજન :- તિર્યચ આયુષ્યના આશ્રવો જણાવે છે.

માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય ૬-૧૭

માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય ૬-૧૭

માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય ૬-૧૭

શબ્દાર્થ : માયા = કપટ, તૈર્યગ્યોનસ્ય = તિર્યચ આયુષ્યનો (આશ્રવ)

સૂત્રાર્થ : માયા તિર્યચ આયુષ્યનો આશ્રવ છે.

ભાવાર્થ : માયા એ કષાયનો એક ભેદ છે. આ માયા અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજવલન એ ચારે સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. આવી ચાર પ્રકારની માયાનો અર્થ તો કપટ અથવા સ્વભાવની વક્તા જ છે. મનમાં કાંઈ, વચનમાં કાંઈ અને કાર્યમાં સાવ જુદુ જ હોવું તે માયા છે.

ટૂંકમાં માયા-છળ-કપટ-પ્રપંચ-છેતરપિંડી-જુઠ હૈયામાં ઝેર અને મુખમાં મધ જેવી મીઠાશ રાખવાથી જીવ તિર્યચઆયુષ્ય બાંધે છે.

ગૌતમસ્વામીએ ભગવાન શ્રી મહાવીરને પ્રશ્ન પૂછ્યો : હે દયાસાગર ! જીવ મરીને તિર્યંચપણે શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

પ્રભુનો ઉત્તર : હે ગૌતમ ! જે માણસ પોતાના સ્વાર્થ માટે મિત્રને સેવે, પોતાનું કાર્ય સર્યા પછી મિત્રનો ત્યાગ કરે. મિત્રને દુઃખમાં નાંખે અને મિત્રનું અશુભ બોલે, પોતાની ગુપ્તવાત મિત્રને જણાવે નહિ, જે નિર્દય હોય, માયાવી હોય તે જીવ મરીને તિર્યંચપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્ર (૬-૧૮) પ્રયોજન :- મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવો જણાવે છે.

અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં સ્વભાવ-

માર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્ય ૬-૧૮

અલ્પારમ્ભપરિગ્રહત્વં સ્વભાવ-

માર્દવાર્જવં ચ માનુષસ્ય ૬-૧૮

અલ્પ-આરંભ-પરિગ્રહત્વં સ્વભાવ

માર્દવ - આર્જવં ચ માનુષસ્ય ૬-૧૮

શબ્દાર્થ : અલ્પ = ઓછો, આરમ્ભપરિગ્રહત્વમ્ = સૂત્ર (૬-૧૬)માં અર્થ કર્યો છે, સ્વભાવ = સ્વાભાવિક, માર્દવ = મૃદુતા, આર્જવ = સરળતા, માનુષસ્ય = મનુષ્ય આયુષ્યના (આશ્રવો).

સૂત્રાર્થ : અલ્પ આરંભ, અલ્પ પરિગ્રહ, સ્વાભાવિક મૃદુતા (નમ્રતા) અને સ્વાભાવિક સરળતા એ મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : ૧૬મા સૂત્રમાં નરક આયુષ્યના આશ્રવને માટે “બહુ” શબ્દ પર ભાર મૂક્યો હતો તેનાથી બિલકુલ વિપરીતપણે આ સૂત્રમાં “અલ્પ” શબ્દ સૂત્રકાર મહર્ષિએ ગોઠવ્યો છે. અલ્પ એટલે આવશ્યક અર્થાત્ જેટલો જરૂરી હોય તેટલો જ આરંભ પરિગ્રહ કરવો એટલે કે અનર્થદંડ લાગે તેવો આરંભ પરિગ્રહ ન કરવો.

શંકા : સ્વભાવ માર્દવ એટલે શું ?

સમાધાન : માનના અભાવને માર્દવતા અર્થાત્ નમ્રતા કહેવાય છે.

સ્વાભાવિક માર્દવતા એટલે કોઈના કહેવાથી કે સમજાવવાથી નહીં પણ આપ મેળે જ જીવનમાં નમ્રતા મૃદુતાનો ભાવ હોય તેને સ્વભાવમાર્દવ કહ્યું છે.

શંકા : સ્વભાવ આર્જવ એટલે શું ?

સમાધાન : માયાના અભાવને ઋજુતા અર્થાત્ આર્જવતા કહે છે.

સ્વાભાવિક આર્જવતા એટલે કે કોઈના કહેવાથી કે સમજાવવાથી નહીં પણ આપ મેળે જ જીવનમાં સરળતા, ઋજુતાનો ભાવ હોય તેને સ્વભાવઆર્જવતા કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામીએ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને પ્રશ્ન પૂછ્યો :

હે ભગવાન ! કયા કારણથી જીવ મરીને ફરીવાર મનુષ્ય થાય ?

ભગવાનનો ઉત્તર :

જે જીવ સરળ ચિત્તવાળો હોય, નિરભિમાની હોય, મંદ ક્રોધાદિ કષાયવાળો હોય, સુપાત્રને દાન આપનારો હોય, માધ્યસ્થ ભાવનાવાળો હોય, ન્યાયી હોય, સાધુના ગુણોની પ્રશંસા કરતો હોય, પરિગ્રહ થોડો રાખે, સંતોષી હોય, વળી દેવગુરુનો ભક્ત હોય તે જીવ મરીને મનુષ્ય થાય. એટલે કે તે જીવ મનુષ્યના આયુષ્યનો આશ્રવ કરે છે.

સૂત્ર (૬-૧૯) પ્રયોજન :- નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષ્યના સમુદ્ધિત આશ્રવને જણાવે છે.

નિ:શીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ૬-૧૯

નિ:શીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ૬-૧૯

નિ:શીલ - વ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ૬-૧૯

શબ્દાર્થ : નિ:શીલ = શીલ રહિત, (નિર્) વ્રત = વ્રત રહિત, સર્વેષામ્ = નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય બધા આયુષ્યનો (આશ્રવ કરે છે.)

સૂત્રાર્થ : શીલ અને વ્રતના પરિણામોનો અભાવ એ બધા (નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય એ ત્રણે આયુષ્યોનો આશ્રવ છે.) (અર્થાત્ વ્રત અને શીલના પરિણામથી રહિત જીવ ત્રણે પ્રકારના આયુષ્યને બાંધી શકે છે.)

ભાવાર્થ : સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્ર ૬-૧૬, ૬-૧૭, ૬-૧૮ માં નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય આયુષ્યના આશ્રવોને જણાવ્યા પરંતુ આ ત્રણે આયુષ્યના સામાન્યથી આશ્રવ જણાવવા આ (સૂત્ર ૬-૧૯)ની રચના કરી છે. સૂત્રમાં કહે છે કે, શીલ

વિનાનું અને વ્રતો વિનાનું જીવન નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના આયુષ્યના બંધનું કારણ બને છે. કારણકે વાસના અને અવિરતિ આ બંને દુષ્ટ પરિણામો છે. તે વધારેમાં વધારે હોય તો નરકના આયુષ્યના બંધનું કારણ બને છે અને તેનાથી ઓછી-ઓછી હોય તો તિર્યચ તથા મનુષ્યના આયુષ્યના બંધનું કારણ બને છે. આ પ્રમાણે વાસનાની પરવશતા અને અવિરત ભાવની વૃત્તિ આ નરકાદિ ત્રણે આયુષ્યોના બંધનું કારણ બને છે.

શંકા : શીલવ્રતના પરિણામનો અભાવ જેમ નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય આયુષ્યનો આશ્રવ છે તેમ દેવગતિના આયુષ્યનો પણ આશ્રવ છે. કારણ કે ભોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા યુગલિકો નિયમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. યુગલિકોને શીલવ્રતના પરિણામનો અભાવ હોય છે. તો અહીં શીલવ્રતના અભાવને ત્રણ જ આયુષ્યના આશ્રવ તરીકે કેમ જણાવ્યો ?

સમાધાન : સૂત્રમાં સર્વેષાં પદ છે. આ પદથી જુદા-જુદા આયુષ્યનું ગ્રહણ કરવાનું છે તે વાત નક્કી છે. પ્રશ્ન પ્રમાણે તેનો અર્થ નરકાદિ ત્રણે ગતિ કરવી કે ચારેય ગતિ ગ્રહણ કરવી તે છે. સૂત્રકારે ભાષ્ય લખ્યું છે તેમાં પણ સર્વેષાં પદથી ત્રણ જ આયુષ્ય ગ્રહણ કર્યા છે. એટલે એમની ભૂલ છે એમ જરા પણ કહી શકાય નહીં. આથી આની પાછળ કંઈક રહસ્ય હોવું જોઈએ. તત્ત્વ કેવલી ભગવંત જાણે.

સૂત્ર (૬-૨૦) પ્રયોજન :- દેવગતિના આયુષ્યના આશ્રવો જણાવે છે.

સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામ-

નિર્જરાબાલતપાંસિ દૈવસ્ય ૬-૨૦

સરાગસંયમસંયમાસંયમાકામ-

નિર્જરાબાલતપાંસિ દૈવસ્ય ૬-૨૦

સરાગસંયમ-સંયમાસંયમ-

અકામનિર્જરા-બાલતપાંસિ દૈવસ્ય ૬-૨૦

શબ્દાર્થ : સરાગસંયમ = રાગ સહિતનો સંયમ, સંયમાસંયમ = દેશવિરતિ, અકામનિર્જરા = નિર્જરાના હેતુ રહિત થતી નિર્જરા, બાલતપ = મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો તપ, દૈવસ્ય = દેવના (આયુષ્યનો આશ્રવ).

સૂત્રાર્થ : સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા, અને બાલતપ એ દેવ આયુષ્યના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ :

(૧) સરાગસંયમ : પંચમહાવ્રત રૂપ સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી કષાયના કંઈક અંશો બાકી રહેલા હોય તો આવો રાગ સહિતનો સંયમ પ્રમાદવાળો હોવાથી સરાગસંયમ કહેવાય છે. સરાગસંયમ છઠ્ઠે સાતમે ગુણઠાણે હોય છે. સંયમ પ્રાપ્ત કરવા છતાં હજુ વીતરાગતા ન આવી હોવાથી શુભનો રાગ અવશ્ય હોય છે.

(૨) સંયમાસંયમ : દેશવિરતિ ધર્મ તે સંયમાસંયમ. જેમાં આંશિક સંયમ હોય અને આંશિક અસંયમ હોય. સંયમાસંયમ પાંચમે ગુણઠાણે હોય છે.

સર્વવિરતિ હોય કે દેશવિરતિ હોય પરંતુ દેવ-ગુરુ-ધર્મ-શાસ્ત્ર-ગુણો કે ઉપકારી ભાવો ઉપરના રાગવાળા હોય તો તે દેવ આયુષ્ય બંધાવે છે. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે કે સર્વવિરતિ કે દેશવિરતિ એવો જે સંયમગુણ છે તે તો ચારિત્ર હોવાથી બંધ હેતુ થતો જ નથી. પરંતુ તેમાં ભળેલો પ્રશસ્ત એવો જે રાગ છે તે બંધહેતુ બને છે. એટલે રાગવાળા સંયમને પણ બંધહેતુ કહેવામાં આવ્યો છે. જેમ દૂધ મારક ન હોવા છતાં વિષમિશ્રિત દૂધ પણ મારક જ કહેવાય છે તેમ અહીં જાણવું. આ રીતે પ્રશસ્તરાગ બંધ- હેતુ હોવાથી અને સંયમગુણ બંધહેતુ ન હોવાથી ચોથા ગુણઠાણે રહેલો પ્રશસ્ત રાગ પણ (સંયમ ન હોવા છતાં) દેવાયુષ્યના બંધનું કારણ બને જ છે.

(૩) અકામ નિર્જરા :

- જેમાં નિર્જરા કરવી તે હેતુ ન હોય પણ સમજણ વિના અને ઈચ્છા વિના કષ્ટો સહન કરવાથી આપમેળે જ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય તે.
- પોતાની ઈચ્છા વિના, પરતંત્રતાથી કે બીજાના આગ્રહથી જે પાપથી અટકવું તે અકામ નિર્જરા.

(૪) બાલતપ : મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં કરાતો તપ, સંસારસુખની ઈચ્છાથી કરાતો તપ, રીસ અને રાગથી કરાતો તપ એ બાલતપ કહેવાય છે.

નોંધ : સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમ એ જ્યોતિષ્કદેવ અને વૈમાનિકદેવના આયુષ્યના બંધના કારણો છે. જ્યારે અકામનિર્જરા તથા બાલતપ એ ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવના આયુષ્યના બંધના કારણો છે.

સૂત્ર (૬-૨૧) પ્રયોજન :- અશુભ નામકર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

યોગવક્ત્રતા વિસંવાદનં ચાશુભસ્ય નામ્નઃ ૬-૨૧

યોગવક્ત્રતા વિસંવાદનં ચાશુભસ્ય નામ્નઃ ૬-૨૧

યોગવક્ત્રતા વિસંવાદનં ચ અશુભસ્ય નામ્નઃ ૬-૨૧

શબ્દાર્થ : યોગવક્ત્રતા = મન, વચન, કાયાની કુટિલ વૃત્તિ (છેતરવાની વૃત્તિ), વિસંવાદન = પૂર્વે સ્વીકારેલી વાતમાં ફેરફાર કરવો (અન્યથા પ્રરૂપણા કરવી), અશુભનામસ્ય = અશુભનામકર્મનો (આશ્રવ).

સૂત્રાર્થ : (મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ) યોગોની વક્ત્રતા તથા વિસંવાદન અશુભનામકર્મના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : (૧) કાયયોગની વક્ત્રતા : કાયાના રૂપાંતરો કરીને અન્યને ઠગવા તે.

(૨) વચનયોગ વક્ત્રતા : લોકોને ખરૂ-ખોટું સમજાવી લડાવી મારવા.

(૩) મનોયોગ વક્ત્રતા : મનમાં બીજું જ હોવા છતાં લોક પૂજા, સત્કાર, સન્માન વગેરેની ખાતર બાહ્ય કાયાની અને વચનની પ્રવૃત્તિ જુદી જ કરવી. આ પ્રમાણે જે યોગ વક્ત્રતા કરી તે પોતાના વિષયમાં જ હોય છે.

(૪) વિસંવાદન : પૂર્વે સ્વીકારેલ હકીકતમાં કાલાન્તરે ફેરફાર કરવો અર્થાત્ કરેલ પ્રરૂપણાથી જુદી જ પ્રરૂપણા કરવી તે. ટૂંકમાં હકીકતને ઉલટ સુલટ રીતે રજુ કરવી, બીજાની સરળતાનો દુરુપયોગ કરવો, એકબીજાને લડાવી મારવા. આ પ્રમાણે વિસંવાદન બીજાના વિષયમાં જ હોય છે.

શંકા : યોગવક્ત્રતા અને વિસંવાદનમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : સામાન્યથી બંનેનો અર્થ સમાન જણાય છે, પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી બંનેના અર્થમાં ભેદ છે. કેવળ સ્વને (પોતાને) આશ્રયીને મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ જુદી પડતી હોય ત્યારે યોગવક્ત્રતા કહેવાય છે અને બીજાના વિષયમાં પણ તેમ થાય ત્યારે વિસંવાદન કહેવાય છે.

જેમકે ભયના કારણે જુદું બોલે તો તે વચનયોગ વક્ત્રતા. એકને કંઈ કહે અને બીજાને કંઈ કહે તે રીતે એકબીજાને લડાવી મારે તે વિસંવાદન કહેવાય છે.

આ રીતે વચનયોગ વક્તા સ્વવિષયક છે જ્યારે વિસંવાદન એ પર વિષયક પ્રવૃત્તિ છે.

સૂત્ર (૬-૨૨) પ્રયોજન :- શુભનામકર્મના આશ્રયો જણાવે છે.

તદ્વિપરીતં શુભસ્ય ૬-૨૨

તદ્વિપરીતં શુભસ્ય ૬-૨૨

તદ્ વિપરીતં શુભસ્ય ૬-૨૨

શબ્દાર્થ : તદ્ = તેનાથી, વિપરીતં = વિપરીત, વિરુદ્ધ, શુભસ્ય = શુભના.

સૂત્રાર્થ : તેનાથી (અશુભ નામ કર્મના આશ્રવોથી) વિપરીત ભાવો શુભનામ કર્મના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર (૬-૨૧)માં કહેલા બંને કારણોથી વિપરીત કારણો શુભનામ કર્મના આશ્રવો કરાવે છે. મન-વચન-કાયાની સાચી પ્રવૃત્તિ, જ્યાં બનાવટ નથી તથા લીધેલા નિયમોમાં ઈચ્છા મુજબ ફેરફારો નથી એટલે કે યોગોની અવક્તા અને અવિસંવાદન તે શુભનામ કર્મના આશ્રવો છે.

અવક્તા એટલે, જે મનમાં હોય તે જ વચનમાં હોય અને તે જ કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પણ જણાતું હોય તેને અવક્તા એટલે યોગની સરલતા કહેવાય છે.

અવિસંવાદન એટલે :

- બે વચ્ચે ભેદ હોય તો પણ તે દૂર કરી એકતા કરાવવી.
- આડે રસ્તે જનારને સીધે રસ્તે ચઢાવવો.
- પૂર્વે સ્વીકારેલ હકીકતમાં કાલાન્તરે પણ ફેરફાર ન કરવો.
- મિથ્યાત્વમાં પડેલા જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રતિ લઈ જવો.

સાર : જો શુભ ગતિ, શુભ જાતિ, શુભ સંસ્થાન, શુભ સંઘયણ, શુભ અંગોપાંગ, શુભ સ્વર વગેરે અનેક શુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યોગોની અવક્તા (સરળતા) અને અવિસંવાદન જેવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

સૂત્ર (૬-૨૩) પ્રયોજન :- તીર્થકરનામકર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસંપન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતિચારોઽભીક્ષણં
જ્ઞાનોપયોગસંવેગૌ શક્તિતસ્ત્યાગ-તપસી સંઘસાધુસમાધિ-વૈયાવૃત્ય-
કરણમર્હદાચાર્ય-બહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિરાવશ્યકાપરિહાણિમાર્ગપ્રભાવના,
પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકૃત્વસ્ય ૬-૨૩

દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસંપન્નતા શીલવ્રતેષ્વનતિચારોઽભીક્ષણં
જ્ઞાનોપયોગસંવેગૌ શક્તિતસ્ત્યાગ-તપસી સંઘસાધુસમાધિ-વૈયાવૃત્ય-
કરણમર્હદાચાર્ય-બહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિરાવશ્યકાપરિહાણિમાર્ગ-
પ્રભાવના પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકૃત્વસ્ય ૬-૨૩

દર્શનવિશુદ્ધિઃ, વિનયસંપન્નતા, શીલવ્રતેષુ અનતિચારઃ,
અભીક્ષણં જ્ઞાનોપયોગસંવેગૌ, શક્તિતઃ ત્યાગતપસી,
સંઘ-સાધુ-સમાધિ-વૈયાવૃત્ય-કરણમ્, અર્હદ્ આચાર્ય-
બહુશ્રુત પ્રવચન ભક્તિઃ આવશ્યક-અપરિહાણિઃ,
માર્ગ-પ્રભાવના, પ્રવચન-વત્સલત્વમ્ ઈતિ તીર્થકૃત્વસ્ય ૬-૨૩

શબ્દાર્થ : દર્શનવિશુદ્ધિ = દૃઢ શ્રદ્ધા, વિનયસંપન્નતા = વિનયપણું, શીલવ્રતેષુ
= શીલ અને વ્રતોનું, અનતિચાર = પ્રમાદ રહિત પાલન, અભીક્ષણં જ્ઞાનોપયોગસંવેગૌ
= જ્ઞાન વૈરાગ્યમાં રત રહેવું (જાગૃત રહેવું), શક્તિતઃ ત્યાગ તપસી = યથાશક્તિ તપ
અને ત્યાગ, સંઘસાધુસમાધિ વૈયાવૃત્ય કરણમ્ = સંઘ અને સાધુઓને સમાધિ રહે તેમ
વર્તવું, તેમજ સંઘ-સાધુની સેવા-ભક્તિ કરવી, અર્હદ્ = અરિહંત, બહુશ્રુત = ઘણા
શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા. પ્રવચન = આગમ શાસ્ત્ર, આવશ્યકઅપરિહાણિ = ભાવથી ષડ્
આવશ્યકરૂપ અનુષ્ઠાન ન છોડવું, મોક્ષમાર્ગપ્રભાવના = મોક્ષમાર્ગનું પાલન અને પ્રસારણ,
પ્રવચનવાત્સલ્ય = સાધર્મિકો ઉપરનો નિષ્કામ સ્નેહ.

સૂત્રાર્થ : (૧) દર્શનવિશુદ્ધિ, (૨) વિનયસંપન્નતા, (૩) શીલ-વ્રતોમાં નિરતિ-
ચારતા, (૪) નિરંતર જ્ઞાનોપયોગલીનતા, (૫) નિરંતર સંવેગ પરિણામ, (૬) યથાશક્તિ

ત્યાગ, (૭) યથાશક્તિ તપ, (૮) સંઘ-સાધુને સમાધિ, (૯) સંઘ-સાધુની વૈયાવચ્ચ, (૧૦) અરિહંત પ્રભુની ભક્તિ, (૧૧) આચાર્યની ભક્તિ, (૧૨) બહુશ્રુતની ભક્તિ, (૧૩) પ્રવચન ભક્તિ, (૧૪) આવશ્યક અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ ન કરવો, (૧૫) મુક્તિમાર્ગની પ્રભાવના અને (૧૬) પ્રવચન પ્રત્યેની વાત્સલ્યતા. આ સોળ તીર્થંકરનામકર્મના આશ્રવો છે.

ભાવાર્થ : ઉપર કહેલા ૧૬ પ્રકારના શુભ ભાવો અને શુભ આચરણો એ સ્વ-પરના ઉપકારના કારણભૂત હોવાથી ઉંચા પ્રકારના શુભ ભાવો છે. તેથી સૌથી ઉંચા પ્રકારનું પુણ્ય જે તીર્થંકરનામકર્મ છે તેના બંધનું કારણ આ શુભભાવો બને છે. અહીં એક ખુલાસો જરૂરી છે. સંઘના સાધર્મિક મિત્રો મોટાભાગે એમ સમજે છે કે વીશ સ્થાનકની આરાધના કરવાથી જિનનામ બંધાય છે. એટલે જિનનામ બાંધવા માટે જ વીશસ્થાનકની આરાધના કરતા હોય છે પરંતુ આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે આરાધના કદાપિ કર્મબંધ કરવા માટે કરાતી નથી. આરાધનાથી તો નિર્જરા જ થાય છે. આરાધના કરતાં કરતાં પુણ્ય બાંધવાનો પરિણામ રાખવો એ પણ ઉચિત નથી. એ વીશ પદોએ જેમ પરોપકાર કર્યો છે અથવા પરનો ઉપકાર કરવાનું કારણ છે તેમ આરાધના કરતા કરતા તેના પગલે અનુસરીને પરનો ઉપકાર કરવાનું સમસ્ત જીવરાશિને સંસારથી તારવાનું મન થાય છે એવો મનમાં આવેલો પરોપકાર કરવા રૂપ શુભ ભાવ એ જ પ્રશસ્ત રાગ છે, અને એ જ તીર્થંકરનામ કર્મ જેવા શ્રેષ્ઠ પુણ્યબંધનું કારણ બને છે. આવા ભાવો ઈચ્છાથી આવતા નથી પરંતુ આરાધના કરતા કોઈ મહાત્માને પ્રકૃતિભાવે આવી જાય છે અને જ્યારે આવી જાય છે ત્યારે તે લાગણીરૂપ રાગદશા હોવાથી જિનનામ બંધાઈ જાય છે. જિનનામકર્મ બાંધવા ના ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. અનાજ વાવતા ઘાસ ઉગી જાય છે. ઘાસ ઉગાડવા કોઈ અનાજ વાવતું નથી. તેમ બંધનું લક્ષ્ય રાખીને આવા મહાત્માઓ આરાધના કરતા નથી, પરંતુ આરાધના કરતા પરના ઉપકારના શુભ ભાવો (પ્રશસ્ત રાગ) થઈ જવાથી જિનનામ બંધાઈ જાય છે. આ જિનનામના બંધના કુલ ૧૬ કારણો આ સૂત્રમાં કહ્યા છે. પરંતુ તે સોળ કારણોમાં દર્શનવિશુદ્ધિ એ જ પ્રધાન કારણ છે. દર્શનવિશુદ્ધિ હોય તો જ શેષ પંદરમાંના યથાયોગ્ય જે જે હોય તે જિનનામના બંધના કારણો બને છે. પરંતુ દર્શનવિશુદ્ધિ ન હોય તો તે કારણ બનતા નથી, સોળે કારણોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

(૧) દર્શનવિશુદ્ધિ :

વીતરાગ પરમાત્માએ કહેલા તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને દૃઢ રુચિ કરવી. દર્શન વિશુદ્ધિ એટલે સમક્તિ ગુણની શુદ્ધિ. નિઃશંકાદિ આઠ આચારો પાળવાથી સમક્તિ ગુણનું સારી રીતે પાલન થઈ શકે છે. આવી દર્શનવિશુદ્ધિ - ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એમ ત્રણે પ્રકારે સંભવે છે. તેનાથી તીર્થંકર નામકર્મનો આશ્રવ થાય છે.

(૨) વિનયસંપન્નતા : જ્ઞાની, ઉપકારી, વડીલો, ચારિત્રવાન મુનિઓ તથા દર્શનાદિના સાધનો પ્રત્યે ઘણો જ વિનય. હૃદયના ભક્તિભાવપૂર્વક વિનમ્રવૃત્તિ રાખવી.

(૩) શીલ-વ્રતોમાં નિરતિચારતા :

શીલ અનતિચાર અને વ્રત અનતિચાર એમ બે વસ્તુ સાથે છે.

અહિંસા સત્ય આદિ મૂળ ગુણરૂપ વ્રતો અને તે વ્રતોના પાલનમાં ઉપયોગી એવા ઉત્તરગુણરૂપ વ્રત, અભિગ્રહ, નિયમ તે શીલ. આ વ્રત અને શીલ એ બંનેના પાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો. શ્રાવકના બાર વ્રતો તથા સાધુના પાંચ મહાવ્રતો પાળવામાં પ્રમાદનો અભાવ (પ્રમાદ રહિતતા). અપવાદો ન સેવવા.

(૪) નિરંતર જ્ઞાનોપયોગ :

- તત્ત્વ વિષેના જ્ઞાનમાં સદા જાગૃત રહેવું.
- વારંવાર વાચના આદિ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં રત રહેવું તે અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ. નિરંતર જ્ઞાનસાધના.
- શાસ્ત્ર અભ્યાસ, મનન, ચિંતન, કાળ અને વિનય વગેરે આઠ પ્રકારે જ્ઞાનાચારનું પાલન કરવું.

(૫) નિરંતર (સતત) સંવેગ પરિણામ :

સાંસારિક ભોગો જે ખરી રીતે સુખને બદલે દુઃખના જ સાધનો છે એટલે તેમની લાલચમાં ન પડવું. સંસારના સુખો પણ દુઃખરૂપ લાગવાથી મોક્ષ સુખ મેળવવાની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલ શુભ આત્મ પરિણામ.

(૬) યથાશક્તિ ત્યાગ :

- યથાશક્તિ એટલે પોતાની શક્તિ મુજબ શક્તિથી વધુ પણ નહિ અને ઓછું પણ નહિ એ રીતે વિષયોનો ત્યાગ કરવો.

- જરા પણ શક્તિ છૂપાવ્યા વિના આહારદાન, અભયદાન, જ્ઞાનદાન વગેરે વિવેકપૂર્વક કરવા.
- પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ન્યાયોપાર્જિત વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનું સુપાત્રમાં દાન આપવું.

(૭) યથાશક્તિ તપ :

- જરા પણ શક્તિ છૂપાવ્યા સિવાય વિવેકપૂર્વક દરેક જાતની સહનશીલતા કેળવવી.
- પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બાહ્ય-અભ્યંતર તપનું સેવન કરવું.

(૮) સંઘ-સાધુ-સમાધિ :

સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા એ સંઘ કહેવાય છે.

- સંઘ અને સાધુને શાંતિ ઉપજે તેમ વર્તવું. સંઘમાં પોતે અશાંતિ ઊભી ન કરે અને અન્યથી થયેલ અશાંતિનું નિવારણ કરે. સંઘમાં સાધુનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે છતાં અહીં સાધુનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે તે તેની પ્રધાનતા જણાવવા માટે કર્યો છે.
- સાધુ ભગવંતોને પણ સંયમ પાલનમાં અનુકૂળતા થાય તેમ કરવું તથા તેમની આરાધનામાં શાંતિ સમાધિ જળવાય તે જોવું, તેમાં સહાયક થવું.

(૯) સંઘ-સાધુ-વૈયાવચ્ચ :

સાધુઓને આહાર, પાણી, ઔષધ આપવા દ્વારા તથા સેવા કરવા દ્વારા ભક્તિ કરવી. તેમજ આર્થિક કે અન્ય કોઈ આપત્તિમાં આવેલા શ્રાવકોને અનુકૂળતા કરી આપવી. આ રીતે સંઘની યથાશક્તિ સેવા-ભક્તિ કરવી.

(૧૦) અરિહંત ભક્તિ :

અરિહંત પરમાત્માની ખૂબ ભાવથી પૂજા-સેવા-ભક્તિ કરવી. તેમની આજ્ઞા માનવી. દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી. તીર્થો અને પંચકલ્યાણક ભૂમિની રક્ષા કરવી.

(૧૧) આચાર્ય ભક્તિ :

પાંચ ઈંદ્રિયોનો સંવર, પાંચ આચારનું પાલન વગેરે ૩૬ ગુણોથી યુક્ત આચાર્યશ્રી પધારે ત્યારે બહુમાનપૂર્વક સામે જવું, વંદન કરવું, ભાવથી ભક્તિ કરવી.

(૧૨) બહુશ્રુત ભક્તિ :

ઘણા શ્રુત-શાસ્ત્રના જાણકારને બહુશ્રુત કહેવાય છે. આવા બહુશ્રુત પાસે વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો, વિનય કરવો. તેમના બહુશ્રુતપણાની પ્રશંસા, અનુમોદના કરવી તે બહુશ્રુત ભક્તિ કહેવાય છે.

(૧૩) પ્રવચન ભક્તિ :

પ્રવચન એટલે દ્વાદશાંગી અથવા આગમ શાસ્ત્ર. વર્તમાનકાળે જે આગમો ઉપલબ્ધ હોય તે લખવા-લખાવવા-સાયવવા. વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો - કરાવવો. તેની પ્રતિષ્ઠા વધારવી.

(૧૪) આવશ્યક-અપરિહાણિ :

સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ (લોગસ્સ), વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ષુખાણ એ છ આવશ્યક છે જે રોજ કરવા જોઈએ. અહીં આવશ્યક શબ્દથી સંયમના નિર્વાહ માટે જરૂરી સર્વ ક્રિયાઓ સમજવી. સંયમની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ ભાવથી સમયસર વિધિપૂર્વક કરવી એ આવશ્યક અપરિહાણિ છે. ભાવથી એટલે માનસિક ઉપયોગપૂર્વક. ઉપયોગ વિનાના સર્વ ધાર્મિકઅનુષ્ઠાનો દ્રવ્યઅનુષ્ઠાનો છે, જેનાથી આત્મકલ્યાણ ન થાય, માટે સર્વ અનુષ્ઠાનો ઉપયોગપૂર્વક કરવાં.

(૧૫) મોક્ષમાર્ગ પ્રભાવના :

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર આ ત્રણેનો સમન્વય તે મોક્ષ માર્ગ. આ માર્ગની પ્રભાવના એટલે સ્વયં મોક્ષમાર્ગનું પાલન કરવા સાથે અન્ય જીવો પણ મોક્ષમાર્ગ પામે એ માટે ઉપદેશ દ્વારા મોક્ષમાર્ગનો પ્રચાર કરવો.

(૧૬) પ્રવચન વાત્સલ્ય :

પ્રવચન એટલે જિનશાસનની આરાધના કરનાર સાધર્મિક. અહીં પ્રવચન શબ્દથી બાળ, શ્રુતધર, વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી, ગણ વગેરે મુનિભગવંતો સમજવા. જે પ્રવચનના આરાધક છે તથા જૈન શાસનની પ્રભાવના કરનાર છે તે પણ પ્રવચની કહેવાય છે. તેમના ઉપર સંગ્રહ, ઉપગ્રહ અને અનુગ્રહથી વાત્સલ્ય ભાવ રાખવો તે પ્રવચન વાત્સલ્ય.

- સંગ્રહ એટલે અભ્યાસ આદિ માટે આવેલા પર સમુદાયના સાધુને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સ્વીકારવા, પોતાની પાસે રાખી અભ્યાસ કરાવવો.
- ઉપગ્રહ એટલે સાધુઓને જરૂરી વસ્ત્ર, પાત્ર, વસતિ આદિ મેળવી આપવા.
- અનુગ્રહ એટલે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ સાધુઓને ભક્ત પાન આદિ લાવી આપવું.

શંકા : તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ગ્રંથકારશ્રીએ તીર્થકરનામકર્મના આશ્રવનાં ૧૬ કારણો જણાવ્યા છે પરંતુ અન્યત્ર ૨૦ કારણો (વીશ સ્થાનક પદ) પ્રસિદ્ધ છે. ખુલાસો કરશો?

સમાધાન : સૂત્રમાં છેલ્લે વત્સલમ્ શબ્દ પછી ઈતિ શબ્દ મૂક્યો છે. (પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ) ઈતિ શબ્દ આદિના અર્થમાં વપરાયો છે. મતલબ આ ૧૬ કારણ વગેરે થકી તીર્થકરનામકર્મનો આશ્રવ થાય છે - તેના ત્રણ અર્થ છે.

(૧) આ સોળ ગુણોથી તીર્થકરનામકર્મનો આશ્રવ થાય છે.

(૨) ૧૬ માંથી કોઈપણ એક કે વધુ ગુણોથી પણ તીર્થકર નામકર્મનો આશ્રવ થઈ શકે છે.

(૩) આ સોળ સિવાય અન્ય ગુણોથી પણ સંભવ છે.

વીશ સ્થાનક પદોના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અરિહંત, (૨) સિદ્ધ, (૩) પ્રવચન, (૪) આચાર્ય - ગુરુ, (૫) સ્થવિર, (૬) ઉપાધ્યાય (બહુશ્રુત), (૭) સાધુ, (૮) જ્ઞાન, (પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયથી સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ), (૯) સમ્યગ્દર્શન, (૧૦) વિનય, (૧૧) આવશ્યક ક્રિયા, (૧૨) મૂલગુણ - ઉત્તરગુણરૂપ ચારિત્ર, (૧૩) ધ્યાન, (૧૪) તપ, (૧૫) દાન, (૧૬) વૈયાવચ્ચ, (૧૭) સંઘ, (૧૮) જ્ઞાન (નૂતન સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ), (૧૯) શ્રુતજ્ઞાન, (શ્રદ્ધા, પ્રચાર આદિ), (૨૦) શાસન પ્રભાવના.

આ વીસ સ્થાનક પદોની આરાધનાથી તીર્થકર નામકર્મ બંધાય છે.

આ આશ્રવોના સેવનથી જ્યારે જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રકારની કરૂણા જાગે છે ત્યારે તીર્થકર નામકર્મનો નિકાચિત બંધ થાય છે. તીર્થકરના જીવો તીર્થકરના ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવે અરિહંત આદિ વીશ સ્થાનક પદોની આરાધના કરે છે. અનેક ગુણોથી યુક્ત તે જીવો માત્ર આવી ભાવના ભાવીને બેસી રહેતા નથી. પણ જે જે રીતે

જીવોનું કલ્યાણ થાય તે તે રીતે પ્રયત્ન કરે છે. આથી તેઓ તીર્થકર નામકર્મનો નિકાચિત બંધ કરે છે. તીર્થકરના ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં તીર્થકરનામકર્મ બંધાય છે અને નિકાચિત થાય છે.

ક્યારેક ત્રીજા ભવથી આગળના ભવમાં પણ તીર્થકર નામકર્મ બંધાય એવું બને છે. પણ નિકાચિત ન થાય. નિકાચિત તો પૂર્વના ત્રીજા ભવે જ થાય. નિકાચિત થાય તે પહેલા જો બંધાયુ હોય તો જતું પણ રહે.

સાર : તીર્થકરનામકર્મના આશ્રવોને વર્ણવતા સોળ ગુણો સૂત્રકાર મહર્ષિએ જણાવ્યા. તેમાંના કોઈ એક કે વધુ ગુણોની સાધના-આરાધના મનુષ્યને તીર્થકરનામકર્મનો આશ્રવ કરાવે છે.

વર્તમાનકાળે થતી વીશ સ્થાનક પદની આરાધના પણ તીર્થકરનામકર્મની જ આરાધના છે પણ તે આરાધનામાં તપ કે ક્રિયાની મહત્તા છે. આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર મહર્ષિ તે આરાધના કેમ કરવી તે અંગે ગુણને કેન્દ્રમાં રાખીને આ સૂત્રમાં માર્ગદર્શન આપે છે.

સૂત્ર (૬-૨૪) પ્રયોજન :- નીચ ગોત્રકર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

પરાત્મનિંદાપ્રશંસેસદસદ્ગુણાચ્છાદનોદ્ભાવને ચ નીચૈર્ગોત્રસ્ય ૬-૨૪
પરાત્મનિંદાપ્રશંસેસદસદ્ગુણાચ્છાદનોદ્ભાવને ચ નીચૈર્ગોત્રસ્ય ૬-૨૪
પર-આત્મ-નિંદા-પ્રશંસેસદ્-અસદ્ગુણ-
આચ્છાદન-ઉદ્ભાવને ચ નીચૈઃ ગોત્રસ્ય ૬-૨૪

શબ્દાર્થ : પર = બીજાની, આત્મ = પોતાની, નિંદા = નિંદા, પ્રશંસા = વખાણ, સદ્ = વિદ્યમાન, અસદ્ = અવિદ્યમાન, આચ્છાદન = ઢાંકવા, ઉદ્ભાવન = પ્રદર્શન કરવું, નીચૈર્ગોત્રસ્ય = નીચ ગોત્રકર્મના (આશ્રવ).

સૂત્રાર્થ : પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણ-આચ્છાદન, અસદ્ગુણ-ઉદ્ભાવન એ નીચગોત્રના (આશ્રવો) છે.

ભાવાર્થ : મૂલસૂત્રમાં નિંદા અને પ્રસંસા એમ બે શબ્દો છે. તેથી જ પ્રશંસે શબ્દ દ્વિવચન છે. તે બંનેને પર અને આત્મ શબ્દની સાથે ક્રમશઃ જોડવું, એટલે કે પરની નિંદા કરવાથી અને પોતાની પ્રશંસા કરવાથી જીવ નીચગોત્રકર્મ બાંધે છે. ચાર કારણોથી જીવ નીચગોત્રકર્મ બાંધે છે.

(૧) પરનિંદા : બીજાની નિંદા - ટીકા - તિરસ્કાર કરવાથી.

(૨) આત્મપ્રશંસા : પોતાની પ્રશંસા - વખાણ - મોટાઈ કે આડંબર કરવાથી

(૩) સદ્ગુણાચ્છાદન : બીજાના છતા (વિદ્યમાન) ગુણોને ઢાંકવાથી કે છૂપાવવાથી. બીજાના ગુણોને પ્રકાશમાં લાવવાની જરૂર હોવા છતાં ઈર્ષ્યાથી ન લાવવાથી.

(૪) અસદ્ગુણોદ્ભાવન : પોતાનામાં જે ગુણો ન હોય તેને ગુણો છે એવો દેખાવ કરવાથી તથા નાના ગુણોને મોટા કરવાથી.

ઉપરના ચાર કારણોથી નીચ ગોત્ર કર્મનો આશ્રવ થાય છે, એટલે કે જીવ નીચ-ગોત્રકર્મ બાંધે છે.

ઉપરના કારણો ઉપરાંત જે જીવ જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, શ્રુત, ઐશ્વર્ય, લાભ અને તપ એ આઠેનો મદ કરે છે તથા ધાર્મિકજનોની મશ્કરી, મિથ્યા કીર્તિ મેળવવી, વડીલોનો પરાભવ કરવો વગેરે વ્યવહારો પણ નીચગોત્ર કર્મના આશ્રવો છે.

સૂત્ર (૬-૨૫) પ્રયોજન :- ઉચ્ચગોત્રકર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

તદ્વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ ચોત્તરસ્ય ૬-૨૫

તદ્ વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ ચોત્તરસ્ય ૬-૨૫

તદ્ વિપર્યયઃ નીચૈઃ વૃત્તિ-અનુત્સેકૌ ચ ઉત્તરસ્ય ૬-૨૫

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે નીચગોત્ર કરતા, વિપર્યય = ઉલ્ટું, વિપરીત, નીચૈર્વૃત્તિ = નમ્રવૃત્તિ, અનુત્સેક = ગર્વનો અભાવ, નિરભિમાનતા, ઉત્તરસ્ય = ઉચ્ચગોત્રના.

સૂત્રાર્થ : તેનાથી (નીચ ગોત્રના કારણોથી) વિપરીત (એટલે કે સ્વનિંદા, પરપ્રશંસા, સદ્ગુણોદ્ભાવન, અને અસદ્ગુણોચ્છાદન) તથા નમ્ર સ્વભાવ અને નિરભિમાનતા એ ઉચ્ચગોત્ર કર્મના (આશ્રવો) છે.

ભાવાર્થ :

- (૧) સ્વનિંદા - પોતાના દોષોને પ્રગટ કરવા.
- (૨) પરપ્રશંસા - પરના ગુણોને પ્રગટ કરવા.
- (૩) સદ્ગુણોદ્ભાવન - બીજાના વિદ્યમાન ગુણોને પ્રગટ કરવા, ગાવા.
- (૪) અસદ્ગુણાચ્છાદન - પોતાનામાં જે ગુણો ન હોય અને કોઈ તે ગુણો ગાતુ હોય, તો તેને ઢાંકવા-રોકવા.
- (૫) નમ્ર સ્વભાવ (નમ્ર વૃત્તિ) - ગુણીયલ પ્રત્યે નમ્રતા અને વિનયપૂર્વક વર્તવું.
- (૬) અનુત્સેક અથવા નિરભિમાનતા - વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં અભિમાન ન કરવું.

આ ઉપરાંત જાતિ વગેરે આઠ પ્રકારના મદ (ગર્વ) ન કરવા. બીજાની મશ્કરી ન કરવી. ધાર્મિકજનની પ્રશંસા કરવી વગેરે પણ ઉચ્ચગોત્ર કર્મના આશ્રવો છે. નીચગોત્રના આશ્રવોથી જે વિપરીતવર્તન તે ઉચ્ચગોત્રના આશ્રવો જાણવા.

શંકા : આત્મનિંદા અને સ્વ અસદ્ગુણોદ્ભાવન બંનેમાં ભાવ તો પોતાના દોષોને પ્રગટ કરવા તે જ છે. તો બંને વચ્ચે ભેદ શું ?

સમાધાન : આત્મનિંદા એટલે માત્ર સ્વદોષદર્શન એવો જ અર્થ થાય. અસદ્ગુણોદ્ભાવન એટલે પોતાના દોષ કે દુર્ગુણોને પ્રકાશિત કરવા. આમ બંને રીતે આત્મનિંદા અને સ્વઅસદ્ગુણ ઉદ્ભાવન વચ્ચે ભેદ રેખા સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. આવો જ ભેદ પરગુણ પ્રશંસા અને પરસદ્ગુણ ઉદ્ભાવન વચ્ચે સમજી લેવો.

સૂત્ર (૬-૨૬) પ્રયોજન :- અંતરાયકર્મના આશ્રવો જણાવે છે.

વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય	૬-૨૬
વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય	૬-૨૬
વિઘ્નકરણમ્ અન્તરાયસ્ય	૬-૨૬

શબ્દાર્થ : વિઘ્નકરણમ્ = વિઘ્ન કરવું, અન્તરાયસ્ય = અન્તરાય કર્મનો (આશ્રવ છે.)

સૂત્રાર્થ : વિઘ્ન કરવું તે અન્તરાયકર્મનો (આશ્રવ છે).

ભાવાર્થ : દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય એ પાંચ પ્રકારના અન્તરાય કર્મ છે.

દાન વિઘ્નકરણ (દાનાન્તરાય) :

દાન દેવામાં વિઘ્ન કે અન્તરાય ઊભો કરવો અથવા એવા ઉપાયો કરવા કે જેથી દેનાર દાન આપી ન શકે. એ જ રીતે દાતાને દાન દેવાથી રોકવો, દાતા અને દાનની નિંદા કરવી, દાનના સાધનોનો નાશ કરવો અથવા દાતા અને પાત્રનો સંયોગ ન થવા દેવો એ સર્વે દાનાન્તરાયકર્મના આશ્રવો છે.

લાભ વિઘ્નકરણ (લાભાન્તરાય)

કોઈને લાભ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કે અન્તરાય ઊભો કરવો અથવા તો એવા ઉપાયો કરવા કે જેથી લાભ લેનાર લાભ લઈ ન શકે. લાભ લેનારને પ્રાપ્તિથી રોકવો. લેનારની નિંદા કરવી. પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યારે તે સાધનોનો નાશ કરવો. મેળવનારનો અને વસ્તુનો સંયોગ ન થવા દેવો એ સર્વે લાભાન્તરાય કર્મના આશ્રવો છે.

ભોગ વિઘ્નકરણ (ભોગાન્તરાય)

એક જ વાર ભોગવી શકાય તે શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપયોગ તે ભોગ. આ ભોગ ભોગવવામાં જેમ કે ભોજન કરવામાં વિઘ્ન કે અન્તરાય ઊભો કરવો અથવા તો એવા ઉપાયો કરવા કે જેથી ભોગ ભોગવનાર તેનો ઉપયોગ ન કરી શકે. એ જ રીતે ભોજન કરનારને ભોજન કરવાથી રોકવો, તેની નિંદા કરવી, ભોજનના સાધનોનો નાશ કરવો, ભોજન અને ભોજન કરનારનો સંયોગ ન થવા દેવો એ સર્વે ભોગાન્તરાયકર્મના આશ્રવો છે.

ઉપભોગ વિઘ્નકરણ (ઉપભોગાન્તરાય)

અનેક વખત ભોગવી શકાય તેવા સ્ત્રી, વસ્ત્ર, મકાન, ફરનીયર વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

આ ઉપભોગના વિષયમાં વિઘ્ન કે અંતરાય ઊભો કરવો અથવા એવા ઉપાયો કરવા કે જેથી તે ઉપભોગ ન કરી શકે. એ જ રીતે ઉપભોગ કરનારને ઉપભોગથી રોકવો, ઉપભોગવાળી પ્રવૃત્તિની નિંદા કરવી, ઉપભોગની વસ્તુઓનો નાશ કરવો વગેરે ઉપભોગાંતરાયકર્મના આશ્રવો છે.

વીર્ય-વિઘ્નકરણ (વીર્યાંતરાય)

વીર્ય એટલે આત્મશક્તિ. કોઈની આત્મશક્તિ ફોરવવાના વિષયમાં અંતરાય ઊભો કરવો અથવા એવા ઉપાયો કરવા કે જેથી તેને ઉત્સાહ થાય નહિ. જેમકે કોઈને તપ કરવો હોય તો તેને શરીર સંબંધી સલાહ આપી તપનો ઉત્સાહ ભાંગી નાંખવો. ધાર્મિક કાર્યમાં ઉત્સાહ તોડી નાંખવો. એ જ રીતે આત્મશક્તિ ફોરવે તે તપ-ક્રિયાની નિંદા કરવી. જે વિષયનો ઉત્સાહ છે તે વિષયનો જ નાશ કરવો તે વીર્યાંતરાય કર્મના આશ્રવો છે.

સૂત્ર (૬-૧૧) થી સૂત્ર (૬-૨૬) સુધી સૂત્રકાર મહર્ષિએ આઠે કર્મપ્રકૃતિને આશ્રયીને ભિન્ન-ભિન્ન આશ્રવોનું વર્ણન કર્યું. તે સામ્પ્રાયિક આશ્રવના ભેદ છે. આ સૂત્રો સમજ્યા પછી એક શંકા અને તેનું સમાધાન જરૂરી છે.

શંકા : ઉપર જણાવેલ સૂત્રોમાં દરેક મૂળપ્રકૃતિ (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે)ના આશ્રવો જુદા-જુદા કહ્યા છે તે ઉપરથી એક પ્રશ્ન થાય કે શું જ્ઞાન-પ્રદોષ વગેરે આશ્રવો માત્ર જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ છે ?

અથવા આઠે પ્રકૃતિને આશ્રયીને જણાવેલા આશ્રવોથી તે-તે કર્મપ્રકૃતિના જ બંધ થાય છે તે સાથે અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બંધ તે-તે આશ્રવોથી થાય છે ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. અહીં જે-જે કર્મના જે-જે આશ્રવો બતાવ્યા છે તે-તે આશ્રવોની હયાતિમાં તે-તે જ કર્મો બંધાય છે એવું નથી. આન્ય કર્મો પણ અવશ્ય બંધાય જ છે.

શાસ્ત્રીય નિયમ એવો છે કે, પ્રત્યેક સમયે સાત કર્મો (આયુષ્ય સિવાયના) બંધાય છે. આયુષ્યનો જે સમયે બંધ પડે તે સમયે આઠ કર્મો અવશ્ય બંધાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ થાય ત્યારે દર્શનાવરણીય આદિ અન્ય છ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ પણ થાય જ છે.

છતાં અમુક-અમુક આશ્રવોથી અમુક-અમુક કર્મો બંધાય છે એવું કથન રસબંધને આશ્રયીને કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ તે-તે આશ્રવોથી તે-તે કર્મનાં રસ વધારે પડે અને અન્ય કર્મોમાં રસ બહુ જ ઓછો પડે. એક વાત સમજી રાખો કે ચાર પ્રકારના બંધમાં (પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ આ ચારે બંધમાં) રસબંધ મુખ્ય છે.

ઉદાહરણ તરીકે - સૂત્ર ૬-૧૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે દાન દેવાથી સાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ થાય છે. તેનો અર્થ એ કે દાન દેવાથી સાતાવેદનીયકર્મમાં રસબંધ વધુ પડે છે પણ તે સમયે સાથે સાથે જ્ઞાનાવરણીય આદિ શુભ-અશુભ બીજી કર્મપ્રકૃતિનો બંધ થાય છે પણ તે બધામાં રસબંધ ઓછો થાય છે.

શંકા : સંયમ, દેશવિરતિ આદિ દેવગતિના આશ્રવો હોવાથી તેમને ધર્મ કેમ કહેવાય ?

ધર્મનું મુખ્ય ફળ મોક્ષ છે. મોક્ષ એ કર્મના સંવરથી અને નિર્જરાથી થાય, એટલે જે સંવર અને નિર્જરાનું કારણ બને તે જ ધર્મ કહેવાય. દેવગતિ આદિનું કારણ બને તેને ધર્મ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન : કોઈ પણ પ્રરૂપણા નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે નયોથી થાય છે. અહીં જો નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો દેશવિરતિ આદિ ધર્મ, સંવર અને નિર્જરાનું જ કારણ છે.

પરંતુ વ્યવહારનયને આશ્રયીને દેશવિરતિ આદિને દેવગતિ આદિના કારણ તરીકે જણાવવામાં આવે છે. દેવગતિનું કારણ સંયમ આદિ ધર્મ નથી પરંતુ તેમાં રહેલી ક્ષાયની શુભપરિણતિ છે. એટલે દેવગતિ આદિ કર્મના આશ્રવોનું કારણ પ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષની પરિણતિ છે. સંયમ આદિમાં જેટલા અંશે રાગ-દ્વેષ તેટલા અંશે તે આશ્રવનું કારણ બને છે. પ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ શુભ આશ્રવનું અને અપ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ અશુભ આશ્રવનું કારણ બને છે. છતાં ઉપચારથી સંયમ આદિને દેવગતિ આદિના આશ્રવ કહેવામાં આવે છે.

શંકા : આગળની શંકાનું સમાધાન કરતા તમે કહ્યું કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો સંવર અને નિર્જરાના અર્થાત્ મોક્ષના જ કારણો છે. પરંતુ ધર્મ સાથે રહેલી રાગ-દ્વેષની પરિણતિ આશ્રવનું કારણ બને છે.

આ વાત સમજાય છે પણ કોઈ સાદા ઉદાહરણથી આ વાત સમજાવી શકાય ?

સમાધાન : ચોક્કસ. તમે ઘી-ગોળથી લાડવા બનાવ્યા તે ગળ્યા (મીઠા) લાગે છે ખરૂંને ? હવે તમે મેથી નાંખીને ફરીથી લાડવા બનાવો તો કડવા લાગે છે. જેમ-જેમ મેથી વધારે તેમ-તેમ કડવાશ વધારે.

હવે તમને પૂછવામાં આવે કે, કડવાશ લાડવાની કે મેથીની ? તમે કહેશો જ કે, લાડવા કડવા છે. હકીકતમાં કડવાશ મેથીની છે પણ લાડવા કડવા છે. તેમ કહેવામાં આવે છે.

બસ આ જ પ્રમાણે ધર્મના બધા અનુષ્ઠાનો મીઠા લાડવા સમાન છે અને તેની સાથે રહેલી રાગ-દ્વેષની પરિણતી મેથી સમાન છે.

સાર : ૨૬ માં સૂત્રમાં અંતરાય કર્મના આશ્રવો જણાવીને સૂત્રકાર મહર્ષિએ આપણા ઉપર મહત્ત્વનો ઉપકાર કર્યો છે. કેમકે જીવને વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા છે, પણ લાભાંતરાય તોડવો નથી, ખાવાપીવાની ઈચ્છા છે પણ ભોગાંતરાય છોડવા નથી, સ્ત્રી, વસ્ત્રાદિની ઈચ્છા છે પણ ઉપભોગાંતરાય દૂર કરવા નથી, પરાક્રમો કરવા છે પણ વીર્યાંતરાય નીવારવો નથી. અહીં ઉમાસ્વાતિજી મહારાજશ્રી કયા આશ્રવથી આ અંતરાયકર્મ બંધાય તેની સ્પષ્ટ સમજ આપે છે. જો દાનાદિ પાંચેયની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તો આ અંતરાયનો આશ્રવ ન થાય તેની સતત કાળજી રાખવી. વળી અંતરાય એ પણ આખરે તો જીવને શિવ થતા અટકાવનાર એક મહત્ત્વનું પરિબળ છે. જો સંપૂર્ણ અંતરાયોનો આશ્રવ અટકાવી સત્તાગત અંતરાયનો પણ નાશ થાય તો જ અનંતવીર્ય ગુણ પામી મોક્ષના દ્વાર ખખડાવી શકાય.

છટ્ટા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

અધ્યાય ૧ થી ૫ સુધીમાં જીવ અને અજીવ બે તત્ત્વોની ચર્ચા પછી હવે છટ્ટા અધ્યાયમાં આશ્રવનું સ્વરૂપ જણાવે છે. આશ્રવ એ જીવની વૈભાવિક અવસ્થા છે. પછી તે પાપરૂપે હો કે પુણ્યરૂપે હો. આશ્રવ એ તત્ત્વદષ્ટિએ મિથ્યા આચરણ છે. જીવને બંધનું કારણ છે.

આઠે કર્મબંધના કારણો તથા ચારે ગતિનું આવાગમન થવાના કારણોનું આ અધ્યાયમાં આશ્રવ તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે. જીવાદિ તત્ત્વો આમ તો જીવની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ છે. દરેકનું પરિણમન સ્વતંત્ર હોવા છતાં, તે તે તત્ત્વોનો જીવ સાથે નિમિત્ત સંબંધ છે. જો આ સાત તત્ત્વોમાંથી જીવનો અન્ય સાથે સંયોગ સંબંધ ન હોત તો એ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ પણ ન હોત. આવો જીવ અને પુદ્ગલનો સંબંધ એ જીવની સંસારયાત્રા છે.

આ સાત તત્ત્વોમાં, જો પુણ્યાશ્રવ અને પાપાશ્રવને અલગ ગણીએ તો કુલ નવ તત્ત્વો થાય છે. આ નવ તત્ત્વમાં પ્રથમ તો જ્ઞેય, ઉપાદેય અને હેયનો વિનિમય થઈ જાય તો શ્રદ્ધાનું યથાર્થ પરિણમન થાય.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેમાં વાસ્તવમાં મોક્ષ જ ઉપાદેય છે. પરંતુ જીવ મોક્ષ સ્વરૂપ હોવાથી અને મોક્ષનું નિમિત્ત સંવર નિર્જરા હોવાથી જીવને સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ ત્રણે તત્ત્વો ઉપાદેય છે.

પરભાવ જીવને બંધનું કારણ છે. બંધનું કારણ આશ્રવ છે. માટે જીવે આશ્રવ અને બંધ છોડવા જેવા છે. આ પ્રમાણે ઉપાદેય એટલે વિધિ અને હેય એટલે નિષેધરૂપ ધર્મનું વિધાન છે. વિધિ એ નિશ્ચય દષ્ટિયુક્ત છે. નિષેધ એ વ્યવહાર દષ્ટિયુક્ત છે. વાસ્તવમાં ધર્મ નિશ્ચયદષ્ટિમાં છે. જેમ ક્રોધ ન કરવો એ ધર્મ છે. આ વિધાન નિષેધાત્મક હોવાથી વ્યવહાર કથન છે, તેનાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થાય, વળી કોઈકવાર બહારથી શાંત રહે પણ અંતરમાં ક્રોધનું પરિણમન ચાલુ રહે.

જ્યારે વિધિરૂપે નિશ્ચયદષ્ટિયુક્ત વિધાન એ છે કે જીવ ક્રોધ સ્વરૂપે નથી, સમતા સ્વરૂપ છે. માટે સમતારૂપ પરિણતિ એ વિધેયાત્મક ધર્મ છે.

જીવ અને પુદ્ગલના પરસ્પર યોગથી આશ્રવ આદિ થાય છે, છતાં બંનેની ક્રિયા પોતપોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે થાય છે, છતાં બંને એક ક્ષેત્રમાં હોવાથી અને જીવમાં વેદન ગુણ હોવાથી તે પરિણમનનો અનુભવ આત્મા કરે છે. જેમકે ક્રોધરૂપ પરિણમન એ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિનો ઉદય છે. પરંતુ એ ઉદયમાં ઉપયોગ-આત્માનું ભળી જવાપણું એ તે સમયની આત્માની વૈભાવિક પર્યાય છે. તેથી તે કાળે આત્મા ક્રોધરૂપ મનાય છે. જો કે તે સમયે આત્મદ્રવ્ય તો જેવું છે તેવું શુદ્ધપણે છે, છતાં તેના પ્રદેશો પર પર્યાયમાં આવતા વિકારનું આવરણ આવે છે.

આમ આત્મા અને આશ્રવનું ભિન્નપણું જાણવું અને સ્વીકારવું તે તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા છે. આવો ભેદ ન જાણવાથી જીવ ક્રોધ સમયે પોતાને ક્રોધી, અભિમાની વગેરે માને છે. પરંતુ તે એ સમયની વિકારી અવસ્થા છે તે જાણી આશ્રવથી ભિન્ન થાય તો આશ્રવનો નિરોધ થાય. આશ્રવ દુઃખનું કારણ છે એમ ન જાણે તો તેનો અભાવ પણ નહિ થાય.

સંસાર અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપનો ભેદ છે. પરમાર્થ અપેક્ષાએ, પુણ્ય અને પાપ બંને આશ્રવ છે. બંધનો હેતુ છે. અશુભથી દૂર થવા શુભ આશ્રવનું પ્રયોજન કહ્યું છે પણ તે ધર્મરૂપ નથી. કારણ કે શુભાશુભ ભાવનો છેદ થતાં ફક્ત શુદ્ધ સ્વભાવથી જ નિર્જરારૂપ ધર્મ થાય છે. શુભ કર્મના યોગમાં જીવને કથંચિત ધર્મભાવના વૃદ્ધિ પામે તેવા સાધનોનું નિમિત્ત મળે છે. પરંતુ તે ધર્મરૂપ નથી.

વાસ્તવમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી આશ્રવ રોકાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને શુભભાવ થાય છે. ભક્તિ આદિના શુભરાગ થાય છે. પરંતુ તેમનું શ્રદ્ધાન તો શુદ્ધ પરિણતિ પ્રત્યે છે. આથી સમ્યગ્દષ્ટિને અંશે અંશે પણ આશ્રવ બંધનો અભાવ વર્તે છે. મિથ્યામતિને તો શુભાશુભ ભાવનું પરિણમન હોવાથી રાગાદિનો અભાવ થતો નથી.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની નિર્મળતા માટે ચારિત્રની શુદ્ધિ આવશ્યક છે. તે શુદ્ધિ આશ્રવ નિરોધથી થાય છે. અર્થાત્ ધર્મની શરૂઆત સંવર ધર્મથી થાય છે.

પ્રશ્નપત્રો

અધ્યાય-૬

TEST-1

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... કાયયોગ એટલે કાઉસ્સગ્ગ કરવો.
- (૨) ..... મિશ્ર વચન યોગ એટલે થોડું સત્ય થોડું અસત્ય બોલવું.
- (૩) ..... કાયયોગ, વચનયોગ અને મનોયોગના કુલ ૧૧ ભેદ છે.
- (૪) ..... ધાતીકર્મો આત્માના ગુણોને રોકનારા હોવાથી અશુભ છે.
- (૫) ..... મન, વચન, કાય એ ત્રણ યોગ દ્રવ્ય આશ્રવ છે.
- (૬) ..... સામ્પરાયિક આશ્રવના કુલ ૪૨ ભેદ છે.
- (૭) ..... ૧૪મા ગુણસ્થાને આશ્રવનો સર્વથા અભાવ હોય છે.
- (૮) ..... ભરતક્ષેત્રમાં હાલમાં છઠ્ઠું સંઘયણ હોવાથી જીવો વધારેમાં વધારે બીજા દેવલોક સુધી અને નીચે ચોથી નરક સુધી જ જઈ શકે.
- (૯) ..... જીવ અને અજીવ બંને હોય તો જ આશ્રવ થાય.
- (૧૦) ..... આરંભ એટલે હિંસા આદિના સંકલ્પને પૂર્ણ કરવા તૈયારી કરવી.
- (૧૧) ..... આસાદન એટલે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે અનાદર કરવો.
- (૧૨) ..... માત્સર્ય એટલે જ્ઞાની પ્રત્યે ઈર્ષા ધારણ કરવી.
- (૧૩) ..... પુસ્તકને બાળવાથી જ્ઞાનની આશાતના થાય છે.

- (૧૪) ..... સાધુ કેશ લોચ કરે તે અશાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૧૫) ..... ભૂત અનુકંપા એટલે સ્મશાન જેવા સ્થળે રહેલા ભૂત ઉપર દયા કરવી.
- (૧૬) ..... અકામનિર્જરા એટલે કામ કર્યા વગર નિર્જરા કરવી.
- (૧૭) ..... બાલતપ એટલે ૧૨ વર્ષથી નીચેનાએ કરેલો તપ.
- (૧૮) ..... શ્રુતનો અવર્ણવાદ એ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.
- (૧૯) ..... સામ્પ્રાયિક આશ્રવ કષાય વિનાનો હોઈ શકે.
- (૨૦) ..... કેવળીભગવંત ઓછામાં ઓછું ઘાતીકર્મ બાંધે.

અધ્યાય-૬

TEST-2

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... જ્યાં સુધી ઔદારિક શરીર પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ઔદારિક અને કાર્મણ એ બન્નેનો મિશ્ર યોગ હોય છે.
- (૨) ..... અસત્યામૃષા એટલે થોડું સત્ય અને થોડું અસત્ય વચન બોલવું.
- (૩) ..... મન, વચન, કાયા એ ત્રણ યોગ દ્રવ્યઆશ્રવ છે.
- (૪) ..... શુભયોગથી પુણ્ય પણ થાય અને નિર્જરા પણ થાય.
- (૫) ..... ઈયાપિથીક આશ્રવ ૮ થી ૧૩ ગુણસ્થાનો સુધી હોય છે.
- (૬) ..... છઠ્ઠા સંઘયણવાળો જીવ વધારેમાં વધારે ઉપર ચોથા દેવલોક સુધી અને નીચે બીજી નરક સુધી જ જઈ શકે.
- (૭) ..... જીવ દ્રવ્ય અધિકરણ છે અને અજીવ ભાવ અધિકરણ છે.
- (૮) ..... સમારંભ એટલે હિંસા આદિની ક્રિયા કરવી.

- (૯) ..... નિર્વર્તનાના મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ એમ બે ભેદ છે.
- (૧૦) ..... સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરનાર પંચમહાવ્રતધારી સાધુઓ અગારી વ્રતી કહેવાય છે.
- (૧૧) ..... સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા મળીને ચતુર્વિધસંઘ કહેવાય છે.
- (૧૨) ..... સાંપ્રાયિક આશ્રવના ૪૨ ભેદ છે.
- (૧૩) ..... મિથ્યાત્વનો તીવ્ર પરિણામ દર્શન મોહનીયનો આશ્રવ છે.
- (૧૪) ..... કષાયના ઉદયથી આત્માના અત્યંત સંકલિષ્ટ પરિણામો દર્શનમોહનીય કર્મના આશ્રવો છે.
- (૧૫) ..... અકામનિર્જરા એ અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૧૬) ..... અજ્ઞાનભાવ એટલે ઈરાદા વિના આશ્રવની પ્રવૃત્તિ.
- (૧૭) ..... જીવ અધિકરણના કુલ ૧૦૮ ભેદ છે.
- (૧૮) ..... શ્રુતનો અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનો આશ્રવ છે.
- (૧૯) ..... અન્યને ભણવા વગેરેમાં વિઘ્ન ઉભું કરવું તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૨૦) ..... પોતાની નિંદા અને બીજાની પ્રશંસા કરવાથી ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ બંધાય છે.
- (૨૧) ..... પુસ્તકને બાળવાથી જ્ઞાનની આશાતના થાય છે.
- (૨૨) ..... સાધુ કેશનો લોચ કરે તે અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૨૩) ..... ભૂત અનુકંપા એટલે સ્મશાન જેવા સ્થળે રહેલા ભૂત ઉપર દયા કરવી.
- (૨૪) ..... અકામ નિર્જરા એટલે કામ કર્યા વગર નિર્જરા કરવી.
- (૨૫) ..... કેવળી ભગવંત ઓછામાં ઓછું ઘાતીકર્મ બાંધે.

અધ્યાય-૬**EXAM**

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... યોગ એટલે દાનાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી અને પુદ્ગલના આલંબનથી પ્રવર્તમાન આત્મશક્તિ.
- (૨) ..... જીવને પરભવમાં વક્રગતિએ જતાં એક-બે કે ત્રણ સમય સુધી કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.
- (૩) ..... ઔદારિક આદિ કાયયોગના સાત ભેદોમાંથી કોઈપણ કાયયોગ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે.
- (૪) ..... અસત્યામૃષા વચનયોગ એટલે થોડું સત્ય અને થોડું અસત્ય.
- (૫) ..... દ્રવ્ય આશ્રવ એટલે જીવના શુભ કે અશુભ અધ્યવસાય.
- (૬) ..... દ્રવ્ય આશ્રવમાં યોગ મુખ્ય છે અને ભાવ આશ્રવમાં કષાય મુખ્ય છે.
- (૭) ..... કષાય રહિત જીવમાં થતો બંધ રસરહિત હોય છે અને તેની સ્થિતિ પણ એક સમયની હોય છે.
- (૮) ..... વિકલેન્દ્રિય જીવોને ફક્ત કાયયોગ જ હોય છે.
- (૯) ..... સાંપરાયિક આશ્રવના ૪૨ ભેદ હોય છે.
- (૧૦) ..... બાહ્ય કારણ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતાના કારણે કર્મબંધમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.
- (૧૧) ..... છઠ્ઠા સંઘયણના બળવાળો સાતમી નરકમાં જવું પડે તેવું પાપ કરી શકે જ નહિ.
- (૧૨) ..... અધિકરણ એટલે આશ્રવની ક્રિયાનાં સાધનો.
- (૧૩) ..... આશ્રવ થવા માટે જીવ અને અજીવ સાથે હોવા જરૂરી નથી.

- (૧૪) ..... સમારંભ એટલે હિંસા કરવી.
- (૧૫) ..... આરંભ એટલે હિંસા કરવા જરૂરી સાધનો/સામગ્રી ભેગી કરવી.
- (૧૬) ..... જીવ અધિકરણના કુલ ૨૭ ભેદો છે.
- (૧૭) ..... પ્રદોષ એટલે દર્શન, દર્શની કે દર્શનના સાધનો જોઈને તેમના પ્રત્યે રૂચિ કે પ્રેમ ન થવો.
- (૧૮) ..... જ્ઞાન કે દર્શનના સાધનો પાસે હોવા છતાં મારી પાસે નથી એમ કહેવું તે જ્ઞાન કે દર્શન નિહવ કહેવાય છે.
- (૧૯) ..... પુસ્તકને બાથરૂમમાં લઈ જઈને વાંચવું તે જ્ઞાનની આશાતના છે.
- (૨૦) ..... પરિદેવન એ સાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૨૧) ..... માથે લોચ કરવાથી થતું દુઃખ, અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે.
- (૨૨) ..... સમભાવે દુઃખ સહન કરવાથી નવું અસાતાવેદનીય કર્મ બંધાતું નથી.
- (૨૩) ..... પંચમહાવ્રતધારી સાધુને આગારી કહેવાય છે.
- (૨૪) ..... સ્વેચ્છાથી કર્મોનો નાશ કરવો તે અકામ નિર્જરા કહેવાય.
- (૨૫) ..... સમ્યગ્દર્શન વિના અજ્ઞાનપૂર્વકનો તપ તે બાળતપ કહેવાય છે.

અધ્યાય-૧ થી ૬

Mid-Term Exam

નામ : ..... તારીખ : .....

- True/False or Fill in the blanks.

Each question's correct answer will earn one point. No partial credit, for partial right answer.

- (૧) તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં .....
 (૨) મોક્ષ મેળવવા માટે સમ્યગ્દર્શન, ... અને સમ્યગ્ચારિત્ર ત્રણેની જરૂર છે.
 (૩) ..... સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે તો સાથે જ નાશ પામે છે. (T / F)
 (૪) ..... મોક્ષ એટલે મોહનીયકર્મનો ક્ષય. (T / F)
 (૫) ..... કોઈક અભવ્ય જીવ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષે જઈ શકે. (T / F)
 (૬) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ ..... (સૂત્ર)
 (૭) ..... જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉપશમ થઈ શકે. (T / F)
 (૮) ..... સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ નથી. (T / F)
 (૯) ..... અનંતાનુબંધી ચાર કષાય તથા આશ્રવ, બંધ અને પાપ આ સાતને દર્શનસપ્તક કહે છે. (T / F)
 (૧૦) નામ ..... ભાવતઃ તન્ન્યાસઃ (સૂત્ર)
 (૧૧) કર્મોને આત્મામાં આવવાના દ્વારને ..... કહે છે.
 (૧૨) ..... “ક્રિયયા મોક્ષઃ” એ પ્રમાણ વાક્ય છે. (T / F)
 (૧૩) ..... વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થાને ભાવનિક્ષેપ કહે છે. (T / F)
 (૧૪) ..... નારકો અને દેવોને ક્ષયોપશમ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય છે. (T / F)

- (૧૫) પ્રગટ થયેલું અવધિજ્ઞાન સર્વથા ચાલ્યું ન જાય પરંતુ કેવળજ્ઞાન સુધી અથવા જીવનપર્યંત રહે તે ..... અવધિજ્ઞાન છે.
- (૧૬) ..... અવધિજ્ઞાન કરતા મન:પર્યવ જ્ઞાન વધારે વિશુદ્ધ છે. (T / F)
- (૧૭) ..... કેવળજ્ઞાની તમારા અનંત પૂર્વભવો અવધિજ્ઞાનથી કહી શકે. (T / F)
- (૧૮) મતિ-શ્રુત-અવધિ-..... જ્ઞાનમ્. (સૂત્ર)
- (૧૯) ..... અંતરાયકર્મ ઘાતી છે. (T / F)
- (૨૦) ..... ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ૨૮ ભેદ છે. (T / F)
- (૨૧) ..... લક્ષણમ્. (આત્માનું લક્ષણ દર્શાવતું સૂત્ર)
- (૨૨) ઔપશમિક, ક્ષાયિક, મિશ્ર, ઔદયિક અને ..... એ પાંચ ભાવો જીવના છે.
- (૨૩) સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને ..... એ ત્રણ દર્શન મોહનીયના ભેદ છે.
- (૨૪) ..... પારિમાણિક ભાવ થવામાં કર્મ કારણ નથી. (T / F)
- (૨૫) ..... કર્મના ઉદયથી થતા ભાવને ઉપશમ ભાવ કહેવાય છે. (T / F)
- (૨૬) ..... ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વધુમાં વધુ એક વર્ષ સુધી રહે છે. (T / F)
- (૨૭) ..... (આકાશમાં જીવ કે પુદ્ગલની ગતિ બતાવતું સૂત્ર)
- (૨૮) દેવ અને નારક સિવાય સર્વ જીવોનું મૂળ શરીર ..... (ઔદારિક/તૈજસ) હોય છે.
- (૨૯) ચૌદ પૂર્વધર મુનિ જે શરીરની રચના કરે તે શરીરને ..... (વૈક્રિય/આહારક) શરીર કહેવાય છે.
- (૩૦) ..... શરીર અને ..... શરીર દરેક જીવને હોય છે.
- (૩૧) સમ્મૂર્ચન ..... જન્મ (જન્મના ત્રણ પ્રકાર) (સૂત્ર)
- (૩૨) ..... દેવો નપુંસક હોઈ શકે. (T / F)
- (૩૩) નારક ..... નપુંસકાનિ (સૂત્ર)

- (૩૪) ન ..... (આ જીવો નપુંસક નથી તે દર્શાવતું સૂત્ર)
- (૩૫) ..... આહારક શરીર ઔદારિક શરીર કરતા હંમેશા મોટું જ હોય. (T / F)
- (૩૬) નારક દેવાનામ્ ..... (નારક-દેવોનો જન્મ કેવો હોય-સૂત્ર)
- (૩૭) શેષાણાં ..... (ગર્ભજ તિર્યંચ, મનુષ્યો, નારકો અને દેવો તે સિવાયના જીવોનો જન્મ કેવો હોય તે દર્શાવતું સૂત્ર.)
- (૩૮) ..... આહારક લબ્ધિ ચૌદ પૂર્વધર મુનિને જ પ્રાપ્ત થાય. (T / F)
- (૩૯) ..... પાંચ પ્રકારના શરીરમાં કાર્મણશરીર સૌથી સૂક્ષ્મ છે. (T / F)
- (૪૦) ..... વૈક્રિય અને આહારક શરીર એકી સાથે ન હોય. (T / F)
- (૪૧) ..... વૈક્રિય શરીર ઔપપાતિક છે. (T / F)
- (૪૨) ..... દરેક ચૌદ પૂર્વધર મુનિ આહારક શરીર બનાવી શકે. (T / F)
- (૪૩) ભવાંતરમાં ..... અને ..... શરીર સાથે જ આવે છે. (T / F)
- (૪૪) રત્ન-શર્કરા-.....-પંક ..... તમો મહાતમઃ પ્રભાઃ ભૂમયો. (સાત પૃથ્વીઓના નામ દર્શાવતું અર્ધ-સૂત્ર)
- (૪૫) ..... ચોથી નરક સુધીના નારકો પરમાધામીઓથી દુઃખ પામે છે. (T / F)
- (૪૬) ..... વર્તમાન કાળે જીવે નરકગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો વધુમાં વધુ બીજી નરક સુધી જ જઈ શકે.
- (૪૭) જંબુદ્વીપ ..... ધાતકીખંડ, કાલોદધિ સમુદ્ર અઢી દ્વીપમાં આવે.
- (૪૮) ..... સમુદ્રનું પાણી ખારું છે. (T / F)
- (૪૯) દેવાઃ ..... (દેવોના પ્રકાર દર્શાવતું સૂત્ર)
- (૫૦) ..... ભવનપતિ નિકાયમાં આઠ ભેદો છે. (T / F)
- (૫૧) ..... કિલ્બિષિક દેવો અત્યંત હલકુ કામ કરનારા દેવો છે. (T / F)
- (૫૨) ..... ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો કાયાથી મૈથુનસુખ ભોગવે છે. (T / F)
- (૫૩) ..... અનુત્તરવાસી દેવો મનથી મૈથુનસેવન કરે છે. (T / F)

- (૫૪) સમભૂતલા પૃથ્વીથી ઊંચે ૭૮૦ યોજન પછી ..... (૧૦૦/૧૧૦) યોજન પ્રમાણ વિસ્તારમાં જ્યોતિષ્ક દેવો વસે છે.
- (૫૫) ચારેય નિકાયના દેવોમાં ઈંદ્રોની સંખ્યા ..... (૬૪/૬૬) છે.
- (૫૬) વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપયન્ન અને ..... એમ બે પ્રકાર છે.
- (૫૭) દેવીઓનો જન્મ પ્રથમ ..... (બે/ચાર) દેવલોક સુધી જ હોય છે.
- (૫૮) વૈમાનિક નિકાયમાં પહેલા દેવલોકનું નામ ..... (ઈશાન/સૌધર્મ) છે.
- (૫૯) જ્યોતિષ્ક નિકાયના દેવો ..... (ઊર્ધ્વ/મધ્ય) લોકમાં છે.
- (૬૦) લોકાંતિક દેવોના ..... (પાંચ/નવ) ભેદ છે.
- (૬૧) ..... સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો નિયમા એકાવતારી હોય છે. (T / F)
- (૬૨) ..... વૈમાનિક દેવલોકના ઉપર ઉપરના દેવોને અવધિજ્ઞાન વિશુદ્ધ હોય. (T / F)
- (૬૩) અજીવકાયા: ..... પુદ્ગલા: (સૂત્ર)
- (૬૪) મૂળ વસ્તુથી છૂટા પડેલા નિર્વિભાજ્ય ભાગને ..... (પ્રદેશ/પરમાણુ) કહે છે.
- (૬૫) તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રમાણે અજીવકાય દ્રવ્યો ..... (ચાર/પાંચ) છે.
- (૬૬) દ્રવ્યો ..... (નિત્ય/અનિત્ય) છે.
- (૬૭) પરમાણુને સંખ્યાત પ્રદેશો ..... (હોય છે/હોતા નથી.)
- (૬૮) રૂપિણ: ..... (કયું દ્રવ્ય રૂપી છે તે દર્શાવતું સૂત્ર)
- (૬૯) ..... અલોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. (T / F)
- (૭૦) ..... જીવના પ્રદેશો અનંતા છે. (T / F)
- (૭૧) અસંખ્યેયા: પ્રદેશા: ..... (સૂત્ર)
- (૭૨) ..... જીવ અને પુદ્ગલ અનંત છે. (T / F)
- (૭૩) પ્રદેશ ..... વિસર્ગાભ્યાં ..... (સૂત્ર)
- (૭૪) ..... પુદ્ગલ દ્રવ્ય અરૂપી હોઈ શકે. (T / F)

- (૭૫) પરસ્પર ..... જીવનામ્ (સૂત્ર)
- (૭૬) સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણવન્તઃ ..... (સૂત્ર)
- (૭૭) ..... પરમાણુ ચક્ષુથી અગોચર હોય છે. (T / F)
- (૭૮) ઉત્પાદ-વ્યય-..... સત્ (સૂત્ર)
- (૭૯) ..... પુદ્ગલને વર્ણ હોતો નથી. (T / F)
- (૮૦) ગુણ ..... દ્રવ્યમ્ (સૂત્ર)
- (૮૧) કાય-વાઙ્, ... યોગઃ (સૂત્ર)
- (૮૨) ..... સાંપ્રાયિક આશ્રવના કુલ ૩૯ ભેદ છે. (T / F)
- (૮૩) તત્પ્રદોષ-નિહવ-..... અન્તરાય-આસાદન ઉપઘાતાઃ જ્ઞાન ..... (સૂત્ર)
- (૮૪) ..... જીવ અધિકરણના કુલ ૧૦૮ ભેદ છે. (T / F)
- (૮૫) કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મ-દેવ-અવર્ણવાદઃ ..... (સૂત્ર)
- (૮૬) ..... “માત્સર્ય” એ જ્ઞાનાવરણીય કે દર્શનાવરણીય કર્મનો આશ્રવ છે. (T / F)
- (૮૭) ..... બાલતપ એ સાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે. (T / F)
- (૮૮) બહુ ..... ચ નારકસ્ય આયુષઃ (સૂત્ર)
- (૮૯) ..... ઈર્ષાપિથ આશ્રવ ૧ થી ૧૦ ગુણસ્થાનકોમાં હોય છે. (T / F)
- (૯૦) ..... અન્તરાયસ્ય (સૂત્ર)
- (૯૧) ..... સમારંભ એટલે હિંસા આદિ ક્રિયાનો સંકલ્પ કરવો. (T / F)
- (૯૨) “શૌચ” એ ..... (સાતા/અસાતા) વેદનીયકર્મનો આશ્રવ છે.
- (૯૩) ..... બીજાની નિંદા કરવાથી નીચગોત્ર કર્મ બંધાય છે. (T / F)
- (૯૪) ..... દેશવિરતિ ધર્મને સંયમાસંમય કહેવાય છે. (T / F)
- (૯૫) ..... ધર્મનો અવર્ણવાદ કરવાથી ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બંધાય છે. (T / F)
- (૯૬) ..... ૧૪મા ગુણસ્થાને આશ્રવનો સર્વથા અભાવ હોય છે. (T / F)

- (૯૭) ..... પરિદેવન એ સાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ છે. (T / F)
- (૯૮) ..... અકામનિર્જરા એટલે સ્વેચ્છાએ દુઃખ સહન કરવું. (T / F)
- (૯૯) ..... માયા એ તિર્યચ આયુષ્યનો આશ્રવ છે. (T / F)
- (૧૦૦) દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને ..... એ પાંચ પ્રકારનું અંતરાયકર્મ છે.
- Extra Credit (1 point each)
  - (૧) મુનિસુવ્રતસ્વામીની માતાનું નામ ..... છે.
  - (૨) શાંતિનાથ ભગવાનની માતાનું નામ ..... છે.
  - (૩) મહાવિરસ્વામીની પ્રથમ માતાનું નામ ..... છે.
  - (૪) પાર્શ્વનાથ ભગવાનની માતાનું નામ ..... છે.

અધ્યાય-૭

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ ૧ થી ૧૦ સૂત્રોમાં આશ્રવ તત્ત્વની સામાન્ય ચર્ચા કરી. ૧૧ થી ૨૬ સૂત્રોમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે એકેક કર્મના આશ્રવો સમજાવ્યા. હવે તે જ આશ્રવના હિંસા, અનૃત વગેરે ભેદો સમજાવે છે. એ આશ્રવોથી વિરમવું તેને પ્રત કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે પ્રત, પ્રતની ભાવના અને પ્રતના અતિયાર એ જ મુખ્ય વિષય છે. આશ્રવને જણાવતા છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૩મા સૂત્રમાં પ્રતી શબ્દ આવે છે. આ પ્રતી શબ્દ મૂળ પ્રત શબ્દ ઉપરથી બનેલો છે. પ્રતના અતિયારો આશ્રવ રૂપે છે જેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવા તરફ સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો.

અતિયાર સમજવા માટે પ્રતોનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. સૂત્રકાર મહર્ષિ સાતમા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં પ્રતની વ્યાખ્યા કરે છે. ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રતની પાંચ-પાંચ ભાવનાને જણાવે છે. સૂત્ર ૮ થી ૧૬ માં પ્રત્યેક પ્રતના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરી સૂત્ર ૧૮ થી ૩૨ માં પ્રતના અતિયારો જણાવે છે જે પરોક્ષ રીતે આશ્રવો જ છે.

સૂત્ર(૭-૧) પ્રયોજન : પ્રતની વ્યાખ્યા કરીને તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ ૭-૧

હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ ૭-૧

હિંસા-અનૃત-સ્તેય-અબ્રહ્મ-પરિગ્રહેભ્યઃ વિરતિઃ પ્રતમ્ ૭-૧

શબ્દાર્થ : હિંસા = હિંસા, અનૃત = અસત્ય, જૂઠ, અસ્તેય = ચોરી, અબ્રહ્મ = મૈથુન, પરિગ્રહ = મૂછાને કારણે ભેગું કરવું, પ્રત = હિંસાદિ થી વિરમવું.

સૂત્રાર્થ : હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય (મૈથુન) અને પરિગ્રહ (એ પાંચ પાપો)થી વિરમવું એ પ્રત કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૧૩ માં સૂત્રમાં “ભૂત-પ્રતી-અનુકંપા-દાન...” સૂત્રમાં પ્રતી શબ્દ આવ્યો છે તેથી આ અધ્યાયમાં પ્રથમ વ્રત સમજાવે છે. હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાપોને સમજી, તેમનો ત્યાગ સ્વીકારી તે દોષોને ન સેવવા તે વ્રત કહેવાય છે. હિંસા, અનૃત, સ્તેય વગેરેનો અર્થ સૂત્ર ૮ થી ૧૨ માં આગળ આવે જ છે. અઢાર પાપસ્થાનકોમાં આ પાંચ પાપો મુખ્ય છે તેથી પાંચ પાપોના વિરમણને પાંચ વ્રત કહેવાય છે. તેમાં પણ હિંસાવિરમણવ્રત (અહિંસા) મુખ્ય છે. બાકીના ચાર વ્રતો જેમ અનાજની રક્ષા કરવા ખેતરમાં ચારે બાજુ વાડ હોય છે તેમ પ્રથમ વ્રતની રક્ષા માટે વાડ સ્વરૂપ છે. જોકે સાધુઓને માટે છઠ્ઠું રાત્રિભોજન વિરમણવ્રત પણ છે. છતાં અહીં સર્વસામાન્ય વ્રતોની ગણતરી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

મહાવ્રત	અર્થ	વ્રતપાલનથી શું પ્રાપ્ત થાય ?
હિંસાવિરમણ વ્રત	હિંસાના પાપથી અટકવું	જીવદયા
મૃપાવાદ (અસત્ય) વિરમણ વ્રત	અસત્યના પાપથી અટકવું	વિશ્વાસ
અદત્તાદાન (ચોરી) વિરમણ વ્રત	ચોરીના પાપથી અટકવું	નિર્ભયતા
મૈથુન (અબ્રહ્મ) વિરમણ વ્રત	મૈથુનના પાપથી અટકવું	સદાચાર
પરિગ્રહ વિરમણ વ્રત	પરિગ્રહના પાપથી અટકવું	સંતોષ

શંકા : સર્વ સાધનાનું ધ્યેય રાગ-દ્વેષને દૂર કરવાનું છે. કારણ કે રાગ - દ્વેષથી પાપપ્રવૃત્તિ થાય છે. પાપપ્રવૃત્તિથી કર્મબંધ થાય છે. કર્મબંધથી સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. સંસાર પરિભ્રમણમાં કેવળ દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે.

આમ દુઃખનું મૂળ રાગ-દ્વેષ છે. રાગ-દ્વેષ દૂર થતાં જ પાપપ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે. જેમ ચાવી ખલાસ થતાં ધડિયાળ અટકે છે તેમ. આ કારણથી રાગ - દ્વેષ નહિ કરવાના નિયમનું વિધાન કરવું જોઈએ. તો પછી હિંસા આદિ પાંચ પાપોથી અટકાવવાના નિયમનું વિધાન કેમ કર્યું ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ રાગ-દ્વેષ-કષાયો છે. આથી રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા એ સાધનાનું મુખ્ય ધ્યેય છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ-કષાય માનસિક પરિણામો હોવાથી તેને સર્વથા દૂર કરવા થોડા મુશ્કેલ છે.

એટલે સર્વ પ્રથમતો રાગ-દ્વેષને જેનાથી પુષ્ટિ મળતી હોય તેને અટકાવવાની જરૂર છે માટે પહેલા હિંસાદિ પાંચ પાપો અટકાવવા જોઈએ. પ્રારંભમાં રાગ-દ્વેષનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે. જેમ વરસાદને રોકવો આપણા હાથમાં નથી પણ છત્રી જેવા સાધનથી આપણું શરીર કે કપડા ભીના ન થાય તે શક્ય છે.

શંકા : રાત્રિ ભોજન વિરમણ એ વ્રત છે છતાં તેનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો નથી ?

સમાધાન : સાધુઓના પાંચ મહાવ્રત સાથે રાત્રિ ભોજન વિરમણ પણ ઘણા કાળથી વ્રત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે પરંતુ નીચેના કારણોથી તેનો ઉલ્લેખ થયો નથી.

- મહાવ્રતમાં તેની ગણના થતી નથી.
- ૨૨ જિનેશ્વરોના શાસનમાં કે શ્રાવકના વ્રતોમાં પણ તેનો અલગ વ્રત તરીકે ઉલ્લેખ થયો નથી.
- અહિંસા વ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતાં વ્રતોમાં રાત્રિભોજન વિરમણવ્રત એક ભાગરૂપ છે.

સૂત્ર ૭-૩માં દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓમાં હિંસા વિરમણવ્રતની એક ભાવના છે “આલોકિત પાન ભોજન”. એ ભાવનામાં રાત્રિભોજન વિરમણવ્રતનો અન્તરભાવ થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી જીવ સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી અશુભ ભાવોને દૂર કરી હિંસા વગેરે દોષોથી વિરમવું એ જ હિતકારી છે.

જ્યારે જીવ હિંસા, મૃષા, અદત્ત, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી વિરમે (અટકે) છે ત્યારે તે ક્રમશઃ ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢે છે અને દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ-ક્ષપક શ્રેણી આદિ માંડીને ક્ષાયિક ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ પામી શકે છે. અર્થાત્ આશ્રવનો ત્યાગ તેમજ સંવર અને મોક્ષના સાધનભૂત આ વ્રતોનો સ્વીકાર એ જ આ સૂત્રનો સાર છે.

સૂત્ર (૭-૨) પ્રયોજન : પાંચ વ્રતોના બે ભેદો જણાવે છે.

દેશસર્વતોઽણુમહતી	૭-૨
દેશસર્વતોઽણુમહતી	૭-૨
દેશ સર્વતઃ આણુ મહતી	૭-૨

શબ્દાર્થ: દેશ=અલ્પ અંશે, સ્થૂલ, સર્વતઃ=સર્વથા, અણુ=અણુવ્રત, મહત્તી=મહાવ્રત.

સૂત્રાર્થ : (હિંસાદિ પાપોથી) દેશથી (આંશિક કે સ્થૂલ નિવૃત્તિ) તે અણુવ્રત અને સર્વથા (સૂક્ષ્મથી નિવૃત્તિ) તે મહાવ્રત છે.

ભાવાર્થ : પાંચ મહાવ્રતો નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) પ્રથમ સૂત્રમાં કહેલી હિંસાદિ પાપોની વિરતિ બે પ્રકારે હોય છે.

દેશથી એટલે કે અંશમાત્રથી વિરતિ અને સર્વથી એટલે પરિપૂર્ણ વિરતિ. જે આત્માઓ હિંસાદિ પાપોથી અંશમાત્રથી વિરતિ ધારણ કરે છે તે વ્રતને અણુવ્રત (નાના વ્રત) કહેવાય છે. તે અણુવ્રતધારી આત્માઓને શ્રાવક-શ્રાવિકા કહેવાય છે. જે આત્માઓ સર્વથા હિંસાદિ પાપોથી વિરતિ સ્વીકારે છે તે વ્રતને મહાવ્રત કહેવાય છે. તે વ્રતધારી આત્માઓને સાધુ-સાધ્વી કહેવાય છે.

અણુવ્રતવાળા વ્રતોમાં “સ્થૂલ” શબ્દ આવે છે.

મહાવ્રતવાળા વ્રતોમાં “સર્વથા” શબ્દ આવે છે.

સ્થૂલપ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત, સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત વગેરે અણુવ્રતો કહેવાય છે.

સર્વથા પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત, સર્વથા મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત વગેરે મહાવ્રતો કહેવાય છે.

અહીં લોકવ્યવહારથી સ્થૂલહિંસાદિનો અને સર્વથા હિંસાદિનો ત્યાગ તે અનુક્રમે અણુવ્રત અને મહાવ્રત સમજવા.

અણુવ્રતધારી જીવો મકાન બનાવે, સ્ત્રી સેવન કરે, ગુનેગાર નોકરને દંડે, મકાન રંગાવે વગેરે કાર્યોમાં ત્રસ જીવોની પણ હિંસા થાય છે. પરંતુ ત્રસ જીવોને મારવાનો આશય નથી માટે તે અપેક્ષાએ ત્રસકાયની હિંસાના ત્યાગરૂપ વ્રત સચવાય જ છે. માટે જ સાધુની વીસ (૨૦) વસાની અહિંસા ગણીએ તો શ્રાવકની અહિંસા સવા વસાની હોય છે. “વસા” એક પ્રકારનું માપ છે. પેજ નં. ૮૨ ઉપરનો ચાર્ટ જુઓ.

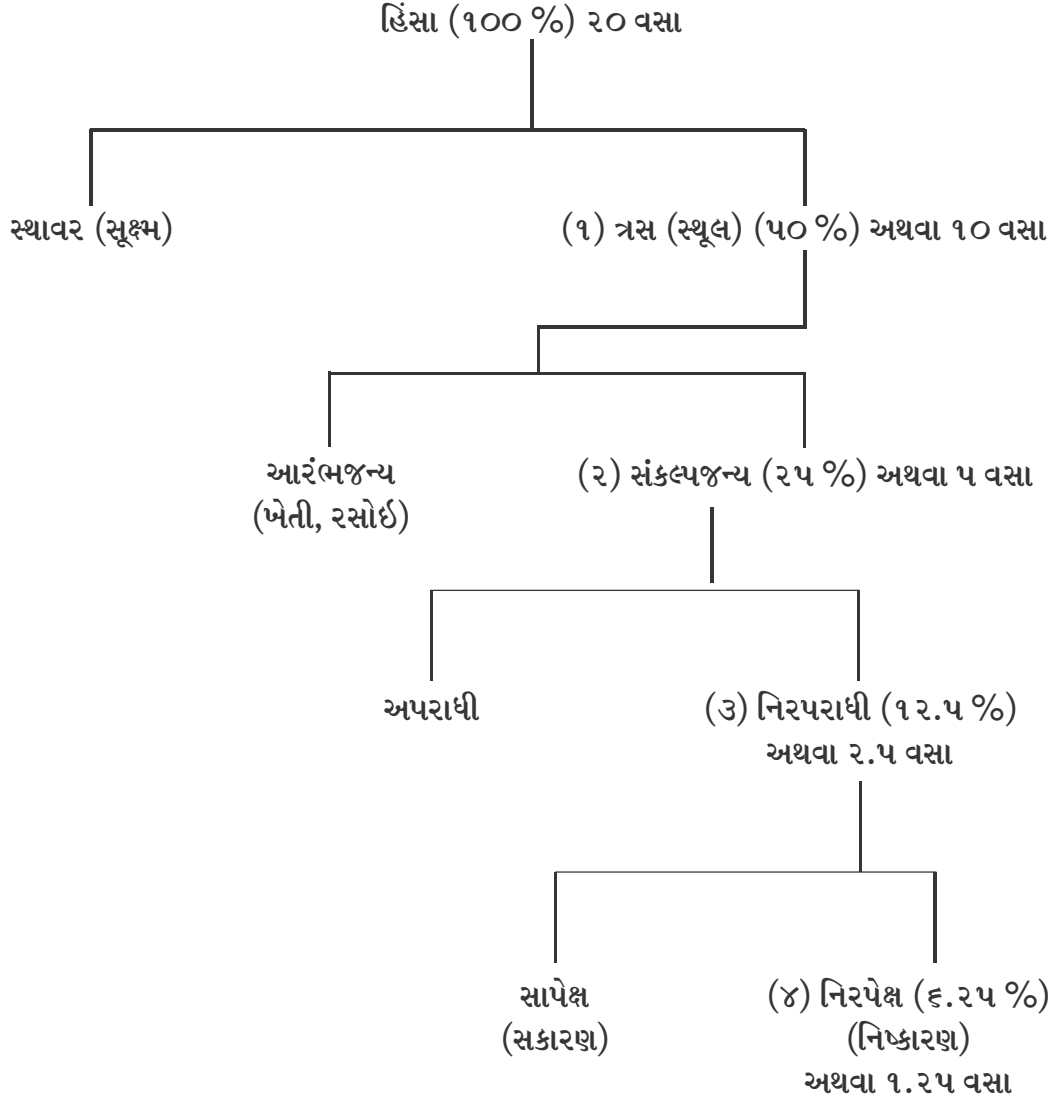
સાધુ સર્વથા હિંસાના ત્યાગી હોવા છતાં આહાર, નિહાર અને વિહારકાળે તથા નદીમાં ઉતરતાં ત્રસકાયના જીવોની હિંસા હોવા છતાં જયણાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાથી, જીવહિંસાના પરિણામ નથી. એટલે સર્વથા હિંસાના ત્યાગરૂપ વ્રત સચવાય જ છે.

અહીં સર્વથા ત્યાગનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે મનથી, વચનથી અને કાયાથી હિંસાદિ

દોષો સર્વથા સેવે નહિ, બીજા પાસે સેવરાવે નહિ અને સેવનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ. જ્યારે દેશથી ત્યાગમાં તો સંપૂર્ણ વ્રતના ૧ ટકાથી ૯૯ ટકા સુધીનો કોઈપણ અંશ દેશ જ કહેવાય એટલે કે સમગ્ર હિંસા વિરમણમાંથી જેટલું પણ વિરમે તે બધું દેશથી જ કહેવાય. ફર્ક એટલો કે દેશથી વિરમણમાં અનુમોદનાનો ત્યાગ હોતો નથી. પૂર્વસૂત્રમાં હિંસાદિ પાંચેય દોષોથી વિરમવાનું જણાવેલ છે. તેથી અણુવ્રત પણ પાંચ થશે. આ અણુવ્રતને સ્થૂલવ્રત પણ કહેવાય છે.

પાંચ અણુવ્રતો :

(૧) સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત :-

સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત એટલે નિરપરાધી ત્રસજીવોની સંકલ્પપૂર્વક નિરપેક્ષ (નિષ્કારણ) હિંસાનો ત્યાગ.

ઉપરના ફલો-ચાર્ટની વિશેષ સમજૂતી :

(૧) સાધુને ત્રસ અને સ્થાવર બંને પ્રકારના જીવોની હિંસાનો ત્યાગ છે જ્યારે શ્રાવકને ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ છે. ગૃહસ્થપણામાં સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ અશક્ય છે એટલે સ્થાવરની જયણા હોય છે. હિંસા ઓછી થાય. તે રીતે ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે.

ધારોકે સાધુને આ વ્રત વીસ વસા (એક માપ છે) જેટલું ગણવામાં આવે તો શ્રાવકને દસ વસા જેટલું પ્રમાણ થયું. અથવા ૧૦૦ ટકા મહાવ્રત પાલનની અપેક્ષાએ ૫૦ ટકા થયું.

(૨) ત્રસ જીવોની હિંસા પણ બે પ્રકારે છે. સંકલ્પથી અને આરંભથી.

ગૃહસ્થોને (શ્રાવકોને) આરંભજન્ય હિંસાની જયણા હોય છે સંકલ્પથી એટલે કે મારવાની બુદ્ધિથી હિંસાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. મારવાની બુદ્ધિ ન હોવા છતાં ખેતી રસોઈ વગેરે પ્રવૃત્તિમાં અજાણતા ત્રસ જીવો હણાઈ જાય તો તે આરંભજન્ય હિંસાનો ત્યાગ થતો નથી. એટલે ગૃહસ્થોને દશ વસામાંથી ફક્ત પાંચ વશાનું (અથવા ૨૫ ટકા) પ્રમાણ રહેશે.

(૩) સંકલ્પજન્ય હિંસા બે પ્રકારે છે. અપરાધી અને નિરપરાધી. તેમાં પણ નિરપરાધી જીવોની જ હિંસાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. કોઈ ગુંડો સ્ત્રી સાથે છેડતી કરતો હોય, અથવા ચોર ઘરમાં દાખલ થયો હોય અથવા હિંસક પ્રાણી હુમલો કરે વગેરે પ્રસંગોમાં અપરાધીને યોગ્ય શિક્ષા કરતા સ્થૂલહિંસા થઈ જાય છે. અપરાધીને મારવો પડે તો તેમાં થતી હિંસાનો ત્યાગ ગૃહસ્થ કરી શકતો નથી. એટલે અઢીવસા (અથવા ૧૨.૫ ટકા) પ્રમાણ બાકી રહેશે.

(૪) નિરપરાધી ને શિક્ષા પણ નિષ્કારણ અને સકારણ બે રીતે હોઈ શકે છે. જેમકે પશુને પાળેલા હોય કે ખેતી વગેરેના કામમાં રોકેલા હોય તો તેને સજા કરવી પડે એ જ રીતે કામ કરનાર નોકરોને પણ સજા કરવી પડે છે તેને કારણે સકારણ હિંસા કહી છે. નિરપરાધી આવી સકારણ હિંસાની ગૃહસ્થને જયણા હોય છે જ્યારે નિરપરાધી પ્રાણીને વિના કારણે નિર્દયતાથી મારવું તે નિષ્કારણ હિંસા છે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે.

આમ નિરપરાધી જીવને સકારણ મારવો, તેનો જ ત્યાગ થતો હોવાથી ફક્ત સવા વશા (અથવા ૬.૨૫ ટકા) પ્રમાણ બાકી રહેશે. ટૂંકમાં ટકાવારીની દૃષ્ટિએ કહીએ તો ૧૦૦ ટકાના મહાવ્રત પાલનની અપેક્ષાએ અણુવ્રતનું પાલન સવા છ ટકા (૬.૨૫ ટકા) થાય છે. (ફ્લો-ચાર્ટમાં ટકાવરી બતાવી છે.)

(૨) સ્થૂલમૃષાવાદ વિરમણ વ્રત :

મૃષાવાદ એટલે જૂઠું બોલવું. આ દોષનો અલ્પ અંશે ત્યાગ કરવો અથવા દેશથી જુઠાણાની વિરતિ તે સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણવ્રત.

કન્યા-અલીક, ગો-અલીક, ભૂમિ-અલીક, ન્યાસ-અપહાર, કૂટસાક્ષી એ પાંચ પ્રકારના અસત્યનો ત્યાગ

કન્યા-અલીક : સગપણ વગેરે પ્રસંગોમાં કન્યાના વિષયમાં અસત્ય બોલવું, જેમકે કન્યા શીક્ષિત ન હોવા છતાં તે ખૂબ ભણેલી છે તેમ કહેવું. જોકે કન્યા શબ્દ ઉપલક્ષણ છે તેના મૂળમાં દ્વિપદ સંબંધિ જૂઠું બોલવું તે છે. અર્થાત્ નોકર-ચાકર માટે અસત્ય બોલવું. જેમ કે નોકરીમાંથી છૂટા કરેલા નોકર માટે જૂઠી વાતો ફેલાવવી.

ગો-અલીક : ગાય, બળદ વગેરે પશુઓના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું. જેમ કે એક ગાય દશ લીટર દૂધ આપતી હોય છતાં પંદર લીટર દૂધ આપે છે તેમ કહેવું. અહીં ગો-શબ્દ ઉપલક્ષણથી છે. ખરેખર ચતુષ્પદ અથવા ચાર પગવાળા સર્વ પશુઓનો અહીં સમાવેશ સમજી લેવો.

ભૂમિ અલિક : જમીન, મકાન વગેરે સ્થાવર મિલકતના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું. જેમ કે જમીન રસકસવાળી ન હોવા છતાં ફળદ્રુપ કહેવી. ઝઘડામાં હોવા છતાં ચોકખી જમીન કહેવી. અહીં ભૂમિના ઉપલક્ષણથી સર્વે મિલકતો સંબંધી સેવાતા મૃષાવાદનો સમાવેશ કરવો.

ન્યાસ અપહાર : ન્યાસ એટલે થાપણ. અપહાર એટલે અસ્વીકાર પૂર્વે થાપણ રૂપે મૂકેલા પૈસા લેવા આવે ત્યારે નથી આપ્યા એમ કહીને થાપણનો અપહાર (અસ્વીકાર) કરવો તે ન્યાસ અપહાર. જો કે આ ચોરીનો જ એક પ્રકાર છે. છતાં એ ચોરી અસત્ય બોલીને કરાતી હોવાથી, એમાં અસત્યની પ્રધાનતા હોવાથી એનો મૃષાવાદમાં સમાવેશ કર્યો છે.

કૂટ સાક્ષી : કોઈની ખોટી સાક્ષી પૂરવી તે કૂટ સાક્ષી નામનો મૃષાવાદ છે. પૈસા કે સત્તાની લાલચથી, લાગવગથી, કોર્ટમાં કોઈની પણ ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ મહા અનર્થનું કારણ છે માટે દોષ રૂપ છે. પરંતુ જો કોઈનો જીવ બચાવવા અસત્ય બોલવું પડે તો તેનો અહીં સમાવેશ થતો નથી.

(૩) સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત :

જેને વ્યવહારમાં ચોરી કહેવામાં આવે છે તે પરદ્રવ્યહરણ, ખીસુ કાપવું, દાણચોરી, લૂંટફાટ વગેરે સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ કરવો.

(૪) સ્થૂલ મૈથુન વિરમણ વ્રત :

સ્વપત્ની સિવાયની અન્ય કોઈ સ્ત્રી અથવા પરસ્ત્રી સાથે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

(૫) સ્થૂલપરિગ્રહવિરમણ વ્રત :

રોકડ, દુકાન, ઘર, દાગીના વગેરે દરેક વસ્તુનો અમૂક અમૂક પ્રમાણથી વધારે હોય તો ત્યાગ અથવા રોકડ નાણા વગેરે બધું ભેગું મળીને અમૂક મિલકતથી વધારે મિલકતનો ત્યાગ.

શંકા :- મહાવ્રત અને અણુવ્રત વચ્ચે તફાવત શું ?

- **સમાધાન :-** પાંચ મહાવ્રતોમાં પાંચે પાંચનો સ્વીકાર કરવો પડે છે તેમાં કોઈ છૂટછાટ લઈ શકાતી નથી, જ્યારે અણુવ્રતોમાં પોતે સ્વીકારેલા એક-બે કે પાંચ વ્રતોમાં સંક્ષેપ થઈ શકે છે. અનુકૂળતા મુજબ છૂટછાટ લઈ શકાય છે.
- પાંચ મહાવ્રતોમાં મન, વચન, કાયાથી કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ રીતે ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી (૩x૩) નવ ભેદે પચ્ચખાણ હોય છે. (૯ કોટી પચ્ચખાણ) જ્યારે અણુવ્રતોમાં મન, વચન, કાયાથી કરવું નહીં - કરાવવું નહીં એમ ત્રણ યોગ અને બે કરણથી (૩x૨) છ ભેદે (૬ - કોટી પચ્ચખાણ) પચ્ચખાણ હોય છે પણ અનુમોદનાનો ત્યાગ હોતો નથી.

શંકા :- વ્રતમાં “મહા” અને “અણુ” કેમ કહ્યા ?

સમાધાન :- ગુણોની અપેક્ષાએ મહાવ્રતધારી સાધુ કરતાં દેશ વિરતિધર ગૃહસ્થો અણુ અર્થાત્ નાના (વ્રતોવાળા) હોય છે માટે તેને “અણુ” કહ્યા. અથવા તો ગૃહસ્થોની

અપેક્ષાએ સર્વવિરતિધરમાં ગુણો વધુ હોવાથી તેને “મહા” કહેવામાં આવે છે.

તીર્થંકર ભગવંત પોતાની પ્રથમ દેશનામાં પહેલા સર્વવિરતિનો અર્થાત્ મહાવ્રતોનો ઉપદેશ આપે છે ત્યારપછી દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપતા હોવાથી તેને અણુવ્રતો કહેવામાં આવે છે.

શંકા :- ચતુર્વિધ સંઘ કોને કહેવાય ?

સમાધાન :- અણુવ્રતધારી જીવોને શ્રાવક અને શ્રાવિકા કહેવાય છે. તથા મહાવ્રતધારી જીવોને સાધુ અને સાધ્વીજી કહેવાય છે. આવા વ્રતધારી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જ ચતુર્વિધ સંઘ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૭-૩) પ્રયોજન :- મહાવ્રતોની સ્થિરતા માટે દરેક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ બતાવે છે.

તત્સ્થૈર્યાર્થ ભાવના: પન્ન પન્ન ૭-૩

તત્સ્થૈર્યાર્થ ભાવના: પંચ પંચ ૭-૩

તત્સ્થૈર્યાર્થ ભાવના: પંચ પંચ ૭-૩

સૂત્રાર્થ :- શબ્દાર્થ :- તત્સ્થૈર્યાર્થ = તે વ્રતોની સ્થિરતા માટે, ભાવના: = વ્રતને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ, પંચ પંચ = પાંચ પાંચ.

સૂત્રાર્થ :- તેની (મહાવ્રતોની) સ્થિરતા માટે (દરેક વ્રતની) પાંચ પાંચ ભાવનાઓ હોય છે.

ભાવાર્થ :- કોઈ પણ વસ્તુનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરવું તે ભાવના. પાંચ વ્રતોમાં આત્માની અતિશય સ્થિરતા મેળવવા માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં પાંચ પાંચ ભાવનાઓ બતાવી છે. તે ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા ગ્રહણ કરેલા વ્રતોમાં દઢ બને છે. અચલિત મનોવૃત્તિવાળો બને છે. સ્થૂલથી કે સર્વથી પાંચ-પાંચ ભાવના નીચે પ્રમાણે છે.

અહિંસા વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ :-

(૧) ઈર્યા સમિતિ : જ્યાં લોકોનું ગમનાગમન થતું હોય અને સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય તેવા માર્ગ ઉપર જીવ રક્ષા માટે યુગ પ્રમાણ (સાડા ત્રણ હાથ) દૃષ્ટિ રાખીને ચાલવું.

(૨) મનોગુપ્તિ : આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાનમાં મનનો ઉપયોગ રાખવો.

(૩) એષણા સમિતિ : દોષો ન લાગે તે રીતે આહારવાળી વસ્તુઓ લેવી અને વાપરવી.

(૪) આદાન નિક્ષેપણા સમિતિ : આદાન એટલે લેવું અને નિક્ષેપણ એટલે મૂકવું. વસ્તુ લેવી હોય ત્યારે તેનું દૃષ્ટિથી બરાબર નિરીક્ષણ કરીને તથા રજોહરણ આદિથી પ્રમાર્જન કરીને લેવી. તથા વસ્તુ મૂકવી હોય ત્યારે ભૂમિનું દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીને તથા રજોહરણ આદિથી પ્રમાર્જન કરીને મૂકવી.

(૫) આલોકિત પાન ભોજન : પ્રકાશવાળા ક્ષેત્રમાં સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરીને ભોજન પાણી લેવા.

મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ :

(૧) અનુવીચિ ભાષણ : અનુવીચિ એટલે વિચાર. વિચાર કરીને ઉચિત, પરિમિત અને આવશ્યક હોય તેટલું જ બોલવું.

(૨) ક્રોધ પ્રત્યાખ્યાન : ક્રોધનો ત્યાગ કરીને બોલવું.

(૩) લોભ પ્રત્યાખ્યાન : લોભનો ત્યાગ કરવો અને આસક્તિ વગેરે દોષો વિનાનાં વચનો બોલવા.

(૪) ભય પ્રત્યાખ્યાન : સાત પ્રકારના ભયનો ત્યાગ કરવો.

- ઈહલોક (આલોકનો) ભય
- પરલોક (પરલોકનો) ભય
- આદાન (કોઈ લઈ જશે એવો) ભય
- અકસ્માત (વિજળી વગેરેનો) ભય
- આજીવિકા (જીવન-નિર્વાહ કેમ ચાલશે એવો) ભય

- મરણ ભય અને
- અપયશ ભય

(૫) હાસ્ય પ્રત્યાખ્યાન : હાંસી, મશ્કરી ત્યજીને બોલવું.

અદત્તાદાન વિરમણવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ :

(૧) અનુવીચિ અવગ્રહ યાચના : અનુવીચિ એટલે વિચાર. અવગ્રહ એટલે રહેવાની જગ્યા. યાચના એટલે માંગણી. જે સ્થાને રહેવાનું હોય તેના માલિક પાસે બરાબર વિચાર કરવા પૂર્વક રજા લઈને જ તે સ્થાનમાં રહેવું.

(૨) વારંવાર અવગ્રહ યાચના : સામાન્યથી અવગ્રહની યાચના કરી હોય છતાં રોગાદિ અવસ્થામાં ભિન્ન ભિન્ન જગ્યાનો ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉપયોગ કરવો પડે. જ્યારે જે જગ્યાનો જે રીતે ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે તે જગ્યાનો તે રીતે ઉપયોગ કરવાની યાચના કરવી અર્થાત્ સમય પૂરો થતાં વધુ વસવાટની જરૂર હોય તો વારંવાર અવગ્રહ યાચના કરવી.

(૩) અવગ્રહ અવધારણ : જેટલી જરૂરિયાત હોય તેટલી જ ભૂમિ માંગવી અને તેટલી જ જગ્યાનો ઉપયોગ કરવો.

(૪) સમાન ધાર્મિક અવગ્રહ યાચના : જે સ્થળે પૂર્વે આવેલા સાધુઓ ઉતરેલા હોય અને તે સ્થળે ઊતરવું હોય તો પૂર્વે ઉતરેલા સાધુઓની પણ અનુજ્ઞા લેવી જોઈએ.

(૫) અનુજ્ઞાપિત પાન ભોજન : શાસ્ત્રાનુસારે લાવેલા ભોજન પાણીનો ઉપયોગ ગુરુની અનુજ્ઞા લઈને કરવો. તેમ ન કરો તો ગુરુ અદત્તનો દોષ લાગે.

મૈથુન (અબ્રહ્મ) વિરમણ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ :

(૧) સ્ત્રી-પશુ-પંડક સંસ્તવવસતિ વર્જન : જ્યાં સ્ત્રીઓનું ગમનાગમન વધારે હોય, જ્યાં પશુઓ અધિક પ્રમાણમાં હોય, જ્યાં નપુંસકો રહેતા હોય, તેવી વસતિ કે સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

(૨) રાગ યુક્ત સ્ત્રીકથા વર્જન :

સ્ત્રીના રૂપ, કંઠ, વસ્ત્રાદિની કથા કામરાગ વૃદ્ધિ પામે તે રીતે કરવી નહિ.

(૩) મનોહર ઈન્દ્રિય અવલોકન વર્જન :

વિજાતીય વ્યક્તિનાં કામ-વાસના ઉત્તેજક અંગો જોવાં નહીં.

(૪) પૂર્વક્રિડા સ્મરણ વર્જન :

ભૂતકાળમાં અનુભવેલી મૈથુન ક્રિડાના સ્મરણનો ત્યાગ કરવો.

(૫) પ્રણીત રસ ભોજન વર્જન :

કામવાસનાવર્ધક અને વિકારઉત્તેજક આહારનો ત્યાગ કરવો. દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ વગેરે સ્નિગ્ધ અને મધુર રસવાળો આહાર પ્રણીત આહાર છે. તેનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવો.

પરિગ્રહ વિરમણ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ :-

(૧) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ રૂપાલોકન વર્જન :

મનગમતા અને અણગમતા રૂપ જોતાં રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો.

(૨) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ રસાસ્વાદ વર્જન :

મનગમતા અને અણગમતા રસના આસ્વાદમાં રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો.

(૩) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ગંધાદ્રાણ વર્જન :

મનગમતી અને અણગમતી ગંધને સુંઘવામાં હર્ષ-શોકનો ત્યાગ કરવો.

(૪) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સ્પર્શ વર્જન :

મનગમતો અને અણગમતો સ્પર્શ કરવામાં હર્ષ-શોકનો ત્યાગ કરવો.

(૫) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દ શ્રવણ વર્જન :

ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દોના શ્રવણમાં રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો.

શંકા :- આ ભાવનાઓની શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- ખાસ કાળજી રાખવા પૂર્વક વિશેષ પ્રકારની અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ સેવવામાં ન આવે તો સ્વીકારવા માત્રથી વ્રતો કંઈ આત્મામાં ઉતરતા નથી. તેથી ગ્રહણ કરેલા વ્રતો જીવનમાં ઊંડા ઉતરે તે માટે દરેક વ્રતને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ખાસ ગણવામાં આવી છે જે પ્રવૃત્તિ ભાવનાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સૂત્ર (૭-૪) પ્રયોજન : પાંચે વ્રતોને સ્થિર કરવા માટે સર્વસામાન્ય પ્રથમ ભાવના જણાવે છે.

હિંસાદિષ્વિહામુત્ર ચાપાયાવદ્યદર્શનમ્ ૭-૪

હિંસાદિષ્વિહામુત્ર ચાપાયાવદ્યદર્શનમ્ ૭-૪

હિંસાદિષ્વ ઈહ અમુત્ર ચ અપાય અવદ્ય દર્શનમ્ ૭-૪

શબ્દાર્થ : હિંસાદિષ્વ = હિંસા-જૂઠ વિગેરે પાપોમાં, ઈહ = આ લોક અને, અમૂત્ર = પરલોક, અપાય = અનર્થ પરંપરા, અવદ્ય = પાપ, દર્શન = ઉપલબ્ધિ.

સૂત્રાર્થ : હિંસાદિ પાપોથી આલોકમાં અપાયની (અનર્થની પરંપરા) અને પરલોકમાં અવદ્યનો (પાપનો) કડ્ડણ વિપાક ભોગવવો પડે છે એમ વિચારણા કરવી.

ભાવાર્થ : આપણા આત્માને પાંચ વ્રતોમાં વધારે સ્થિર કરવા માટે હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ, આ પાંચ પ્રકારના પાપોમાં આ ભવમાં દુઃખની પરંપરા જ આવે છે અને પરભવમાં પાપફળ જ મળે છે. અર્થાત્ તે પાપોમાં દુઃખ જ દુઃખ છે એમ મનમાં વિચારવું. જેથી પાપ કરવાની ભાવના જ ન થાય.

હિંસા :-

(૧) હિંસક વ્યક્તિ આ જન્મમાં હંમેશા ઉદ્વિગ્ન (દુઃખી) અને આકુળ-વ્યાકુળ સ્વભાવની હોય છે. પોતે ઉદ્વિગ્ન રહે છે અને બીજાને ઉદ્વેગ કરાવે છે.

ફળ :

ફાંસી, જેલમાં જવું, દોરડાથી બંધાવું વગેરે દુઃખો હિંસા આદિ પાપોના કારણે સહેવા પડે છે.

(૨) જૂઠ :

જૂઠ બોલનાર ઉપર કોઈને શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ રહેતો નથી. અસત્યવાદી લોકમાં અવિશ્વસનીય અને અપ્રિય બને છે.

ફળ :

- જૂઠ બોલવાથી જેને નુકસાન થયું હોય તેની સાથે વેર બંધાય છે.
- જૂઠ બોલનારાને અવસરે તેને કોઈ સહાય મળતી નથી.

(૩) ચોરી :

- ચોરી કરનાર જીવ અનેકને દુઃખી કરે છે.
- સદા ચોરી કરવાની વૃત્તિમાં તેનું મન ભટક્યા જ કરે છે તેથી પોતે ભયભીત રહે છે.
- લોકો તેના ચોરી કરવાના સ્વભાવથી ડરે છે-સાવધાન રહે છે.

ફળ :

- માર-ઝુડ અને મરણાદિ કષ્ટ આવે છે.
- હાથકડી-જેલની સજા પામે છે.
- દંડમાં ક્યારેક પોતાની બધી મિલકત જાય છે.
- ફાંસીની સજા પણ ભોગવવી પડે છે.
- ચોરીથી લાવેલ વસ્તુના રક્ષણ અને નિકાલ માટે અનેક કષ્ટો વેઠવા પડે છે. પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે. અપયશ મળે છે.

(૪) અબ્રહ્મ

- કામચેષ્ટાથી ભટકતું મન ગાંડા જેવું થઈ જાય છે.
- મોહના ઘેનથી અવિવેકી, કામાન્ધ બની આ જીવ ઘણાં પાપો કરે છે.
- ઈંદ્રિયો ઉપર કાબુ ન રહેવાથી હરાયા ઢોરની જેમ જીવ ભટકે છે.

ફળ

- પરદારા ગમન કરતો મનુષ્ય વેરની પરંપરા સર્જે છે.
- વીર્યની ક્ષીણતા, અપકીર્તિ, અવિશ્વાસ જેવા અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) પરિગ્રહ :

- જે રીતે કોઈ પક્ષી કે જેના પંજામાં માંસનો ટુકડો લાગેલો રહેતો હોય છે, તે બીજા માંસ ભક્ષી પક્ષીઓનો શિકાર બની જાય છે. તેની પાસેથી તે માંસભક્ષી પક્ષી માંસના ટુકડાને લુંટી લે છે, અને તે માંસનો ટુકડો મેળવવા પેલા પક્ષીને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપે છે.

એવી જ રીતે પરિગ્રહધારી મનુષ્ય પણ ચોર, ડાકુ, વગેરેનું નિશાન બની જાય છે પરિણામે ચિંતા અને દુઃખ અનુભવે છે.

ફળ :

- જે રીતે ગમે તેટલું બળતણ નાંખવા છતાં અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી પરંતુ જેમ વધતો જાય છે તેમ ગમે તેટલું ધન મળવા છતાં લોભી માણસને સંતોષ થતો જ નથી.
- કેટલાકને લાભાંતરાયનો ઉદય થતાં ધનનો નાશ થાય ત્યારે હૃદય બંધ પડી જાય છે. અથવા મરણ સુધી માનસિક પરિતાપ રહ્યા કરે છે.
- ધન મેળવવા માટે શારીરિક અનેક કષ્ટો સહન કરવા છતાં જો ન મળે તો માનસિક ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે. જો ધન મળી જાય તો તેના રક્ષણ માટે કષ્ટો સહન કરવા પડે છે. ચોર, લુંટારા ધન લુંટી જાય અથવા ચોરી જાય તેની ચિંતા, ભય વગેરે માનસિક દુઃખો રહ્યા કરે છે, તૃપ્તિ થતી નથી.
- મળેલા ધન ઉપર અશુભ કર્મના ઉદયે આસક્તિ જન્મે છે. આ આસક્તિ જ નવા અશુભ કર્મો બંધાવે છે. લોભથી વિવેક શુન્ય બનેલો જીવ અનેક દુઃખો સહન કરે છે.

ઉપર જણાવેલા પાંચ પાપોથી પરલોકમાં પાપનું ફળ :

પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયવાળા કોઈ કોઈ જીવને પાંચ મહાપાપોથી કદાચ આ લોકમાં ઉપર જણાવેલા દુઃખો અલ્પ થાય કે કદાચ ન થાય, પણ પરલોકમાં તો અવશ્ય એ પાપોનો કડુણ વિપાક ભોગવવો જ પડે છે. ત્યાં શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારના દુઃખો ભોગવવા પડે છે.

તિર્યચગતિમાં શીત, તાપ, પરાધીનતા વગેરે કષ્ટો સહન કરવા પડે છે.

નરકગતિ તો કેવળ દુઃખો ભોગવવા માટે જ છે. નરકમાં એક ક્ષણ પણ સુખ નથી. ત્યાં દુઃખથી કંટાળીને મરવાની ઈચ્છા થાય તો પણ મરી શકાતું નથી.

આ પ્રમાણે હિંસા વગેરે પાંચે પાપોના સેવનથી આ લોક અને પરલોકમાં અનર્થની પરંપરા તથા પાપનો કડુણ વિપાક ભોગવવો પડે છે. તેથી આ પાંચેય દોષોનો ત્યાગ એ જ કલ્યાણકારી માર્ગ છે.

સૂત્ર (૭-૫) પ્રયોજન : હિંસા વગેરે પાપો સ્વયં દુઃખરૂપ જ છે તે જણાવે છે.

દુઃખમેવ વા	૭-૫
દુઃખમેવ વા	૭-૫
દુઃખમ્ એવ વા	૭-૫

શબ્દાર્થ : દુઃખમ્ = દુઃખ, એવ = જ, વા = અથવા.

સૂત્રાર્થ : અથવા (હિંસાદિ પાપોમાં) દુઃખ જ છે (એમ વિચારવું)

ભાવાર્થ : યોથા સૂત્રની (૭-૪ની) ભાવનામાં હિંસા વગેરે દુઃખના કારણ છે એ વિચારણા કરવામાં આવી છે. જ્યારે આ સૂત્રની ભાવનામાં હિંસા વગેરે પાપો સ્વયં દુઃખરૂપ જ છે એમ વિચારવાનું છે.

સૂત્ર (૭-૪) ની ભાવનામાં હિંસાદિ પાપો પોતાના દુઃખના કારણે છે એ વિચારણાની પ્રધાનતા છે. જ્યારે આ સૂત્રની ભાવનામાં હિંસાદિથી અન્યને પણ દુઃખ થાય છે. એ વિચારણાની પ્રધાનતા છે. માટે હિંસાદિ કાર્યો દુઃખ સ્વરૂપ જ છે.

(૧) હિંસા :-

જેવી રીતે મને દુઃખ અનિષ્ટ (અપ્રિય) છે તેવી જ રીતે બધા પ્રાણીઓને દુઃખ અનિષ્ટ છે. મારા ઉપરની હિંસાથી જેમ મને દુઃખ થાય તેમ હું બીજાની હિંસા કરું તો તેને પણ દુઃખ કેમ ન થાય ?

ભાવના :- વધ, બંધન છેદન આદિ જેવા મને પીડાકારી છે તેવા બધાને દુઃખદાયી છે તેમ વિચારી હિંસાનો ત્યાગ કરવો એ જ કલ્યાણકારી છે.

(૨) અસત્ય, જૂઠ, મિથ્યાભાષણ :-

મારા ઉપર કોઈ જૂઠું આળ મૂકે (દોષિત ગણે) તો મને તીવ્ર દુઃખ થાય તે રીતે હું બીજાને દોષિત કહું કે તેના ઉપર આળ મુકું તો બીજાને પણ દુઃખ થાય તે સ્વભાવિક છે, આવું વિચારવું.

ભાવના :- અસત્ય વચન કે જૂઠા આળથી મારા જેટલું જ દુઃખ અન્યને થતું હોવાથી તેવા પાપથી વિરમવું (અટકવું) એ જ કલ્યાણકારી છે.

(૩) ચોરી :

જે રીતે મને ઈષ્ટ એવા મારા દ્રવ્યનું ચોર દ્વારા અપહરણ થવાથી શારીરિક, માનસિક દુઃખ થાય છે તે રીતે જગતના તમામ જીવોને પોતાની મનપસંદ ચીજો ચોરાવાથી દુઃખ થાય છે.

ભાવના : આ રીતે ચોરીથી મારા જેટલું જ દુઃખ જગતના તમામ જીવોને થતું હોવાથી મારે ચોરીથી અટકી જવું એ જ કલ્યાણકારી છે તેવી ભાવના ભાવવી.

(૪) મૈથુન :

મૈથુન કે અબ્રહ્મનું આચરણ પણ દુઃખ જ છે કેમ કે તે રાગ દ્વેષ રૂપ છે. તીવ્ર રાગથી પ્રેરાયેલા રાગાન્ધ મનુષ્યો જ આવા પ્રકારના દુષ્કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા કરે છે. ખરેખર ! મૈથુન એ સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે અને વિકારભાવનું નિવારણ માત્ર છે.

ભાવના : વિવેકી માણસે આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખના કારણભૂત તેમજ દુર્ગતિના કારણભૂત એવા મૈથુનથી વિરમવું કે નિવૃત્ત થવું એ જ કલ્યાણકારી છે તેવી ભાવના ભાવવી.

(૫) પરિગ્રહ :

જ્યાં સુધી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાનું દુઃખ, પ્રાપ્ત થયા પછી આ નષ્ટ ન થઈ જાય તેનું દુઃખ. કદાચ જો તે નાશ પામે તો તે ધનના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકથી માણસ દુઃખી રહે છે. આ રીતે પરિગ્રહની અપ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તિ અને વિયોગથી દુઃખ જ દુઃખ થાય છે.

ભાવના : આલોક અને પરલોકમાં દુઃખ તથા દુર્ગતિને દેનાર એવા આ દુઃખના કારણભૂત પરિગ્રહથી અટકવું કે તેનો ત્યાગ કરવો એ જ કલ્યાણકારી છે તેવી ભાવના ભાવવી.

શંકા : ધન ભેગું કરવામાં તો સુખ દેખાય જ છે છતાં પણ તેને દુઃખ કેમ કહો છો ?

સમાધાન : ધનની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ-વિયોગ (નાશ) એ ત્રણે સ્થિતિના સ્પષ્ટ દુઃખોનો અભિપ્રાય તો પાંચમી પરિગ્રહ ભાવનામાં કહેલો જ છે. હવે જો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ધન-સંપત્તિ એ પરવસ્તુ છે. પરવસ્તુથી સુખ કે લાભ થાય છે

તે માન્યતા જ મોટી ભ્રમણા છે. માટે પરિગ્રહ દુઃખ જ છે. તે આત્મિક સુખરૂપ તો કદાપિ ન થાય પણ આ લોકને પરલોકમાં પણ દુઃખના કારણરૂપ હોવાથી દુઃખ જ છે.

શંકા : હિંસાદિ પાંચ પાપોથી વિરમવાનું કહ્યું, પરંતુ તેના કરતાંયે મહાપાપ મિથ્યાત્વ છે તો તેને છોડવાનું કેમ ન કહ્યું ?

સમાધાન : સાતમા અધ્યાયના અઢારમા સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે નિઃશલ્યોવ્રતી અર્થાત્ વ્રતી જીવ શલ્ય રહિત હોય છે. માટે તેનામાં મિથ્યાત્વ શલ્ય પણ ન જ હોય. અહીં વ્રતી શબ્દના સંબંધમાં જ આ અધ્યાયની ચર્ચાનો આરંભ થયો છે. એટલે જેનામાં મિથ્યાત્વ નથી તેવા વ્રતીને હિંસાદિ પાપોથી વિરમવાનું સમજવાય છે.

સૂત્ર (૭-૬) પ્રયોજન : મહાવ્રતોની સ્થિરતા માટે ચાર ભાવનાઓ જણાવે છે.

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વગુણાધિક-

ક્લિશ્યમાનાઽવિનયેષુ

૭-૬

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વગુણાધિક-

ક્લિશ્યમાનાઽવિનયેષુ

૭-૬

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ સત્ત્વ-ગુણ-અધિક-

ક્લિશ્યમાન-અવિનયેષુ

૭-૬

શબ્દાર્થ : મૈત્રી-મૈત્રી (સ્નેહભાવ), પ્રમોદ = હર્ષભાવ, કારુણ્ય = કરુણાભાવ, માધ્યસ્થ્ય = ઉપેક્ષાભાવ, સત્ત્વ = સર્વજીવો, ગુણાધિક = ગુણમાં અધિક હોય તે, ક્લિશ્યમાના = દુઃખી જીવો, અવિનયેષુ = અવિનીત, જડ પ્રત્યે.

સૂત્રાર્થ : સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીભાવ, ગુણથી અધિક પ્રત્યે પ્રમોદભાવ, દુઃખથી પીડિત (જીવો) પ્રત્યે કરુણાભાવ અને અવિનીત (જડ) જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય (ઉપેક્ષા) (ભાવ રાખવો જોઈએ.)

ભાવાર્થ : આ ચાર ભાવનાઓ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં જ આવી ભાવનાઓ આવે છે. આવી ભાવનાઓ શુભ ચિન્તન-મનન સ્વરૂપ હોવાથી કષાયોને મંદ કરનારી છે.

કષાયોમાં જેટલી મંદતા થાય છે તેનાથી નિર્જરા થાય છે. મંદ એવા પણ જે અલ્પ કષાયો રહ્યા છે, તેનાથી પુણ્યનો આશ્રવ થાય છે.

(૧) મૈત્રીભાવના : કોઈપણ જાતના સ્વાર્થ વિના અને કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના, જગતના સર્વ જીવો ઉપર પ્રીતિ એ મૈત્રી છે. સાચા મિત્રના હૃદયમાં પોતાના મિત્રને દુઃખ આપવાની, ખોટું બોલીને તેને ઠગવાની, ચોરી કરીને તેનું ધન પડાવી લેવાની ભાવના ન હોય. મૈત્રી એટલે મિત્રતા કરવી તે મૈત્રી ભાવના એવો અર્થ ન કરવો. પરંતુ શત્રુતા ન કરવી કે શત્રુતા ન રાખવી તે મૈત્રી એવો નિષેધાત્મક અર્થ કરવો. કારણકે જેમ દ્વેષ છોડવા જેવો છે તેમ રાગ પણ છોડવા જેવો છે. માટે જ વંદિતા સૂત્રમાં “મિત્તિ મે સવ્ભૂએષુ” નો અર્થ “વેરં મજ્ઞં ન કેણઈ” કર્યો છે.

(૨) પ્રમોદભાવના : પ્રમોદ એટલે માનસિક હર્ષ, આનંદ. જેમનામાં સામાન્યથી કંઈક વિશેષ ગુણ છે તેવા (ગુણાધિક) અને સ્વની અપેક્ષાએ અધિક ગુણીયલ કહીએ તો પોતાનાથી ચઢિયાતા ગુણવાળા જીવો પ્રત્યે આનંદ થવો.

સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-વૈયાવચ્ચ આદિથી અધિક મહાન ગુણવાન આત્માઓને વંદન, ગુણપ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ કરવાથી પ્રમોદ અર્થાત્ માનસિક હર્ષ થાય છે. જો ગુણથી અધિક આત્માને જોઈને કે સાંભળીને આનંદ ન થાય તથા વંદન કરવાનું કે બહુમાન કરવાનું મન ન થાય તો સમજવું કે હજી પ્રમોદભાવના આવી નથી. પ્રમોદભાવના ના અભાવે બીજાના ગુણોના દર્શનથી કે શ્રવણથી ઈર્ષ્યાનો અગ્નિ હૃદયમાં ભભૂકે છે. પરિણામે હિંસા, જૂઠ આદિ પાપો પણ ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા રહે છે. પ્રમોદભાવના આત્મામાં રહેલા ગુણોને પ્રગટાવવાનો સુંદર ઉપાય છે. આત્મામાં ગુણો ઓછા હોય એ ચાલી શકે, પણ પ્રમોદ ભાવના વિના ન ચાલી શકે. પ્રમોદભાવના વિના પોતાનામાં રહેલા ગુણોની પણ કોઈ કિંમત રહેતી નથી.

(૩) કરુણાભાવના : કરુણા, દયા, અનુકંપા, કૃપા, અનુગ્રહ વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે. કરુણા બે પ્રકારની છે. દ્રવ્ય કરુણા અને ભાવ કરુણા.

દ્રવ્ય કરુણા : રોગ વગેરે બાહ્ય દુઃખોથી ઘેરાયેલા જીવોને જોઈને ઉત્પન્ન થતી કરુણા તે દ્રવ્યકરુણા છે. દ્રવ્ય કરુણાને યોગ્ય જીવોને ઔષધ, અન્ન વગેરે આપીને તેના દુઃખને દૂર કરવાની ભાવના રાખવી.

ભાવ કરુણા : અજ્ઞાનતા આદિ અભ્યંતર દુઃખોથી ઘેરાયેલા જીવોને જોઈને ઉત્પન્ન થતી કરુણા તે ભાવ કરુણા છે. ભાવ કરુણાને યોગ્ય જીવોને ધર્મ તરફ વાળવા, સ્થિર કરવા અને મોક્ષ માર્ગનો ઉપદેશ આપી ભવરોગ શમાવવાની ભાવના રાખવી.

આ રીતે બંને પ્રકારે હૃદયમાં કરુણા ભાવના ભાવવાથી કોઈને દુઃખી કરવાની, જૂઠ બોલીને છેતરવાની, ચોરી લેવાની, પૌદ્ગોલિક સુખ કે જે વાસ્તવિક રીતે દુઃખ છે તેમાં પ્રવર્તવાની અને પરિગ્રહ રાખી પર વસ્તુ ઉપર મૂર્છા કેળવવાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

માધ્યસ્થ ભાવના : માધ્યસ્થ, ઉપેક્ષા, સમભાવ વગેરે શબ્દો પર્યાયવાચી છે અર્થાત્ તે સર્વ શબ્દોનો અર્થ એક છે. ઉપદેશને અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે સમભાવ રાખી તેને સુધારવા માટે ઉપદેશ આપવાનો ત્યાગ કરવો એ માધ્યસ્થ ભાવના છે. જો આવા જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવ ન રાખવામાં આવે તો એ જીવો પ્રત્યે દ્વેષ જાગે અને આગળ વધતાં પરસ્પર કલેશ અને વૈમનસ્ય (વેરવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહે છે. આથી આવા જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા ભાવ રાખવો. અન્યથા આધ્યાત્મિક અને વ્યવહારિક નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના ભાવવાથી અહિંસા વગેરે પાંચે વ્રતોની સ્થિરતા આવે છે, અને દૃઢતા આવે છે. આમ આ ચાર ભાવનાઓ ગ્રહણ કરેલા વ્રતોને ટકાવવાના શ્રેષ્ઠ ઉપાયો છે.

સૂત્ર (૭-૭) પ્રયોજન : મહાવ્રતોની સ્થિરતા માટે બીજી રીતે પણ વિચારણા કરી છે.

જગત્કાયસ્વભાવૌ ચ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ ૭-૭

જગત્કાયસ્વભાવૌ ચ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ ૭-૭

જગત્ કાય સ્વભાવૌ ચ સંવેગ વૈરાગ્ય અર્થમ્ ૭-૭

શબ્દાર્થ : જગત્ = ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોક, કાય = શરીર, સ્વભાવ = સ્વભાવ સ્વરૂપ, સંવેગ = મોક્ષની અભિલાષા, વૈરાગ્ય = અનાસક્તિભાવ.

સૂત્રાર્થ : સંવેગ અને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ માટે સંસાર અને કાયાનું સ્વરૂપ વિચારવું.

ભાવાર્થ : આત્માના સ્વાધીન એવા અનંતસુખની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ. મોક્ષની અભિલાષા તે સંવેગ.

સંસારિક પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયસુખો ઉપરના રાગનો ત્યાગ અને વિષયસુખોમાં વિઘ્ન કરનારા ઉપરના દ્વેષનો ત્યાગ તે વૈરાગ્ય.

સંવેગ અને વૈરાગ્ય ન હોય તો અહિંસાદિ વ્રતો સંભવી જ ન શકે તેથી વ્રતધારીઓ (વ્રતીઓ) માટે સંવેગ અને વૈરાગ્ય ગુણો આવશ્યક છે. આ સંવેગ અને વૈરાગ્ય બીજા જગત્સ્વભાવ અને શરીર સ્વભાવના ચિંતનમાંથી જીવમાં પ્રગટ થાય છે. તેથી સંવેગ અને વૈરાગ્ય ગુણની પ્રાપ્તિ માટે (૧) સંસારનું સ્વરૂપ અને (૨) કાયાનું સ્વરૂપ પ્રતિદિન વિચારવું.

સંસારનું સ્વરૂપ (જગત્ સ્વભાવ) :

આ સંસાર દુઃખસ્વરૂપ, દુઃખ ફલક અને દુઃખાનુબંધી છે. આ જગત્ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોથી ભરેલું છે. ચૈતન્યયુક્ત દ્રવ્ય તે જીવ અને ચૈતન્યરહિત દ્રવ્ય તે અજીવ. જીવને અજીવ સાથેના સંબંધથી સુખ દુઃખના ભાવો થાય છે. ઈષ્ટવસ્તુના સંયોગથી હર્ષ અને ઈષ્ટવસ્તુના વિયોગથી શોક થાય છે. તે રીતે અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી શોક અને અનિષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી હર્ષ થાય છે. તેનાથી બાંધેલા કર્મો દ્વારા આ જીવ દુઃખી - સુખી થાય છે. જ્યાં હર્ષનો પ્રસંગ હોય છે ત્યાં અમંગળ પણ થાય છે. કુટુંબોમાં, સમાજમાં ક્લેશ, કંકાસ, કડવાશ અને મારામારી પણ થાય છે. સંસારના ભૌતિકસુખના સાધનો અનિત્ય છે. આ સંસાર જ આવા સ્વભાવવાળો છે તેથી તેમાં રાચવા-માચવા જેવું કંઈ જ નથી.

કાયાનું સ્વરૂપ :

દરેક જીવને સામાન્યથી અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ કાયા ઉપર અધિક આસક્તિ હોય છે. અન્ય પદાર્થો ઉપરથી આસક્તિ દૂર થયા પછી પણ કાયા ઉપરની આસક્તિ દૂર થવી ઘણી કઠિન છે, કાયા ઉપર આસક્તિભાવ ન થાય અને થયો હોય તો દૂર થાય તે માટે સાધકે સંસારના સ્વરૂપની વિચારણાની સાથે કાયાના સ્વરૂપની પણ વિચારણા કરવી જોઈએ. આપણને પ્રાપ્ત થયેલું શરીર બહારથી સુંદર ચામડીથી મઢેલું હોય છે, તો પણ અંદરથી તો રુધિર-ચરબી-હાડકા-માંસ વગેરે અનેક અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે.

શરીરના દરેક છિદ્રો દ્વારા અપવિત્ર પદાર્થો જ બહાર આવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પછી

ટૂંકાગાળામાં જ શરીર જીવાતવાળું અને દુર્ગંધવાળું બની જાય છે. આવી શરીરની સ્થિતિ છે. આથી મહાપ્રતોના પાલન માટે કાયાના સ્વરૂપનું ચિંતન આવશ્યક છે. મહાપ્રતોના પાલન માટે પાંચ પાપોનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

હવે દરેક પાપની વ્યાખ્યા સમજાએ.

સૂત્ર (૭-૮) પ્રયોજન : હિંસાની વ્યાખ્યા જણાવે છે.

પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા	૭-૮
પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા	૭-૮
પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા	૭-૮

શબ્દાર્થ : પ્રમત્ત = પ્રમાદ-અસાવધાની, યોગ = મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ, પ્રાણ = દશ પ્રાણ (૫-ઈન્દ્રિય, ૩-બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય), વ્યપરોપણ = નાશ.

સૂત્રાર્થ : પ્રમાદના યોગથી પ્રાણોનો વિયોગ થવો એ હિંસા છે.

ભાવાર્થ : હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ પાંચ દોષો (પાપો)ની એક પછી એક વિસ્તારથી સમજણ અને વ્યાખ્યા સૂત્રકાર મહર્ષિ આપે છે. હિંસાની વ્યાખ્યામાં બે શબ્દો બહુ જ મહત્વના છે.

(૧) પ્રમત્તયોગાત્ અર્થાત્ પ્રમાદથી થતી પ્રવૃત્તિ

(૨) પ્રાણવ્યપરોપણ અર્થાત્ અન્ય જીવના પ્રાણનો નાશ.

પ્રથમ શબ્દ કારણરૂપ છે અને બીજો શબ્દ કાર્યરૂપ છે.

શંકા : પ્રમાદ એટલે શું ?

સમાધાન : આત્મદશાનું ભાન જેમાં ભૂલી જવાય તે પ્રમાદ. અર્થાત્ શુદ્ધ ઉપયોગ રાખવામાં થતી બેદરકારી, અસાવધાની, ઉપેક્ષાવૃત્તિને પ્રમાદ કહેવાય છે.

શંકા : પ્રમાદના કેટલા પ્રકાર છે ?

સમાધાન : ૧૫ પ્રકારના પ્રમાદો છે.

ચાર વિકથા : સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, રાજકથા, દેશકથા	=	૪
પાંચ ઈંદ્રીયોના વિષયો	=	૫
ચાર કષાયો : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ	=	૪
એક નિંદ્રા	=	૧
એક રાગ-દ્વેષ	=	૧

આ રીતે પ્રમાદના કુલ = ૧૫ ભેદ.

શંકા : પ્રાણવ્યપરોપણ નો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવો.

સમાધાન : પ્રાણવ્યપરોપણ એટલે પ્રાણોનો વિયોગ થવો.

પ્રાણો દશ પ્રકારના છે.

પાંચ ઈંદ્રીયો

ત્રણ બળ : મનબળ, વચન બળ અને કાય બળ

એક શ્વોસોચ્છ્વાસ

એક આયુષ્ય

આ દશ પ્રાણો દ્રવ્યપ્રાણો કહેવાય છે.

પોતાના કે પરના પ્રાણોનો વિયોગ થવો તે દ્રવ્યહિંસા કહેવાય છે અને જ્ઞાનાદિ પ્રાણોનો વિયોગ થવો તે ભાવહિંસા કહેવાય છે. પરના દ્રવ્યપ્રાણોનો વિયોગ થાય અથવા ન થાય પરંતુ પોતાના ભાવપ્રાણોનો વિયોગ થાય તેને નિશ્ચયથી હિંસા કહેવાય છે.

શંકા : દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા વિસ્તારથી સમજાવો.

સમાધાન : ધારો કે કોઈ શિકારી મારવાના આશયથી વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા પક્ષીને બાણથી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ પક્ષી ઊડી જાય છે. પક્ષી બચી ગયું છતાં મારવાનો ભાવ હોવાથી શિકારીને દોષ લાગે છે. દ્રવ્યહિંસા નથી, પણ ભાવહિંસા થઈ કહેવાય.

હવે બીજું ઉદાહરણ જોઈએ.

ધારો કે કોઈ મુનિ ઈર્યા સમિતિ સાચવીને જયણા પૂર્વક વિહાર કરે છે. છતાં કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ પગ નીચે આવી જાય છે અને મૃત્યુ પામે છે અથવા ઈજા પામે છે તો પણ મુનિ હિંસક ગણાતા નથી. અહીં દ્રવ્યહિંસા છે પણ ભાવહિંસા નથી.

તંદુલીયો મત્સ્ય હિંસાના પરિણામરૂપ ભાવહિંસાથી નરકમાં જાય છે. દ્રવ્યહિંસા લૌકિક છે જ્યારે ભાવહિંસા લોકોત્તર છે.

જ્યાં જ્યાં ભાવહિંસા હોય છે ત્યાં ત્યાં દ્રવ્યહિંસા હોય તો પણ અને દ્રવ્યહિંસા ન હોય તો પણ જીવ વિભાવદશામાં ગયો એટલે હિંસક કહેવાય છે. આથી ઉલ્ટું જ્યાં ભાવહિંસા નથી ત્યાં ઉપયોગપૂર્વક જયણાયુક્ત પ્રવૃત્તિ હોવાથી દ્રવ્યહિંસા પ્રાયઃ થતી નથી અને કદાચ થાય તો પણ અલ્પમાત્રાએ જ થાય છે. જેનું નિંદા-ગર્હા અને આલોચના વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિકરણ થઈ શકે છે.

શંકા : સૂત્રમાં પ્રાણના વિયોગને હિંસા કહી છે પણ આ પ્રાણો આત્માથી જુદા છે. પ્રાણોના વિયોગથી આત્માનો વિનાશ થતો નથી. તો પછી પ્રાણોના વિયોગને દોષ-પાપ કે અધર્મરૂપ શા માટે કહ્યા ?

સમાધાન : જરાક સમજવા પ્રયત્ન કરો. પ્રાણના વિયોગથી આત્માનો નાશ થતો નથી પણ દુઃખ અવશ્ય થાય છે. દુઃખની અનુભૂતિને કારણે જ પ્રાણ વિયોગને અધર્મ (પાપ) કે દોષરૂપ ગણેલ છે. અન્યને દુઃખ આપવું એ પણ અધર્મ અર્થાત્ હિંસા જ છે.

શંકા : નિશ્ચય હિંસા અને વ્યવહાર હિંસા કોને કહેવાય ?

સમાધાન : બીજાને દુઃખ આપવું એ નિશ્ચય હિંસા છે અને પ્રાણનો વિયોગ એ વ્યવહાર હિંસા છે. વ્યવહાર હિંસા એ નિશ્ચય હિંસાનું કારણ છે, માટે તેનાથી પાપ લાગે છે. નિશ્ચય હિંસા એ જ ભાવહિંસા અને વ્યવહાર હિંસા એ દ્રવ્યહિંસા.

આત્માના ગુણોનો ઘાત એ ભાવહિંસા છે. પોતાના આત્માના ગુણોનો ઘાત એ સ્વ-ભાવ હિંસા છે અને પર ના આત્માના ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત બનવું એ પર-ભાવ હિંસા છે. અર્થાત્ પોતે રાગ-દ્વેષ કરવા એ સ્વ-ભાવહિંસા છે અને બીજા જીવને રાગ-દ્વેષ થવામાં નિમિત્ત બનવું એ પર-ભાવ હિંસા છે. દ્રવ્યહિંસા ૧૩ મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. ૧૪ મા ગુણસ્થાને રહેલા જીવો તથા સિદ્ધના જીવો દ્રવ્ય કે ભાવ એમ બન્ને હિંસાથી રહિત હોય છે.

સૂત્ર (૭-૯) પ્રયોજન : અસત્યની વ્યાખ્યા જણાવે છે-

અસદ્ભિધાનમનૃતમ્ ૭-૯

અસદ્ભિતાનમનૃતમ્ ૭-૯

અસદ્ અભિધાનમ્ અનૃતમ્ ૭-૯

શબ્દાર્થ : અસદ્ = અયથાર્થ, અભિધાનમ્ = કહેવું-બોલવું, અનૃત = અસત્ય-જૂઠું.

સૂત્રાર્થ : (પ્રમાદથી) અસત્ (અયથાર્થ) બોલવું તે અસત્ય (અથવા અનૃત છે.)

ભાવાર્થ : જે વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ હોય તેનાથી અન્યથા એટલે કે વિપરીત બોલવું તે અનૃત અથવા અસત્ય કહેવાય છે. આ વ્યવહારથી અસત્ય જાણવું. અહીં પણ પ્રમત્તયોગાત્ શબ્દની અનુવૃત્તિ ઉપરના સૂત્રથી લાવવી. આવા પ્રકારના મિથ્યાવચનો બોલવામાં કારણભૂત જે પ્રમાદયોગ છે તે નિશ્ચયથી અસત્ય છે. ભયના કારણે કોઈક વખત જુદું બોલી ન શકીએ પરંતુ હૈયામાં સતત જુદું બોલવાનો જ ભાવ હોય તો તે નિશ્ચય અનૃત કહેવાય છે. તેનાથી કર્મબંધ થયા જ કરે છે તથા અન્ય જીવને પીડા થાય છે. હૃદયમાં એકદમ ચોંટ પહોંચે તેવું બોલવું તે પણ અનૃત કહેવાય છે. આવું વચન કદાચ સત્ય હોય તો પણ હિંસાનો હેતુ બનતો હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અનૃત કહેવાય છે. પરને દુઃખદાયી વચન, પ્રાણઘાતક વચન, વસ્તુ-સ્વરૂપથી અન્યથા વચન, અસ્થાને બોલાતું વચન આ બધા અનૃતો છે.

અસત્ય ચાર પ્રકારે છે :

(૧) ભૂતનિહ્નવ (૨) અભૂતોદ્ભાવન (૩) અર્થાતર અને (૪) ગહર્હા.

(૧) ભૂતનિહ્નવ : ભૂત એટલે બનેલ. નિહ્નવ એટલે છૂપાવવું અથવા નિષેધ કરવો અથવા બની ગયેલ વસ્તુસ્થિતિનો અપલાપ કરવો. જેમકે આત્મા કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી અથવા પરલોક જેવું કંઈ નથી. પુણ્ય-પાપ જેવું કંઈ નથી. આમ કહેવું તે ભૂત અસત્ય છે.

(૨) અભૂતોદ્ભાવન : અભૂત એટલે નહીં બનેલું. ઉદ્ભાવન એટલે ઉત્પન્ન કરવું.

આત્મા ચોખા જેટલો નાનો છે અથવા આત્મો અમૂક વર્ણવાળો એમ કહેવું,

આત્માને નિષ્ક્રિય કહેવો વગેરે વચનો અસત્ય વચન છે કેમકે આ વચનો દ્વારા આત્માનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી તેનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

(૩) અર્થાન્તર : એટલે ફેરફાર કરીને બોલવું.

જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય તે સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપે ફેરફાર કરીને કહેવી. કોઈને ૫૦૦ ડોલર આપ્યા હોય તો મેં ૧,૫૦૦ આપેલા છે તેમ કહેવું. અથવા નકલી વસ્તુને અસલી અને અસલી વસ્તુને નકલી કહેવી.

(૪) નિંદા અથવા ગર્હા :

સત્ય બોલવા છતાં હિંસા કઠોરતા યુક્ત વચન બોલવું. જેમકે “મરી જા”, “નાલાયક”, આંખ ન હોય તેને “આંધળો” કહેવો. આ બધા વચન અસત્ય ન હોવા છતાં અસત્ય જ ગણાય છે.

વિશેષ : જે વચન હિંસાનું કારણ બને તે સત્ય હોય તો પણ અસત્ય.

પાંચ વ્રતોમાં મુખ્ય વ્રત અહિંસા છે. બીજાં બધાં વ્રતો તેના રક્ષણ માટે છે. એટલે અહિંસાદિ વ્રતોનું બાહ્ય દૃષ્ટિએ પાલન થવા છતાં જો તેનાથી અહિંસા વ્રતનું પાલન ન થતું હોય તો તે વ્રત વાસ્તવિક રીતે વ્રત ગણાતાં નથી. તેથી બાહ્ય દૃષ્ટિએ સત્ય વચન હોય તો પણ જો તેના વડે હિંસા થાય તો તે વચન અસત્ય છે. એમ સર્વત્ર જાણવું.

સૂત્ર (૭-૧૦) પ્રયોજન : ચોરી (સ્તેય)ની વ્યાખ્યા જણાવે છે.

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ૭-૧૦

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ૭-૧૦

અદત્ત આદાનં સ્તેયમ્ ૭-૧૦

શબ્દાર્થ : અદત્ત = નહીં દીધેલું, આદાન = ગ્રહણ કરવું, સ્તેય = ચોરી

સૂત્રાર્થ : (પ્રમાદથી અન્યની) નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી તે ચોરી કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં પણ પ્રમત્તયોગાત્ પદની અનુવૃત્તિ લીધી છે, અર્થાત્ સૂત્ર (૭-૮)નું અનુસંધાન લીધું છે.

અદત્ત એટલે નહિ આપેલ અને આદાન એટલે ગ્રહણ કરવું. જે વસ્તુ આપણી માલિકીની નથી પરંતુ પરની માલિકીની છે, તે વસ્તુનું માલિકની રજા વિના ગ્રહણ કરવું તે વ્યવહારથી ચોરી છે. તક ન મળવાથી વસ્તુ ગ્રહણ ન કરીએ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરવાના પરિણામ સતત ચાલુ હોય તે નિશ્ચયથી ચોરી છે.

અદત્તના ચાર ભેદ છે.

- (૧) સ્વામી અદત્ત : માલિકની રજા વિના વસ્તુ લેવી પછી ભલે તે સામાન્ય વસ્તુ હોય. તેને સ્વામી અદત્ત કહેવાય છે.
- (૨) જીવ અદત્ત : માલિકે રજા આપી હોય તો પણ જે વસ્તુ સચિત્ત અર્થાત્ જીવયુક્ત હોય તો ગ્રહણ કરી ન શકાય. તે વસ્તુનો માલિક તેમાં રહેલો જીવ છે. તેથી તેને જીવ અદત્ત કહેવાય છે.
- (૩) તીર્થંકર અદત્ત : માલિકની રજા હોય અને વસ્તુ અચિત્ત હોય પરંતુ તીર્થંકર પરમાત્માની અર્થાત્ શાસ્ત્રની આજ્ઞા ન હોય તો તે વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં તીર્થંકર અદત્તનો દોષ લાગે.

જેમ કે સાધુના જ નિમિત્તે તૈયાર થયેલો આહાર સાધુથી ન લેવાય. જો લે તો તીર્થંકર અદત્ત કહેવાય. કારણ કે, તીર્થંકરોએ સાધુ માટે તૈયાર કરેલ આહાર-પાણી લેવાનો નિષેધ કર્યો છે.

(૪) ગુરુ અદત્ત : હંમેશાં ગુરુની અનુજ્ઞાપૂર્વક જ નિર્દોષ આહાર-પાણી આદિ ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

- (૧) દાતાએ ભક્તિથી આપેલ છે માટે સ્વામી અદત્ત નથી.
- (૨) આપેલી વસ્તુ અચિત્ત છે માટે જીવ અદત્ત નથી.
- (૩) આહાર-પાણી નિર્દોષ છે માટે તીર્થંકર અદત્ત પણ નથી.

પરંતુ જો ગુરુની અનુજ્ઞા ન લીધી હોય અથવા ગુરુની મનાઈ હોવા છતાં પણ ગ્રહણ કરે તો ગુરુ અદત્તનો દોષ લાગે.

ગામમાં, નગરમાં, કે પોળમાં કે એક રસ્તા ઉપરથી બીજા રસ્તા ઉપર પ્રવેશ કરતા મુનિ મહાત્માઓ પરની સંમતિ લીધા વગર, પ્રવેશ, નિર્ગમન અને વિહાર કરી શકે છે છતાં અદત્તાદાનનો દોષ લાગતો નથી કારણકે તેમ કરવામાં પ્રમાદયોગ નથી.

સૂત્ર (૭-૧૧) પ્રયોજન : અબ્રહ્મની વ્યાખ્યા આપે છે.

મૈથુનમબ્રહ્મ ૭-૧૧

મૈથુનમબ્રહ્મ ૭-૧૧

મૈથુનં અબ્રહ્મ ૭-૧૧

શબ્દાર્થ : મૈથુનમ્ = સ્ત્રી-પુરુષનું મૈથુન સેવન, અબ્રહ્મ = બ્રહ્મચર્યનો અભાવ.

સૂત્રાર્થ : મૈથુન એ અબ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થ : મિથુન શબ્દ ઉપરથી મૈથુન શબ્દ બન્યો છે.

-મિથુન શબ્દથી સામાન્ય રીતે સ્ત્રી-પુરુષનું યુગલ કહેવાય છે.

-કામરાગના આવેશથી આવા જોડલાએ કરેલી મન-વચન-કે કાયાની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ તે મૈથુન કહેવાય છે.

-વેદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી સ્ત્રી પુરુષનું પરસ્પર શરીર સ્પર્શ કરવાની અને વિષયભોગ કરવાની કાયિક ચેષ્ટા તે મૈથુન છે.

-મિથુન શબ્દ દ્વારા વેદોદય જન્ય કામચેષ્ટા એવો અર્થ કરવાનું કારણ એ છે કે પુરુષ-સ્ત્રીના યુગલ ઉપરાંત પુરુષ-પુરુષના કે સ્ત્રી-સ્ત્રીના સંબંધો, પુરુષની સ્વહસ્તાદિના સંયોગે થતી ચેષ્ટા કે સ્ત્રીના સ્વહસ્તાદિના યોગે થતી સ્વકાય ચેષ્ટા એ સર્વે પ્રકારે થતી કામચેષ્ટા તે મૈથુન પ્રવૃત્તિ જ કહેલી છે.

-જેના પાલનથી આધ્યાત્મિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તે બ્રહ્મ અને જેના સેવનથી આધ્યાત્મિક ગુણોનો નાશ થાય તે અબ્રહ્મ. બ્રહ્મચર્યના પાલનથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો લાભ છે જ. વધારામાં લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણો લાભ છે. બ્રહ્મચર્યથી વીર્યરક્ષા, શરીરબળ, રોગનો અભાવ, કાંતિ, ઉત્સાહ વગેરે અનેક લાભો થાય છે.

સૂત્ર (૭-૧૨) પ્રયોજન : પરિગ્રહની વ્યાખ્યા જણાવે છે.

મૂર્ચ્છા પરિગ્રહઃ ૭-૧૨

મૂર્ચ્છા પરિગ્રહઃ ૭-૧૨

મૂર્ચ્છા પરિગ્રહઃ ૭-૧૨

શબ્દાર્થ : મૂર્છા = આસક્તિ-મમત્વ બુદ્ધિ, પરિગ્રહ = સ્વીકાર.

સૂત્રાર્થ : (જડ કે ચેતન વસ્તુ ઉપર) મૂર્છા (આસક્તિ કે મમત્વ બુદ્ધિ) પરિગ્રહ છે.

ભાવાર્થ : સામાન્યથી પરિગ્રહનો અર્થ સ્વીકાર થાય છે અહીં માત્ર સ્વીકાર એવો અર્થ નથી. પરંતુ જેનાથી આત્મા આસક્તિ, મોહ કે મૂર્છાથી સંસારમાં જકડાય તે પરિગ્રહ કહેવાય છે.

-વસ્તુનો સ્વીકાર કરવા છતાં, તે વસ્તુ વિષે આસક્તિ ન હોય તો વસ્તુનો સ્વીકાર માત્ર કરવો તે પરિગ્રહ બનતો નથી.

-આથી ઉલ્ટું વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરવા છતાં જો તેમાં આસક્તિ હોય તો તે પરિગ્રહ બને છે. જો એમ ન હોય તો ભિખારીને પણ નિષ્પરિગ્રહી અર્થાત્ પરિગ્રહ રહિત કહેવો જોઈએ.

-અહિંસા વગેરે મહાવ્રતોના સાધક આત્માને દુનિયાના કોઈપણ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ કે મમત્વ ભાવ ન હોવા છતાં મહાવ્રતોના પાલન માટે અમુક વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. આથી સાધક આત્માને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઈષ્ટ ન હોવા છતાં માત્ર શરીરના નિર્વાહ માટે તેને ગ્રહણ કરે છે. તેમાં આસક્તિ ન હોવાથી તે સ્વીકાર પરિગ્રહની કોટીમાં આવી શકતો નથી. આથી જ તીર્થંકર પ્રભુએ સાધુઓને શરીરના નિર્વાહ માટે જરુરી વસ્ત્ર આદિ સ્વીકારવાની અનુજ્ઞા આપી છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે જે સ્વગુણો છે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો કરવા તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી. આ જ ગુણોની રક્ષા માટે અનિવાર્ય સંજોગોના કારણે મમતા વિના વસ્ત્ર-પાત્ર-ઉપધિ આદિ મુનિ રાખે તો તે મુનિ અપરિગ્રહી જ કહેવાય છે.

શંકા :- ઈષ્ટ વસ્તુમાં આસક્તિ હોવા છતાં લાભાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમના અભાવે વસ્તુ ન મેળવી શકે તેમ બને. આ વાત સમજાય છે. પરંતુ જેમાં આસક્તિ ન હોય તેવી અનિષ્ટ વસ્તુ ઈચ્છા ન હોવા છતાં સ્વીકાર કે ઉપભોગ કરવો પડે તે કેવી રીતે શક્ય બને ? વસ્તુનો સ્વીકાર કે ઉપભોગ જ કહી આપે છે કે વસ્તુ તેને ઈષ્ટ છે. જો તે વસ્તુ અનિષ્ટ જ હોય તો સ્વીકાર કે ઉપભોગ કરે જ કેમ ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન તર્કયુક્ત છે પણ બરાબર નથી. રોગી કડવા ઔષધ

પીએ છે તો શું તેને તે ઔષધ ગમે છે માટે પીએ છે ? રોગથી મુક્ત થવા અનિષ્ટ એવા ઔષધોનું સેવન અનિચ્છાએ પણ કરવું પડે છે.

એ જ રીતે ઓપરેશનમાં શરીર પર મુકાતા કાપ વગેરે ઈષ્ટ છે માટે દર્દી સહન કરે છે ? શરીરનું દર્દ દૂર કરવા માટે આવી અનિચ્છનીય સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. કાંટાથી દૂર રહેનારા આપણે પણ જ્યારે કાંટો વાગે છે ત્યારે તે કાંટાને કાઢવા માટે આપણે બીજો કાંટો શોધીએ જ છીએને ? માટે અનિષ્ટ વસ્તુમાં આસક્તિ ન હોવા છતાં તેનો સ્વીકાર કે ઉપભોગ થાય તે વાત સત્ય છે.

સૂત્ર (૭-૯) પ્રયોજન : પ્રતીની વ્યાખ્યા આપે છે.

નિ:શલ્યો વ્રતી	૭-૧૩
નિ:શલ્યો પ્રતી	૭-૧૩
નિ:શલ્ય: પ્રતી	૭-૧૩

શબ્દાર્થ : નિ:શલ્ય: = માયાદિ શલ્ય રહિત, પ્રતી = વ્રતવાળો, વ્રતધારી.

સૂત્રાર્થ : (માયા વગેરે) શલ્ય વિનાનો (વ્રતધારી આત્મા) હોય તે પ્રતી (કહેવાય છે.)

ભાવાર્થ : શરીરમાં વાગેલો કાંટો એ શરીરને અને મનને પીડા (દુ:ખી) કરે છે માટે તેને શલ્ય કહેવાય છે. તે જ રીતે કાંટાની માફક જે દુ:ખ આપે, સ્વ સ્વભાવથી પતિત કરે તેને પણ શલ્ય કહેવાય છે. આ શલ્ય ત્રણ પ્રકારના છે.

(૧) માયા શલ્ય : માયા એટલે કપટ, ઠગવાની વૃત્તિ.

જેમ કે જીવ અતિચાર સેવવા છતાં કપટથી ગુરુની સમક્ષ આલોચના ન કરે, કરે તો ખોટી રીતે કરે, કપટથી બીજાની ઉપર પોતાના દોષો ચઢાવે ત્યારે માયા દ્વારા અશુભ કર્મનો બંધ કરીને પોતાના આત્માને દુ:ખી કરે છે. દા.ત. લક્ષ્મણ સાધ્વીજીએ માયા કરી સંસાર વધાર્યો.

(૨) નિયાણા શલ્ય : ભોગની ઈચ્છા, ભોગની લાલસા તે નિયાણું.

વ્રત સાધનાના ફળરૂપે આલોક અને પરલોકના સુખોની ઈચ્છા રાખવી.

(૩) મિથ્યાત્વ શલ્ય : તાત્ત્વિક પદાર્થો ઉપર અબ્રહ્મા તે મિથ્યાત્વ. વિપરીત દર્શન અર્થાત્ ખોટી માન્યતા દ્વારા પણ કર્મબંધ કરીને આત્મા દુઃખી થાય છે, માટે તેને શલ્ય કહેવાય છે. વ્રતો ધારણ કરવા છતાં જો આ શલ્યો આત્મામાં વર્તે તો તે વ્રતો ધર્મરૂપ ફળને આપનાર થતા નથી, તેથી તેવા વ્રતવાળાને વાસ્તવિક વ્રતી કહેવાતો નથી. વ્રતો તો મિથ્યાદષ્ટિ પણ ધારણ કરે છે પણ તેમાં ફળ મળતું નથી, માટે જ સૂત્રકાર મહર્ષિએ નિઃશલ્ય શબ્દ ઉમેરીને વ્રતીની વ્યાખ્યા આપી છે.

શંકા :- કોધાદિ કષાયો આત્માને અસ્વસ્થ બનાવે છે, આત્માની પ્રગતિને રોકે છે માટે શલ્ય રૂપ જ છે. તો પછી માયાને જ શલ્ય કેમ કહો છો ?

સમાધાન :- શલ્યની વ્યાખ્યા માયામાં પૂર્ણરૂપે લાગુ પડે છે. જ્યારે ક્રોધ આદિમાં સંપૂર્ણ લાગુ પડતી નથી. જે દોષ ગુમ્મ રહીને વિકારો પેદા કરે તે શલ્ય. માયા ગુમ્મ રહીને આત્મામાં વિકારો પેદા કરે છે. ક્રોધાદિ પણ ગુમ્મ હોઈ શકે છે છતાં માયાની તુલનાએ તેનું અલ્પપણું છે. જ્યારે માયા ગુમ્મપણે આપોઆપ વિકાર પેદા કરે છે.

સૂત્ર (૭-૧૪) પ્રયોજન : વ્રતીના બે ભેદ જણાવે છે.

અગાર્યનગારશ્ચ ૭-૧૪

અગાર્યનગારશ્ચ ૭-૧૪

અગારી અનગારઃ ચ ૭-૧૪

શબ્દાર્થ : અગારી = ગૃહસ્થ, અનગાર = ત્યાગી, સાધુ.

સૂત્રાર્થ : વ્રતીના અગારી અને અણગાર એમ બે ભેદ છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વ સૂત્રમાં વ્રતી કોને કહેવાય તે જણાવ્યું. આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટતા કરે છે કે વ્રત ગ્રહણ કરનાર દરેક જીવોની યોગ્યતા એક સમાન હોતી નથી તેથી તેના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) અગારી-વ્રતી અને (૨) અણગારી વ્રતી. સંસ્કૃત ભાષામાં “અગાર” એટલે “ઘર” અર્થ થાય છે, અગારમસ્તિ યસ્ય સઃ અગારી અર્થાત્ ઘર છે જેને તે અગારી.

નાસ્તિ અગારં યસ્ય સ અનગારઃ અર્થાત્ જેને ઘર નથી તે અણગાર કહેવાય છે.

ઘરના ત્યાગી, સંસારના ત્યાગી એવા સાધુ સાધ્વીજીઓને અણગાર કહેવાય છે. (સંસ્કૃતમાં અનગાર શબ્દ છે પરંતુ પ્રાકૃતમાં ન નો ન થવાથી ગુજરાતી ભાષામાં અણગાર શબ્દ પ્રચલિત છે.)

શંકા : અગારી અને અણગાર બંનેને વ્રતી કેમ કહ્યા ?

સમાધાન : જે રીતે નાના ઘરના એક ખૂણામાં કે શહેરના કે નગરના એક ભવ્ય મકાનમાં રહેવાવાળો-બંનેને વ્યવહારમાં શહેરવાસી કે નગરવાસી કહેવાય છે. એ જ રીતે વ્રતોને સર્વથા ધારણ કરનારો અથવા એક અંશને ધારણ કરનારો એમ બંનેને વ્રતી કહેવાય છે,

શંકા : અણુવ્રતધારી અને મહાવ્રતધારી બંને વ્રતી જ છે તો બંનેમાં તફાવત શું ?

સમાધાન :

અણુવ્રતધારી (અગારી)	મહાવ્રતધારી (અણગાર)
છ કોટી પરચક્રખાણ છે.	નવકોટી પરચક્રખાણ છે.
અનુમોદનાનો ત્યાગ હોતો નથી.	અનુમોદનાનાં પણ પરચક્રખાણ હોય છે.
દેશવિરતિ ધર્મ પાળે.	સર્વવિરતિ ધર્મ પાળે.
સંયમાસંયમ (મિશ્ર) કહેવાય.	સંપૂર્ણપણે સંયમી કહેવાય.
શ્રાવકને ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ છે.	સર્વ હિંસાનો ત્યાગ છે.
સ્થાવરજીવોની જયણા પાળવાની છે.	
ઉત્કૃષ્ટ રીતે દેશવિરતિ પાળે તો વધુમાં વધુ બારમા (૧૨ મા) દેવલોક સુધી જાય છે.	ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચારિત્ર પાળે તો પાંચમા અનુત્તરદેવલોક કે મોક્ષ સુધી જાય

સમવસરણમાં ભગવાન સર્વ પ્રથમ દેશના અણગાર ધર્મની જ આપે છે. ધર્મ પાળવા અસમર્થ હોય તેને અગાર ધર્મની દેશના આપે છે.

સૂત્ર (૭-૧૫) પ્રયોજન : અગારી વ્રતની વ્યાખ્યા જણાવે છે.

અણુવ્રતોડગારી	૭-૧૫
અણુવ્રતોડગારી	૭-૧૫
અણુવ્રત: અગારી	૭-૧૫

શબ્દાર્થ : અણુવ્રત = નાના કે અલ્પ વ્રતને ધારણ કરનાર, અગારી = ગૃહસ્થ.

સૂત્રાર્થ : (જે વ્રતીને) અણુવ્રત હોય તે અગારી (વ્રતી કહેવાય છે.)

ભાવાર્થ : વ્રતી જીવોના બે ભેદોમાંથી પ્રથમ ભેદ અગારી છે. અગારીનું વિશેષ વર્ણન અહીંથી શરૂ થાય છે.

મુનિ મહાત્માઓની અપેક્ષાએ અણુ (અલ્પ-નાના) છે વ્રતો જેના તે અગારી કહેવાય છે. તેઓ ઘરવાળા હોવાથી તેમને પરિવાર અને સંપત્તિનો સંગ્રહ છે. ઘર અને ધંધાનો વ્યવસાય હોવાથી હિંસા, અનૃત, સ્તેય આદિ પાપો સર્વથા ત્યજી શકતા નથી. અલ્પમાત્રામાં જ ત્યજે છે. તેથી તેમના વ્રતોને અણુવ્રત કહેવાય છે.

અગારીવ્રતીના કુલ બાર (૧૨) વ્રતો છે.

૫ અણુવ્રત, ૩ ગુણવ્રત અને ૪ શિક્ષાવ્રત.

૫ અણુવ્રતો આ ૪ અધ્યાયના પહેલા અને બીજા સૂત્રોમાં મહાવ્રતોની સાથે જણાવી દીધા છે. ૩ ગુણવ્રતો અને ૪ શિક્ષાવ્રતો એમ કુલ સાત (૭) વ્રતો, આ જ પાંચ અણુવ્રતોની રક્ષા કરનારા, પુષ્ટિ કરનારા અને વૃદ્ધિ કરનારા છે.

હવે પછીના સૂત્રોમાં આ ૪ સાત વ્રતો (૩ ગુણવ્રતો અને ૪ શિક્ષાવ્રતો) સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવશે. ત્યારપછી બધા જ વ્રતોમાં અતિયારો જણાવશે.

સૂત્ર (૭-૧૬) પ્રયોજન : ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

દિગ્દેશાડનર્થદળવિરતિ સામાયિક પૌષધોપવાસોપભોગ

પરિભોગપરિમાણાડતિથિસંવિભાગવ્રતસંપન્નશ્ચ ૭-૧૬

દિગ્દેશાડનર્થદંડવિરતિ સામાયિક પૌષધોપવાસોપભોગ

પરિભોગપરિમાણાડતિથિસંવિભાગવ્રતસંપન્નશ્ચ ૭-૧૬

દિગ્-દેશ-અનર્થદંડવિરતિ-સામાયિક-પૌષધ-ઉપવાસ

ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણ-અતિથિસંવિભાગ વ્રતસંપન્ન: ચ ૭-૧૬

શબ્દાર્થ : દિગ્વિરતિ = દશે દિશામાં અમુક હદ સુધીના ગમાનાગમનનું પરિમાણ, દેશવિરતિ = દિગ્વિરતિ વ્રતમાં નક્કી કરેલ મર્યાદાનો રોજ યથાયોગ્ય અમૂક ભાગે સંક્ષેપ કરવો, અનર્થદંડવિરતિ = નિષ્કારણ પાપના સેવનરૂપ અનર્થદંડથી અટકવું, પૌષધોપવાસ = પર્વતિથિમાં ઉપવાસ કરવાપૂર્વક રહેવું, ઉપભોગપરિભોગ પરિમાણ = ભોગ્ય કે ઉપભોગ્ય વસ્તુની મર્યાદા નક્કી કરવી, અતિથિસંવિભાગ = શુદ્ધ ભક્તિભાવથી સુપાત્રદાન, વ્રતસંપન્ન = વ્રતથી યુક્ત.

સૂત્રાર્થ : અગારી વ્રતીને (પાંચ અણુવ્રતો ઉપરાંત) દિગ્વિરતિ, દેશવિરતિ, અનર્થદંડવિરતિ, સામાયિક, પૌષધોપવાસ, ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ એ (સાત) વ્રતો પણ હોય છે.

ભાવાર્થ : પાંચ અણુવ્રતોને જે પુષ્ટિ કરે, ગુણ કરે તે ગુણવ્રત કહેવાય છે. અને મુનિની જેમ વ્રતો પાલન કરવાની શિક્ષા કરે, અનુકરણ કરે, નક્કી કરે, અભ્યાસ કરે તે શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો સમજાવે છે.

(૧) દિગ્વ્રત : દશે દિશાઓમાં જવા-આવવાનો મરણ પર્યંતનો નિયમ કરવો તે દિગ્વ્રત. આવું વ્રત કરવાથી નિયમિત દિશા બહારના પાપોનું અનુમોદન, તે પાપો પ્રત્યેની ભાવના વિરામ પામે છે. તથા તે તે દિશામાં અધિક જવાથી થતા આર્થિક લાભોનો જે લોભ હૃદયમાં છે તે લોભનો પણ ત્યાગ થાય છે.

આ એક પ્રકારનો દિશામાં ગમનાગમનનો નિયમ હોવાથી આ વ્રતને દિગ્વ્રતપરિમાણવ્રત પણ કહેવાય છે. ચાર દિશા, ચાર વિદિશા, એક ઉપર અને એક નીચે એમ ૧૦ દિશા જાણવી.

(૨) દેશવિરતિ : (દેશવ્રત) ઉપરના દિગ્વ્રતમાં જે દશે દિશામાં જવાનો નિયમ ધાર્યો છે તે મરણ પર્યંત હોવાથી અધિક છૂટવાળો હોય છે. તેને અમૂક દિવસે બહાર જવાના પ્રયોજનો ન હોય ત્યારે અત્યંત સંકોચીને અતિશય ન્યૂન (ઓછી) ભૂમિની છુટ રાખવી તે દેશવિરતિ વ્રત અથવા દેશવ્રત અથવા દેશાવગાસિક વ્રત કહેવાય છે. ઘર બહાર, ગામ બહાર આજે જવું - આવવું નહિ આવા પ્રકારનો દિશામાં ગમનાગમનનો અત્યંત સંકોચ તે દેશવ્રત કહેવાય છે. આ વ્રતથી દિગ્વ્રત કરતાં વધારે દિશા સંક્ષેપ હોવાથી ગમનાગમનની અને લોભની માત્રા ઘટે છે.

જેમ દિશાના ધારેલા માપનો સંકોચ કરવો તે દેશવ્રત છે, તેમ પાંચ અણુવ્રત અને ત્રણ ગુણવ્રત એમ આઠે વ્રતોમાં રાખેલી છુટછાટને ટુંકાવવી તે પણ દેશવ્રત કહેવાય છે. આઠ વ્રતોની છુટછાટને જેમ ટુંકાવાય છે તેમ ચાર શિક્ષાવ્રતમાં ધારેલા માપને ટુંકાવાતા નથી. કારણ કે તેમાં આત્માના ગુણોનું પાલન છે. માટે ત્યાં સંક્ષેપ કરવાનો નથી.

આ વ્રતનું દેશાવગાસિક એમ બીજું નામ પણ છે. ૧૦ સામાયિક અથવા સવાર-સાંજના પ્રતિક્રમણ સાથે આઠ સામાયિક કરી એકાસણા સાથે આ વ્રત કરવાનો હાલ રીવાજ પ્રચલિત છે. આ રીવાજ એટલા માટે છે કે તે દિવસે કરેલો બહાર આવવા-જવાનો નિષેધ (ઈન્કાર) અને દિશાનો સંક્ષેપ સારી રીતે પળાય, બહાર જવાની ઈચ્છા ન થાય. પરંતુ દસ સામાયિક કરવા તે દેશાવગાસિક વ્રત નથી. દિશામાં જવા-આવવાનો સંક્ષેપ કરવો તે દેશાવગાસિક અર્થાત્ દેશવ્રત છે. ૧૦ સામાયિક તો વ્રત પાલનના ઉપાય સ્વરૂપ છે. દસમા વ્રતના અતિચારમાં તથા વંદિતાની ગાથામાં “રૂપ દેખાડી કાંકરો નાખી સાદ કરી આપણપણું છતું જણાવ્યું” વગેરે પાઠથી આ અર્થ સમજાશે.

(૩) અનર્થદંડ વિરતિ : અર્થ એટલે પ્રયોજન અને અનર્થ એટલે બીનપ્રયોજન.

આત્મા જેનાથી દંડાય - દુઃખ પામે તે દંડ (પાપ). અગારીને (ગૃહસ્થોને) પોતાના તથા પરિવારના નિર્વાહ માટે નોકરી, ધંધો, રસોઈ, ઘરની સફાઈ વગેરે પાપો કરવા જ પડે છે તે સપ્રયોજન હોવાથી અર્થદંડ કહેવાય. તેવા પ્રયોજન વિના મોહ માત્રથી જે પાપ સેવન કરાય તે અનર્થ દંડ કહેવાય છે. અર્થાત્ જેના વિના ગૃહસ્થનું જીવન ચાલી શકે તેવા પાપોનું સેવન કરવું તે અનર્થદંડ કહેવાય છે.

જેમ કે નાટક-સીનેમા જોવા, ટીવીમાં સીરીયલો જોવી, ફોન ઉપર કલાકો સુધી બિનજરૂરી વાતો કરવી, આવા અનર્થદંડનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થદંડવિરતિવ્રત છે.

તેના મુખ્ય ચાર ભેદો છે.

• અપધ્યાન : અપધ્યાન એટલે દુર્ધ્યાન.

જેમ કે અમુક વ્યક્તિ મરી જાય તો સારું, પેલો ચુંટણીમાં હારી જાય તો સારું, આવા વિચારો અપધ્યાન છે. આવા વિચારોથી કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. પણ નિરર્થક પાપ બંધાય છે માટે અનર્થદંડ છે.

• પાપોપદેશ : પાપ કર્મ બંધાય તેવો ઉપદેશ તે પાપોપદેશ કહેવાય. જેમ કે લડાઈ

થવી જોઈએ, મત્સ્ય ઉદ્યોગનો વિકાસ થવો જોઈએ. તમારા દીકરા-દીકરીને હવે પરણાવવા જોઈએ વગેરે. આવા પ્રકારનો ઉપદેશ તે અનર્થદંડ કહેવાય છે.

• હિંસકાર્પણ : જે સાધનો વડે હિંસા થઈ શકે છે તેવા સાધનો કોઈને આપવા. જેમ કે રીવોલ્વર, છરી આદિ ઉપકરણો (હિંસાના સાધન હોવાથી) અનર્થદંડરૂપ છે.

• પ્રમાદાયરણ : પ્રમાદવાળુ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ મોહવાળું આચરણ કરવું તે પ્રમાદાયરણ. નાટક, સિનેમા, સરકસ જોવા, પશુ-પક્ષી લડાવવા, વિક્થા કરવી, વ્યસનોનું સેવન આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમજ વાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવા મેગેઝીનો વાંચવા વગેરે અનાવશ્યક હોવાથી પ્રમાદાયરણ રૂપ અનર્થદંડ કહેવાય છે.

આ ચારે પ્રકારના અનર્થદંડ વડે નિરર્થક પાપોનો બંધ થાય છે માટે તેનાથી નિવૃત્ત થવું તે અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત છે.

(૪) સામાયિક : કાળનો અભિગ્રહ લઈ અર્થાત્ અમુક સમય સુધી અધર્મ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો તે સામાયિક વ્રત છે. આ વ્રત ગ્રહણ કરવાથી શાંતિ અને સમતા અનુભવાય છે. ગૃહસ્થ હોવા છતાં સાધુ જીવન માણવા મળે છે. અનેક પ્રકારના પૂર્વ સંચિત પાપોનો નાશ થાય છે તેમજ મોક્ષ માર્ગની આરાધના થાય છે. બે ઘડીના સામાયિક વ્રતને ગ્રહણ કરનાર અગારી વ્રતીએ નિત્ય અથવા વર્ષ દરમ્યાન અમુક સામાયિક કરવાનો નિયમ લેવો જોઈએ.

(૫) પૌષધોપવાસ : ધર્મની પુષ્ટિ કરે એવું ઉપવાસ પૂર્વકનું વ્રત કરવું તે પૌષધોપવાસ વ્રત. આવું વ્રત આઠમ-ચૌદશ જેવી તિથિએ અથવા પર્યુષણ પર્વમાં કરવું જોઈએ.

આ પૌષધવ્રતમાં ચાર પ્રકારના પાપોનો ત્યાગ છે.

(૧) આહાર ત્યાગ (૨) શરીર સત્કાર ત્યાગ (૩) અબ્રહ્મ ત્યાગ અને (૪) સાવધ (પાપ) કર્મ ત્યાગ

આ ચારમાં આહાર ત્યાગ દેશથી અને સર્વથી બન્ને રીતે થાય છે. ચૌવિહાર ઉપવાસ કરો તો સર્વથા અને તિવિહાર ઉપવાસ, આયંબિલ, એકાશન વગેરેથી કરો તો દેશથી આહાર ત્યાગ થાય છે. બાકીના ત્રણ ત્યાગ સર્વથા જ હોય છે. આ વ્રત કરવાથી સાધુ જીવનનો અનુભવ થાય છે. સંસારિક ઉપાધિઓથી અલ્પકાળ પુરતી મુક્તિ થાય છે. ચિત્ત શાંત થાય છે અને શરીર ઉપરનું મમત્વ ઘટે છે.

(૬) ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણ :

એક જ વાર ભોગવી શકાય અથવા જે વસ્તુનો શરીરની અંદર ઉપયોગ થાય તે ઉપભોગ જેમ કે આહાર વગેરે.

વારંવાર ભોગવી શકાય કે શરીરની બહાર ભોગવી શકાય તેવી વસ્તુનો ઉપયોગ તે પરિભોગ, જેમ કે વસ્ત્ર.

જેમાં ઉપભોગ અને પરિભોગનું પરિમાણ કરવામાં આવે તે ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણ વ્રત. ટૂંકમાં અતિ સાવધ વસ્તુઓનો સર્વથા ત્યાગ અને અલ્પ સાવધવાળી વસ્તુઓનો ઉપયોગ પણ પરિમાણથી કરવો તે ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણવ્રત.

આ વ્રત ભોજન સંબંધી અને વ્યવસાય સંબંધી એમ બે પ્રકારે છે.

બાવીસ અભક્ષ્ય, બત્રીસ અનંતકાય, ચલિતરસનું ભોજન વગેરે સાવધયોગોનો ત્યાગ કરવો, જો ન થઈ શકે તો તેનું માપ નક્કી કરવું. ચૌદ નિયમો ધારી ભોગ્ય વસ્તુ પરિમિત કરવી તે ભોજન સંબંધી વ્રત.

પંદર પ્રકારના કર્માદાનો ત્યજીને આજીવિકા મેળવવી અથવા બની શકે તેટલા ઓછા કર્માદાનોથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી તે વ્યવસાય સંબંધી વ્રત ગણાય છે.

(૭) અતિથિસંવિભાગ વ્રત :

તિથિ-વાર-તારીખ જોઈને આવવા-જવાનો વ્યવહાર જેઓએ ત્યજેલો છે તે અતિથિ. અર્થાત્ તિથિ જોયા વગર જે આવે છે તે અતિથિ. ગૃહસ્થોને આશ્રયીને મુનિ અતિથિ કહેવાય. મુનિઓને ન્યાય નીતિથી મેળવેલી વસ્તુઓનું દાન કરવું તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત. આ દાન આપતી વખતે જે ક્ષેત્રે અને જે કાળે વધુ ઉપકારી અને ઉપયોગી હોય તેવી વસ્તુનું દાન કરવું. હૃદયની શ્રદ્ધા-સત્કારપૂર્વક દાન કરવું તે અતિથિ સંવિભાગ કહેવાય છે.

પ્રથમ દિવસે શ્રાવકે ચૌવિહાર અથવા તિવિહાર ઉપવાસથી પૌષ્ઠ કરીને પારણામાં બીજા દિવસે એકાસણાનું તપ કરીને મુનિને વહોરાવવું અને તેઓ જે વહોરે તે જ દ્રવ્યોનો શ્રાવકે એકાસણામાં ઉપયોગ કરવો. જે વસ્તુઓનું મુનિના પાત્રમાં દાન ન થયું તેનો ત્યાગ કરવો. આવો દાન આપવાનો ભાવ તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય છે.

શંકા :- ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન :- દિગ્વિરતિ, ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ વ્રત અને અનર્થદંડ વિરતિ આ ત્રણ ગુણવ્રતો છે. સંખ્યાની માફક ગણી શકાય છે માટે તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. આ વ્રતોથી પાંચ અણુવ્રતોનું પાલન સરળ બને છે માટે અણુવ્રતોને ગુણ કરનારાં (ફાયદો કરનારાં વ્રતો) તે ગુણવ્રત કહેવાય છે.

સામાયિક, દેસાવગાસિક, પૌષધોપવાસ અને અતિથિસંવિભાગ એ ચાર શિક્ષાવ્રત છે. શિક્ષા એટલે અભ્યાસ. આ વ્રતોના પાલનથી સંયમધર્મની શિક્ષા મળે છે. અર્થાત્ સંયમધર્મનો અભ્યાસ થાય છે.

સૂત્ર (૭-૧૭) પ્રયોજન : સંલેખના શું છે ? તે જણાવે છે.

મારણાન્તિકી સંલેખના જોષિતા ૭-૧૭

મારણાન્તિકી સંલેખના જોષિતા ૭-૧૭

મારણ-અન્તિકી સંલેખના જોષિતા ૭-૧૭

શબ્દાર્થ : મારણાન્તિકી = આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ, સંલેખના = એક પ્રકારનો તપ, જોષિતા = કરનાર, સેવનાર.

સૂત્રાર્થ : મરણના અંતસમયે (અગારીએ અને અણગારે) સંલેખના (કરવી જોઈએ).

ભાવાર્થ : સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા ઉત્તમ આત્માઓને જ્યારે પોતાનો મૃત્યુકાળ નજીક આવતો જણાય અથવા શરીર રોગોથી ઘેરાયેલું હોવાથી આરાધના કરતા વિરાધના વધારે થાય તેમ હોય ત્યારે રાગ-દ્વેષ મોહ છોડીને દેહનો અને કષાયોનો ત્યાગ કરવો તે સંલેખના કહેવાય છે. મૃત્યુ નજીક હોય ત્યારે વ્રતીએ ઉણોદરી, ઉપવાસ, છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ વગેરે તપ વડે કાયા અને કષાયોને પાતળા કરીને જીવન પર્યંત ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જીવનના અંતિમ સમય સુધી મનમાં મૈત્રી આદિ ચાર અને અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ ભાવવી જોઈએ. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને મનને સ્વસ્થ અને સમાધિયુક્ત રાખવું જોઈએ.

હવે પછીના સૂત્રોમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ, સમ્યગ્દર્શનમાં, બારવ્રતોમાં અને સંલેખનામાં સંભવિત મુખ્ય અતિયારોનું વર્ણન શરૂ કરે છે. દરેક વ્રતોમાં પ્રાયઃ પાંચ પાંચ અતિયારો છે.

સૂત્ર (૭-૧૮) પ્રયોજન : સમ્યગ્દર્શનના અતિયારો જણાવે છે.

શઙ્કા-કાંક્ષા-વિચિકિત્સા-અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા સંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દૃષ્ટેરતિચારાઃ

૭-૧૮

શંકા-કાંક્ષા-વિચિકિત્સા-અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા-સંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દૃષ્ટેરતિચારાઃ

૭-૧૮

શંકા-કાંક્ષા-વિચિકિત્સા-અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા-સંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ અતિચારાઃ

૭-૧૮

શબ્દાર્થ : શંકા = સંશય, કાંક્ષા = ઈચ્છા, વિચિકિત્સા = સંશય-સંદેહ, અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા = અન્ય દર્શનની પ્રશંસા, (અન્યદૃષ્ટિ) સંસ્તવ = અન્યદર્શનનો પરિચય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ = સમ્યક્ત્વધારી, અતિચાર = સ્ખલન, દુષણ.

સૂત્રાર્થ : શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદૃષ્ટિ પ્રશંસા અને અન્ય દૃષ્ટિનો પરિચય આ સમ્યક્ત્વ વ્રતના પાંચ અતિયારો છે.

ભાવાર્થ : (સૂત્ર ૭-૧ થી ૭-૧૭) માં શ્રાવકના બાર અને સાધુના પાંચ વ્રત સમજાવ્યાં. હવે તે વ્રતો સ્વીકાર્યા પછી તેમાં દોષો (અતિયારો) ન લાગે તે માટે વ્રતીએ સંપૂર્ણપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. સાધક આત્માના ઉપકાર માટે ગ્રંથકાર પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મૂળભૂત સમ્યક્ત્વના અતિચાર અને પછી બારેય વ્રતોના અતિચાર સમજાવે છે.

જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનો પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ વિશ્વાસ-રુચિ હોવી તેને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેના ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક એમ ત્રણ ભેદ છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયથી અતિચારો (દોષો) લાગે છે. તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ છે.

(૧) શંકા : મતિમંદતાથી અથવા યોગ્ય ગુરુગમના અભાવથી જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનોમાં શંકા કરવી કે “આમ હશે કે નહિ હોય ?” તે શંકા નામનો પ્રથમ અતિચાર. તેના બે પ્રકાર છે.

સર્વશંકા અને દેશશંકા.

• સર્વશંકા : મૂળ વસ્તુની જ શંકા કરવી. જેમ કે “પાંચ ભૂતોથી ભિન્ન આત્મા જેવું કોઈ જ તત્ત્વ નથી.” “જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી.” “મોક્ષ જેવું કંઈ જ નથી.”

• દેશશંકા : મૂળ વસ્તુની શંકા ન હોય પણ તે વસ્તુ અમુક રૂપે હશે કે નહિ? એ પ્રમાણે વસ્તુના એક દેશની શંકા તે દેશ શંકા.

જેમ કે આત્મા છે પરંતુ તે નિત્ય કે અનિત્ય ? શરીરવ્યાપી કે સર્વવ્યાપી ? પૃથ્વીકાય વગેરે જીવો હશે કે કેમ ?

આવી આવી શંકા જિજ્ઞાસા બુદ્ધિને બદલે અશ્રદ્ધાની બુદ્ધિથી થાય તો તેને શંકા અતિચાર કહેવાય છે.

(૨) કાંક્ષા : વીતરાગ પ્રણિત નિર્દોષ જૈનદર્શન પ્રાપ્ત થવા છતાં કોઈ ચમત્કાર દેખી અન્યદર્શનની ઈચ્છા થવી.

વીતરાગે કહેલા દર્શન સિવાયના બીજા દર્શનની ઈચ્છા તે કાંક્ષા. આ પ્રમાણેની કાંક્ષા ના બે ભેદ છે. સર્વકાંક્ષા અને દેશકાંક્ષા.

સર્વકાંક્ષા : સર્વ દર્શનો સારા છે, સમાન છે. સર્વદર્શનો મોક્ષમાર્ગ બતાવે છે. એમ સર્વદર્શનોની ઈચ્છા તે સર્વકાંક્ષા.

દેશકાંક્ષા : સર્વ દર્શનોને બદલે કોઈ એક યા બે દર્શનોની ઈચ્છા રાખવી. જેમકે બૌદ્ધ દર્શન શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે તેમાં કષ્ટ સહન કર્યા સિવાય ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ છે. સ્નાન વગેરેની છૂટ આપી છે.

કાંક્ષાથી વીતરાગે બતાવેલા - કહેલા દર્શનમાં અશ્રદ્ધા પેદા થવાનો સંભવ છે.

(૩) વિચિકિત્સા : વિચિકિત્સા એટલે સંશય-સંદેહ અથવા સાધુ અને સાધ્વીજીના જીવન વિષે શંકાઓ કરવી તે.

ધર્મના ફળનો સંદેહ (શંકા) રાખવો. મેં કરેલી તપ વગેરે સાધનાનું ફળ મળશે કે નહિ તેવી શંકા કરવી.

દાન ધર્મનું સેવન કરવાથી મને ફળ મળશે કે નહિ ?

વિચિકિત્સાનો બીજો અર્થ જુગુપ્સા (ધૃષ્ણા).

સાધુ-સાધ્વીના મલિન વસ્ત્ર કે શરીર જોઈને એમ વિચાર કરવો કે સાધુઓ અપવિત્ર છે. સ્નાન કરતા નથી. અચિત્ત પાણીથી સ્નાન કરે તો શો વાંધો આવે ? આ રીતે તેમની નિંદા કરવી તે પણ વિચિકિત્સા છે.

શંકા :- શંકા અને વિચિકિત્સામાં ફરક શું છે ?

સમાધાન : શંકા અને વિચિકિત્સા બંનેમાં શંકા તો છે જ. પરંતુ શંકાનો વિષય ભિન્ન છે. શંકા અતિચારમાં શંકાનો વિષય પદાર્થો કે ધર્મ છે. જ્યારે વિચિકિત્સા અતિચારમાં શંકાનો વિષય મુનિનું આચરણ છે.

(૪) અન્યદૃષ્ટિ પ્રશંસા :

વીતરાગ પ્રભુ કથિત જૈન દર્શન સિવાય શેષ દર્શનોની અને તેમના નેતાઓની તેમજ તેમના અનુયાયીઓની પ્રશંસા કરવી તે અતિચાર. અપરિપક્વ જીવો તેમની પ્રશંસા સાંભળીને તે ધર્મ પાળવા તરફ આકર્ષાઈ જાય. સાંખ્ય દર્શન બહુ સારું છે અથવા બૌદ્ધ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. આવી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રશંસા થકી અપરિપક્વ બુદ્ધિવાળા જીવો તેમના ગુણોથી આકર્ષાઈને સમ્યગ્દર્શન પણ ગુમાવી દે તે સંભવિત છે. આથી અન્યદૃષ્ટિની પ્રશંસા એ અતિચાર છે.

(૫) અન્યદૃષ્ટિ સંસ્તવ : સંસ્તવ એટલે પરિચય. જેમની દૃષ્ટિ ખોટી હોય તેવા સાથે પરિચય કરવો તે અન્યદૃષ્ટિ (મિથ્યાદૃષ્ટિ) સંસ્તવ.

અન્યદર્શનની સાથે રહેવું, પરિચય રાખવો. તેમના દર્શનની ક્રિયા જોવાથી અથવા સિદ્ધાંતોના શ્રવણથી સમ્યક્ત્વથી પતિત થવાનો સંભવ રહે છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ વ્રતના આ પાંચ અતિચારો સાધુ અને શ્રાવક બંનેને ત્યજવા જેવા છે. પ્રથમના ત્રણ અતિચારો બીજા જોઈ ન શકે તેવા ગુપ્ત છે અને છેલ્લા બે અતિચારો લોકો જોઈ શકે તેવા પ્રગટ છે.

સૂત્ર (૭-૧૯) પ્રયોજન : બાર (૧૨) વ્રતોમાં પ્રત્યેક વ્રતના અતિચારોની સંખ્યા જણાવે છે.

વ્રત શીલેષુ પઞ્ચ પઞ્ચ યથાક્રમમ્	૭-૧૯
વ્રત શીલેષુ પંચ પંચ યથાક્રમમ્	૭-૧૯
વ્રત શીલેષુ પંચ પંચ યથાક્રમમ્	૭-૧૯

શબ્દાર્થ : વ્રત = અહિંસાદિ પાંચ અણુવ્રત, શીલ = દિગ્વિરતિ આદિ સાત, પંચ-પંચ = પાંચ-પાંચ, યથાક્રમમ્ = ક્રમ પ્રમાણે.

સૂત્રાર્થ : (પાંચ) અણુવ્રતોમાં અને (સાત) શીલવ્રતોમાં (૩ ગુણવ્રત અને ૪ શિક્ષાવ્રત) દરેકના પાંચ-પાંચ અતિયારો ક્રમશઃ નીચે મુજબ છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રકારે અહીં વ્રત અને શીલ બે શબ્દો મૂક્યા છે. ચારિત્ર ધર્મના અહિંસા, સત્ય વગેરે પાંચ મૂળ નિયમોને વ્રત કહ્યા છે અને તેની પુષ્ટિ માટે બીજા સાત નિયમોને શીલ કહેવામાં આવે છે. શીલ શબ્દથી ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત સમજવા. એમ કુલ બાર વ્રતોમાં પાંચ પાંચ અતિયારો છે જે હવે અનુક્રમે એક એક સૂત્રમાં એક એક વ્રતના અતિયારો કહેવામાં આવશે.

સૂત્ર (૭-૨૦) પ્રયોજન : સ્થૂલપ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિયારો જણાવે છે.

બન્ધ-વધ-છવિચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ ૭-૨૦

બન્ધ-વધ-છવિચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ ૭-૨૦

બન્ધ-વધ-છવિચ્છેદ-અતિભારારોપણ-અન્નપાનનિરોધાઃ ૭-૨૦

શબ્દાર્થ : બન્ધ = બાંધવા, વધ = વધ, માર, છવિચ્છેદ = અંગ છેદન, અતિભારારોપણ = શક્તિ ઉપરાંત બોજો મૂકવો તે, અન્ન-પાનનિરોધ = સમયસર ભોજન-પાણી ન આપવા.

સૂત્રાર્થ : બંધ, વધ, ચામડીનો છેદ, અતિશય ભારનું આરોપણ અને અન્ન-પાનનો નિરોધ (અટકાવવું) (આ પાંચ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ (અહિંસા) વ્રતના અતિયારો છે.)

ભાવાર્થ : પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ અતિયારો આ પ્રમાણે છે.

આ પાંચ અતિયારો “વંદિતા સૂત્ર” ની ૧૦મી ગાથામાં કહ્યા છે.

વહ-બંધ-છવિચ્છેએ, અઈભારે ભત્ત-પાણ-વુચ્છેએ

પઠમવયસ્સ-અઈઆરે, પડિક્કમે દેસિઅં સવ્વં

(૧) બંધ : કોઈપણ પ્રાણીને તેના ઈષ્ટ સ્થાને જતાં અટકાવવા અને બાંધવા તે બંધ.

કોધથી પશુઓને કે અવિનીત પુત્રને સાંકળ વગેરેથી અત્યંત મજબુતાઈથી બાંધવા. કારણવશાત્ પશુ કે પુત્ર વગેરેને શીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા હોય તો પણ નિર્દયતા કે ક્રુરતા પૂર્વક બાંધવા જોઈએ નહીં.

(૨) વધ : અહીં વધ શબ્દનો અર્થ જાનથી મારી નાંખવું કે કાપીને મારી નાંખવું એ નથી. કોઈ જીવને લાકડી કે શસ્ત્રાદિથી માર મારવો તે અતિયાર. શ્રાવકે વિના કારણે મારવું નહિ અને કદાચ કોઈ કારણવશ મારવું પડે તો પણ નિર્દયતાથી મારવું નહીં.

(૩) છવિચ્છેદ : છવિ એટલે ચામડી, તેનો છેદ કરવો તે છવિચ્છેદ. નિષ્કારણ કોઈપણ પ્રાણીના અંગોનો છેદ કરવો તે અતિયાર કહેવાય. કદાચ દર્દ મટાડવા આદિના કારણે કરવો પડે તો પણ વિવેકપૂર્વક કામ લેવું અન્યથા અતિયાર લાગે.

(૪) અતિભારારોપણ : મનુષ્ય કે પશુ ઉપર તેના ગજા કરતા વધારે ભાર લાદવો તે અતિભારનું આરોપણ છે. કોઈપણ માણસ કે પશુની ભાર વહનની શક્તિની એક મર્યાદા હોય છે. આ મર્યાદા કરતાં વિશેષ ભાર ઉપજાવવો તે પહેલા સ્થૂલપ્રાણાતિપાત વિરમણવ્રત અણુવ્રતનો ચોથો અતિયાર છે. તથા બુદ્ધિજીવી સેવકો પાસે વેતન આપીએ તેના કરતા વધારે કામ કરાવવું તે પણ અતિયાર.

(૫) અન્નપાન નિરોધ : પશુઓને, ઘરના નોકરને અને દુકાનના માણસોને, વધારે કામ લેવાના આશયથી, સમયસર ભોજન પાણી ન આપવું. અથવા ભોજન-પાણી કરવા માટે સમયસર રજા ન આપવી તે અતિયાર.

પ્રશ્ન : શ્રાવકને જીવોની મોટી હિંસા ન કરવી તેવું વ્રત છે. બંધ, આદિનો નિયમ ન હોવા છતાં વ્રતમાં દોષ કઈ રીતે લાગે ?

સમાધાન : આ વ્રત દયાના પરિણામ ટકાવવા અને પ્રગટાવવા માટે છે. તેમાં માત્ર મોટી હિંસાની પ્રતિજ્ઞા નથી પરંતુ નાની હિંસાથી બચવાની ભાવના અને તે માટેનો યોગ્ય પ્રયત્ન હોવો પણ જરૂરી છે. નિષ્કારણ માર-પીટ કરવાથી દયાના પરિણામનો

વિનાશ થાય છે. જો કે જીવની હિંસા ન થવાથી વ્રત ભાંગતું નથી તો પણ વ્રતમાં મલિનતા તો આવે જ છે. તેથી તેને અતિચાર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૭-૨૧) પ્રયોજન : બીજા સ્થૂલમૃષાવાદ વિરમણવ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

મિથ્યોપદેશ-રહસ્યાભ્યાખ્યાન-કૂટલેખક્રિયા-

ન્યાસાપહાર-સાકારમન્ત્રભેદા:

૭-૨૧

મિથ્યોપદેશ-રહસ્યાભ્યાખ્યાન-કૂટલેખક્રિયા-

ન્યાસાપહાર-સાકારમન્ત્રભેદા:

૭-૨૧

મિથ્યા ઉપદેશ-રહસ્ય અભ્યાખ્યાન-કૂટલેખ ક્રિયા-

ન્યાસ અપહાર-સાકાર મન્ત્ર ભેદા:

૭-૨૧

શબ્દાર્થ : મિથ્યા ઉપદેશ = ઊંધી સલાહ, રહસ્યાભ્યાખ્યાન = એકાંતમાં બનેલી વાત કહેવી, કૂટલેખક્રિયા = ખોટા દસ્તાવેજ કરવા, ન્યાસાપહાર = પોતાને ત્યાં મૂકેલી થાપણ, સાકારમન્ત્રભેદ = કોઈની ખાનગી વાત પ્રગટ કરવી.

સૂત્રાર્થ : મિથ્યા ઉપદેશ, રહસ્ય અભ્યાખ્યાન, કૂટલેખક્રિયા, ન્યાસઅપહાર અને સાકારમન્ત્રભેદ આ પાંચ સ્થૂલમૃષાવાદવિરમણ (સત્ય) વ્રતના અતિચારો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રમાં બતાવેલા પાંચ અતિચારોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મિથ્યા ઉપદેશ : ખોટો ઉપદેશ આપવો, ખોટી શિખામણ આપવી, અવળો અહિતકારી માર્ગ બતાવવો, પર પીડાકારી વચનો બોલવા વગેરે. કોઈ બે પુરુષો વચ્ચે વિવાદ થયો હોય ત્યારે કોઈને છેતરવાનો ઉપાય બીજાને બતાવવો તે સર્વે મિથ્યા ઉપદેશ છે.

અહીં પર પીડાકારી વચનથી બાહ્યદૃષ્ટિએ વ્રતભંગ ન હોવા છતાં આંતરદૃષ્ટિએ વ્રતભંગ છે. એ જ રીતે જે વિષયમાં પોતાને પૂરો અનુભવ ન હોય તે વિષયમાં પોતે સલાહ આપે અને વ્યક્તિ વિપરીત માર્ગે ચઢે તેમાં પણ પોતાની દૃષ્ટિએ અસત્ય ન હોવા

છતાં અનુભવીની દૃષ્ટિએ અસત્ય છે. એટલે બાહ્યથી સત્ય હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અસત્ય છે.

(૨) રહસ્ય અભ્યાખ્યાન : રહસ્ય એટલે એકાંતમાં બનેલ. અભ્યાખ્યાન એટલે કહેવું. એકાંતમાં કરેલી વાત પ્રગટ કરવી તે. પતિ-પત્ની વચ્ચેની, બે ભાઈઓ વચ્ચેની, બે મિત્રો વચ્ચેની એમ કોઈપણ પાત્રોની મળેલી ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરવાથી તેઓ વચ્ચે ક્લેશ, કંકાસ, કજિયો અને કડવાશ થાય છે તેમજ વૈમનસ્ય અને હિંસા થાય છે. અહીં જે હકીકત જાણી તે જ કહી છે તેથી સત્ય હોવાથી બાહ્યદૃષ્ટિએ વ્રતભંગ નથી. પરંતુ પરને પીડાકારી બને છે માટે તત્ત્વદૃષ્ટિએ વ્રતભંગ થાય છે. તેથી અતિચાર કહેવાય છે.

(૩) કૂટલેખ ક્રિયા : ખોટા લેખ લખવા, ખોટી સહીઓ કરવી, ખોટા કાગળીયા કરવા, ખોટા ચોપડા બનાવવા વગેરે. અસત્ય બોલવું નહીં એવું વ્રત લીધું છે પણ અસત્ય લખવું નહીં એવું વ્રત લીધું નથી એમ સમજી જુદું લખે તેથી બાહ્યથી વ્રતભંગ નથી પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ બોલવાથી જે નુકશાન થાય તે જ નુકશાન લખવાથી પણ થાય છે માટે વ્રતભંગ છે આથી અતિચાર ગણી શકાય.

(૪) ન્યાસાપહાર : કોઈએ આપણે ત્યાં પૈસા સાચવવા મૂક્યા હોય અને તેને પચાવી પાડવા. ઉદાહરણ તરીકે કોઈએ ૧૦,૦૦૦ ડોલર આપ્યા હોય પણ સમય જતાં કેટલા આપ્યા છે તે ભૂલી ગયો અને પોતે ૫૦૦૦ ડોલર આપ્યા છે તેમ સમજીને માંગે ત્યારે આપણે ખુલાસો ન કરીએ અને ૫૦૦૦ ડોલર આપીને બાકીના પચાવી પાડવા તે ન્યાસાપહાર અતિચાર કહેવાય. જો કે આ ચોરી કહેવાય છતાં ચોરી છૂપાવવા તેવા અસત્ય મિશ્રિત વાક્યો બોલવાનો પ્રસંગ આવે એ દૃષ્ટિએ એને સત્યવ્રતના અતિચાર તરીકે ગણાય છે. અન્ય ગ્રંથોમાં ન્યાસાપહાર ને બદલે “સહસાભ્યાખ્યાન” નામનો અતિચાર પણ આવે છે. સહસા એટલે ઉતાવળથી અને અભ્યાખ્યાન એટલે બીજા ઉપર આક્ષેપ મૂકવો. વસ્તુસ્થિતિ વિચાર્યા વિના, પુરેપુરું જાણ્યા વિના ઉતાવળીયા સ્વભાવે કોઈના ઉપર આક્ષેપ કરવો તે. જેમ કે આ કામ તમે જ કર્યું છે. તમે જ પાપી છો, તે જ લુચ્ચો છે વગેરે અસત્ય વાતને સત્ય સમજીને વિચાર્યા વિના બોલવું. સહસાભ્યાખ્યાન અતિચારરૂપ છે પણ જો જાણી જોઈને દુઃખ આપવાના આશયથી ખોટો આરોપ ચઢાવવામાં આવે તો વ્રતભંગ જ ગણાય.

(૫) સાકાર મંત્રભેદ : “સાકાર” એટલે મુખની આકૃતિ, હાવભાવ, શારીરિક ચેષ્ટા, “મંત્ર” એટલે ગુપ્તવાત અને “ભેદ” એટલે પ્રગટ કરવું.

બીજી વ્યક્તિના હાવભાવ અથવા મુખમુદ્રા આદિથી જાણવામાં આવેલી ગુપ્તવાત ખુલ્લી કરવી. એક મિત્રની ગુપ્તવાત તેના હાવભાવથી જાણીને બીજાને કહેવી. અને બીજાની ગુપ્તવાત તેને કહેવી. અને પરસ્પર લડાવવા. આ અતિયારને બદલે અન્યગ્રંથોમાં “સ્વદારામંત્ર ભેદ” નામનો અતિયાર આવે છે. સ્વદારા શબ્દથી પોતાની પત્નીએ કહેલી ગુપ્તવાત પ્રકાશિત કરવી એવો અર્થ થાય છે. પરંતુ સ્વદારાના ઉપલક્ષણથી વિશ્વાસુ વ્યક્તિઓએ કહેલી ગુપ્તવાત પ્રકાશિત કરવી એવો અર્થ કરવો. સાકારમંત્રભેદમાં બાહ્ય હાવભાવ અને મુખમુદ્રા ઉપરથી આપણે પોતે ગુપ્તવાત જાણીને બહાર પ્રકાશિત કરી છે અને સ્વદારામંત્રભેદમાં વિશ્વાસુ વ્યક્તિઓએ ગુપ્તવાત આપણને જણાવી છે, અને આપણે પ્રકાશિત કરીએ છીએ આટલો તફાવત છે.

સૂત્ર (૭-૨૨) પ્રયોજન : ત્રીજા અસ્તેય (અદત્તાદાન) વ્રતના અતિયારો જણાવે છે.

સ્તેનપ્રયોગ-તદાહતાદાન-વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ-

હીનાધિકમાનોન્માન-પ્રતિરૂપકવ્યવહારા:

૭-૨૨

સ્તેનપ્રયોગ-તદાહતાદાન-વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ-

હીનાધિકમાનોન્માન-પ્રતિરૂપકવ્યવહારા:

૭-૨૨

સ્તેનપ્રયોગ-તદાહત-આદાન-વિરુદ્ધરાજ્ય-અતિક્રમ-

હીન અધિક-માન-ઉન્માન-પ્રતિરૂપકવ્યવહારા:

૭-૨૨

શબ્દાર્થ : સ્તેનપ્રયોગ = ચોરને પ્રેરણા, તદાહતાદાન = ચોરે ચોરી કરેલી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ = રાજ્ય વિરુદ્ધ ક્રમ, હીનાધિકમાનોન્માન = ઓછા-વત્તા માપ રાખવા, પ્રતિરૂપકવ્યવહાર = નકલી માલની ભેળસેળ કરવી.

સૂત્રાર્થ : સ્તેનપ્રયોગ, તદાહતાદાન, વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ, હીનાધિકમાનોન્માન અને પ્રતિરૂપકવ્યવહાર આ પાંચ સ્થૂલ અદાત્તાદાન વિરમણ વ્રતના અતિયારો છે.

ભાવાર્થ : સ્થૂલ અદાત્તાદાન વિરમણવ્રત (મોટી ચોરી કરવી નહિ) નામના ત્રીજા વ્રતના પાંચ અતિયારો છે.

(૧) સ્તેનપ્રયોગ : સ્તેન એટલે ચોર. પ્રયોગ એટલે પ્રેરણા (ઉત્તેજન). અર્થાત્ સ્તેનપ્રયોગ એટલે ચોરને ચોરી કરવાના કામમાં પ્રેરક બનવું, ઉત્તેજન આપવું. જેમ કે ચોરી કરવાનો માર્ગ બતાવવો, તેના કાર્યની પ્રશંસા કરવી, સાધન સામગ્રી પુરી પાડવી, રહેવાનું સ્થાન, ભોજન, પાણી વગેરે આપીને ચોરી કરવાની પ્રેરણા આપવી.

(૨) તદાહતાદાન : ચોરે ચોરી કરીને લાવેલી વસ્તુ ખરીદવી. ચોરીનો માલ લેવાથી તેના કાર્યને ઉત્તેજન મળે છે. આમ પહેલા અને બીજા નંબરના બંને કાર્યોમાં પોતે જાતે ચોરી કરતો નથી એટલે મારો વ્રત ભંગ થતો નથી એમ જીવ માને છે. પરંતુ ચોરીના કાર્યમાં પ્રેરણા મળતી હોવાથી પરમાર્થ દષ્ટિએ આંશિક વ્રતભંગ છે. માટે અતિચાર કહેવાય છે.

(૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ : રાજ્યના કાયદા-કાનુન વિરુદ્ધ વર્તન કરવું તે. જેમકે જે રાજ્યમાંથી જે વસ્તુ લાવવા-મોકલવાનો નિષેધ હોય, તે રાજ્યમાંથી તે વસ્તુ લાવવી-મોકલવી, દાણચોરી કરવી, કસ્ટમ ડ્યુટીની ચોરી કરવી વગેરે. આવું કામ કરનાર મનમાં એમ સમજે કે હું ચોરી કરતો નથી. પૈસા આપીને માલ લાઉં છું. જકાત બચાવવી એ તો વેપાર કરવાની કુશળતા છે. એમ વ્રતની અપેક્ષા હોવાથી તથા દુનિયામાં પણ તેને ચોર ન કહેવાતો હોવાથી આંશિકવ્રતભંગ છે માટે અતિચાર કહેવાય છે.

(૪) હીનાધિકમાનોન્માન : દેવા-લેવાના માપ (કાટલા) ઓછા - અધિક રાખવા. વસ્તુ વેચવાના માપ ઓછા માપવાળા અને વસ્તુ ખરીદવાના માપ અધિક માપવાળા રાખવા.

(૫) પ્રતિરૂપકવ્યવહાર : ભેળસેળ કરવી, હલકો માલ સારા માલમાં ભેળવીને સારા માલના નામે અથવા સારા માલના ભાવે વેચવો, હલકી વસ્તુ બનાવી સારી વસ્તુનું લેબલ મારી, સારી વસ્તુના નામે વેચવી. છેલ્લા બન્ને અતિચારોમાં છેતરવાની બુદ્ધિ હોવાથી પરધનનું અદત્તાદાન થાય છે એટલે વ્રતભંગ છે. પરંતુ આ તો વેપાર કરવાની કુશળતા છે. કોઈના ઘરમાં ઘૂસીને ચોરી કરતો નથી. આવું જીવ સમજતો હોવાથી આંશિક વ્રતભંગ છે માટે અતિચાર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૭-૨૩) પ્રયોજન : યોથા બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અતિચારો જણાવે છે.

પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનાનંગક્રીડા-
તીવ્રકામાભિનિવેશાઃ ૭-૨૩

પરવિવાહકરણેત્વરપરિગૃહીતાપરિગૃહીતાગમનાનંગક્રીડા-
તીવ્રકામાભિનિવેશાઃ ૭-૨૩

પરવિવાહકરણ-ઈત્વરપરિગૃહીત-અપરિગૃહીતાગમન
અનંગક્રીડા-તીવ્રકામાભિનિવેશાઃ ૭-૨૩

શબ્દાર્થ : પરવિવાહકરણ = અન્યના સંતાનોના વિવાહ કરાવવા, ઈત્વર-પરિગૃહીતાગમન = બીજાએ અમૂક સમય માટે ગ્રહણ કરેલ સ્ત્રીનો ઉપભોગ, અપરિગૃહીતાગમન = જે કોઈની પત્ની ન હોય તેનો ઉપભોગ, અનંગક્રીડા = કામક્રીડા સિવાયના અંગોથી કામક્રીડા કરવી, તીવ્રકામાભિનિવેશ = અતિશય તીવ્ર કામવાસના કરવી.

સૂત્રાર્થ : પરવિવાહકરણ, ઈત્વરપરિગૃહીતાગમન, અપરિગૃહીતાગમન, અનંગક્રીડા અને તીવ્રકામાભિનિવેશ (એ પાંચ સ્થૂલમૈથુનવિરમણ (બ્રહ્મચર્ય) વ્રતના અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ : સ્વદારા સંતોષ અથવા પરદારાવિરમણ વ્રત. પુરુષે પોતાની પત્નીની સાથે અને પત્નીએ પોતાના પતિની સાથે વિષયસુખમાં સંતોષ માનવો, અન્યની ઈચ્છા ન કરવી તે યોથું સ્વદારાસંતોષ વ્રત છે જેના પાંચ અતિચારો છોડવા જેવા છે.

(૧) પરવિવાહકરણ : પારકાના દીકરા-દીકરીઓના વિવાહ કરાવવા. તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવો. જેમ પરના સંતાનોના વિવાહમાં અતિચાર લાગે તેમ પોતાના સંતાનોના વિવાહમાં પણ અતિચાર લાગે. પરંતુ પોતાના સંતાનોનો જો પોતે લગ્નનો વ્યવહાર ન કરે તો સંતાનો સ્વેચ્છાચારી (દુરાચારી) બને. તેથી તેનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો નથી. “મૈથુન નહીં સેવું અને નહીં સેવરાવું” એવું વ્રત છે. આ તો હું માત્ર વિવાહ કરાવું છું. મૈથુન સેવતો નથી કે સેવરાવતો નથી આવી બુદ્ધિ હોવાથી વ્રતસાપેક્ષતા છે. પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિએ મૈથુનને ઉત્તેજન મળતું હોવાથી વ્રત ભંગ પણ છે માટે અતિચાર ગણાય છે.

(૨) ઈત્વરપરિગૃહીતાગમન : ઈત્વર એટલે થોડો સમય. પરિગૃહીતા એટલે સ્વીકારેલી સ્ત્રી. ગમન એટલે સંગ કરવો. એટલે કે લગ્ન કરવાને બદલે અમુક સમય માટે પૈસાથી અથવા બીજા કોઈપણ કારણે જે સ્ત્રી બીજા સાથે રહેતી હોય તે ઈત્વરપરિગૃહીતા. તેની સાથે મૈથુન સેવવું તે ઈત્વરપરિગૃહીતા ગમન. તે સમયમાં થતા વેશ્યાગમનને ચોથા અણુવ્રતનો અતિચાર કહ્યો કારણકે બીજાએ ભાડે રાખેલી હોવાથી તે તેટલા સમય માટે બીજા દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલી કહેવાય અર્થાત્ તે પરદારા કહેવાય. અહીં પરદારાગમન હોવા છતાં તેને વ્રત ભંગ ન કહેતા અતિચાર કહ્યો તેનું કારણ એ છે કે આવી સ્ત્રીને ભોગવતો વ્યક્તિ મનમાં એમ માને છે કે હું તો વેશ્યા અથવા ગમે તે સાધારણ સ્ત્રી ભોગવું છું એવી બુદ્ધિ હોવાથી વ્રત સાપેક્ષતા છે. ભાડાથી પણ પરવ્યક્તિએ પોતાની માલિકીની બનાવેલી છે માટે પરદારા છે. તેથી આંશિક વ્રતભંગ છે. માટે અતિચાર કહેવાય છે.

(૩) અપરિગૃહીતાગમન : જે સ્ત્રી કોઈ વડે પત્ની તરીકે સ્વીકારાઈ નથી તે અપરિગૃહીતા જેમકે વેશ્યા, અનાથ સ્ત્રી, કુમારિકા. આવી અપરિગૃહીતા સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવો તે અપરિગૃહીતાગમન. આવી સ્ત્રી પરદારા (કોઈની પત્ની) નથી એવી બુદ્ધિ છે તે વ્રત સાપેક્ષતા છે. પરંતુ સ્વદારા સિવાયની સ્ત્રી લોકવ્યવહારમાં પરસ્ત્રી ગણાય. તેની સાથે સંસાર વ્યવહાર કરવામાં આંશિક વ્રતભંગ છે. તેથી અતિચાર કહેવાય છે.

(૪) અનંગકીડા : અસ્વભાવિક રીતે-સૃષ્ટિ વિરુદ્ધનું કામસેવન તે અનંગકીડા. મૈથુનસેવન માટેના અંગો (યોની અને પ્રજનન) સિવાયના અંગો વડે કામકીડા કરવી તે અનંગકીડા.

(૫) તીવ્રકામાભિનિવેશ :

તીવ્ર મોહનીયકર્મના ઉદયથી - મૈથુન સેવનની તીવ્ર ઈચ્છાપૂર્વક મૈથુનસેવન કરવું.

પરસ્ત્રી વિરમણ કે સ્વદારાસંતોષ એ બંને પ્રકારમાંથી ગમે તે રીતે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સ્વીકારનારને મૈથુનસેવનનો ત્યાગ છે. પરંતુ અનંગકીડા કરવાનો ત્યાગ નથી તથા તીવ્ર કામવાસનાથી મૈથુનસેવનનો સાક્ષાત્ ત્યાગ નથી. આ દૃષ્ટિએ અનંગકીડા અને તીવ્રકામાભિનિવેશ એ બંનેથી વ્રત ભંગ થતો નથી. બ્રહ્મચર્યનું ધ્યેય કામની ઈચ્છાને ઘટાડવાનું છે. આ બંનેમાં ધ્યેયનું પાલન થતું નથી. કારણ કે બંનેથી કામભોગની ઈચ્છા વૃદ્ધિ પામે છે. આથી પરમાર્થદૃષ્ટિએ આ બંને પ્રકારના કામસેવનનો પણ ત્યાગ થવો જોઈએ, પરંતુ તે થતો નથી તેથી વ્રતભંગ થાય છે. આમ અનંગકીડા અને

તીવ્રકામાભિનિવેશમાં અપેક્ષાએ વ્રતનો અભંગ અને અપેક્ષાએ વ્રતનો ભંગ હોવાથી બંને અતિયાર ગણાય છે.

સૂત્ર (૭-૨૪) પ્રયોજન : પાંચમા પરિગ્રહપરિમાણવ્રતના પાંચ અતિયારો જણાવે છે.

ક્ષેત્રવાસ્તુ-હિરણ્યસુવર્ણ-ધનધાન્ય-દાસીદાસ-કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમાઃ ૭-૨૪

ક્ષેત્રવાસ્તુ-હિરણ્યસુવર્ણ-ધનધાન્ય-દાસીદાસ-કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમાઃ ૭-૨૪

ક્ષેત્રવાસ્તુ-હિરણ્યસુવર્ણ-ધનધાન્ય-દાસીદાસ-કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમાઃ ૭-૨૪

શબ્દાર્થ : ક્ષેત્ર = ખેતર, વાસ્તુ = ઘર, હિરણ્ય = રજત, સુવર્ણ = સોનું, ધન = નાણું, ધાન્ય = અનાજ (મગ-અડદ વગેરે), દાસી-દાસ = નોકર-ચાકર-પક્ષી, કુપ્ય = લોહું વગેરે ધાતુ.

સૂત્રાર્થ : ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, હિરણ્ય-સુવર્ણ, ધન-ધાન્ય, દાસી-દાસ અને કુપ્ય એ પાંચના પ્રમાણમાં અતિક્રમ (વધારો) કરવો. (એ પાંચ અતિયારો સ્થૂલ પરિગ્રહ વિરમણ વ્રતના છે.)

ભાવાર્થ : પાંચમા પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિયારો આ પ્રમાણે છે.

(૧) ક્ષેત્ર-વાસ્તુ પ્રમાણાતિક્રમ : ખેતી કરવા યોગ્ય ખુલ્લી જગ્યા તે ક્ષેત્ર (ખેતર), વસવાટ યોગ્ય બાંધેલી ભૂમિ તે વાસ્તુ (ઘર-દુકાન હવેલી), તેનું ધારેલું જે માપ અર્થાત્ ધારેલા પ્રમાણથી અધિક ક્ષેત્ર કે વાસ્તુની ખરીદી કરવી તે ક્ષેત્ર-વાસ્તુ પ્રમાણાતિક્રમ. અહીં ધારેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે ક્ષેત્ર કે ઘર લીધાં તેથી વ્રતભંગ પરંતુ વચ્ચેની સીમા તોડીને બે ક્ષેત્રનું એક ક્ષેત્ર અને બે ઘરનું એક ઘર કરી વ્રતરક્ષાનો પરિણામ હોવાથી થતો આંશિકવ્રતભંગ તે અતિયાર કહેવાય.

(૨) હિરણ્યસુવર્ણ પ્રમાણાતિક્રમ : હિરણ્ય એટલે રુપુ (ચાંદી), અને સુવર્ણ એટલે સોનું. ઉપલક્ષણથી કિંમતી રત્નો, વગેરે. વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે જે માપ ધાર્યું હોય તેનાથી અધિક રાખવું તે હિરણ્ય-સુવર્ણ પ્રમાણાતિક્રમ.

અહીં વધારે રાખે તો વ્રતભંગ થાય એમ સમજી ખરીદી તો લે પરંતુ બીજાને ત્યાં રાખે અથવા માલિકને પૈસા આપી દે અને કહે કે હમણાં તમારી પાસે રાખો અવસરે

હું લઈ જઈશ. અથવા ખરીદીને પત્નીના નામે, પુત્રના નામે ચઢાવે પરંતુ અંતર્ગત માલિકી પોતાની હોય ત્યાં પ્રતસાપેક્ષતા હોવાથી આંશિકભંગના કારણે અતિચાર કહેવાય.

(૩) ધન-ધાન્ય પ્રમાણાતિક્રમ : પોતાની માલિકીના ચાર પગા પશુઓ તથા રોકડ નાણું, શેરો, બેંક ડીપોઝીટો વિગેરે જે હોય તે ધન અને ઘઉં, ચોખા, કઠોળ વગેરે ધાન્ય.

ધન ચાર પ્રકારે કહ્યું છે.

ગણિમ : જે વસ્તુઓ ગણીને લેવાય જેમકે શ્રીફળ, સોપારી, રૂપીયા, ડોલર વિગેરે.

ધરિમ : જે વસ્તુઓ ધારીને-તોલીને લેવાય. જેમ કે ગોળ, ખાંડ.

મેય : જે વસ્તુઓ માપીને કે ભરીને લેવાય જેમ કે ઘી, તેલ, કાપડ.

પરિચ્છેદ : જે વસ્તુ કસીને, પરીક્ષા કરીને લેવાય જેમકે સોનું, ચાંદી.

આ ચાર પ્રકારના પદાર્થો તે ધન તેમજ ધાન્યનું ધારેલા પ્રમાણથી અધિક સ્વીકાર કરવો તે ધન-ધાન્ય પરિચ્છેદ પરિમાણ અતિક્રમ કહેવાય. અહીં પણ પ્રત ભંગ થવાના ભયથી બીજાની પાસે રાખે અથવા બીજાના નામે રાખે તેથી પ્રતસાપેક્ષતા હોવાથી આંશિક પ્રતભંગના કારણે અતિચાર કહેવાય.

(૪) દાસી-દાસ પ્રમાણાતિક્રમ : ઘરમાં પગારદાર તરીકે કામ કરતી સ્ત્રી તે દાસી અને પગારદાર તરીકે કામ કરતો પુરુષ તે દાસ. ઉપલક્ષણથી પાળેલા પક્ષીઓ મોર-પોપટ વગેરેનું જે માપ ધાર્યું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે અતિચાર.

(૫) કુપ્ય પ્રમાણાતિક્રમ : કુપ્ય એટલે ઓછી કિંમતવાળી વસ્તુઓ જેમ કે વસ્ત્ર, વાસણ, રાચ-રચીલું, ફરનીચર વગેરે વસ્તુનું ધારેલું જે માપ હોય તેનાથી વધારે રાખવું તે અતિચાર કહેવાય.

ચોથા અતિચારમાં (દાસી-દાસ પ્રમાણાતિક્રમ) પગારદાર તરીકે દાસી-દાસને જ રાખે. પરંતુ તેઓના કામકાજ કરાવે તેવા તેમના પુત્ર-પુત્રીઓને તેઓ સાથે લાવે ત્યારે તેઓ પાસે પણ કામકાજ કરાવે. પરંતુ પ્રતભંગ થવાના ભયથી પગાર ન આપે અને તેના માતા-પિતાને (દાસી-દાસને) દોઢ ગણો કે બેગણો પગાર આપી તેઓને સંતોષે અને મનથી માને કે મેં પ્રતપ્રમાણે જ દાસી-દાસ રાખ્યા છે. આ પ્રમાણે આંશિક પ્રતભંગ હોવાથી અતિચાર.

પાંચમા અતિચારમાં (કુપ્ય પ્રમાણાતિક્રમ) પણ ધારેલા માપનું ઉલ્લંઘન ન થઈ જાય એટલે ત્રણ-ચાર ઓછી કિંમતવાળામાંથી એક વધુ કિંમતવાળું બનાવી દે. અથવા નાની બે-ત્રણ વસ્તુ ભગાવી મોટી એક વસ્તુ કરી દે. આ રીતે રૂપાન્તર કરી વ્રત સાચવ્યાનું મન મનાવે તે સર્વે અતિચારો જાણવા.

સૂત્ર (૭-૨૫) પ્રયોજન : છદ્ધાવ્રતના અતિચારો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रम-क्षेत्रवृद्धि-स्मृत्यन्तर्धानानि ૭-૨૫

ઉર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્વ્યતિક્રમ-ક્ષેત્રવૃદ્ધિ-સ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ ૭-૨૫

ઉર્ધ્વ-અધ:-તિર્યગ્-વ્યતિક્રમ-ક્ષેત્રવૃદ્ધિ-સ્મૃતિ-અન્તર્ધાનાનિ ૭-૨૫

શબ્દાર્થ : ઉર્ધ્વ = ઉપર, અધો = નીચે, તિર્યગ્ = તિર્ણુ, વ્યતિક્રમ = ઉલ્લંઘન, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ = એક દિશામાંથી ઘટાડી બીજી દિશામાં વૃદ્ધિ કરવી, સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન = લીધેલા નિયમની સ્મૃતિ ભૂલાઈ જવી.

સૂત્રાર્થ : ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા, તિર્યગ્દિશાના માપનું ઉલ્લંઘન (વ્યતિક્રમ) કરવું, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ કરવી, ધારેલું માપ ભૂલી જવું (આ સર્વે દિશા-વિરમણવ્રત (દિગ્વિરતિ વ્રત)ના પાંચ અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ : ચાર દિશા, ચાર વિદિશા અને ઉપર-નીચે એમ દશ દિશાઓમાં અમુક જ માઈલ જવું એવો નિયમ ધારવો તે છઠ્ઠું દિક્કપરિમાણવ્રત. તેના પાંચ અતિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઉર્ધ્વદિશા વ્યતિક્રમ : ઉપરની દિશામાં ધારેલા માપ કરતાં વધારે જવું. જેમ કે પર્વત ઉપર અધિક ચઢવું.

(૨) અધોદિશા વ્યતિક્રમ : નીચેની દિશામાં ધારેલા માપ કરતાં વધારે જવું. જેમકે કુવામાં કે ભોંયરામાં અધિક નીચે ઉતરવું.

(૩) તિર્યગ્દિશાવ્યતિક્રમ : ઉપર અને નીચેની દિશા સિવાયની ચાર દિશામાં તથા ચાર વિદિશામાં ધારેલા માપ કરતાં વધુ જવું.

ઉપરની ત્રણે ક્ષતિઓ ભૂલથી થાય તો અતિયાર છે. જાણી જોઈને કરે તો સર્વથા વ્રતભંગ થાય છે. એટલે તે અનાયાર કહેવાય છે.

(૪) ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ : એક દિશાનું માપ બીજીદિશામાં ઉમેરવું. જેમકે ચારે દિશામાં ૧૦૦-૧૦૦ માઈલ જવાનું ધાર્યું હોય અને કોઈક કારણે પૂર્વદિશામાં ૨૦૦ માઈલ જવાનું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું, તે વખતે પશ્ચિમ દિશામાં જવાનું નથી માટે પશ્ચિમ દિશાના ૧૦૦ માઈલ પૂર્વ દિશામાં ઉમેરીને જવાનો વ્યવહાર કરવો અને મનને મનાવવું કે મારી ધારેલી દિશાનું જે માપ છે તે ટ્રાન્સફર કર્યું છે પરંતુ હું અધિક ગયો નથી. અહીં નિયમભંગ થવા છતાં કુલ સંખ્યા કાયમ રહેવાથી તે અપેક્ષાએ અતિયાર છે.

(૫) સ્મૃત્યન્તર્ધાન : ધારેલી દિશાના નિયમને ભૂલી જવું તે. જે પ્રમાણ ધાર્યું હોય તે જો યાદ ન રહે તો ધારેલાથી અધિક ન જઈએ તો પણ અતિયાર લાગે. કારણકે જે સ્મૃતિ ન રહી તે જ અતિયાર. સ્મૃતિ ન રહેવાથી વ્રતનું યથાર્થ પાલન થઈ શકતું નથી.

શંકા :- જો “સ્મૃતિ ન રહે” તેને અતિયાર કહેવાય તો બાર વ્રતોમાં જે જે મર્યાદા ધારી હોય તે તે યાદ ન રહે તો આ અતિયાર બધાજ વ્રતોમાં હોવો જોઈએ. દિશાપરિમાણ નામના છઠ્ઠા વ્રતમાં જ કેમ ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. વાસ્તવિકપણે આ અતિયાર સર્વત્ર છે. છતાં પાંચની સંખ્યા પૂર્ણ કરવા અહીં અતિયાર તરીકે કહ્યો છે. બીજા વ્રતોમાં આ અતિયારની ગણતરી વિના પાંચ થઈ જાય છે માટે ત્યાં આ અતિયાર કહ્યો નથી,

સૂત્ર (૭-૨૬) પ્રયોજન : સાતમા વ્રતના (દેશવિરતિના અર્થાત્ દેશાવગાસિકના) અતિયારો જણાવે છે.

આનયન-પ્રેષ્યપ્રયોગ-શબ્દ-રૂપાનુપાત પુદ્ગલક્ષેપા:	૭-૨૬
આનયન-પ્રેષ્યપ્રયોગ-શબ્દ-રૂપાનુપાત-પુદ્ગલક્ષેપા:	૭-૨૬
આનયન-પ્રેષ્યપ્રયોગ-શબ્દ-રૂપાનુપાત-પુદ્ગલક્ષેપા:	૭-૨૬

શબ્દાર્થ : આનયન = નિયત મર્યાદા બહારના દેશમાંથી દ્રવ્ય મંગાવવું, પ્રેષ્ય = નિયત મર્યાદાથી અધિક દેશમાં વસ્તુ મોકલવી, પ્રયોગ = ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ (આ શબ્દ પૂર્વેના બંને શબ્દો સાથે જોડવો), શબ્દ = ખાંસી, ખોંખારા વગેરે અવાજ કરી બોલાવવું,

અનુપાત = ફેંકવું, આ અનુપાત એવો જે શબ્દ છે તે શબ્દ અને રૂપ બંને સાથે જોડાયેલ શબ્દ છે, પુદ્ગલપ્રક્ષેપ = કાંકરો વગેરે નાંખીને (કોઈને બોલવવું), રૂપ = શરીરના અંગો કે કાયિક ચેષ્ટા (દ્વારા બોલાવવું.)

સૂત્રાર્થ : આનયન, પ્રેષ્યપ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપાનુપાત અને પુદ્ગલપ્રક્ષેપ (એ પાંચ દેશાવગાસિક (દેશ વિરતિ) વ્રતના અતિચારો છે.

ભાવાર્થ : ધારેલા ક્ષેત્રના પ્રમાણથી બહાર જવું નહીં, આવું જે વ્રત તે દેશાવગાસિકવ્રત. દિશાનો અત્યંત સંક્ષેપ કરવો તે દેશવ્રત. જેમ કે આજે ઘરની બહાર જવું નહિ અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહીએ તેની બહાર જવું નહિ. આમ આ વ્રતમાં દિશાનો અત્યંત સંક્ષેપ કરવામાં આવે છે.

આ નિયમ લીધા પછી તેને પાળવા માટે ૮ અથવા ૧૦ સામાયિક કરાય છે. પરંતુ માત્ર સામાયિક કરવાં તે આ વ્રત નથી. સામાયિક કરવાનો વ્યવહાર આ નિયમના પાલનનો ઉપાય માત્ર છે. તેવું વ્રત લીધા પછી દિશાની બહારનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તો અતિચાર કહેવાય છે. પાંચ અતિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આનયનપ્રયોગ : ધારેલા ક્ષેત્રના પ્રમાણની બહારથી કંઈપણ મંગાવવું.

(૨) પ્રેષ્યપ્રયોગ : ધારેલા ક્ષેત્રના પ્રમાણથી બહાર કોઈપણ ચીજ મોકલવી.

(૩) શબ્દાનુપાત : નજીકમાં ખોંખારો, ઉધરસ ખાઈને અને દૂરથી ટેલીફોન વગેરેથી (શબ્દોના અનુપાતથી) કોઈ વ્યક્તિને પોતાની પાસે બોલાવવી.

(૪) રૂપાનુપાત : દિશાના ધારેલા માપ બહાર ઉભેલી વ્યક્તિ સાથે વાતચીત કરવા અથવા મર્યાદાની અંદર બોલાવવા પોતાનું રૂપ દેખાડવું, હાથ, મુખ કે આંખના ઈશારા કરવા અથવા તેવા પ્રકારના કાય દ્વારા પ્રતિબિંબ દેખાડવાની ચેષ્ટા કરવી તે.

(૫) પુદ્ગલ પ્રક્ષેપ : કાંકરો, ચિટ્ટી અથવા કોઈપણ પૌદ્ગલિક વસ્તુ તેના ઉપર નાંખી બહાર ઉભેલી વ્યક્તિનું ધ્યાન દોરવું અથવા કાય વડે સૂર્યના પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ તેના તરફ ફેંકવું. આ રીતે બહારની વ્યક્તિનું ધ્યાન દોરી મર્યાદાની અંદર બોલાવી વાતો કરવી.

અહીં ઉપર જણાવેલા પાંચ અતિચારોમાં પોતે ધારેલા દિશાના માપથી પોતે બહાર જતો નથી માટે વ્રતભંગ થતો નથી. પરંતુ બીજાને મોકલે છે અથવા બીજા દ્વારા

કામ કરાવે છે એટલે બહાર ન જવાનો અને હિંસા ન આચરવાનો આશય જળવાતો નથી, એટલે પરમાર્થથી તો વ્રતભંગ થાય જ છે. એમ આંશિક ભંગ થવાથી અતિયાર કહેવાય છે.

પ્રથમના બે અતિયારોમાં હું તો ધારેલા નિયમ બહાર જતો જ નથી માટે મારું વ્રત ભાંગશે નહિ એવી અજ્ઞાનતા છે માટે અતિયાર છે. કારણકે બીજા પાસે કરાવવામાં જયણા અને ઉપયોગદશાના અભાવે વધારે હિંસા આદિ થાય. આજના દિવસે હિંસાદિ ન કરવા એ આશય જળવાતો નથી માટે અતિયાર છે. છેલ્લા ત્રણમાં શબ્દ, રૂપ અને પુદ્ગલ નાંખવા દ્વારા આ જીવ માયા કરે છે માટે અતિયાર છે. જો કે પ્રસિદ્ધ એવા ગુજરાતી અતિયારોમાં આ દશમું વ્રત છે. પરંતુ અહીં સૂત્રકારે સૂત્ર નંબર ૭-૧૬ માં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે આ વ્રતનો ઉલ્લેખ સાતમા નંબરે છે. એટલે તેના અતિયારો પણ અહીં જ જણાવ્યાં છે.

સૂત્ર (૭-૨૭) પ્રયોજન : અનર્થદંડવિરતિ નામના આઠમા વ્રતના (ત્રીજા શીલવ્રતના) વ્રતના અતિયારો જણાવે છે.

કંદર્પ-કૌત્કુચ્ય-મૌખર્યાસમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગાધિકત્વાનિ ૭-૨૭

કંદર્પ-કૌત્કુચ્ય-મૌખર્યાસમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગાધિકત્વાનિ ૭-૨૭

કંદર્પ-કૌત્કુચ્ય-મૌખર્ય-અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ ઉપભોગ
અધિકત્વાનિ.

૭-૨૭

શબ્દાર્થ : કંદર્પ = રાગયુક્ત અસભ્ય વચન બોલવા, કૌત્કુચ્ય = કામવાસના ઉત્તેજક શારીરિક ચેષ્ટા, મૌખર્ય = અસંબદ્ધ-બેફામ બોલવું, અસમીક્ષ્યાધિકરણ = વગર વિચારે દળવા-ખાંડવા-મારવાના શસ્ત્રો ભેગા કરવા, ઉપભોગાધિકત્વાનિ = જરૂર કરતાં વધારે શરીર શણગારના સાધનો રાખવા.

સૂત્રાર્થ : કંદર્પ, કૌત્કુચ્ય, મૌખર્ય, અસમીક્ષ્યાધિકરણ, અને ઉપભોગાધિકત્વ (આ પાંચ અનર્થદંડવિરતિ વ્રતના અતિયારો છે).

ભાવાર્થ : પ્રયોજન વિના પાપ કરવું તે અનર્થદંડ.

તેનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થદંડવિરતિ. તેવા પ્રકારના અનર્થદંડવિરતિ નામના સૂત્ર ક્રમ પ્રમાણે આઠમા વ્રતના પાંચ અતિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) કંદર્પ : રાગપૂર્વક, હાસ્યની ચેષ્ટા સાથે કામવાસના ઉત્તેજક અશિષ્ટ (અસભ્ય-અનુચિત) વચનો બોલવાં. ઠક્કા મશ્કરી સાથે કામવાસના વર્ધક શબ્દ પ્રયોગો કરવા.

(૨) કૌતુક્ય : રાગપૂર્વક હાસ્ય-મશ્કરીની સાથે કામવાસના વર્ધક શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરવી. મુખ-આંખ અને હાથના ઈશારા કરવા તથા અસભ્ય વચનો પણ બોલવા.

કંદર્પ કરતા કૌતુક્યમાં શારીરિક ચેષ્ટા પ્રયોગ પણ હોય છે. હાસ્ય અને અશિષ્ટ વચનપ્રયોગ બંનેમાં હોય છે.

(૩) મૌખ્ય : દુષ્ટતાપૂર્વક જરૂરિયાત વિનાનું વધારે પડતું અસંબદ્ધ બોલ બોલ કરવું.

(૪) અસમીક્ષ્યાધિકરણ : અસમીક્ષ્ય એટલે વિચાર્યા વિના. અધિકરણ એટલે પાપનું સાધન. વિચાર કર્યા વિના પાપના સાધનો ઘરમાં વધારે રાખવા. ચપ્પુ-છરી-તલવાર, ભાલા વગેરે શસ્ત્રો ઘરમાં હશે તો ક્યારેક પ્રસંગે કામ આવશે એવી બુદ્ધિથી જરૂરિયાત કરતાં વધારે રાખવા. વધારે રાખીએ અને આડોશ-પાડોશ વાળા અથવા સગા-સ્નેહીઓ માંગે ત્યારે ના પડાય નહીં અને આપવાથી હિંસા થવામાં નિમિત્ત બનીએ માટે વધુ સાધનો-શસ્ત્રો રાખવા તે અતિચાર.

(૫) ઉપભોગાધિકત્વ : ભોગ-ઉપભોગના, મોજશોખના સાધનો વધારે રાખવા. જેમ કે પરફ્યુમ-લોશન-સાબુ-પાવડર-બોડીક્રીમ વગેરે વસ્તુઓ તથા શરીર શણગારની ચીજો વધારે રાખવી. અહીં પણ કોઈ માંગે ત્યારે આપવાથી હિંસા અને રાગ આદિની વૃદ્ધિ થાય માટે અતિચાર.

ઉપરોક્ત કાર્ય જાણી જોઈને કરે તો વ્રતભંગ થાય અને અનાયાસે થાય તો અતિચાર ગણાય છે. આર્ત-રૌદ્રધ્યાન કરવા સ્વરૂપ દુર્ધ્યાન કરવું એ પણ આ વ્રતનો અતિચાર છે તે સ્વયં સમજી લેવો.

સૂત્ર (૭-૨૮) પ્રયોજન : સામાયિક વ્રતના (નવમા વ્રતના) અતિચારો જણાવે છે.

યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ	૭-૨૮
યોગદુષ્પ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ	૭-૨૮
યોગ-દુષ્પ્રણિધાન-અનાદર-સ્મૃતિ-અનુસ્થાપનાનિ	૭-૨૮

શબ્દાર્થ : યોગ = મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ, દુષ્પ્રણિધાન = મન-વચન-કાયાના યોગોનો દુરુપયોગ કરવો, અનાદર = સામાયિક પ્રત્યે બહુમાન ન થવું, સ્મૃતિ-અનુસ્થાપન = એકાગ્રતાના અભાવે સામાયિક પૂર્ણ થયું કે નહીં તે ભૂલી જવું.

સૂત્રાર્થ : મન, વચન અને કાયાના (ત્રણે) યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન, અનાદર અને સ્મૃત્યનુપસ્થાપન (આ પાંચ સામાયિક વ્રતના અતિચારો છે).

ભાવાર્થ : મન, વચન અને કાયાના યોગોનો સામાયિકમાં દુરુપયોગ કરવો, અનાદરભાવ રાખવો અને સામાયિકનું સ્મરણ ન રહેવું તે પાંચ સામાયિકવ્રતના અતિચારો છે.

(૧) મન દુષ્પ્રણિધાન : મનના ૧૦ દોષો સેવવા.

- (1) અવિવેક : વિવેક વિના, આવી ક્રિયાથી શું ફળ મળશે તેવા વિચારો કરવા.
- (2) યશની ઈચ્છા : લોકો પોતાની પ્રશંસા કરે તેવી ઈચ્છા કરવી.
- (3) ધનની ઈચ્છા : પ્રભાવના કે ફળરૂપે ધનની ઈચ્છા કરવી.
- (4) ગર્વ : સામાયિક કરીને “ધર્મી” તરીકેનો અહંકાર કરવો.
- (5) ભય : હું સામાયિક નહીં કરું તો લોકો શું કહેશે ? એવા ભયથી સામાયિક કરવું.
- (6) નિદાન : આલોક-પરલોકના સંસારિક સુખોની ઈચ્છા કરવી.
- (7) સંશય : સામાયિકનું ફળ મળશે કે નહિ તેવો સંશય રાખવો.
- (8) કષાય : ક્રોધાદિ કષાયોથી સામાયિક કરવું.
- (9) અવિનય : જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના ધારક સાધુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-વિનય વગર સામાયિક કરવું.

(10) અબહુમાન : સામાયિક પ્રત્યે પૂજ્યભાવ-અહોભાવ ન રાખવો.

(૨) વચનદુષ્પ્રણિધાન : વચનના ૧૦ દોષો સેવવા.

- (1) કુવચન : કડવું, અપ્રિય કે અસત્ય વચન બોલવું.
- (2) સહસાત્કાર : વગર વિચાર્યે અનુચિત શબ્દો બોલવા.
- (3) અસદારોપણ : કોઈના ઉપર ખોટા આક્ષેપો યુક્ત વચન બોલવાં.
- (4) નિરપેક્ષ : શાસ્ત્ર મર્યાદાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વચનો બોલવાં.
- (5) સંક્ષેપ : સૂત્રો ટુંકાવીને બોલવાં.
- (6) કલેશ : ઝઘડો કરવો.
- (7) વિકથા : સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા આદિ વિકથાઓ કરવી.
- (8) હાસ્ય : સામાયિકમાં મશ્કરી-મજાકવાળા વચનો બોલવા.
- (9) અશુદ્ધ : સૂત્રો અશુદ્ધ બોલવાં.
- (10) અસ્પષ્ટ : પોતે અથવા બીજા ન સમજી શકે તેવા અસ્પષ્ટ સૂત્રો બોલવાં.
- (૩) કાયદુષ્ટ્રણિધાન : કાયાના ૧૨ દોષો સેવવા તે અતિચાર છે.
- (1) આસન : પગ ઉપર પગ ચડાવીને અવિવેકથી બેસવું.
- (2) ચલિતાસન : વારંવાર ઉઠવું. બીજા સ્થાને નિષ્પ્રયોજન બેસવું.
- (3) ચલદૃષ્ટિ : સામાયિકમાં ચારે બાજુ નિષ્પ્રયોજન આંખો ફેરવ્યા કરવી.
- (4) સાવધક્રિયા : સાંસારિક આરંભ-સમારંભના કામો કરવા - કરાવવા.
- (5) આલંબન : દિવાલ, થાંભલા આદિનો ટેકો રાખીને બેસવું.
- (6) આકુંચન : હાથ-પગ આદિ પહોળા કરવા અને અતિશય સંકોચવા.
- (7) આળસ : અંગ મરડવું. બગાસાં ખાવાં.
- (8) મોટન : હાથ-પગની આંગળીઓના ટચાકા ફોડવા.
- (9) મલ : હાથ-પગ અને શરીરનો મેલ ઉતારવો.
- (10) વિમાસણ : ગાલ ઉપર હાથ રાખી ઉદાસીનપણે બેસવું.
- (11) નિંદ્રા : ઝોકા ખાવા - ઊંઘી જવું.

- (12) વસ્ત્રસંકોચન : ઠંડી આદિના કારણે વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકવું.
 (૪) અનાદર : સામાયિક પ્રત્યે અનાદર-તિરસ્કાર અબહુમાન રાખવું. ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવી. સમયસર સામાયિક ન કરવું.
 (૫) સ્મૃતિ-અનુસ્થાપન : સામાયિક લીધું કે ન લીધું ? ક્યારે લીધું ? સૂત્રો બરાબર બોલાયા કે ન બોલાયા ઈત્યાદિનો ઉપયોગ ન રહેવો.

ઉપરના પાંચ અતિચારો જો ઉતાવળીયા સ્વભાવના કારણે કે અનાભોગ પણે (અનુપયોગથી) સેવાઈ જાય તો જ અતિચાર કહેવાય પરંતુ જાણી જોઈને દોષો સેવવામાં આવે તો વ્રતભંગ જ સમજવો.

સૂત્ર (૭-૨૯) પ્રયોજન : પૌષધોપવાસ વ્રતના (દસમા વ્રતના) અતિચારો જણાવે છે.

અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનનિક્ષેપસંસ્તારોપક્રમણાનાદર

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ૭-૨૯

અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનનિક્ષેપસંસ્તારોપક્રમણાનાદર-

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ૭-૨૯

અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-ઉત્સર્ગ-આદાન-નિક્ષેપ-સંસ્તાર-

ઉપક્રમણ-અનાદર-સ્મૃતિ અનુપસ્થાપનાનિ ૭-૨૯

શબ્દાર્થ : અપ્રત્યવેક્ષિત = દષ્ટિ પડિલેહણ કર્યા વિના, અપ્રમાર્જિત = ચરવળા આદિથી પ્રમાર્જના કર્યા સિવાય, ઉત્સર્ગ = પરસેવો-મળ-મૂત્રનો ત્યાગ, આદાન-નિક્ષેપ = વસ્તુ-ઉપધિ વગેરે લેવા-મૂકવા, સંસ્તાર-ઉપક્રમણ = સંથારો પાથરવો તે, અનાદર = પૌષધવ્રતમાં ઉત્સાહનો અભાવ, સ્મૃત્યનુપસ્થાપન = પૌષધમાં હોવાનું કે વિધિનું ભૂલી જવું.

સૂત્રાર્થ : અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-ઉત્સર્ગ, અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-આદાનનિક્ષેપ, અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-સંસ્તારોપક્રમણ, અનાદર અને સ્મૃત્યનુપસ્થાપન (એ પાંચ પૌષધોપવાસ (પૌષધ) વ્રતના અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ : દસમા પૌષધવ્રતના પાંચ અતિયારો નીચે પ્રમાણે છે. અતિયારમાં વપરાતા શબ્દો પહેલા સમજી લઈએ.

અપ્રત્યવેક્ષિત એટલે જોયા વિના અથવા જુએ તો પણ બરાબર ન જુએ.

અપ્રમાર્જિત એટલે ચરવળાથી પ્રમાર્જ્યા વિના અથવા પ્રમાર્જના કરે પરંતુ બરાબર ન કરે.

ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ. ઉપરના બંને શબ્દો ઉત્સર્ગની સાથે, આદાનનિક્ષેપની સાથે અને સંસ્તારોપક્રમણની સાથે જોડવા. હવે પાંચ અતિયારો સમજીએ.

(૧) અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ :

ભૂમિને જોયા વિના અથવા બરાબર જોયા વિના, તથા ભૂમિને ચરવળાથી પૂંજ્યા વિના અથવા બરાબર પૂંજ્યા વિના ભૂમિ ઉપર મળ-મૂત્ર-પાણી આદિનો ત્યાગ (ઉત્સર્ગ) કરવો.

(૨) અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત-આદાન નિક્ષેપ :

ઉપર મુજબ જોયા વિના, અથવા યથાર્થ જોયા વિના, પૂંજ્યા વિના, અથવા યથાર્થ પૂંજ્યા વિના, વસ્તુઓ લેવી (આદાન) અને મુકવી (નિક્ષેપ)

(૩) અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત-સંસ્તાર-ઉપક્રમણ

જોયા વિના, યથાર્થ જોયા વિના, પૂંજ્યા વિના અને યથાર્થ પૂંજ્યા વિના સંસ્તારો (સંસ્તાર), આસન તથા સુવા બેસવાના ઉપકરણો પાથરવાં, ગોઠવવાં.

(૪) અનાદર :

પૌષધમાં આદર-બહુમાન ન રાખવું. જેમ તેમ અનાદરથી પૌષધ પૂર્ણ કરવો, અથવા ક્રિયાઓમાં ધ્યાન ન રાખવું.

(૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાપન :

પૌષધ લીધો કે ન લીધો ? કયા સમયે લીધો ? સૂત્રો બરાબર બોલાયા કે ન બોલાયા? ઈત્યાદિનું વિસ્મરણ થવું, ભૂલી જવું.

આ પાંચે અનાભોગપણે સેવાય તો અતિચાર લાગે પરંતુ જાણી જોઈને સેવાય તો અનાચાર થવાથી વ્રતભંગ થાય છે.

સૂત્ર (૭-૩૦) પ્રયોજન : ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ વ્રતના (અગિયારમા વ્રતના) અતિચારો જણાવે છે.

સચિત્ત-સંબદ્ધ-સંમિશ્રાભિષવ-દુષ્પક્વાહારા: ૭-૩૦

સચિત્ત-સંબદ્ધ-સંમિશ્રાભિષવ-દુષ્પક્વાહારા: ૭-૩૦

સચિત્ત-સંબદ્ધ-સંમિશ્ર-અભિષવ-દુષ્પક્વ-આહારા: ૭-૩૦

શબ્દાર્થ : સચિત્ત આહાર = ચેતના યુક્ત વસ્તુનો આહાર, સચિત્ત-સંબદ્ધ-આહાર = ચેતના યુક્ત પદાર્થ સાથે જોડાયેલ વસ્તુનો આહાર, સચિત્ત-સંમિશ્ર-આહાર = થોડો સચિત્ત અને થોડો અચિત્ત વસ્તુનો આહાર, અભિષવ આહાર = માદક આહારનું સેવન, દુષ્પક્વ આહાર = બરાબર નહીં પાકેલો, કાચો-પાકો આહાર.

સૂત્રાર્થ : સચિત્ત આહાર, સચિત્ત સંબદ્ધ આહાર, સચિત્તસંમિશ્ર આહાર, અભિષવ આહાર અને દુષ્પક્વ આહાર (એ પાંચ ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ વ્રતના અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ : એકવાર ભોગવાય તે પુષ્પ, આહારાદિ ઉપભોગ અને વારંવાર ભોગવાય તે ઘર, વસ્ત્રાદિ તે પરિભોગ. તેનું પરિમાણ (માપ) ધારવું તે અગિયારમું વ્રત. તેના પાંચ અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સચિત્ત આહાર : જીવવાળી વસ્તુ દાડમ, લીંબુ, કેરી, કાચુ મીઠું, પપૈયું વગેરે વસ્તુનો ત્યાગ હોવા છતાં ત્યાગનો ઉપયોગ ન રહેવાથી અથવા વસ્તુ સચિત્ત છે કે અચિત્ત છે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેવા આહારનો ઉપયોગ કરે તો અતિચાર. પરંતુ સચિત્ત છે તેમ જાણવા છતાં જો તેનો ઉપયોગ કરે તો વ્રતભંગ થાય.

(૨) સચિત્ત સંબદ્ધ આહાર :

સચિત્તની સાથેના સંબંધવાળી વસ્તુનો આહાર કરવો તે.

જેમ કે ઠળીયાવાળા બોર, ગોટલીવાળી કેરી વગેરેનો વપરાશ કરવો તે. સચિત્તભાગનો ત્યાગ કરે છે અને અચિત્ત વસ્તુનો ઉપભોગ કરે છે એમ વ્રતપાલનની અપેક્ષા છે પરંતુ વ્રતનો આશય જે જીવરક્ષા છે તે સચવાતો નથી તેથી વ્રતભંગ થાય. એમ આંશિક વ્રતભંગ હોવાથી અતિચાર કહેવાય.

(૩) સચિત્ત સંમિશ્ર આહાર :

કંઈક સચિત્ત જેમાં મિશ્ર કરેલું હોય તેવી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો જેમકે લીંબુ નિચોવેલા દાળ શાક ખાવા, તલ ખસખસવાળા લાડુ ખાવા.

(૪) અભિષવ આહાર :

અભિષવ એટલે વધારે વિકાર, વાસના કરે તેવા માદક પદાર્થો અથવા સૂક્ષ્મ જીવાતવાળા પદાર્થોનો આહાર કરવો.

(૫) દુષ્પકવ આહાર :

બરાબર ન રંધાયેલું, કાચુ પાકુ થયેલું ખાવું. જેમ કે મકાઈના ડોડા, અર્ધો ચડેલી કાકડી વગેરે.

ધર્મરત્નપ્રકરણ તથા વંદિતા સૂત્રોમાં ઉપર જણાવેલા પાંચ અતિચારોમાં છેલ્લા ત્રણ અતિચારો કંઈક જુદી રીતે પણ કહેલા છે. એ ત્રણ અતિચારોના નામ છે. અપકવ આહાર, દુષ્પકવ આહાર અને તુચ્છૌષધિભક્ષણ

અપકવઆહાર : પકાવ્યા વિનાનો કાચો આહાર કરવો.

દુષ્પકવઆહાર : અર્ધો પાકેલો અને અર્ધો કાચો આહાર કરવો.

તુચ્છૌષધિભક્ષણ : તુચ્છ વસ્તુનું ભોજન કરવું. જેમાં ખાવાનું થોડું અને ફેંકી દેવાનું વધારે જેમ કે સીતાફળ, શેરડી અથવા જે ખાવાથી તૃપ્તિ ન થાય તે તુચ્છૌષધિ કહેવાય.

શંકા :- તુચ્છવસ્તુના ભક્ષણમાં જો તુચ્છ વસ્તુ સચિત્ત હોય તો પ્રથમ અતિચારમાં જ તે સમાઈ જાય છે અને જો અચિત્ત હોય તો તેના ભક્ષણમાં અચિત્ત હોવાથી અતિચાર ન લાગવા જોઈએ.

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. સચિત્ત હોય ત્યારે પ્રથમ અતિચારમાં જ આવી જાય છે. પરંતુ જ્યારે અચિત્ત હોય છે ત્યારે થોડી અચિત્ત વસ્તુ ખવાય છે અને ઘણો ભાગ ફેંકી દેવાનો હોવાથી નિરર્થક લોલુપતાથી જ આ પાપ થાય છે. એટલે તેવી વસ્તુના ભક્ષણમાં રસની લોલુપતા અધિક હોવાથી અતિચાર ગણાય છે.

સૂત્ર (૭-૩૧) પ્રયોજન : અતિથિસંવિભાગ વ્રતના (બારમા વ્રતના) અતિચારો જણાવે છે.

સચિત્તનિક્ષેપ-પિધાન-પરવ્યપદેશ-માત્સર્ય-કાલાતિક્રમાઃ ૭-૩૧

સચિત્તનિક્ષેપ-પિધાન-પરવ્યપદેશ-માત્સર્ય-કાલાતિક્રમાઃ ૭-૩૧

સચિત્તનિક્ષેપ-પિધાન-પરવ્યપદેશ-માત્સર્ય-કાલ- અતિક્રમાઃ ૭-૩૧

શબ્દાર્થ : સચિત્તનિક્ષેપ = સચિત્ત વસ્તુમાં વહોરાવવા યોગ્ય વસ્તુ મૂકવી, સચિત્તપિધાન = વહોરાવવા યોગ્ય વસ્તુને સચિત્ત વસ્તુથી ઢાંકવી, પરવ્યપદેશ = પોતાની વસ્તુને પારકી (બીજાની) કહેવી, માત્સર્ય = અદેખાઈથી આપવું, કાલાતિક્રમ = કાળ વીતી ગયા પછી બોલાવવા જવું.

સૂત્રાર્થ : સચિત્તનિક્ષેપ, સચિત્તપિધાન, પરવ્યપદેશ, માત્સર્ય અને કાલાતિક્રમ (આ પાંચ અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો છે.)

ભાવાર્થ : “અતિથિસંવિભાગ” વ્રતમાં કહ્યું છે કે પ્રથમ દિવસે તિવિહાર અથવા ચઉવિહાર ઉપવાસ કરવા પૂર્વક પૌષ્ઠ કરીને પારણામાં બીજા દિવસે એકાસણું કરવું.

એકાસણું કરતા પહેલા કોઈપણ મુનિમહાત્મા અથવા સાધ્વીજી મહારાજને ભાવપૂર્વક આમંત્રણ આપી, આહાર વહોરાવીને, તેઓ જે વહોરે તેનો જ આહાર કરવો. કોઈપણ એક-બે મુનિમહારાજ કે સાધ્વીજી મહારાજને વહોરાવ્યા બાદ બીજા મુનિમહારાજ કે સાધ્વીજી વહોરવા આવે અને વહોરાવવા લાયક વસ્તુ વધારે ન હોય અથવા પોતાને કે પોતાના પરિવારને વપરાય તેટલી જ હોય, તેના કારણે ન આપવાની બુદ્ધિથી નીચે મુજબનો વ્યવહાર આ જીવ કરે તો અતિચાર લાગે.

(૧) સચિત્તનિક્ષેપ : વહોરાવવા લાયક ચા-દૂધ વગેરે વસ્તુઓ સચિત્ત વસ્તુ ઉપર (ગેસ-ચુલા ઉપર) મૂકી દેવા અથવા કાચા પાણી આદિ સચિત્ત વસ્તુના વાસણ ઉપર તે પદાર્થ મુકવા.

(૨) સચિત્તપિધાન : વહોરાવવા લાયક ચા-દૂધ આદિ પદાર્થોના ભાજન ઉપર લીંબુ, કાચા પાણીનો ગ્લાસ અથવા સચિત્ત ફળ મુકીને તેને ઢાંકવા.

(૩) પરવ્યપદેશ : આપવા લાયક વસ્તુ પોતાની હોવા છતાં બીજાની છે એમ કહેવું. ઉપરાંત જે વસ્તુ બીજાની છે તે વસ્તુ આપી દેવાની ઈચ્છા હોવા છતાં તેના માલિકની રજા લીધા વિના પોતાની છે એમ કહીને આપીએ તો પણ અતિયાર લાગે.

(૪) માત્સર્ય : ઈર્ષાથી આપવું. અણગમાપૂર્વક આપવું. અથવા બીજા કરતાં પોતાની અધિકતા બતાવવાના હેતુથી વસ્તુ આપવી.

(૫) કાલાતિક્રમ : આહાર વાપરવાનો કાળ વીતી ગયા પછી, અથવા ભિક્ષાકાળ થયા પહેલાં મુનિઓને આમંત્રણ આપવા જવું.

બારમા વ્રતના આ પાંચે અતિયારોમાં વસ્તુ આપીને ભક્તિ કરે છે માટે વ્રતપાલન છે પરંતુ હૃદયમાં ન આપવાની વૃત્તિ છે માટે વ્રતભંગ છે. એમ આંશિક ભંગ હોવાથી અતિયાર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૭-૩૨) પ્રયોજન : સંલેખના વ્રતના અતિયારો જણાવે છે.

જીવિત મરણાશંસા મિત્રાનુરાગ સુખાનુબંધ

નિદાનકરણાનિ

૭-૩૨

જીવિત મરણાશંસા મિત્રાનુરાગ સુખાનુબંધ

નિદાનકરણાનિ

૭-૩૨

જીવિત મરણ આશંસા મિત્રાનુરાગ સુખાનુબંધ

નિદાનકરણાનિ

૭-૩૨

શબ્દાર્થ : જીવિત-આશંસા = જીવવાની ઈચ્છા કરવી, મરણ-આશંસા = મૃત્યુની ઈચ્છા કરવી, મિત્ર-અનુરાગ = મિત્રો પ્રત્યે મમત્વ, સુખ-અનુબંધ = પૂર્વે અનુભવેલા સુખોનું સ્મરણ, નિદાનકરણ = પરલોકના સુખની ઈચ્છા કરવી, માગણી કરવી.

સૂત્રાર્થ : જીવિત આશંસા, મરણ આશંસા, મિત્ર-અનુરાગ, સુખઅનુબંધ, અને નિદાનકરણ આ પાંચ સંલેખના વ્રતના અતિયારો છે.

ભાવાર્થ : ઈચ્છાઓને ટુંકાવી તપ દ્વારા શરીરને ઉતારવું અને સમાધિ આદિ ગુણો વડે કષાયોને ઉતારવા (પાતળા કરવા) તે સંલેખના. આવું વ્રત લીધા પછી અજ્ઞાન અને

મોહદશાના કારણે અનુપયોગ દશાએ નીચેના ભાવો મનમાં આવી જાય તો તે અતિચાર કહેવાય છે. તે પાંચ અતિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) જીવિત આશંસા : જીવવાની ઈચ્છા. પોતાની પ્રશંસા, પૂજા, માન, સન્માન ખૂબ થવાથી લાંબુ જીવવાની ઈચ્છા કરવી.
- (૨) મરણ આશંસા : દુઃખ આવે મૃત્યુની ઈચ્છા કરવી. જેમકે યશહાનિ, ધનહાનિ, પરિવારની પ્રતિકુળતા, માનસન્માનનો અભાવ, અપમાન વગેરે થવાથી મૃત્યુની ઈચ્છા રાખવી.
- (૩) મિત્રાનુરાગ : અનુરાગપૂર્વક મિત્રોનું સ્મરણ કરવું. ઉપલક્ષણથી પિતા-પુત્ર-પત્ની વગેરે સ્વજનો ઉપર મમતા કરવી.
- (૪) સુખાનુબંધ : પૂર્વે અનુભવેલા સુખોને યાદ કરવા.
- (૫) નિદાનકરણ : કરેલા તપ અને સંયમના ફળરૂપે પરલોકમાં હું સુખ સમૃદ્ધિ પામું. રાજા, ચક્રવર્તી, બળવાન, રૂપવાન બનું વગેરે સુખોની ઈચ્છા રાખવી.
ઉપરના પાંચ સંલેખના વ્રતના અતિચારો છે.

સૂત્ર (૭-૩૩) પ્રયોજન : દાનની વ્યાખ્યા આપે છે.

અનુગ્રહાર્થ સ્વસ્યાતિસર્ગો દાનમ્	૭-૩૩
અનુગ્રહાર્થ સ્વસ્યાતિસર્ગો દાનમ્	૭-૩૩
અનુગ્રહાર્થ સ્વસ્ય અતિસર્ગઃ દાનમ્	૭-૩૩

શબ્દાર્થ : અનુગ્રહાર્થ = સ્વ-પરના ઉપકાર માટે, સ્વસ્ય અતિસર્ગ = પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ, દાનમ્ = દાન આપવું.

સૂત્રાર્થ : સ્વ અને પરના ઉપકાર માટે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે દાન કહેવાય.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૭-૩૧ માં અતિથિ સંવિભાગવ્રતના અતિચારોમાં સાધુ સંતોને આહારનું દાન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે તેથી અહીં દાનની વ્યાખ્યા સમજાવે છે.

પોતાના અને પરના એમ બંનેના ઉપકાર માટે પોતાની માલિકીની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તેને દાન કહેવાય છે. અતિસર્ગ એટલે ત્યાગ કરવો. અહીં દાનની વ્યાખ્યામાં સ્વસ્ય શબ્દ છે એટલે જે પોતાની માલિકીની વસ્તુ હોય તેના ત્યાગને જ દાન કહેવાય છે.

અહીં ઉપકાર પણ સ્વનો અને પરનો એમ બન્નેનો પારમાર્થિકપણે (પ્રધાનપણે) અને આનુષંગિકપણે (ગૌણપણે) એમ બંને પ્રકારનો હોય છે.

પારમાર્થિક ઉપકાર : આપણા આત્માની અને પરના આત્માની ગુણવત્તા વધે, દોષ ઘટે અને તે દ્વારા કર્મબંધ ઘટતો જાય, કર્મનિર્જરા વધતી જાય અને પરંપરાએ ગુણસ્થાનકો ઉપર ચઢતા ચઢતા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે સ્વ અને પરનો પારમાર્થિક ઉપકાર કહેવાય છે.

આનુષંગિક ફળ : જેમ ખેતરમાં અનાજ ઉપાર્જનના આશયથી કરાતી ખેતીમાં ઘાસ અનાયાસે ઉગે જ છે. તે જ રીતે ગુણવત્તા, કર્મનિર્જરા અને મુક્તિ પ્રાપ્તિ આદિ ફળ મેળવવાના આશયથી કરાતી ધર્મક્રિયા દ્વારા પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી સાંસારિક સુખની સાનુકૂળતા એ આનુષંગિક ફળ છે.

હવે દાન આપવાથી મળતા સ્વ અને પરના પારમાર્થિક ઉપકાર અને આનુષંગિક ઉપકાર કેવી રીતે થાય છે. તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

દાનથી પારમાર્થિક ઉપકાર :

સાધુસંતોને આહારાદિનું દાન કરવાથી તેઓ સંયમ સુખે સુખે પાળી કર્મનિર્જરા અને મુક્તિફળ મેળવે તે પરનો પારમાર્થિક ઉપકાર.

દીન, દરિદ્ર અને દુઃખીને કરાયેલા દાનથી, તેમનું આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ઘટે, તેથી કર્મબંધ ઓછો થાય તે દીન દુઃખીનો પારમાર્થિક ઉપકાર.

દાન આપનારને ભક્તિનો ભાવ, દીન દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવાનો ભાવ, ધન ઉપરની મૂર્છા-મમતા ઓછી કરવાનો ભાવ અને સંતોષ, ઉદારતા આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિનો ભાવ તે સ્વનો પારમાર્થિક ઉપકાર.

આનુષંગિક સ્વ-પરનો ઉપકાર : (દાન દ્વારા)

સાધુ સંતો આવા પ્રકારનું આહાર અને ઉપકરણોનું દાન મળવાથી, તત્ત્વ ચિંતન, પ્રવચન ઉપદેશ અને ધર્મક્રિયાઓ કરવારૂપ મન, વચન અને કાયાના શુભ યોગો દ્વારા બંધાતા પુણ્યથી આ ભવમાં અને પર ભવમાં જે સંસારિક અનુકુળતાઓ પામે તે પરનો આનુષંગિક ઉપકાર.

દીન-દરિદ્રી લોકો દાન પામીને, આપનારાની પ્રશંસા-અનુમોદના કરવા દ્વારા જે પુણ્ય બાંધે અને તેના ઉદયથી જે સુખસંપત્તિ પામે તે દીન દુઃખી જીવોનો આનુષંગિક ઉપકાર.

દાન આપતી વખતે પરના દુઃખને ભાંગવા રૂપ મનના શુભ ભાવ, વચનથી કરાતું સત્કારપૂર્વકનું દાન અને કાયાથી દાનાદિની ક્રિયા, એ શુભયોગોથી બંધાતા પુણ્યજન્ય સુખ-સંપત્તિ, તે સ્વનો આનુષંગિક ઉપકાર.

આ રીતે સ્વ-પરના પારમાર્થિક અને આનુષંગિક ઉપકાર માટે પોતાની માલિકીની વસ્તુના ત્યાગને દાન કહેવાય છે.

સૂત્ર (૭-૩૪) પ્રયોજન : સૂત્રકાર દાનની તથા તેના ફળની વિશેષતા જણાવે છે.

વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાચ્ચ તદ્વિશેષઃ ૭-૩૪

વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાચ્ચ તદ્વિશેષઃ ૭-૩૪

વિધિ દ્રવ્ય દાતૃ પાત્ર વિશેષાત્ ચ તદ્ વિશેષઃ ૭-૩૪

શબ્દાર્થ : વિધિ = યોગ્યકાળે, બહુમાનપૂર્વક, દ્રવ્ય = ઉત્તમ વસ્તુ, દાતા = દાન આપનાર, પાત્ર = સર્વવિરતિધર કે દેશવિરતિધર, વિશેષાત્ = તરતમતાથી (આ શબ્દ ઉપરના ચારે સાથે જોડવો.)

સૂત્રાર્થ : વિધિ, દ્રવ્ય, દાતા અને દાન લેનાર પાત્રની વિશેષતાથી (તરતમતાથી) દાનના ફળમાં વિશેષતા આવે છે.

ભાવાર્થ : (૧) વિધિ (૨) દ્રવ્ય (૩) દાતા અને (૪) પાત્ર.

આ ચારની વિશેષતાથી દાનધર્મમાં અને તેના ફળમાં તરતમતા હોય છે.

(૧) વિધિ વિશેષતા : એટલે વિધિપૂર્વક દાન આપવું.

જેટલી વિધિ વધારે સચવાય તેટલો દાનધર્મ અને તેનું ઊંચું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલી વિધિ ઓછી સચવાય તેટલો દાનધર્મ અને તેનું ફળ ઓછું પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષેત્ર, કાળ, શ્રદ્ધા, સત્કાર, ક્રમ અને કલ્પનીય એમ છ પ્રકારની વિધિ છે.

- ક્ષેત્ર : જે ક્ષેત્રમાં જે ચીજ વધુ ઉપકારી હોય તે ક્ષેત્રમાં તે વસ્તુનું વધારે દાન કરવું.
- કાળ : જે કાળે જે વસ્તુ ઉપકારી (લાભદાયી) હોય તે કાળે તે વસ્તુનું વધારે દાન કરવું.
- શ્રદ્ધા : અતિ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવપૂર્વક દાન આપવું.
- સત્કાર : હૃદયમાં અતિશય પૂજ્યભાવ રાખીને દાન કરવું.
- ક્રમ : ચઢીયાતી વસ્તુનું પ્રથમ દાન કરવું. ત્યારપછી ક્રમશઃ સામાન્ય વસ્તુઓનું દાન કરવું.
- કલ્પનીય : દોષ રહિત શુદ્ધ આહારનું દાન કરવું.

(૨) દ્રવ્ય વિશેષતા : અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યોનું દાન કરવું જોઈએ.

(૩) દાતા વિશેષતા : દાતા પ્રસન્નચિત્ત, આદર, હર્ષ, અને શુભાશય એ ચાર ગુણોથી યુક્ત હોવો જોઈએ. દાતા વિષાદ, સંસારસુખની ઈચ્છા, માયા અને નિદાન એ ચાર દોષોથી રહિત હોવો જોઈએ.

- પ્રસન્ન ચિત્ત : સાધુ ઘેર પધારે ત્યારે હું પુણ્યશાળી છું તેથી તપસ્વીઓ મારા ઘેર પધારે છે એમ વિચારે અને પ્રસન્નતા અનુભવે.
- આદર : જ્યારે પણ મુનિ મહાત્મા પધારે ત્યારે પધારો...પધારો... એવી સતત આનંદની વૃદ્ધિ હોય. લાભ આપો કહેતા થાકતો ન હોય.

- હર્ષ : સાધુ કોઈ વસ્તુ માંગે ત્યારે હર્ષ પામે, વસ્તુનું દાન દેતાં પણ હર્ષ પામે, આપ્યા પછી પણ અનુમોદના કરે.
- શુભાશય : પોતાના આત્માનો સંસારથી નિસ્તાર કરવાના આશયથી દાન આપે અર્થાત્ કર્મ નિર્જરાની બુદ્ધિથી દાન આપે.

ચાર દોષોનો અભાવ હોવો જોઈએ.

- વિષાદનો અભાવ : આપ્યા પછી મેં ક્યાં આપી દીધું ? વધારે અપાઈ ગયું તેવો પશ્ચાત્તાપ ન કરે પણ વ્રતીના ઉપયોગમાં આવે એને પોતાનું ભાગ્ય માને.
- સંસાર સુખની ઈચ્છાનો અભાવ : દાન આપીને તેના ફળરૂપે કોઈપણ જાતના સંસાર સુખની ઈચ્છા ન રાખે.
- માયાનો અભાવ : દાન આપવામાં કોઈપણ જાતની માયા ન કરતાં સરળ ભાવથી દાન કરે.
- નિદાનનો અભાવ : દાનના ફળ રૂપે પરલોકમાં સ્વર્ગાદિ સુખની કોઈપણ અપેક્ષા ન રાખે.

(૪) પાત્ર વિશેષતા :

દાન લેનાર પાત્ર તીર્થંકર પરમાત્મા, ગણધરભગવંતો, સામાન્ય કેવળીભગવંતો, પૂર્વધરો તથા સંસારના ત્યાગી મહાવ્રતધારી, સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવા મુનિમહાત્માઓ તે સર્વે સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર અથવા સુપાત્ર ગણાય.

મિથ્યાત્વી અને દીન દરિદ્રી જીવો અનુકંપ્ય (અનુકંપાનું પાત્ર) કહેવાય.

આ પ્રમાણે દાન લેનાર પાત્ર જેટલું ઉચું તેટલું દાન આપનારનું મન વધુને વધુ ભાવોલ્લાસવાળું બને માટે તે દાન ધર્મ ઉત્તમ ગણાય છે.

સાતમા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આશ્રવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ દર્શાવ્યા હતા. સાતવેદનીયકર્મના આશ્રવમાં પ્રતીનું કથન છે. પ્રતી સાધુ અને શ્રાવક બંને હોય છે. સાતમા અધ્યાયમાં પ્રતના અતિયારો આશ્રવરૂપ છે. તે જણાવી પ્રતના અતિયારોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે પ્રતોનું પણ જ્ઞાન આ અધ્યાયમાં કરાવ્યું છે.

જીવની ચારે ગતિના પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ સાત તત્ત્વોમાં આશ્રવતત્ત્વ છે. પછીની કાર્યવાહી બંધ તત્ત્વ સંભાળે છે. આશ્રવ આમ તો બંધરૂપ જ છે, છતાં જેમ ઘરનાં મહેમાનનું આવવું અને આવ્યા પછી રહેવું, તેના જેવી આ રચના છે.

આશ્રવથી અટકવું એટલે પાપથી અટકવું. પાપથી અટકવા માટે પ્રતો સાધન છે. વાસ્તવમાં રાગ-દ્વેષરૂપ કષાય એ બંધનું કારણ છે. કષાય એ આશ્રવનો જ પ્રકાર છે. ગ્રંથકારે સરળ ઉપાય તરીકે પ્રતાદિનું પાપથી અટકવાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

રાગ-દ્વેષ એ કર્મની મુખ્યપણે ગ્રંથી છે અને પાંચ આશ્રવ વડે તે પોષાય છે. અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ શત્રુ છે અને આશ્રવો શસ્ત્ર છે. શસ્ત્ર છીનવાઈ જતાં શત્રુ નરમ પડે છે, તેમ આશ્રવ અટકી જવાથી રાગ-દ્વેષ સ્વયં નરમ પડે છે. પ્રત વગેરેથી સાધક આત્મા સંયમમાં આવે છે. કંઈક જાગૃત રહે છે. પાપથી અટકે ત્યારે તેની આત્મ વિચારણા પ્રબળ બને છે.

શ્રાવક અણુપ્રતધારી છે, સાધુ મહાપ્રતધારી છે. બંનેએ પ્રત વગેરેનું પાલન અતિયાર રહિતપણે કરવાનું છે. તેમાં પણ મહાપ્રતધારીને શુદ્ધ પાલન માટે વિશિષ્ટ પ્રકારે ભાવનાનું બળ વધારવાનું છે.

અણુપ્રતધારીને પ્રત ધારણ કર્યા પછી તેમાં દોષ લાગે તો પ્રત દ્વારા જે કર્મ ઘટવા જોઈએ, તેને બદલે કર્મોની વૃદ્ધિ થઈ જાય, તે ન થાય તે માટે પ્રત ગ્રહણ અને પાલનમાં વિશેષ જાગૃતિ માટે અતિયાર દ્વારા દોષો દર્શાવાય છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અલ્પકાલિન છતાં શુદ્ધ હોવાથી ત્યાં અતિયારનો દોષ સંભવતો નથી. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ જીવના શુદ્ધ પરિણામરૂપે છે. તે અત્યંત નિર્મળ અવસ્થાવાળું હોવાથી તેમાં અતિયારનો દોષ સંભવતો નથી. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અતિયારના દોષ સહિત છે. તે અવિરત, દેશવિરતિઘર શ્રાવકને અને સર્વવિરતિઘર મુનિને પણ હોય છે. કારણ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મોહનીયકર્મ પડ્યું છે, અને ઉદયમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયનું નિમિત્ત રહે છે. અંશે દોષ લાગે છે, ત્યારે સમ્યક્ત્વ મલિન થાય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ ચાલ્યું જતું નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અશુભભાવનું વિશેષપણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાતમા અધ્યાયમાં પાપથી અટકવારૂપ અતિચારને ટાળવારૂપ અને મહાવ્રતની ભાવનાઓ દ્વારા મહદ્ અંશે શુભ ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જો કે અશુભ આશ્રવનું ફળ અધોગતિ છે. તેમ શુભ આશ્રવનું ફળ સ્વર્ગ સુધીનું છે, જ્યારે સંવર નિર્જરારૂપ આરાધના શુભભાવ હોવા છતાં કર્મ ક્ષયનું સાધન હોવાથી તે ધર્મરૂપ છે.

સાધક જ્યારે સ્વરૂપમાં સ્થિર નથી રહેતો ત્યારે ભક્તિ, સ્વાધ્યાય, આવશ્યક ક્રિયા દ્વારા રાગાદિ કષાયોને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં શુદ્ધ ભાવમાં ન ટકાય ત્યારે શુભભાવમાં ટકે છે. અને અશુભભાવ ટાળે છે.

વ્રતીને નિઃશલ્યો વ્રતી કહ્યું છે. શલ્ય એટલે દોષ, મુખ્ય દોષ મિથ્યાત્વનો છે. મિથ્યાત્વ ટળતા જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. પછી વ્રતાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે અનુક્રમે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ છે. છતાં કષાય રહિતપણું શુદ્ધ ચારિત્ર છે.

અવ્રત પાપબંધનું કારણ છે, વ્રત પુણ્યબંધનું કારણ છે. રાગ-દ્વેષ રહિત નિષ્કષાય ભાવ તે નિર્જરાનું કારણ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ હોય કે મિથ્યાદષ્ટિ હોય જ્યાં રાગાદિ છે ત્યાં બંધ છે.

આશ્રવમાં પ્રથમ હિંસાદિ પાપને આશ્રવના કારણ ન બતાવતા મિથ્યાત્વ આદિ બતાવ્યા છે. કારણ કે મિથ્યાત્વ દોષ ટળતાં જીવમાં પાપપ્રવૃત્તિ ઘટે છે. અને દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકે તો વ્રતાદિ જેવા સંયમમાં જીવ સહજપણે ટકે છે. પરવસ્તુના ત્યાગરૂપ સંયમ એ વ્યવહાર કથન છે. પરંતુ પરપદાર્થનો રાગ છૂટી જવો તે સાચો સંયમ છે. ધન-સ્ત્રી દેહ પ્રત્યેનો રાગભાવ છૂટવો તે સંયમ છે.

રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન તો કર્મબંધ થવાના દોષત્રય છે, જ્યારે રત્નત્રય દોષ મુક્તિનું સાધન છે. જો કે કર્મ જડ છે, પરંતુ આત્મપ્રદેશોના સંયોગમાં આવીને, પોતે પોતાનામાં પરિણમન કરે છે. છતાં આત્મામાં વેદકઅનુભવ નામનો ગુણ હોવાથી, કર્મના પરિણમનનો અનુભવ પોતે કરે છે.

કાર્મણવર્ગણા સૂક્ષ્મ છે, તેથી ચક્ષુથી દેખાતી નથી. પરંતુ અનુભવગમ્ય છે. જેમ કે, જ્ઞાનસ્વરૂપનું અપ્રગટ રહેવું, અસાતાનો અનુભવ કરવો, રાગાદિથી મુંઝાવું તે મોહનીયનો અનુભવ થવો, આમ કર્મોનો ઉદય અનુભવમાં આવે છે.

અજ્ઞાન વશ જીવ પ્રાપ્ત સંયોગોમાં રાગ-દ્વેષ કરે છે. આ દોષત્રય મહા ભૂંડા છે, તેની સામે રત્નત્રયને પ્રગટ કરે, તો તે દોષત્રય તમને છોડી દેશે. આવા મહાન કર્તવ્યનો આ યોગ મળ્યો છે. તે દ્વારા કાર્યસિદ્ધિ કરીને અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરીએ.

પ્રશ્નપત્રો

અધ્યાય-૭

TEST-1

● **True / False ? OR Fill in the blank.**

- (૧) ..... હિંસાના પાપથી અટકવું તે અહિંસા વિરમણવ્રત કહેવાય.
- (૨) ..... મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુવ્રતમાં ૬.૨૫% જેટલું અહિંસાનું પાલન થાય છે.
- (૩) હિંસાની વ્યાખ્યા લખો.
.....
- (૪) ..... પાંચે અણુવ્રતો એક સાથે લેવા પડે.
- (૫) અસત્યની વ્યાખ્યા લખો.
.....
- (૬) ..... અણુવ્રતો ૧૨ છે.
- (૭) ચોરી (સ્તેય) ની વ્યાખ્યા લખો. (ત્રણ અથવા બે શબ્દોમાં)
.....
- (૮) કુલ પ્રાણ ૧૦ છે તે નીચે પ્રમાણે :
પાંચ ઈન્દ્રિયો, મનોબળ, વચનબળ, કાયબળ, ... અને આયુષ્ય.
- (૯) અબ્રહ્મની વ્યાખ્યા લખો. ....
- (૧૦) પરિવ્રહની વ્યાખ્યા લખો. ....
- (૧૧) વ્રતીની વ્યાખ્યા લખો. ....
- (૧૨) ..... અગારી વ્રતીને પાંચ મહાવ્રતો હોય છે.

(૧૩) વસ્તુના માલિકની રજા વિના વસ્તુ લે તો ..... અદત્તનો દોષ લાગે.

(૧૪) હિંસા-અનૃત-સ્તેય-અબ્રહ્મ-પરિગ્રહેભ્યઃ ..... વ્રતમ્.

(૧૫) ..... અનૃત ચોરીથી અટકવું એટલે અદત્તાદાન વિરમણ.

(૧૬) કોઈનું મન દુભાવવું એ કૃત્ય ..... વ્રતમાં આવે.

(૧૭) ભિખારી ..... (સપરિગ્રહી/અપરિગ્રહી) છે. (Pick one)

(૧૮) (૧૯) (૨૦)

સાયો વ્રતી ત્રણ પ્રકારના શલ્ય વિનાનો હોય તે શલ્યોના નામ છે (૧૮) .....

(૧૯) ..... (૨૦) .....

અધ્યાય-૭

TEST-2

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.

- (૧) ..... અગારી વ્રતીને વધુમાં વધુ પાંચ મહાવ્રતો ઉપરાંત ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો પણ હોય છે.
- (૨) ..... દશે દિશાઓનું પરિમાણ નક્કી કરી તેની બહારના દરેક કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ લેવી તે દેસાવગાસિક વ્રત કહેવાય છે.
- (૩) ..... શ્રાવકના વ્રતો કુલ ૧૨ છે.
- (૪) ..... ઘેર રહિને ૧૦ સામાયિક કરવા તે દેસાવગાસિક વ્રત કહેવાય છે.
- (૫) ..... શિક્ષાવ્રતના પાલનથી શ્રાવક ધર્મની શિક્ષા મળે છે.
- (૬) ..... દ્રવ્ય હિંસા ૧૩મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
- (૭) ..... શ્રાવકને એકાસણાનું તપ હોય અને મુનિને જે વહોરાવે તે જ દ્રવ્યોથી એકાસણું કરે તે અતિથિસંવિભાગ વ્રતમાં આવે.
- (૮) ..... સૃષ્ટિ વિરુદ્ધના કામસેવનને અનંગક્રીડા કહેવાય છે.

- (૯) ..... કોઈપણ વ્રતના અતિચાર જો જાણી જોઈને સેવવામાં આવે તો વ્રતભંગ થયો કહેવાય.
- (૧૦) ..... મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુવ્રતમાં ૬.૨૫% જેટલું અહિંસાનું પાલન થાય છે.
- (૧૧) ..... તીર્થંકર ભગવંત તેમની પ્રથમ દેશનામાં પહેલાં સર્વવિરતિનો ઉપદેશ આપે.
- (૧૨) ..... ઘણી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો તે પરિગ્રહ કહેવાય છે.
- (૧૩) ..... અણુવ્રતોમાં પાપની અનુમોદનાનો ત્યાગ થતો નથી.
- (૧૪) ..... સંવેગ અને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ માટે સંસાર અને કાયાનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ.
- (૧૫) ..... કોઈપણ વ્રતના અતિચારો પરોક્ષ રીતે આશ્રવ કહેવાય છે.
- (૧૬) ..... અગારી વ્રતી વધુમાં વધુ ૧૨મા દેવલોકમાં જાય.
- (૧૭) ..... દાન લેનાર પાત્ર મહાવ્રતધારી મુનિ મહાત્મા હોય તો તે સુપાત્ર કહેવાય.
- (૧૮) ..... ધારેલા પ્રમાણથી વધુ જઈએ તો પણ જો કેટલું પ્રમાણ ધાર્યું તે યાદ ન રહે તો અતિચાર લાગે.
- (૧૯) ..... કોઈપણ પ્રકારની કામ ચેષ્ટા એ મૈથુન છે.
- (૨૦) ..... ચોરને ચોરી કરવાના કામમાં ઉત્તેજન આપવું તેને સ્તેનપ્રયોગ કહેવાય છે.

અધ્યાય-૭

EXAM

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... વ્રતના અતિચારો પરોક્ષ રીતે આશ્રવો જ છે.

- (૨) ..... પૂર્વકીડા સ્મરણ વર્જન એ પરિગ્રહ વિરમણ વ્રતની પાંચ ભાવનામાં આવે.
- (૩) ..... શાસ્ત્રાનુસારે લાવેલા ભોજનનો ઉપયોગ ગુરુની આજ્ઞા લીધા વિના કરીએ તો સ્વામીઅદત્તનો દોષ લાગે.
- (૪) ..... ભયના સાત પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.
- (૫) ..... ઈર્ષ્યાસિમિતિ એ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રતની પાંચ ભાવનામાં આવે.
- (૬) ..... તીર્થંકર ભગવંત તેમની પ્રથમ દેશનામાં પહેલા દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપે પછી સર્વવિરતિનો ઉપદેશ આપો.
- (૭) ..... અણુવ્રતધારી શ્રાવકની જ ચતુર્વિધસંઘમાં ગણતરી થાય છે.
- (૮) ..... અણુવ્રતો બાર (૧૨) છે.
- (૯) ..... દુઃખથી પિડીત (ઘેરાયેલા) જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થ (ઉપેક્ષા) ભાવ રાખવો જોઈએ.
- (૧૦) ..... સ્તેનપ્રયોગ એટલે ચોરને ચોરી કરવાના કામમાં પ્રેરણા કરવી.
- (૧૧) ..... ભાવ કરૂણાને યોગ્ય જીવોને અન્ન, ઔષધ વગેરે આપીને તેમના દુઃખ દૂર કરવા.
- (૧૨) ..... પરના પ્રાણોનો વિયોગ થાય તે ભાવહિંસા કહેવાય.
- (૧૩) ..... પ્રમાદના ૯ ભેદ છે.
- (૧૪) ..... અણગારવ્રતીને છ કોટી પચ્ચખાણ હોય છે.
- (૧૫) ..... પૌષધોપવાસ વ્રત સાધુ પણ કરી શકે.
- (૧૬) ..... વિચિકિત્સા એટલે ધર્મના ફળનો સંદેહ રાખવો.
- (૧૭) ..... પાંચ અણુવ્રતોને જે પુષ્ટ કરે તે શિક્ષાવ્રત કહેવાય.
- (૧૮) ..... પરવિવાહકરણ એટલે પારકા (અન્ય)ના ઘેર વિવાહ કરવો.
- (૧૯) ..... સામાયિકમાં ઝોકા ખાવા એ કાયદુષ્ટ્રણિધાન દોષ કહેવાય.

- (૨૦) ..... સામાયિકમાં વચન દુષ્પ્રણિધાનના બાર (૧૨) દોષો છે.
- (૨૧) ..... પાંચ અણુવ્રત અને ત્રણ ગુણવ્રત એમ આઠ વ્રતોમાં રાખેલી છુટછાટ ટૂંકાવવી તેને દેશાવગાસિક વ્રત કહેવાય છે.
- (૨૨) ..... દ્રવ્ય હિંસા લૌકિક છે જ્યારે ભાવ હિંસા લોકોત્તર છે.
- (૨૩) ..... વસ્તુ વ્રત્યે આસક્તિ ન હોય તો વસ્તુનો સ્વીકાર પરિગ્રહ બનતો નથી.
- (૨૪) ..... વ્રતીના અગારી અને અણગાર એમ બે ભેદ છે.
- (૨૫) ..... સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચારો છે.
- (૨૬) ..... પાંચ મહાવ્રતો દીક્ષાર્થીએ એક સાથે લેવા પડે.
- (૨૭) ..... અણગાર વ્રતીને ૯ કોટી પચ્ચખાણ હોય છે.
- (૨૮) ..... શ્રાવકને ત્રસ અને સ્થાવર બંને પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ છે.
- (૨૯) ..... કન્યા-અલીક એટલે સગપણ વગેરે પ્રસંગોમાં કન્યાના વિષયમાં અસત્ય બોલવું.
- (૩૦) ..... વ્યવહારહિંસાને દ્રવ્યહિંસા અને નિશ્ચયહિંસાને ભાવહિંસા કહેવાય છે.
- (૩૧) ..... અતિભારારોપણ એ પહેલા અણુવ્રતનો અતિચાર છે.
- (૩૨) ..... અનંગકીડા એ મૈથુન વિરમણ વ્રતનો અતિચાર છે.
- (૩૩) ..... પુદ્ગલપ્રક્ષેપ એ દિગ્વિરતિ વ્રતનો અતિચાર છે.
- (૩૪) ..... દાડમ, લીંબુ, કેરી એ સચિત્ત આહાર કહેવાય છે.
- (૩૫) ..... દસ સામાયિક અથવા બે પ્રતિક્ષણ અને આઠ સામાયિક કરવા તે દેસાવગાસિક વ્રત કહેવાય છે.
- (૩૬) ..... પ્રયોજન વિના મોહ માત્રથી જે પાપ સેવન કરાય તે અનર્થદંડ કહેવાય છે.

- (૩૭) ..... ઈત્વરપરિગૃહીતાગમન એટલે થોડા સમય માટે સ્વીકારેલી સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું.
- (૩૮) ..... વારંવાર ભોગવી શકાય કે શરીરની બહાર ભોગવી શકાય તેવી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો તે ઉપભોગ કહેવાય છે.
- (૩૯) ..... અણુવ્રતને સ્થૂલવ્રત પણ કહેવાય છે.
- (૪૦) ..... હંમેશા તીર્થંકરની આજ્ઞા પ્રમાણે નિર્દોષ આહાર પાણી ગ્રહણ કરવા જોઈએ.
- (૪૧) ..... સ્વામી અદત્ત એટલે જીવની રજા લઈને વસ્તુ ગ્રહણ કરવી.
- (૪૨) ..... અગારી વ્રતીને હિંસાદિ પાંચે પાપોમાં અનુમોદનાનો ત્યાગ ન હોય.
- (૪૩) ..... સુપાત્રદાન એટલે સર્વવિરતિધર સાધુ અને દેશવિરતિધર શ્રાવકને અપાતું દાન.
- (૪૪) ..... ટકાવારીની દૃષ્ટિએ ૧૦૦ ટકાના મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુવ્રતનું પાલન ૧૦ ટકા હોય છે.
- (૪૫) ..... મેં દશે દિશામાં ૫૦,૦૦૦ માઈલ સુધી મુસાફરી કરવાનો નિયમ લીધો હોય તો વધુમાં વધુ હું પાંચ વાર અમેરિકાથી ભારત જઈ શકું.
- (૪૬) ..... ઉપભોગ-પરિભોગ પરિમાણ વ્રત શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે.
- (૪૭) ..... પાંચ મહાવ્રતોમાં અપરિગ્રહ મુખ્ય વ્રત છે.
- (૪૮) ..... અંધ પુરુષને આંધળો કહીને બોલાવવો તે સત્ય વચન કહેવાય.
- (૪૯) ..... શીલવ્રત એટલે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત.
- (૫૦) ..... અગારી વ્રતી વધુમાં વધુ દસમા (૧૦) દેવલોકમાં જાય.

અધ્યાય-૮

સૂત્ર (૮-૧) પ્રયોજન : સૂત્રકાર કર્મબંધના કારણો જણાવે છે.

મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા બન્ધહેતવઃ ૮-૧

મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા બન્ધહેતવઃ ૮-૧

મિથ્યાદર્શન-અવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગાઃ બન્ધહેતવઃ ૮-૧

શબ્દાર્થ : મિથ્યાદર્શન = તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા, અવિરતિ = ભોગોનો ત્યાગ ન કરવો, પ્રમાદ = ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં ઉત્સાહનો અભાવ, કષાય = ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, યોગ = મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ.

સૂત્રાર્થ : મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ (એ પાંચ) કર્મબંધના કારણો છે.

ભાવાર્થ : (૧) મિથ્યાદર્શન : મિથ્યાદર્શન એટલે ઉલટી શ્રદ્ધા, ઊંધી શ્રદ્ધા. તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવું. સંસાર અને સંસારી ભાવોને ઉપાદેય (સ્વીકારવા લાયક) માનવા. મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનોને હેય (છોડવા લાયક) માનવા.

જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેમાં મન ફાવે તેમ આડા અવળી કલ્પના કરવી તે મિથ્યાદર્શન. સરળ ભાષામાં કહીએ તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા અને અરૂચિ તે મિથ્યાદર્શન. તેના જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ભેદો શાસ્ત્રોમાં આવે છે. કર્મગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે.

મિથ્યાદર્શનના પાંચ ભેદો :

(૧) આભિગ્રહિક (૨) અનાભિગ્રહિક (૩) આભિનિવેશિક (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાભોગિક

(૧) આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ : અભિગ્રહ એટલે આગ્રહ. વિપરીત સમજણથી બૌદ્ધ આદિ કોઈ એક દર્શન ઉપર આ જ સત્ય છે એવો આગ્રહ અને સર્વજ્ઞ ભગવંતે

કહેલા ધર્મ તેમજ મોક્ષના સ્વરૂપ તરફ અશ્રદ્ધા. આમાં વિપરીત સમજણ તથા અભિગ્રહ (પકડ) મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ભવ્ય અને અભવ્ય બંને જીવને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોઈ શકે છે.

(૨) અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ : અનાભિગ્રહિક એટલે અભિગ્રહની પકડથી રહિત. કોઈ આગ્રહ નથી. જે સોનું છે તેને સોનું જ માનવું જોઈએ અને જે માટી હોય તેને માટી જ માનવી જોઈએ. તે રીતે સત્યસ્વરૂપને સત્ય અને અસત્ય સ્વરૂપને અસત્ય માનવાનો આગ્રહ જે ન રાખે તેમજ યથાર્થ સમજણના અભાવે “સર્વ દર્શનો સાચા છે”, “સર્વ ધર્મો સરખા છે” એમ સામાન્ય બુદ્ધિથી વિચારે તે અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ. અભવ્ય જીવને આ મિથ્યાત્વ ન હોય.

(૩) આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ : અભિનિવેશ એટલે કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ, ખોટી પકડ. તત્ત્વોને બરાબર જાણે પરંતુ અહંકાર, મોહ અથવા લજ્જા (શરમ) ઈત્યાદિ કારણોને લીધે બોલાયેલી અથવા પોતે સ્વીકારેલી માન્યતા ખોટી છે એમ જાણવા છતાં પકડી રાખે. અસત્ય સિદ્ધાંત વિષે પકડ અહંકારના કારણે છે. આ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ સમ્યક્ત્વથી વમી ગયેલા જીવને હોય છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જમાઈ જમાલીનો કદાગ્રહ જાણીતો છે.

(૪) સાંશયિક મિથ્યાત્વ : પરમાત્માએ કહેલા જીવાદિ તત્ત્વો સત્ય હશે કે નહિ તેવી શંકા રાખવી તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. તેમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મા ઉપર અશ્રદ્ધા મુખ્ય કારણ છે.

(૫) અનાભોગિક મિથ્યાત્વ : અનાભોગ એટલે અજ્ઞાનતા. અજ્ઞાનતાના કારણે તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે વિપરીત શ્રદ્ધા તે અનાભોગિક મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને તથા કોઈ એક વિષયમાં વિપરીત શ્રદ્ધા ધરાવનાર આત્માને હોય છે. અનાભોગના કારણે વિપરીત શ્રદ્ધા ધરાવનારને જો કોઈ સમજાવે તો તે પોતાની ભૂલ સુધારી લે છે કારણ કે તેને કોઈ આગ્રહ (પકડ) હોતી નથી.

અહીં અશ્રદ્ધાના બે અર્થ છે : (૧) વિપરીત શ્રદ્ધા અને (૨) સાચા તત્ત્વની શ્રદ્ધાનો અભાવ. પ્રથમના ત્રણ મિથ્યાત્વમાં વિપરીત શ્રદ્ધા છે. ચોથામાં મિશ્રભાવ છે એટલે કે શ્રદ્ધાનો બિલકુલ અભાવ નથી તેમ પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ નથી પાંચમા અનાભોગિક મિથ્યાત્વમાં એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને શ્રદ્ધાના અભાવરૂપ મિથ્યાત્વ છે.

શંકા : અભિગ્રહ અને અભિનિવેશ બંનેના અર્થ ‘પકડ’ છે તો બંને જુદા કેમ કહ્યા?

સમાધાન : વાત સાચી છે. બંનેનો અર્થ પકડ છે પરંતુ બંનેની પકડમાં ફેર છે. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વમાં વિપરીત સમજણથી પકડ છે. જ્યારે અભિનિવેશિકમાં અંદરથી સત્ય હકીકતને સમજવા છતાં “હું કહું એ જ સાચુ” એવો કદાગ્રહ રાખી પોતાની અસત્ય માન્યતા ઉપર પકડ રાખે છે. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ જૈનદર્શન સિવાય કોઈ એક દર્શનના આગ્રહવાળાને હોય છે. જ્યારે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ જૈનદર્શન પામેલાને હોય છે.

શંકા : અભવ્ય જીવોને અનાભિગ્રહિક, સાંશયિક અને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ કેમ ન હોય ?

સમાધાન : અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વવાળો જીવ જેમ પોતે માનેલા તત્ત્વોના અર્થને સાચા માને તેમ બીજાઓએ માનેલા તત્ત્વોના અર્થને પણ સાચા માને. આવા જીવોને કોઈ તક મળી જાય અને તત્ત્વ સમજવાનું મન થઈ જાય તો તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બધા દર્શનો સારા લાગ્યા એટલે એ જીવને મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાયને માનનારું દર્શન પણ સારું લાગે. અભવ્ય તો મોક્ષને માનતો નથી. એટલે અભવ્ય જીવમાં અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોય નહીં. સાંશયિક મિથ્યાત્વ પણ અભવ્યમાં સંભવતું નથી. કારણ કે ભગવાનના વચનની પ્રમાણિકતાના વિષયમાં સંશય હોવા છતાં પણ તે ખોટું જ છે. એવો નિર્ણય સાંશયિક મિથ્યાત્વવાળાને હોતો નથી. જ્યારે અભવ્યને તો મોક્ષ વિષે શંકા પણ થાય નહીં.

આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ અભવ્યને સંભવે જ નહિ કેમ કે અભવ્ય જીવ કદી પણ સમ્યક્ત્વ પામે નહિ. જે જીવો સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી પણ ભગવાને કહેલા અર્થથી ઉલ્ટા અર્થના આગ્રહી બની જાય છે તેમના મિથ્યાત્વને જ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ કહેવાય છે.

શંકા : સાંશયિક મિથ્યાત્વ અને શંકા અતિયાર એ બેમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન : સર્વજ્ઞે કહેલા જીવાદિ તત્ત્વો (જિન-વાણી) સત્ય હશે કે નહિ ? એવી શંકા એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. સાંશયિક મિથ્યાત્વવાળો જીવ પહેલા ગુણસ્થાને હોય છે. આગમમાં જણાવેલા પદાર્થો, મંદમતિથી ન સમજી શકવાથી વીતરાગ પરમાત્મા

પ્રત્યે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનતાના કારણે અમુક વસ્તુ અમુક સ્વરૂપે હશે કે નહિ તેવી શંકા કરવી. તે શંકા અતિચાર કહેવાય છે. શંકા અતિચાર યુક્ત જીવ યોથા ગુણસ્થાને હોય છે.

ટૂંકમાં સાંશયિક મિથ્યાત્વમાં જિનવચનની પ્રમાણિકતામાં શંકા છે અને શંકા અતિચારમાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા પદાર્થો અંગે શંકા છે.

મિથ્યાત્વના ભેદ

આભિગ્રહિક	અનાભિગ્રહિક	આભિનિવેશિક	સાંશયિક	અનાભોગિક
વિપરીત સમજણના કારણે અન્ય દર્શન ઉપર શ્રદ્ધાનો આગ્રહ રાખે.	યોગ્ય સમજણનો અભાવ હોવાથી સર્વ દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખે. કોઈ દર્શનનો આગ્રહ ન રાખે.	અહંકારના કારણે અસત્યને અસત્ય સમજવા છતાં પોતે સ્વીકારેલી માન્યતાને પકડી રાખે. કદાગ્રહ વાળી બુદ્ધિ.	વીતરાગની વાણી ઉપર શંકા કરે	અજ્ઞાનતાના કારણે શ્રદ્ધા નથી ખોટો આગ્રહ પણ નથી. કોઈ સત્ય સમજાવે તો સમજી જાય. સરળતા છે.

(૨) અવિરતિ : હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી મન-વચન-કાયાના યોગ પૂર્વક કરવા-કરાવવા કે અનુમોદના થકી અટકવું તે વિરતિ અને તેથી વિપરીત તે અવિરતિ.

ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગનો અભાવ અથવા પરચખાણ પૂર્વક પાપથી વિરમવાની (અટકવાની) વૃત્તિનો અભાવ તેને અવિરતિ કહેવાય છે. છ કાયની હિંસા તથા બાહ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન એમ છ ઈન્દ્રિયોનો અસંયમ, કુલ મળીને અવિરતિના ૧૨ ભેદ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

(૩) પ્રમાદ : આળસ, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં ઉત્સાહનો અભાવ, ભૂલી જવું, રાગ-દ્વેષવાળી કથાઓનો રસ, આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન વગેરે પ્રમાદ કહેવાય છે. શાસ્ત્રોમાં (૧) મઘ (માદક આહાર, મદિરાપાન), (૨) પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપભોગ, (૩) ચાર કષાયો, (૪) નિદ્રા અને (૫) ચાર વિકથા (સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, દેશકથા, રાજકથા) એમ પાંચ પ્રકારનો પ્રમાદ કહ્યો છે. તેનાથી પણ કર્મ બંધાય છે.

કોઈ પરંપરામાં પ્રમાદના આઠ ભેદો પણ કહ્યા છે. (૧) અજ્ઞાન (૨) સંશય (૩) મિથ્યાજ્ઞાન (૪) રાગ (૫) દ્વેષ (૬) મતિભ્રંશ (ભૂલી જવું) (૭) ધર્મકાર્યમાં અનાદર અને (૮) યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન (અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ) એમ આઠ પ્રકારનો પણ પ્રમાદ કહ્યો છે.

અહીં પાંચ અને આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો કષાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે જ કર્મગ્રંથમાં પ્રમાદને જુદો બંધ હેતુ ગણાવ્યો નથી છતાંપણ પાંચ પ્રકારના પ્રમાદમાં કષાય નામનો ત્રીજો બંધહેતુ જ પ્રધાન છે.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણેનો કષાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે જ કર્મપ્રકૃતિ (કમ્મપયડિ) વગેરે ગ્રંથોમાં કષાય અને યોગ એમ બે જ બંધહેતુ કહ્યા છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ આ ત્રણ બંધહેતુ કાર્ય છે અને કષાય એ કારણ છે. એમ કાર્ય-કારણ સમજાવવા કષાયનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મિથ્યાત્વ એ અનંતાનુબંધી કષાયનું કાર્ય છે. અવિરતિ તે અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનું કાર્ય છે. અને પ્રમાદ તે સંજવલન કષાયનું કાર્ય છે.

અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો ક્ષયોપશમ થતાં અવિરતિ દૂર થાય છે. સંજવલન કષાયોનો ક્ષયોપશમ થતાં પ્રમાદ દૂર થાય છે.

(૪) કષાય : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ચાર કષાયો છે.

(૫) યોગ : મન, વચન અને કાયાની શુભ-અશુભ પ્રવૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારે યોગ છે.

શંકા : છઠ્ઠા અધ્યાયના બીજા અને છઠ્ઠા સૂત્રોમાં આશ્રવનાં કારણો કહ્યાં છે. સામાન્યપણે યોગ અને વિશેષપણે ઈન્દ્રિય, અપ્રત, કષાય અને ક્રિયાને આશ્રવનાં કારણો કહ્યા છે. અહીં બંધના કારણો મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ કહ્યા છે. તો જે આશ્રવનાં કારણો છે તે જ બંધનાં કારણો અને જે બંધનાં કારણો છે તે જ આશ્રવનાં કારણો થઈ જાય છે તો આ બન્ને જુદા કહેવાનું કારણ શું ?

સમાધાન : સામાન્યથી આશ્રવ અને બંધ (કર્મોનું આવવું અને આત્મા સાથે જોડાવું) આ બંને તત્ત્વો તે કંઈ અત્યંત ભિન્ન નથી પરંતુ કંઈક એકરૂપ પણ છે. એટલે કારણો એકરૂપ ગણીએ તો કંઈ દોષ નથી. છતાં વિશેષ વિચારીએ તો આશ્રવ અને

બંધ બંને તત્ત્વો શાસ્ત્રોમાં ભિન્ન કહ્યાં છે. માટે બંનેના કારણો ભિન્ન ગણાવ્યાં છે જ્યાં જ્યાં કાર્યભેદ હોય ત્યાં ત્યાં કારણભેદ હોવો જોઈએ એ ન્યાયથી ભિન્ન ગણાવ્યાં છે.

આશ્રવ અને બંધમાં, બંધ વધારે દુઃખદાયી છે. તેનો નાશ કરવો અતિ આવશ્યક છે. તેથી તેના કારણો પણ ક્રમસર નાશ થઈ શકે તે માટે ક્રમસર કહ્યા છે. મિથ્યાત્વ પહેલા ગુણઠાણા સુધી, અવિરતિ ચાર ગુણઠાણા સુધી, પ્રમાદ છ ગુણઠાણા સુધી, કષાય દસ ગુણઠાણા સુધી અને યોગ તેર ગુણઠાણા સુધી હોય છે, જેમ જેમ આ હેતુઓનો અભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ સાધકની વિકાસયાત્રા ક્રમશઃ ઉપર ને ઉપર થતી જાય છે.

સૂત્ર (૮-૨) પ્રયોજન : બંધ કોનો થાય ? કઈ રીતે થાય ? વગેરે વિષય જણાવે છે.

સકષાયત્ત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્તે ૮-૨
 સકષાયત્ત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદત્તે ૮-૨
 સકષાયત્ત્વાત્ જીવઃ કર્મણઃ યોગ્યાન્ પુદ્ગલાન્ આદત્તે ૮-૨

શબ્દાર્થ : સકષાયત્ત્વાત્ = કષાય સહિત, જીવ = જીવાત્મા, કર્મણઃ = 'જે કરાય તે કર્મ', યોગ્યાન્ = યોગ્ય, પુદ્ગલાન્ = પુદ્ગલોને, આદત્તે = ગ્રહણ કરે છે.

સૂત્રાર્થ : જીવ કષાયયુક્ત હોવાથી કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ : આશ્રવ તત્ત્વમાં સૂત્ર ૬-૨ અને ૬-૬ માં અને બંધતત્ત્વમાં સૂત્ર ૭-૧ માં કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે. પરંતુ તે સર્વેમાં કષાય જ મુખ્ય કારણ છે. તેથી આ સૂત્રમાં કષાયનો ઉલ્લેખ કરીને સૂત્રકાર જણાવે છે કે આ જીવ કષાયવાળો છે તેના કારણે કર્મબંધને યોગ્ય એવા કર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને તે પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે રૂપાંતર કરે છે.

સૂત્ર (૮-૩) પ્રયોજન : આ રીતે કર્મવર્ગણાના ગ્રહણને જ બંધ કહે છે.

સ બન્ધઃ ૮-૩

સ બન્ધઃ ૮-૩

સ બન્ધઃ ૮-૩

શબ્દાર્થ : સ = તે, (જીવ વડે કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું), બન્ધ = બન્ધ (જીવકર્મનું ક્ષીર-નીરવત્ એકરૂપ થવું).

સૂત્રાર્થ : તે જ (કર્મનો) બંધ છે.

ભાવાર્થ : કષાયવાળા જીવે ગ્રહણ કરેલા કાર્મણવર્ગણાનાં પુદ્ગલો આત્માના એક એક પ્રદેશમાં દૂધ અને પાણીની જેમ એકમેક થાય તેમ અથવા તપેલા લોઢાના ગોળામાં લોઢું અને આગ જેમ એકમેક થાય તેમ આત્માની સાથે વ્યાપ્ત બને તેને જ બંધ કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય બંધ છે. કષાયવાળા આત્માના જે પરિણામ છે તે ભાવબંધ છે.

સૂત્ર (૮-૪) પ્રયોજન : બંધના ભેદો જણાવે છે.

પ્રકૃતિ-સ્થિત્યનુભાવ-પ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ૮-૪

પ્રકૃતિ-સ્થિત્યનુભાવ-પ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ૮-૪

પ્રકૃતિ સ્થિતિ અનુભાવ પ્રદેશાઃ તદ્ વિધયઃ ૮-૪

શબ્દાર્થ : પ્રકૃતિ = સ્વભાવ, સ્થિતિ = કાળ મર્યાદા, અનુભાવ = તીવ્ર રસ કે મંદરસ, પ્રદેશ = કર્મ પુદ્ગલોનો જથ્થો, તદ્ = તે બંધના, વિધયઃ = (બંધના) પ્રકારો.

સૂત્રાર્થ : પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાવબંધ (રસબંધ) અને પ્રદેશબંધ એમ બંધના (ચાર) પ્રકારો છે.

ભાવાર્થ : આત્માની સાથે કાર્મણાવર્ગણા લોહાગ્નિની જેમ જે એકમેક થાય છે અને કર્મરૂપે રૂપાન્તર થાય છે તેને જ બંધ કહેવાય છે એવું ત્રીજા સૂત્રમાં બતાવ્યું છે. જ્યારે બંધ થાય છે ત્યારે (એટલે કે તે જ સમયે) (૧) સ્વભાવ (૨) સ્થિતિ (૩) ફળ આપવાની શક્તિ અને (૪) કર્મના અણુઓની વહેંચણી એ ચાર બાબતો નક્કી થાય છે. એ ચારને ક્રમશઃ પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ કહેવામાં આવે છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ : પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. કર્મના જે અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થયો તે અણુઓમાં કયા કયા અણુઓ આત્માના કયા ગુણને દબાવશે ? આત્માને

કેવી અસર પહોંચાડશે ? એમ કર્માણુઓમાં સ્વભાવનો જે નિર્ણય થાય છે તેને પ્રકૃતિબંધ કહેવામાં આવે છે.

લાડવાના દૃષ્ટાંતથી પ્રકૃતિબંધ વિચારીએ :

શરીરમાં થયેલા વાયુને દૂર કરે એવા સૂંઠ-મરી આદિ દ્રવ્યોથી બનાવેલ લાડવો જેમ વાયુને હરે, જીરૂ આદિ દ્રવ્યો નાંખીને બનાવેલ લાડવો જેમ શરીરમાં પિત્તને દૂર કરે, અને લિંડીપીપર આદિ દ્રવ્યો નાંખીને બનાવેલ લાડવો શરીરના કફને દૂર કરે છે. આવા વાયુ-પિત્ત અને કફને દૂર કરવાનો સ્વભાવ તે તે લાડવાનો છે. તેવી રીતે બંધાતુ કર્મ પણ કોઈ કર્મ આત્માના જ્ઞાન ગુણને ઢાંકવાના સ્વભાવવાળું છે. અને કોઈ કર્મ સાતા-અસાતા આપવાના સ્વભાવવાળું બંધાય છે તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આત્માના અન્ય ગુણો વિશે સમજવું.

(૨) સ્થિતિબંધ : કર્માણુઓમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ ગુણોને આવરણ કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ તે કર્માણુઓમાં ક્યાં સુધી રહેશે ? અર્થાત તે કર્મરૂપે બંધાયેલા કર્માણુઓ આત્મા સાથે કેટલો સમય રહેશે ? એમ તે સમયનું કાળમાપનું નક્કી થવું તે સ્થિતિબંધ. કર્મોની સ્થિતિના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય એમ મુખ્ય બે ભેદો છે. બાંધેલું કર્મ આત્મા સાથે વધુમાં વધુ કેટલો કાળ રહે તે ઉત્કૃષ્ટ અને ઓછામાં ઓછો કેટલો કાળ રહે તે જઘન્યબંધ કહેવાય છે..

જેમ કોઈ ચુરમાનો લાડવો એક કે બે દિવસ સારો રહે. બુંદીનો લાડવો આઠ થી દસ દિવસ સારો રહે, શિયાળાના પાકરૂપે મેથી-ગુંદ વગેરેનો બનાવેલો લાડુ ત્રીસ દિવસ સારો રહે તેવી રીતે બંધાયેલું કોઈ કર્મ આત્મા સાથે ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ રહે, કોઈ કર્મ ૩૦ કો.કો.સાગરોપમ રહે અને કોઈ કર્મ ૭૦ કો. કો. સાગરોપમ પણ રહે. આ પ્રમાણે આત્માની સાથે કર્મને રહેવાના કાળમાપનું નક્કી થવું તે સ્થિતિબંધ.

(૩) રસબંધ : ગુણોને આવરવાનો અને અઘાતી કર્મોમાં સાંસારિક સુખ દુઃખ આપવાનો જે સ્વભાવ આ આત્માએ કર્માણુઓમાં પ્રકૃતિબંધ દ્વારા કર્યો છે. તેની તરતમતા - હાનિવૃદ્ધિ - તીવ્રતા - મંદતા ને રસબંધ કહેવાય છે. જેમ કે બંધાયેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મમાં જ્ઞાન ઢાંકવાનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ જુદા જુદા ત્રણ ગુરુઓ પાસે એક જ વિષય જુદી જુદી રીતે સમજે તો પણ તે વિષય પૂરો ન સમજાય એવું બને. બીજી વ્યક્તિ તે જ વિષય એક જ ગુરુ પાસે એકવાર સમજે તો પણ સમજાઈ

જાય. આવી જે જ્ઞાનાવરણમાં તરતમતા છે તેને રસબંધ કહેવાય છે. જેમ ચુરમાના કે બુંદીના લાડવા ગળ્યા (મીઠા) જ હોય છે છતાં કોઈ લાડવો ઓછો ગળ્યો હોય છે અને કોઈ લાડવો વધારે ગળ્યો હોય છે, તે જ રીતે પ્રતિસમયે બંધાતા કર્મોમાં શુભકર્મ કે અશુભકર્મોનો રસ પણ ઓછો કે વધુ હોય છે. આ રસની તરતમતા જો કે અસંખ્ય જાતની હોઈ શકે છે પણ જ્ઞાનીઓએ સ્થૂલવ્યવહારથી આ વાત સમજાવવા રસબંધના એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક અને ચતુઃસ્થાનિક એમ ચાર ભેદો પાડેલા છે.

પુણ્ય પ્રકૃતિઓ સંસારિક સુખદાયી છે માટે તેને સમજાવવા શેરડીના રસનું દષ્ટાંત અને પાપ પ્રકૃતિઓ સંસારિક દુઃખદાયી છે માટે તેને સમજાવવા લીમડાના રસનું દષ્ટાંત આપેલ છે. શેરડીને અને લીમડાની લીંબોળીઓને પીસવાથી જે સ્વભાવિક રસ નીકળે તે રસના જેટલી મીઠાશ અને કડવાશ જે કર્મોમાં હોય તે એકસ્થાનિક રસબંધ.

તે સહજ રસના મનથી બે ભાગ કલ્પીને ઉકાળવા દ્વારા બાળીને એક ભાગ શેષ રાખીએ અને તેમાં જેટલી મીઠાશ કે કડવાશ હોય તેટલી મીઠાશ - કડવાશ જે કર્મોમાં હોય તે દ્વિસ્થાનિક રસબંધ.

એવી જ રીતે સ્વભાવિક રસના બુદ્ધિથી ત્રણ ભાગ કલ્પી, બે ભાગ બાળી એક ભાગ શેષ રાખીએ તે ત્રિસ્થાનિક રસબંધ.

સ્વભાવિક રસના બુદ્ધિથી ચાર ભાગ કલ્પી ત્રણ ભાગ બાળી શેષ એક ભાગ રાખીએ તે ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ કહેવાય છે.

ધારોકે શેરડીનો કે લીંબડાનો ૨૪ લીટર રસ લાવીએ. પરંતુ ઉકાળીએ નહિ તો તે સ્વભાવિક રસ એકસ્થાનિક કહેવાય. હવે તે સ્વભાવિક રસને ઉકાળીને ૧૨ લીટર રાખીએ તો દ્વિસ્થાનિક. ૨૪ લીટર રસને વધારે ઉકાળીને ૧૬ લીટર બાળી ૮ લીટર બાકી રાખીએ તો ત્રિસ્થાનિક અને તે સ્વભાવિક ૨૪ લીટર રસને, ૧૮ લીટર બાળી ૬ લીટર બાકી રાખીએ તો ચતુઃસ્થાનિક કહેવાય છે. માત્ર રસબંધની તરતમતા સમજાવવા માટે આ ઉદાહરણ દર્શાવ્યું છે. ટૂંકમાં રસબંધ કર્મના ફળની તીવ્રતા અથવા મંદતા દર્શાવે છે.

(૪) પ્રદેશબંધ : કર્મણુઓનો આત્માની સાથે બંધ થાય છે ત્યારે એ કર્મણુઓની આઠ પ્રકૃતિઓમાં (કર્મોમાં) વહેંચણી થાય છે. એ આઠ પ્રકૃતિઓમાં કર્મણુઓની વહેંચણી એ પ્રદેશબંધ. અર્થાત્ કર્મ બાંધતી વખતે યોગને અનુસારે ક્યારેક ઓછા પ્રદેશોવાળુ (તો પણ અનંતપરમાણુઓ તો હોય જ), ક્યારેક વધારે પ્રદેશોવાળુ અને

ક્યારેક અતિશય વધારે પ્રદેશોવાળુ કર્મ આ આત્મા બાંધે છે તે પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

દરેક કર્મના પ્રદેશોની સંખ્યા સરખી બંધાતી નથી. કર્મણુઓની વહેંચણી આ પ્રમાણે છે :

સૌથી ઓછા કર્મણુઓ આયુષ્યના ફાળે જાય છે.

તેનાથી વિશેષાધિક પણ પરસ્પર સમાન કર્મણુઓ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયના ફાળે જાય છે.

તેનાથી વિશેષાધિક પણ પરસ્પર સમાન કર્મણુઓ નામ-ગોત્રના ફાળે જાય છે. સૌથી અધિક કર્મણુઓ વેદનીયના ફાળે જાય છે.

જ્યારે લાડવો બનાવાય છે ત્યારે એકી સાથે પ્રકૃતિ આદિ ચારે ભાવોનું નિર્માણ તેમાં થાય છે. તેવી જ રીતે બંધાતા કર્મોમાં એક જ સમયે તે કર્મના પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશાત્મક ભાવોનું નિર્માણ થાય છે.

પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગના આધારે થાય છે. જેમ જેમ આત્મામાં યોગ વધારે તેમ તેમ પ્રદેશો વધારે બંધાય છે. અને યોગ ઓછો હોય તો પ્રદેશો ઓછા બંધાય છે.

સ્થિતિબંધ અને રસબંધ કષાયના આધારે થાય છે. કષાય વધારે હોય તો સ્થિતિ અને અશુભ કર્મોનો રસ વધારે બંધાય અને કષાય ઓછો હોય તો સ્થિતિ અને અશુભ કર્મોનો રસ ઓછો બંધાય છે.

સૂત્ર (૮-૫) પ્રયોજન : પ્રકૃતિબંધના આઠ મૂળ ભેદો જણાવે છે.

આઘો જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-વેદનીય-મોહનીયાયુષ્ક-નામ ગોત્રાન્તરાયા:

૮-૫

આઘો જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-વેદનીય-મોહનીયાયુષ્ક-નામ ગોત્રાન્તરાયા:

૮-૫

આઘો જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-વેદનીય-મોહનીય-આયુષ્ક નામ-ગોત્ર-

અન્તરાયા: ૮-૫

શબ્દાર્થ : આદ્ય = પહેલો (પ્રકૃતિબંધ), જ્ઞાન = વિશેષ બોધ, દર્શન = સામાન્ય બોધ, આવરણ = ઢાંકનારું, વેદનીય = વેદના આપે, મોહનીય = મોહ પમાડે, આયુષ્ય = જીવવાની સમય મર્યાદા, નામ = શરીરને જુદા જુદા રૂપ આપે, ગોત્ર = ઊંચ-નીચપણું, અંતરાય = વિઘ્ન આપનારું.

સૂત્રાર્થ : આદ્યના (પહેલા પ્રકૃતિબંધના) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય (એમ આઠ ભેદો) છે.

ભાવાર્થ : સામાન્યથી કર્મ એક છે.

પુણ્ય-પાપની અપેક્ષાએ કર્મના બે ભેદ છે.

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ (અનુભાવ) અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ કર્મના ચાર ભેદ છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ આદિની દૃષ્ટિએ કર્મના આઠ ભેદ છે. એક એક મૂલ કર્મના પેટાભેદો ગણતા આઠે કર્મના કુલ એકસો અઠ્ઠાવન (૧૫૮) પેટા ભેદો પણ છે. આઠે મૂલ કર્મોમાંથી આયુષ્ય વિનાના સાત મૂળ કર્મો આ આત્મા નવમા ગુણઠાણા સુધી પ્રતિસમયે અવશ્ય બાંધે છે. આયુષ્ય કર્મ ભવમાં એક જ વાર બંધાય છે.

સંસારના તમામ પદાર્થોમાં બે જાતના ધર્મો છે. સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ.

જ્યાં વસ્તુ સ્પષ્ટ ન જણાય પરંતુ આ કંઈક છે એમ અસ્પષ્ટ જણાય તે સામાન્ય ધર્મ અને તે જ વસ્તુ જ્યારે સ્પષ્ટપણે જણાય ત્યારે તે વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. વસ્તુના ધર્મો બે પ્રકારના હોવાથી તે ધર્મોને જાણવાની આત્માની શક્તિ પણ બે પ્રકારની કહેવાય છે. વિશેષધર્મને જાણવાની જે શક્તિ તે જ્ઞાન અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાની જે શક્તિ તે દર્શન. પ્રકૃતિબંધના આઠ ભેદો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) જ્ઞાનાવરણીય : જેના વડે જ્ઞાન અર્થાત્ વિશેષ બોધ અવરાય (ઢંકાય) તે જ્ઞાનાવરણ. અર્થાત્ જે કર્મ આત્માના જ્ઞાનગુણને ઢાંકી દે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. આ કર્મ આંખ ઉપરના પાટા જેવું છે. જેમ આંખની આડા પાટાથી માણસ જોઈ શકતો નથી તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જીવ વસ્તુના વિશેષધર્મને જાણી શકતો નથી.

(૨) દર્શનાવરણીય : જેના વડે દર્શન અર્થાત્ સામાન્ય બોધ અવરાય (ઢંકાય) તે દર્શનાવરણ. જે કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને ઢાંકી દે તે દર્શનાવરણીયકર્મ કહેવાય છે. જેમ રાજાને મળવા આવનાર વ્યક્તિને દ્વારપાળ રોકે એટલે રાજા તેને જોઈ શકતો નથી તેમ આત્મા (જીવ) રૂપી રાજા દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી વસ્તુના સામાન્ય ધર્મ ને જાણી શકતો નથી.

(૩) વેદનીય : જેના વડે સુખ કે દુઃખ અનુભવાય તે વેદનીય. જે કર્મણુઓ આત્માના અનંત અવ્યાબાધ સુખને રોકીને બાહ્ય સુખ અને દુઃખ આપે તે વેદનીય કર્મ કહેવાય છે. જેમ મધ વડે લેપાયેલી તલવારને ચાટતા મીઠાશ પણ અનુભવાય છે અને ધાર લાગતા દુઃખ પણ થાય છે તેમ અહીં જીવને સાતા તથા અસાતા બંને અનુભવવી પડે છે.

(૪) મોહનીય : જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે મોહનીય, આ કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે આત્માને મોહ પમાડે છે, અવિવેકી બનાવે છે અને અકર્તવ્યો કરાવે છે.

મોહનીયકર્મનો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વ ગુણ તથા અનન્ત ચારિત્ર ગુણને રોકવાનો છે. આ કર્મ મદિરા જેવું છે. જેમ મદિરા (Alcohol) પીવાથી જીવ (આત્મા) વિવેકરહિત બને છે અને હિત-અહિતને જાણી શકતો નથી, તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા ધર્મ-અધર્મ સમજી શકતો નથી અને આચરણમાં મૂકી શકતો નથી.

(૫) આયુષ્ય કર્મ : અક્ષયસ્થિતિ ગુણને રોકીને જન્મ-મરણનો અનુભવ કરાવનારા કર્મણુઓ તે આયુષ્ય કર્મ. જે કર્મના અસ્તિત્વથી પ્રાણી જીવતો રહે છે અને ક્ષય થવાથી મરણ પામે છે આવો જીવન-મરણનો વ્યવહાર જેના આધારે થાય છે તેને આયુષ્યકર્મ કહેવાય છે.

આયુષ્ય કર્મ પગમાં નાંખેલી બેડી જેવું છે. જેમ પગમાં નાંખાયેલી બેડીવાળો મનુષ્ય તેની નિયત મુદત (Fixed Time) પહેલા તેમાંથી નીકળી શકતો નથી, તેવી જ રીતે આયુષ્યકર્મના ઉદયવાળો જીવ તે તે ભવમાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પહેલા નીકળી શકતો નથી.

(૬) નામકર્મ : આત્માના અરૂપીપણાના ગુણને દબાવીને મનુષ્યાદિ પર્યાયોનો અનુભવ કરાવનારા કર્મણુઓ તે નામ કર્મ. નામ કર્મ આત્માને શરીર-ઈન્દ્રિય-શરીરની રચના - રૂપ - રંગ ઈત્યાદિ આપવાના સ્વભાવ વાળું છે.

જેમ ચિતારો (Painter) રંગ-બેરંગી ચિત્રો ચિતરે છે તેમ નામ કર્મ ભિન્ન ભિન્ન આકારવાળી શરીરે શરીરે ભિન્ન ભિન્ન રચના કરી આપે છે.

(૭) ગોત્રકર્મ : જેનાથી ઉચ્ચપણુ કે નીચપણુ પમાય તે ગોત્રકર્મ. આત્માના અગુરુ લઘુ ગુણનું આવરણ કરવા સાથે જ આત્માને ઉચ્ચ-નીચ તરીકે ઓળખાવવાનો સ્વભાવ જે કર્મ પુદ્ગલોના જથ્થામાં ઉત્પન્ન થાય તે ગોત્રકર્મ.

આ કર્મ કુંભાર (Potter) જેવું છે. કુંભાર બે જાતના ઘડા બનાવે છે. એક કુંભસ્થાપના અને લગ્નની ચોરી આદિ સારા કાર્યોમાં વપરાય અને બીજા માંસ-મદિરા આદિ ભરવાના તુચ્છ કાર્યોમાં વપરાય. તેવી રીતે ગોત્રકર્મ આ જીવને સંસ્કારી અને અસંસ્કારી ઘરોમાં જન્મ અપાવે છે.

(૮) અંતરાયકર્મ : આત્માના અનંતવીર્ય ગુણને દબાવનારા કર્મણુઓ તે અંતરાય કર્મ. આત્માને દાનાદિ કરતાં રોકે - વિઘ્ન કરે એવા સ્વભાવવાળુ જે કર્મ તે અંતરાયકર્મ કહેવાય છે.

આ કર્મ રાજાના ભંડારી તુલ્ય છે. રાજાની દાન આપવાની ઈચ્છા હોવા છતાં પણ ભંડારી જો પ્રતિકૂળ હોય તો રાજાને “આમ આપ્યા જ કરશો તો તમારો ભંડાર ખુટી જશે” એમ સમજાવી દાન આપવામાં અંતરાય ઊભો કરે છે. તેમ આ કર્મ જીવને દાનાદિ ગુણોમાં વિઘ્નકર્તા છે, અને આત્માની દાન, લાભ, ભોગ અને ઉપભોગ અને વીર્ય, શક્તિઓનો ઘાત કરે છે.

શંકા :- જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય આવો ક્રમ શા માટે ?

સમાધાન :- આત્માના અનંત ગુણોમાં જ્ઞાન-દર્શન ગુણો મુખ્ય છે. તેમાં પણ જ્ઞાન વિશેષ બોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાનગુણ પ્રથમ કક્ષામાં આવે, તેથી જ્ઞાનને ઢાંકનારું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પ્રથમ કહ્યું અને દર્શન ગુણને ઢાંકનારું દર્શનાવરણીય કર્મ પછી કહ્યું છે.

આ બે કર્મો ઉદયમાં આવે ત્યારે જીવને દુઃખ થાય છે. અને આ બન્ને કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે જીવને આનંદ થાય છે. માટે વેદનીય કર્મને ત્રીજું કહ્યું.

સુખ-દુઃખથી રાગ-દ્વેષ થાય છે. માટે ચોથું મોહનીય કહ્યું છે. મોહનીય કર્મથી ચાર ગતિનાં આયુષ્ય બંધાય છે. માટે પાંચમું આયુષ્ય કર્મ.

આયુષ્યને આધારે ગતિ-જાતિ અને શરીર મળે છે. માટે નામકર્મ છઠ્ઠું. નામ કર્મને અનુસારે શુભ કે અશુભ ગોત્ર કર્મ (સાતમું) ઉદયમાં આવે છે અને ગોત્રને અનુસારે

અંતરાય કર્મ (આઠમું) ઉદયમાં આવે છે. માટે સાતમું ગોત્રકર્મ અને આઠમું અંતરાયકર્મ કહેલ છે.

શંકા :- ઘાતી અને અઘાતીનો અર્થ શું છે ?

સમાધાન :- આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને વીર્ય ગુણને જે કર્મો ઢાંકે છે તે ઘાતી કર્મો કહેવાય છે. અને સંસારના ભોગ સામગ્રી દ્વારા સુખ-દુઃખ આપનારા કર્મો અઘાતી કર્મો છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર ઘાતી કર્મો છે. વેદનીય-આયુષ્ય-નામ અને ગોત્ર એ ચાર અઘાતી કર્મો છે.

સૂત્ર (૮-૬) પ્રયોજન : પ્રકૃતિબંધના ઉત્તરભેદોની સંખ્યા દર્શાવે છે.

પञ्च-नव-द्वयष्टाविंशति-चतुर्द्विचत्वारिंशद्-द्वि-पञ्चभेदा यथाक्रमम्

૮-૬

पंच-नव-द्वयष्टाविंशति-यतुर्द्वियत्वारिंशद्-द्वि-पंचभेदा यथाक्रमम्

૮-૬

पंच-नव-द्वि-अष्टाविंशति-यतुः-द्वियत्वारिंशद्-द्वि-पंच-भेदाः यथाक्रमम्

૮-૬

શબ્દાર્થ : પંચ = પાંચ (૫), નવ = નવ (૯), દ્વિ = બે (૨), અષ્ટાવિંશતિ = અઠાવીસ (૨૮), ચતુઃ = ચાર (૪), દ્વિચત્વારિંશદ્ = બેતાલીસ (૪૨), ભેદાઃ = પ્રકારો, યથાક્રમમ્ = ક્રમ પ્રમાણે.

સૂત્રાર્થ : (આઠ મૂળ પ્રકૃતિના) અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠાવીસ, ચાર, બેતાલીસ, બે અને પાંચ ભેદો છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાનાવરણીયના ૫, દર્શનાવરણીયના ૯, વેદનીયના ૨, મોહનીયના ૨૮, આયુષ્યના ૪, નામકર્મના ૪૨, ગોત્રકર્મના ૨, અને અંતરાય કર્મના ૫, ભેદો છે. કુલ ભેદો ૯૭ છે.

નામકર્મના જે ૪૨ ભેદ કલ્યા, તેના પ્રતિભેદો ૬૭, ૯૩ અને ૧૦૩ પણ થાય છે. જે આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવશે.

સૂત્ર (૮-૭) પ્રયોજન : જ્ઞાનાવરણીય નામની મૂળ પ્રકૃતિના પાંચ ઉત્તર ભેદો જણાવે છે.

મત્યાદીનામ્ ૮-૭

મત્યાદીનામ્ ૮-૭

મતિ આદીનામ્ ૮-૭

શબ્દાર્થ : મતિ = મતિજ્ઞાન, આદિનામ્ = આદિ શબ્દથી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય, અને કેવળ એ પાંચ ભેદો છે.

સૂત્રાર્થ : મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનોના આવરણને લીધે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાન પાંચ છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. તેથી તેનું આવરણ કરનારા કર્મો પણ પાંચ પ્રકારનાં છે.

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણ : ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા પ્રગટ થતું જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. તેને આચ્છાદન કરે અથવા રોકે તે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણ : ગુરુગમ, આગમ અથવા શાસ્ત્ર દ્વારા થતું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. તેને આચ્છાદન કરે અથવા રોકે તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણ : ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના, આત્મા વડે રૂપી દ્રવ્યોનું મર્યાદા પૂર્વકનું થતું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. તેને આચ્છાદન કરે અથવા રોકે તે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૪) મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ : અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનના ભાવોને જાણવાની આત્માની જે શક્તિ તે મન:પર્યવજ્ઞાન, તેને આચ્છાદન કરે અથવા રોકે તે મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૫) કેવળજ્ઞાનાવરણ : ત્રણે લોકમાં રહેલા સર્વે દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના સર્વ પર્યાયોને જાણવા તે કેવળજ્ઞાન. તેને આચ્છાદન કરે અથવા રોકે તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

સૂત્ર (૮-૮) પ્રયોજન : સૂત્રમાં દર્શનાવરણ મૂળ પ્રકૃતિના નવ ઉત્તર ભેદો સમજાવે છે.

ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રા-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલા-પ્રચલાપ્રચલા-
સ્ત્યાનર્દ્ધિવેદનીયાનિ ચ ૮-૮

ચક્ષુરઅચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રા-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલા-પ્રચલાપ્રચલા-
સ્ત્યાનર્દ્ધિવેદનીયાનિ ચ ૮-૮

ચક્ષુઃ-અચક્ષુઃ-અવધિ-કેવલાનાં નિદ્રા-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલા-પ્રચલાપ્રચલા-
સ્ત્યાનર્દ્ધિ-વેદનીયાનિ ચ ૮-૮

શબ્દાર્થ : ચક્ષુ = આંખ, અચક્ષુ = ચક્ષુ સિવાયની ઈન્દ્રિયો અને મન, અવધિ = અવધિદર્શન, કેવલ = કેવળ દર્શન, નિદ્રા = સુખેથી જાગી શકાય તેવી ઊંઘ, નિદ્રાનિદ્રા = જગાડવાના ઉપાયો કરવા પડે તેવી ઊંઘ, પ્રચલા = બેઠા બેઠા ઊંઘ આવે, પ્રચલાપ્રચલા = ચાલતા ચાલતા ઊંઘ આવે, સ્ત્યાનર્ધિ = દિવસે વિચારી રાખેલું કામ ઊંઘમાં ઉઠીને કરે, વેદનીય = પાંચ ભેદ સાથે જોડાતો શબ્દ.

સૂત્રાર્થ : ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન, નિદ્રા વેદનીય, નિદ્રાનિદ્રા વેદનીય, પ્રચલા વેદનીય, પ્રચલાપ્રચલા વેદનીય અને સ્ત્યાનર્ધિવેદનીય એમ નવ પ્રકારનું દર્શનાવરણીય કર્મ છે.

ભાવાર્થ : પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા મતિ-શ્રુત જ્ઞાન થાય છે. તે બંને પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. તેના વડે વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ એમ બંને પ્રકારના ધર્મોનો બોધ થાય છે. તેમાં સામાન્ય ધર્મોનો જે બોધ તે દર્શન અને વિશેષ ધર્મોનો જે બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

ચક્ષુદર્શનાવરણ :

ચક્ષુવડે સામાન્યથી બોધ થાય તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે, અને તે ચઉરિન્દ્રિય કે તેથી ઉપરના જીવોને જ થાય છે. આ બોધને આવરણ કરનારું કર્મ તે ચક્ષુદર્શનાવરણ કર્મ. તેના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે આત્મા ચક્ષુ દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થનો સામાન્ય બોધ કરી શકે છે.

અચક્ષુદર્શનાવરણ : આંખ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતો વસ્તુનો સામાન્ય બોધ તે અચક્ષુદર્શન, તેને આવરણ કરનારું કર્મ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ કર્મ.

અવધિ દર્શનાવરણ : ઈન્દ્રિય અને મનની સહાય વિના જ આત્માને રૂપી દ્રવ્યના સામાન્ય ધર્મનો જે બોધ થાય છે તેને અવધિદર્શન કહેવાય છે. તેને આવરણ કરનાર કર્મ તે અવધિદર્શનાવરણ કર્મ.

કેવળદર્શનાવરણ : રૂપી-અરૂપી સર્વ પદાર્થોનો સામાન્યરૂપે બોધ તે કેવળદર્શન. તેને આવરણ કરનાર કર્મ તે કેવળદર્શનાવરણ કર્મ.

હવે દર્શનાવરણ કર્મના ભેદરૂપે નિદ્રા પંચક જણાવે છે ત્યાં સૂત્રકારે વેદનીય શબ્દ જોડવાનું સૂચન કર્યું છે કારણ કે તે તે રૂપે વેદાય છે. માટે વેદનીય કહેવાય છે.

આગળ જણાવેલા ચાર દર્શનાવરણીય કર્મોમાંથી કેવળદર્શનાવરણીય સિવાયના બાકીના (ચક્ષુદર્શનાવરણીય, અચક્ષુદર્શનાવરણીય અને અવધિ દર્શનાવરણીય) ત્રણ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે છે.

તે ત્રણ કર્મોના ક્ષયોપશમથી ચત્કિચિત્ ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ દર્શનની લબ્ધિ આ જીવને પ્રગટ થાય છે. તે પ્રગટ થયેલી (પ્રાપ્ત થયેલી) દર્શનશક્તિને નિદ્રાપંચક હણે છે. તેથી નિદ્રાપંચકને પણ દર્શનાવરણીયમાં ગણેલી છે. નિદ્રાપંચકના ઉદયકાળે આ જીવની ઉઘાડી રહેલી થોડી પણ જે દર્શનશક્તિ છે તેનું આચ્છાદન થાય છે. તે કાળે ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી વિષયનો (પદાર્થનો) બોધ થતો નથી. તેથી ચાર દર્શનાવરણીય કર્મો મૂળથી જ દર્શનલબ્ધિને રોકે છે. જ્યારે નિદ્રા વેદનીય આદિ પાંચ કર્મો ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી દર્શન લબ્ધિને રોકે છે. જીવ જ્યારે ઊંઘી જાય ત્યારે ચક્ષુદર્શન આદિ દર્શનની પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો ઉપયોગ તે જીવ કરી શકતો નથી.

નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ : જે કર્મના ઉદયથી વિશેષ પ્રયત્ન વિના સુખપૂર્વક જાગી શકાય તેવી અલ્પ ઊંઘ તે નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણીયકર્મ.

નિદ્રા નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ : કષ્ટપૂર્વક-ઘણાં જ પ્રયત્નપૂર્વક જાગી શકાય તેવી ગાઢ ઊંઘ તે નિદ્રાનિદ્રા. જે કર્મના ઉદયથી આવી નિદ્રા આવે તેને નિદ્રા નિદ્રા વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ : બેઠા બેઠા ઊંઘ આવે તે પ્રચલા. જે કર્મના ઉદયથી આવી ઊંઘ આવે તે પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ.

પ્રચલા પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ : ચાલતા ચાલતા ઊંઘ આવે તે પ્રચલા પ્રચલા. જે કર્મના ઉદયથી આવી ઊંઘ આવે તે પ્રચલા પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણ કર્મ. બળદ અને ઘોડો ચાલતા ચાલતા ઊંઘતા હોય તેવું બને છે.

સ્ત્યાનર્ધિ વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલું કાર્ય નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું બળ પ્રગટે છે તે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ અથવા સ્ત્યાનર્ધિ નિદ્રા કહેવાય છે. આ નિદ્રામાં સહજ બળ કરતા અનેકગણું બળ પ્રગટે છે. આ જાતની ઊંઘ દૂર થઈ ગયા પછી નિદ્રા અવસ્થામાં કરેલા કાર્યનું તેને સ્મરણ રહેતું નથી.

વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણવાળા જીવને જ્યારે સ્ત્યાનર્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે નિદ્રામાં તેને વાસુદેવના બળ કરતાં અર્ધબળ જેટલું બળ આવી જાય છે. આ નિદ્રાના ઉદયવાળો જીવ મરીને નરકમાં જાય છે.

આ ઊંઘમાં વિશેષતા એ છે કે ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં ઊઠીને ભયંકર કામો કરી આવે છે જેમકે કોઈ મુનિને બહાર સ્થંડિલ જતી વખતે કોઈ હાથીએ ઉપદ્રવ કર્યો ત્યારે મુનિને રોષ ચડેલો હતો. આ નિદ્રા ઉદયમાં આવી એટલે રાતમાં ઊઠીને તેણે હાથીના દંતુશળ ખેંચી કાઢ્યા, તે ફેંકી દઈને ઉપાશ્રયની બહાર ઊંઘી ગયા, સવારે ગુરુને ખબર પડી કે આ મુનિને સ્ત્યાનર્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થયેલો છે. સ્ત્યાનર્ધિ કે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ આ બંને શબ્દોને પ્રાકૃત ભાષામાં “થિણ્ણિ” કહેવાય છે.

ઋહ્ણિ એટલે શક્તિ, સ્ત્યાન એટલે ભેગી થયેલી - એકઠી થયેલી જે શક્તિ તે સ્ત્યાનર્ધિ અને ગૃહ્ણિ એટલે આસક્તિ. પિંડીભૂત થયેલી આસક્તિ તે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ કહેવાય છે.

શંકા : મતિજ્ઞાનાદિની માફક મન:પર્યવજ્ઞાનમાં પણ સામાન્ય અને વિશેષ બોધ એવા બે ભેદ કેમ નથી ?

સમાધાન : જેનાથી મનના પર્યાયો જાણી શકાય તે મન:પર્યવજ્ઞાન. મનના પર્યાયો વિશેષ રૂપે જ જણાય છે. આથી મન:પર્યવજ્ઞાનમાં પ્રથમથી જ વિશેષ બોધ થાય છે. આમ મન:પર્યવજ્ઞાન વિશેષ ક્ષયોપશમવાળું હોવાથી ચક્ષુદર્શન આદિની જેમ મન:પર્યવ-દર્શન કહ્યું નથી.

શંકા : મન:પર્યવજ્ઞાનના બે ભેદ છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ, ઋજુમતિને સામાન્ય મન:પર્યવજ્ઞાન ન કહેવાય ?

સમાધાન : ના. ઋજુમતિ વિશેષબોધ રૂપ હોવા છતાં વિપુલમતિની અપેક્ષાએ સામાન્ય બોધરૂપ છે. વિશેષબોધની જ તરતમતા બતાવવા મન:પર્યવજ્ઞાનના બે ભેદ બતાવ્યા છે.

શંકા : દર્શનાવરણ પ્રકૃતિના ભેદમાં નિદ્રા-વેદનીય આદિ પાંચનો ઉલ્લેખ કરવાનું શું કારણ ? વેદનીયકર્મ તો સાવ જુદું જ કર્મ છે.

સમાધાન : અહીં વેદનીય શબ્દથી આ વેદનીય કર્મો છે એમ સમજવાનું નથી. આ પાંચે દર્શનાવરણના જ ભેદ છે. ફર્ક એટલો જ છે કે ચક્ષુદર્શનાવરણ વગેરે ચાર કર્મો મૂળથી જ દર્શન લબ્ધિને રોકે છે. જ્યારે નિદ્રાવેદનીય આદિ પાંચ કર્મો (એટલે કે નિદ્રાપંચક) ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી દર્શનલબ્ધિને રોકે છે. એટલે કે તે રૂપે વેદાય છે માટે વેદનીય કહેવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલી દર્શનલબ્ધિને ઢાંકવા રૂપે જે વેદાય તે નિદ્રાવેદનીય આદિ કહેવાય છે.

જેમ કે જીવ જ્યારે ઊંઘી જાય છે ત્યારે ચક્ષુદર્શન આદિથી પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી. આ રીતે નિદ્રાવેદનીય આદિ પાંચ કર્મો પણ દર્શનાવરણ કર્મના જ ભેદ છે. વેદનીય શબ્દ “જે વેદાય તે વેદનીય” એવા અર્થમાં વપરાયેલો છે પણ વેદનીયકર્મના અર્થમાં વપરાયેલો નથી.

સૂત્ર (૮-૯) પ્રયોજન : વેદનીય કર્મના બે ભેદ જણાવે છે.

સદસદ્વેદો ૮-૧

સદસદ્વેદો ૮-૯

સદ્-અસદ્-વેદો ૮-૯

શબ્દાર્થ : સદ્ = શાતા, અસદ્ = અશાતા, વેદો = વેદનીય (બે ભેદ હોવાથી દ્વિવચન મૂક્યું છે)

સૂત્રાર્થ : સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એમ વેદનીય કર્મના બે ભેદ છે.

ભાવાર્થ : જે કર્મના ઉદયથી શારીરિક અને માનસિક સુખનો અનુભવ થાય તે સાતાવેદનીય કર્મ. જેના ઉદયથી જીવ ઈષ્ટ સાધન દ્વારા સુખનો અનુભવ કરે તે સાતાવેદનીય, જે પ્રાય: દેવ અને મનુષ્ય વધારે ભોગવે છે.

જે કર્મના ઉદયથી જીવ અનિષ્ટ સાધન દ્વારા દુઃખનો અનુભવ કરે તે અસાતાવેદનથી. જે પ્રાયઃ તિર્યચો અને નારકો ભોગવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે કર્મના ઉદયથી આત્માને અનુકૂળ વિષયોની અપ્રાપ્તિ અથવા પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય કે જેથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેને અસાતા વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૮-૧૦) પ્રયોજન : સૂત્રમાં મોહનીય કર્મના ૨૮ ઉત્તર ભેદો જણાવે છે.

દર્શન-ચારિત્રમોહનીય-કષાય-નોકષાય-વેદનીયાખ્યાસ્ત્રિદ્વિષોડશ-
નવભેદાઃ સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાનિ કષાયનોકષાયાવનન્તા-
નુબન્ધ્યપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાનાવરણ-સંજ્વલનવિકલ્પાશ્ચૈકશઃ ક્રોધ-
માન-માયા-લોભાઃ હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાસ્ત્રીપુંનપુંસકવેદાઃ
૮-૧૦

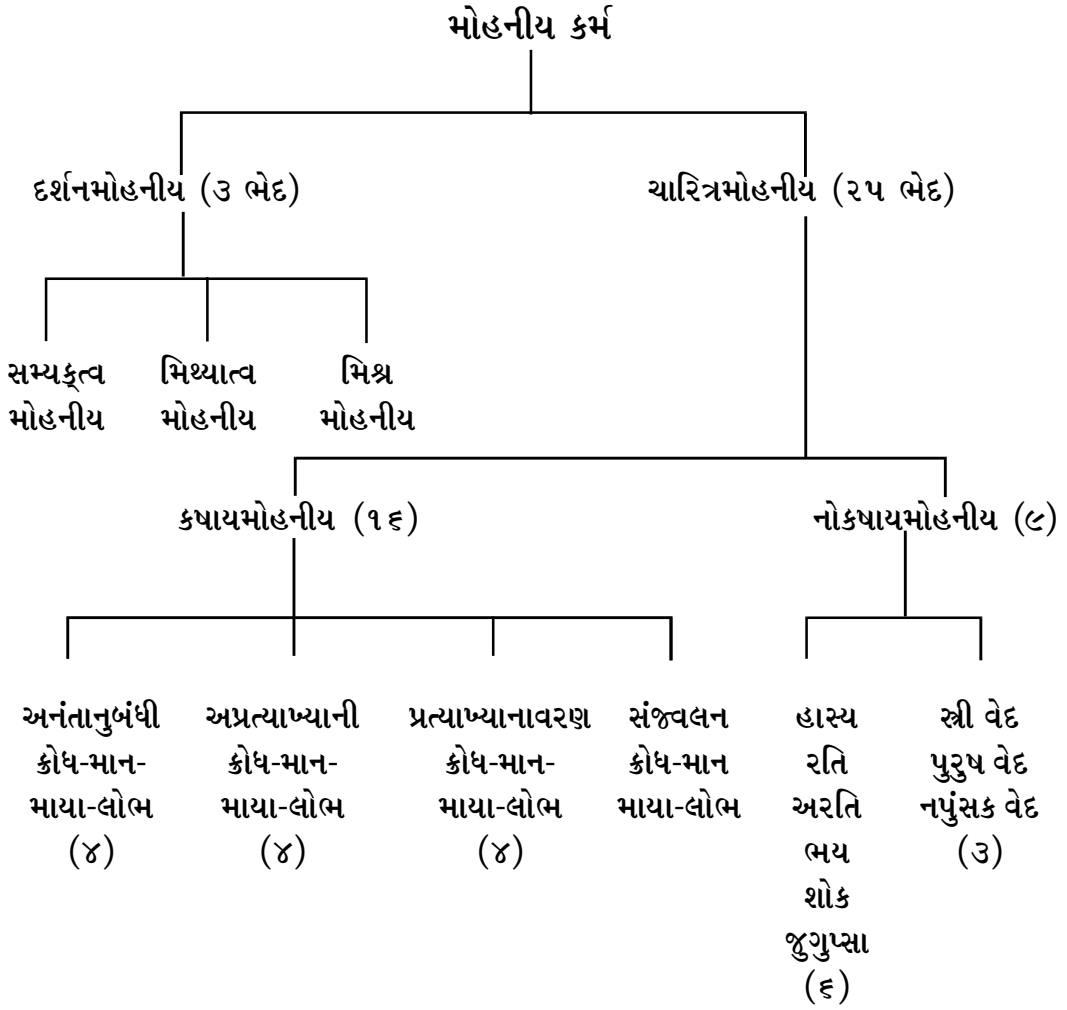
દર્શન-ચારિત્રમોહનીય-કષાય-નોકષાય-વેદનીયાખ્યાસ્ત્રિદ્વિષોડશ-
નવભેદાઃ સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાનિ કષાયનોકષાયાવનન્તાનુ-
બન્ધ્યપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાનાવરણ-સંજ્વલનવિકલ્પાશ્ચૈકશઃ ક્રોધ-માન-
માયા-લોભાઃ હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાસ્ત્રીપુંનપુંસકવેદાઃ ૮-૧૦
દર્શન-ચારિત્રમોહનીય-કષાય-નોકષાયવેદનીયાખ્યાઃ ત્રિ-દ્વિ-ષોડશ-
નવભેદાઃ સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ-તદુભયાનિ, કષાયનોકષાયો
અનન્તાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાન-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ-સંજ્વલન-વિકલ્પાઃ ચ
એકશઃ ક્રોધ-માન-માયા-લોભાઃ હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-જુગુપ્સા-
સ્ત્રી-પું-નપુંસકવેદાઃ ૮-૧૦

શબ્દાર્થ : દર્શન = મોહનીય કર્મનો પહેલો ભેદ, ચારિત્ર = મોહનીય કર્મનો બીજો ભેદ, કષાય = જેનાથી સંસાર વધે તે, નોકષાય = કષાયની સાથે રહીને ફળ આપે, ત્રિ = ત્રણ, દ્વિ = બે, ષોડશ = સોળ (૧૬), નવ = નવ (૯), ભેદા = ભેદો, સમ્યક્ત્વ = શ્રદ્ધા, મિથ્યાત્વ = અશ્રદ્ધા, તદુભય = મિશ્ર (સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ), અનન્તાનુબંધી

= અનંત સંસારનો અનુબંધ કરાવે, અપ્રત્યાખ્યાની = પ્રત્યાખ્યાનનો અભાવ કરાવે, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ = સર્વવિરતિને રોકે, સંજવલન = ચારિત્રમાં અતિચારો લગાડે.

સૂત્રાર્થ : દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, કષાયમોહનીય, અને નોકષાય મોહનીય એમ આ ચારેના અનુક્રમે ૩, ૨, ૧૬ અને ૮ ભેદો છે. સમ્યક્ત્વ, મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ આ ત્રણ, દર્શનમોહનીયના (૩) ભેદ છે. કષાય અને નોકષાય એ ચારિત્ર મોહનીયના (૨) ભેદ છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન આ ચારના ક્રોધ, માન માયા અને લોભ એમ ૧૬ ભેદો કષાયમોહનીયના છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ આ નવ (૯) નોકષાયમોહનીયના ભેદ છે.

ભાવાર્થ :

મોહનીય કર્મ : મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ મદિરા જેવો છે. જેમ મદિરાના નશામાં માણસ પોતાના હિત કે અહિતનું ભાન ભૂલી જાય છે, તેવી જ રીતે મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવને શ્રદ્ધામાં કે ચારિત્રમાં અર્થાત્ વિચાર કે વર્તનમાં મુંઝવે એટલે કે તત્ત્વાનુસારી વિચાર ન કરવા દે અથવા તત્ત્વાનુસારી વિચાર થયા પછી પણ તે મુજબ પ્રવૃત્તિ ન કરવા દે તે મોહનીયકર્મ કહેવાય છે.

દર્શન મોહનીય : જે પદાર્થ જેવો છે તેને તેવો જ જોવો-જાણવો તથા સમજવો અને માનવો. તેને દર્શન કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધાને દર્શન કહેવાય છે. દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે તેનો ઘાત કરનારા કર્મને **દર્શનમોહનીયકર્મ** કહેવાય છે.

નોંધ : આઠમા સૂત્રમાં જે “દર્શનાવરણ” આવે છે તે સામાન્ય ઉપયોગ રૂપ દર્શન છે જે “દર્શન મોહનીય” થી અલગ છે.

દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદ છે :

(૧) **સમ્યક્ત્વ મોહનીય :** જે કર્માણુઓમાં અનુભાવ (રસ વિપાક)ની એવી શક્તિ હોય કે જીવમાં પ્રગટ થતા સમ્યક્ત્વ ગુણને સર્વથા રોકી ન શકે પરંતુ તેને દોષિત કરે, મલીન કરે, અતિચારોવાળુ કરે તે સમ્યક્ત્વમોહનીય. એક સ્થાનક (એક ઠાણિયો) રસવાળા કર્માણુઓને અથવા મંદ બે ઠાણીયા રસવાળા પરમાણુઓને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહેવાય છે.

(૨) **મિથ્યાત્વ મોહનીય :** જે કર્માણુઓમાં અનુભાવની એવી શક્તિ હોય કે જીવને સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ શ્રદ્ધા) પ્રગટ જ ન થવા દે. આ કર્માણુઓમાં તીવ્ર દ્વિસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક અને ચતુસ્થાનક રસ હોય છે.

(૩) **મિશ્ર મોહનીય :** જે કર્માણુઓમાં રસવિપાકની એવી શક્તિ હોય કે યથાર્થ તત્ત્વો તરફ રૂચિ કે અરૂચિ ન થવા દે. અર્થાત્ જેના ઉદયથી જીવ-અજીવાદિ સાત તત્ત્વો વિષે આ જ સત્ય છે એવી શ્રદ્ધા ન થાય તથા આ અસત્ય છે એવી અશ્રદ્ધા પણ ન થાય પણ મિશ્રભાવ રહે તે મિશ્ર મોહનીય. આ કર્મ પુદ્ગલોમાં મધ્યમ બે સ્થાનિક રસ હોય છે.

ઉપર જણાવેલી ત્રણ દર્શન મોહનીયમાંથી ફક્ત મિથ્યાત્વ મોહનીય જ બંધાય છે. બાકીની બે (સમ્યક્ત્વ અને મિશ્ર મોહનીય) બંધાતી નથી, પણ મિથ્યાત્વના પ્રદેશોમાં રસઘાત

કરવાથી - હીન રસ થવાથી બને છે. બંધમાં એક અને ઉદય-ઉદીરણા તથા સત્તામાં ત્રણ પ્રકૃતિઓ હોવાથી મોહનીય કર્મની બંધમાં ૨૬, ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તામાં ૨૮ ગણવામાં આવે છે.

ચારિત્ર મોહનીય : જે હિંસાદિ પાપોથી નિવૃત્તિ સ્વરૂપ એવા ચારિત્રમાં મુંઝવે, એટલે કે હિંસાદિ પાપોથી નિવૃત્ત ન થવા દે કે ચારિત્રમાં અતિચારો લગાડે તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

ચારિત્ર મોહનીયના મુખ્યત્વે બે ભેદ છે. કષાય મોહનીય અને નોકષાય મોહનીય.

કષાય ચારિત્રમોહનીય : કષ એટલે સંસાર અને આય એટલે લાભ. જેનાથી સંસારનો લાભ થાય, સંસારમાં પરિભ્રમણ વધારે કરવું પડે તે કષાય મોહનીય.

નોકષાય ચારિત્ર મોહનીય : કષાયોને ઉત્પન્ન કરવામાં તથા ઉત્તેજીત કરવામાં જે સહાયક બને છે તેને નોકષાય કહેવાય છે. અહીં “નો” નો અર્થ “સાથે રહેવું” છે. જે કષાયોની સાથે રહી પોતાનું ફળ બતાવે તે નોકષાય.

કષાય મોહનીયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ પ્રથમ ચાર ભેદો છે.

ક્રોધ : આવેશ, ગુસ્સો, ક્રોધ, રોષ, કજીયો, ઈર્ષા, વૈમનસ્ય, અસૂયા, હૃદયમાં બળવાનો જે સ્વભાવ તે ક્રોધ કહેવાય છે.

માન : અભિમાન, ગર્વ, અહંકાર, મોટાઈનો ભાવ, દર્પ અને મદ વગેરેને માન કહેવાય છે.

માયા : છેતરપિંડી, દંભ, કુટિલતા, કપટવૃત્તિ, વંચના (ઠગાઈ) બનાવટ વગેરેને માયા કહેવાય છે.

લોભ : મૂર્છા, મમતા, આસક્તિ, સ્નેહ, કામ, ઈચ્છા, ગૃહ્ણિ, આકાંક્ષા, અભિલાષા, મમત્વ, અભિષ્વંગ (આસક્તિ) વગેરે લોભ કહેવાય છે.

આ ચાર કષાયોમાંથી ક્રોધ અને માન અપ્રીતિજનક છે. માટે દ્વેષમાં અંતર્ગત થાય છે.

ક્રોધ + માન = દ્વેષ

માયા અને લોભ પ્રીતિજનક હોવાથી રાગમાં અંતર્ગત થાય છે.

માયા + લોભ = રાગ

વાસ્તવિકપણે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આ ચાર જ કષાયો છે તો પણ તે ચારેમાંથી એક એકના તરતમપણે (તીવ્ર-મંદ પણે) ચાર ચાર ભેદો હોવાથી $૪ \times ૪ = ૧૬$ ભેદો થાય છે. તીવ્ર-મંદતાની અપેક્ષાએ થતા ચાર પ્રકારોને અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન કહેવાય છે.

(૧) અનંતાનુબંધી : જે કષાયોના ઉદયથી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય તે અનંતાનુબંધી, અર્થાત્ આ કષાય સમ્યક્ત્વ ગુણનો ઘાતક છે. આ કષાયો અનંત સંસારનો અનુબંધ (પરંપરા) કરાવતા હોવાથી અનંતાનુબંધી કહેવાય છે. મરણપર્યંત રહેનાર છે અને પ્રાયઃ જીવને નરકગતિમાં લઈ જાય છે. પહેલા બે ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.

અનંતાનુબંધી ક્રોધ : પર્વતની રેખા સમાન છે. જેમ પર્વતમાં પડેલી ફાટ પૂરવી અશક્ય છે તેમ અનંતાનુબંધી ક્રોધના ઉદયને દૂર કરવો અશક્ય છે. અગ્નિશર્માનો ક્રોધ અનંતાનુબંધી હતો.

અનંતાનુબંધી માન : પત્થરના થાંભલા (સ્તંભ) સમાન છે. જેમ પત્થરનો થાંભલો કોઈપણ રીતે નમતો નથી, બહુ જોર કરો તો તૂટી જાય પણ નમે તો નહીં જ. તેવી જ રીતે અનંતાનુબંધી માનવાળો આત્મા મૃત્યુ પર્યંત પોતાનું માન છોડતો નથી. વટની ખાતર પ્રાણ આપી દે પણ માન ન છોડે.

અનંતાનુબંધી માયા : કઠણ વાંસના મૂળિયા સમાન છે. ઘરતીમાં ઉગેલા વાંસના મૂળ ઘણા મજબૂત અને અતિવક્ર હોય છે. તેની વક્રતા દૂર થઈ શકતી નથી. તેમ માયાવી જીવ ઘણો વક્ર હોય છે.

અનંતાનુબંધી લોભ : કીરમજીના રંગ જેવો છે. જેમ વસ્ત્રમાં લાગેલો કીરમજીનો રંગ વસ્ત્ર નાશ પામે ત્યાં સુધી રહે છે તેમ આ લોભ પ્રાયઃ જીવ મરે ત્યાં સુધી સાથે જ રહે છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાની : જે કષાયો વિરતિને રોકે, કોઈપણ જાતના પાપથી વિરતિ ન થવા દે તે અપ્રત્યાખ્યાની. આ કષાયના ઉદયથી જીવને વિરતિના પરિણામ ન થાય અથવા પરિણામ થયા હોય તો પણ પુરુષાર્થ કરવાની ઈચ્છા ન થાય. પ્રાયઃ તિર્યચગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ : પૃથ્વીમાં પડેલી રેખા સમાન છે. જેમ પૃથ્વીમાં (માટીમાં) પડેલી ફાટ (કેક) કષ્ટથી વિલંબે પૂરાય છે તેમ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ થોડા કષ્ટથી અને અધિક કાળે દૂર થાય છે. લગભગ ૧ વર્ષ લાગે છે.

અપ્રત્યાખ્યાની માન : હાડકા સમાન છે. જેમ હાડકું મહાકષ્ટથી વળે છે તેમ અપ્રત્યાખ્યાની માનવાળો જીવ ઘણું સમજાવવાથી મહાકષ્ટે વળે છે.

અપ્રત્યાખ્યાની માયા : ઘેટાના શિંગડા સમાન છે. જેમ ઘેટાના શિંગડાની વક્તા મહાકષ્ટથી દૂર થાય છે તેમ માયા ઘણા કષ્ટથી દૂર થાય છે.

અપ્રત્યાખ્યાની લોભ : ગાડાના પૈડાની મળી સમાન છે. ગાડાના પૈડામાં વચ્ચે નંખાતા તેલથી બનેલો ચીકણો કાળો મેલ જેને મળી કહેવાય છે. વચ્ચેમાં લાગેલા મળીના ડાઘ મહાકષ્ટે જાય છે તેમ આ પ્રકારનો લોભ પણ મહાકષ્ટે દૂર થાય છે.

(૩) **પ્રત્યાખ્યાનાવરણ :** સર્વવિરતિના પર્યક્ષખાણને જે કષાય આવૃત્ત કરે (ઢાંકી દે) તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. આ કષાય માત્ર સર્વત્યાગને રોકે છે પણ દેશત્યાગ (આંશિક ત્યાગ)ને આવૃત્ત કરતો નથી. ચારિત્રને સ્વીકારવાની ઈચ્છા હોવા છતાં આ કષાયના ઉદયથી જીવ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકતો નથી. અપ્રત્યાખ્યાની કરતાં આ કષાય મંદ છે. પ્રાયઃ મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ : રેતીની રેખા સમાન છે. જેમ રેતીમાં પડેલી રેખા પવનનો યોગ થતા થોડા વિલંબે નાશ પામે છે તેમ આ ક્રોધ પણ થોડા વિલંબે નાશ પામે છે.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન : કાઠની સોટી જેવો છે. જેમ કાઠને વાળવામાં થોડું કષ્ટ પડે છે તેમ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માનના ઉદયવાળો જીવ થોડો પ્રયત્ન કરવાથી નમે છે.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા : બળદની મૂત્રધાર સમાન છે. ગાડે જોડેલો બળદ ચાલતા ચાલતા મૂત્રધાર કરે છે અને ગતિના કારણે ધારા વક્તાવાળી થાય છે. મૂત્રની ધારા તાપ, પવન વગેરેથી થોડા વિલંબે નાશ પામે છે તેમ આ માયા થોડા વિલંબે નાશ પામે છે.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ : દીવાની મેષ એટલે કાજળ સમાન છે. જેમ આંખમાં આંજવાના કાજળનો રંગ કપડા ઉપર લાગ્યો હોય તો થોડા કષ્ટથી દૂર થાય છે તેમ આ લોભ પણ થોડા કષ્ટથી જાય છે.

(૪) સંજવલન : જે કષાયના ઉદયથી ચારિત્રમાં અતિચારો લાગે તે સંજવલન. સંજવલન એટલે બાળનાર અથવા મલિન કરનાર. આ કષાયના ઉદયથી જીવને યથાપ્યાત (જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહ્યું છે તેવું નિરતિચાર) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ અતિચારોથી મલિન ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયઃ દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

સંજવલન ક્રોધ : જલરેખા સમાન છે. જેમ લાકડીના પ્રહાર આદિથી પાણીમાં પડેલી રેખા પડતાની સાથે જ વિના પ્રયત્ને નાશ પામે છે તેમ સંજવલન ક્રોધ તુરત જ નાશ પામે છે.

સંજવલન માન : નેતરની સોટી સમાન છે. જેમ નેતરની સોટી સહેલાઈથી વાળી શકાય છે તેમ સંજવલન માનના ઉદયવાળો જીવ થોડું જ સમજાવતા પોતાની અક્કડતા છોડી દે છે. જેમ બ્રાહ્મી-સુંદરીના શબ્દો સાંભળી બાહુબલિનું માન ઓગળી ગયું તેમ.

સંજવલન માયા : ઈન્દ્રધનુષ્યની રેખા સમાન છે. જેમ આકાશમાં થતી ઈન્દ્રધનુષ્યની રેખા થોડા સમયમાં જ નાશ પામે છે. અથવા વાંસની છાલ વાંકી થઈ જાય તો તેને હાથથી જ વિના પરિશ્રમે સીધી કરી શકાય છે. તેમ સંજવલન માયા વિના પરિશ્રમે નષ્ટ થઈ શકે છે. અર્થાત્ અલ્પ પ્રયત્નથી જ નાશ કરી શકાય છે.

સંજવલન લોભ : હળદરના રંગ જેવો છે. જેમ હળદરનો રંગ સાબુથી ધોઈ તડકામાં સુકવતાની સાથે જ ઉડી જાય છે તેમ સંજવલન લોભ જ્ઞાની ગુરુનો યોગ થતાં જલ્દી ચાલ્યો જાય છે.

ચાર પ્રકારના કષાયો કોના જેવા છે તે નીચેના ટેબલ (ચાર્ટ)થી સરળતાથી સમજાશે.

કષાય	ક્રોધ	માન	માયા	લોભ
અનંતાનુબંધી	પર્વતની ફાડ	પથ્થરનો થાંભલો	કઠણ વાંસનું મૂળ	કીરમજીનો રંગ
અપ્રત્યાપ્યાની	પૃથ્વીની ફાડ	હાડકાનો થાંભલો	ઘેટાનું શીંગડુ	ગાડાની મળીનો રંગ
પ્રત્યાપ્યાનાવરણ	રેતીમાં રેખા	કાષ્ટનો થાંભલો	ગોમૂત્ર ધારા	કાજળ (દીવાની મેષ)
સંજવલન	પાણીમાં રેખા	નેતરની સોટી	વાંસની છાલ	હળદરનો રંગ

શંકા : રતિ એટલે પ્રીતિ-સુખની પ્રાપ્તિ. સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી પણ જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તો સાતાવેદનીય અને રતિમોહનીય કર્મમાં તફાવત શું ?

સમાધાન : પુણ્યના ઉદયથી અથવા પાપના ઉદયથી સુખ અને દુઃખના સાધનો મળવા અને તેનાથી સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવો તે સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય કર્મનો વિષય છે. પરંતુ મળેલા સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા સુખ કે દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ અથવા દુઃખબુદ્ધિ થવી તે રતિ-અરતિ મોહનીયકર્મનો વિષય છે.

૩૪ અતિશયોનો વૈભવ હોવા છતાં તીર્થકરભગવંતો રતિ વિનાના છે. બંધકમુનિના શિષ્યો ઘાણીમાં પીલાયા છતાં મનના અધ્યવસાયો અરતિ વિનાના છે. બંને ઉદાહરણોમાં એકમાં અતિ સુખ અને બીજામાં અતિ દુઃખ છે એટલે સાતા-અસાતા છે. પરંતુ રતિ કે અરતિ નથી.

શંકા : અમૂક પ્રકારના કષાયવાળો જીવ મૃત્યુ પામી અમૂક ગતિમાં જાય એવો નિયમ ખરો ?

સમાધાન : ના, એવો કોઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. મૃત્યુ પછી જીવ કઈ ગતિમાં જાય તેનો આધાર આયુષ્યના બંધ વખતે કેવા પ્રકારના કષાયનો ઉદય છે તેના ઉપર છે.

જો આયુષ્યના બંધ વખતે અનંતાનુબંધીનો કષાય અતિતીવ્ર હોય તો નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાય, જો આ જ કષાય મધ્યમ હોય તો તિર્યંચ કે મનુષ્ય ગતિનું આયુષ્ય બંધાય. જો આ કષાયો અતિ મંદ હોય તો દેવગતિનું પણ આયુષ્ય બંધાય.

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદય વખતે દેવો તથા નારકોને આયુષ્યનો બંધ પડે તો મનુષ્યગતિનું આયુષ્ય બંધાય.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન એ બે પ્રકારના કષાયના ઉદય વખતે આયુષ્ય બંધાય તો નિયમા દેવગતિનું જ આયુષ્ય બંધાય.

ટૂંકમાં જીવને મૃત્યુ પછી કઈ ગતિ થાય તેનો આધાર મૃત્યુ વખતે કયા પ્રકારના કષાયો છે તેના ઉપર નથી, પરંતુ આયુષ્યનો બંધ પડે ત્યારે કેવા પ્રકારના કષાયો છે તેના ઉપર છે. આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે નીચેના ચાર્ટમાંથી સમજી લેવું.

કષાય	કયા ગુણનો ઘાત કરે	પ્રાયઃ કઈ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે ?
અનંતાનુબંધી	સમ્યક્ત્વ ગુણનો	નરકગતિ
અપ્રત્યાખ્યાની	દેશવિરતિ ગુણનો	તિર્યચગતિ
પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	સર્વવિરતિ ગુણનો	મનુષ્યગતિ
સંજવલન	યથાખ્યાત ચારિત્ર ગુણનો	દેવગતિ

આયુષ્ય ક્યારે બંધાય તેની જીવને ખબર પડતી નથી. એટલે સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ માટે આત્માના અધ્યવસાયો શુભ રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સૂત્ર (૮-૧૧) પ્રયોજન : આયુષ્ય કર્મના ચાર ભેદ જણાવે છે.

નારક-તૈર્યગ્યોન-માનુષ-દૈવાનિ ૮-૧૧

નારક-તૈર્યગ્યોન-માનુષ-દૈવાનિ ૮-૧૧

નારક-તૈર્યગ્યોન-માનુષ-દૈવાનિ ૮-૧૧

શબ્દાર્થ : નારક = નરક સંબંધી, તૈર્યગ્યોન = તિર્યચ સંબંધી, માનુષ = મનુષ્ય સંબંધી, દૈવ = દેવ સંબંધી.

સૂત્રાર્થ : નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધી એમ આયુષ્યના ચાર પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ : કોઈપણ એક ભવમાં જે જીવાડે, પકડી રાખે, નીકળવા ન દે તે આયુષ્ય કર્મ કહેવાય છે. જે આયુષ્યકર્મ જીવને નરકના ભવમાં જીવાડે, પકડી રાખે ત્યાંથી નીકળવા ન દે તે નરકાયુષ્ય. એ જ રીતે તિર્યચના ભવમાં જીવાડનાર તે તિર્યચઆયુષ્ય. મનુષ્યના ભવમાં જીવાડનાર તે મનુષ્યઆયુષ્ય અને દેવના ભવમાં જીવાડનાર તે દેવાયુષ્ય કર્મ કહેવાય છે.

આયુષ્ય કર્મ બાકી હોય તો અગ્નિસ્નાન કરે અથવા પાણીમાં ડુબીને જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ મૃત્યુ ન પામે. તે જ પ્રમાણે આયુષ્ય પૂર્ણ થવાનું હોય તો બચવાના સેંકડો ઉપાય કરે તો પણ ન જીવે.

આયુષ્ય કર્મ પોત-પોતાના ભવમાં જ ફળ આપનાર હોવાથી “ભવવિપાકી” કહેવાય છે. ચાલુ ભવનું આયુષ્ય સાથે લઈને પરભવમાં જવાતું નથી. તેથી શસ્ત્રના ઘાથી કે આગ લાગવાથી અથવા પાણીના પૂરમાં તણાવા આદિથી જ્યારે અકાળે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે પણ તે ભવનું આયુષ્ય જે લાંબા કાળ સુધી ભોગવવાનું હતું તે બધું જ દોરડાના ગુંચળાની જેમ તરત ભોગવાઈ જાય છે. જેમ દોરડુ કમશઃ બાળવામાં આવે તો વધારે કાળ (સમય) લાગે પરંતુ તે જ દોરડાનું ગુંચળુ વાળીને આગમાં નાંખીએ તો તરત બળે. બંનેમાં બળવાનું કામ સરખું જ થાય છે માત્ર કાળ ઓછો લાગે. આવા પ્રકારના આયુષ્યને અપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે. નિમિત્ત મળવા છતાં મૃત્યુ ન થાય અને પૂરેપૂરા કાળે ભોગવાય તે અનપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે. મરવામાં નિમિત્ત મળે તે સોપક્રમ અને નિમિત્ત વિના સહજ રીતે મૃત્યુ પામે તે નિરૂપક્રમ કહેવાય છે. અપવર્તનીય આયુષ્ય નિયમા સોપક્રમ જ હોય છે જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ બંને પ્રકારનું હોય છે.

સૂત્ર (૮-૧૨) પ્રયોજન : નામકર્મની ૪૨ પ્રકૃતિના નામે જણાવે છે.

ગતિ-જાતિ-શરીરાઙ્ગોપાઙ્ગ-નિર્માણ-બંધન-સંઘાત-સંસ્થાન-સંહનન-સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘૂ-પઘાત પરાઘાતાતપોદ્યોતોચ્છ્વાસ-વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેક-શરીર ત્રસસુભગસુસ્વર-શુભ-સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત-સ્થિરાદેય યશાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્વં ચ ૮-૧૨

ગતિ-જાતિ-શરીરાંગોપાંગ-નિર્માણ-બંધન-સંઘાત-સંસ્થાન-સંહનન-સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘૂપઘાત-પરાઘાતાતપોદ્યોતોચ્છ્વાસ-વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીર-ત્રસ-સુભગ-સુસ્વર-શુભ-સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત-સ્થિરાદેય-યશાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્વં ચ. ૮-૧૨

ગતિ-જાતિ-શરીર-અંગોપાંગ-નિર્માણ-બંધન-સંઘાત-સંસ્થાન-સંહનન-સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-આનુપૂર્વી-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-આતપ-ઉદ્યોત-ઉચ્છ્વાસ-વિહાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીર-ત્રસ-સુભગ-સુસ્વર-શુભ-સૂક્ષ્મ-પર્યાપ્ત-સ્થિર-આદેય-યશાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્વં ચ ૮-૧૨

શબ્દાર્થ : ગતિ = નરકાદિ ચાર ભેદ, જાતિ = એકેન્દ્રિય આદિ પાંચ જાતિ, શરીર = ઔદારિક આદિ, અંગોપાંગ = અંગ-ઉપાંગ, નિર્માણ = અંગોપાંગની નિયત સ્થાને રચના કરનારું કર્મ, બન્ધન = ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોનો સંબંધ કરાવનાર કર્મ, સંઘાત = પુદ્ગલોને શરીર આકારે ગોઠવે, સંસ્થાન = સમયતુરસ્ર આદિ, રસ = તીખો આદિ, વર્ણ = શ્વેત આદિ, અગુરુલઘુ = ભારે-હલકાપણાનો અભાવ, પરાઘાત = સ્વપ્રતિભાવથી અન્ય પ્રભાવિત થાય, ઉદ્યોત = અનુષ્ણ શરીરનો ઠંડો પ્રકાશ, વિહાયોગતિ = શુભાશુભ ગતિ-ચાલ, પ્રત્યેક શરીર = જીવને વ્યક્તિગત શરીર, સુભગ = સર્વને પ્રિય થવું, શુભ = નાભિ ઉપરના શુભ અવયવો, પર્યાપ્ત = પર્યાપ્તિ પૂરી કરે, આદેય = જેનું વચન સ્વીકાર્ય બને, સેતરાણિ = પ્રતિપક્ષી અર્થાત્ પ્રત્યેક આદિ દશની, સંઘયણ = વજ્રઋષભનારાય આદિ, સ્પર્શ = રૂક્ષ-સ્નિગ્ધ આદિ, ગન્ધ = સુરભિ આદિ, આનુપૂર્વી = વિગ્રહ ગતિમાં ગમન કરાવનાર, ઉપઘાત = સ્વશરીરથી ઘાત, આતપ = અનુષ્ણ દેહનો ઉષ્ણ પ્રકાશ, ઉચ્છ્વાસ = શ્વાસ, ત્રસ = ત્રાસ પડે ત્યારે સ્થાન બદલે, સુસ્વર = સારો સ્વર, સૂક્ષ્મ = ચક્ષુથી ગ્રહણ ન થાય, સ્થિર = દાંત, હાડકા વગેરેની સ્થિરતા, યશસ્ = યશ-કીર્તિ આપે તે, તીર્થકૃત્ય = તીર્થકરનામકર્મ.

સૂત્રાર્થ : (તત્ત્વાર્થસૂત્રના મૂળસૂત્ર પ્રમાણે નામકર્મના ૪૨ ભેદ) (૧) ગતિ (૨) જાતિ (૩) શરીર (૪) અંગોપાંગ (૫) નિર્માણ (૬) બંધન (૭) સંઘાતન (૮) સંસ્થાન (૯) સંઘયણ અથવા સંહનન (૧૦) સ્પર્શ (૧૧) રસ (૧૨) ગંધ (૧૩) વર્ણ (૧૪) આનુપૂર્વી (૧૫) અગુરુલઘુ (૧૬) ઉપઘાત (૧૭) પરાઘાત (૧૮) આતપ (૧૯) ઉદ્યોત (૨૦) ઉચ્છ્વાસ (૨૧) વિહાયોગતિ તથા પ્રતિપક્ષી પ્રકૃતિઓ સહિત (૨૨) પ્રત્યેક અને (૨૩) સાધારણ (૨૪) ત્રસ અને (૨૫) સ્થાવર (૨૬) સુભગ અને (૨૭) દુર્ભગ (૨૮) સુસ્વર અને (૨૯) દુસ્વર (૩૦) શુભ અને (૩૧) અશુભ (૩૨) સુક્ષ્મ અને (૩૩) બાદર (૩૪) પર્યાપ્તિ અને (૩૫) અપર્યાપ્તિ (૩૬) સ્થિર અને (૩૭) અસ્થિર (૩૮) આદેય અને (૩૯) અનાદેય (૪૦) યશ અને (૪૧) અયશ તથા (૪૨) તીર્થકરપણુ (એમ નામકર્મના ૪૨ ભેદો છે.)

ભાવાર્થ : આપણે કર્મગ્રંથના આધારે નામકર્મની પ્રકૃતિઓ સમજીએ નામકર્મની પ્રકૃતિઓના મુખ્ય ચાર વિભાગ છે.

પિંડપ્રકૃતિ - ૧૪, પ્રત્યેક પ્રકૃતિ - ૮, ત્રસ દશક - ૧૦ અને સ્થાવર દશક - ૧૦ એમ $૧૪ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૪૨$

(૧) પિંડપ્રકૃતિ : બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે પ્રકૃતિઓનો જ્યાં પિંડ (સમૂહ) હોય તે પિંડ પ્રકૃતિ. કુલ ૧૪ છે.

(૨) પ્રત્યેક પ્રકૃતિ : જે એક એક હોય તે. કુલ ૮ છે.

(૩) ત્રસ દશક : ત્રસ નામકર્મ વગેરે ૧૦ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ.

(૪) સ્થાવર દશક : સ્થાવર નામકર્મ વગેરે ૧૦ પાપ પ્રકૃતિઓ.

નામકર્મ

પિંડપ્રકૃતિ (૧૪)	પિંડપ્રકૃતિના પેટા ભેદ	પ્રત્યેકપ્રકૃતિ (૮)	ત્રસદશક (૧૦)	સ્થાવરદશક (૧૦)
૧. ગતિ નામકર્મ	૪	૧. પરાઘાત	૧. ત્રસ	૧. સ્થાવર
૨. જાતિ નામકર્મ	૫	૨. ઉચ્છ્વાસ	૨. બાદર	૨. સૂક્ષ્મ
૩. શરીર નામકર્મ	૫	૩. આતપ	૩. પર્યાપ્તિ	૩. અપર્યાપ્તિ
૪. અંગોપાંગ નામકર્મ	૩	૪. ઉદ્યોત	૪. પ્રત્યેક	૪. સાધારણ
૫. બંધન નામકર્મ	૫/૧૫	૫. અગુરુ લઘુ	૫. સ્થિર	૫. અસ્થિર
૬. સંઘાતન નામકર્મ	૫	૬. તીર્થકર	૬. શુભ	૬. અશુભ
૭. સંઘયણ નામકર્મ	૬	૭. નિર્માણ	૭. સૌભાગ્ય	૭. દૌર્ભાગ્ય
૮. સંસ્થાન નામકર્મ	૬	૮. ઉપઘાત	૮. સુસ્વર	૮. દુસ્વર
૯. વર્ણ નામકર્મ	૫		૯. આદેય	૯. અનાદેય
૧૦. ગંધ નામકર્મ	૨		૧૦. યશ	૧૦. અયશ
૧૧. રસ નામકર્મ	૫			
૧૨. સ્પર્શ નામકર્મ	૮			
૧૩. આનુપૂર્વી નામકર્મ	૪			
૧૪. વિહાયોગતિ નામકર્મ	૨			

કુલ પેટા ભેદ ૬૫/૭૫

ઉપર મુજબ નામકર્મના $૧૪ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૪૨$ ભેદ છે.

પિંડ પ્રકૃતિના ૬૫ પેટાભેદો ગણતા નામકર્મના ૬૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૯૩ ભેદ થાય છે.

બંધન નામકર્મના ૫ ના બદલે ૧૫ ભેદ ગણતા પિંડપ્રકૃતિના પેટા ભેદ ૭૫ થાય.

નામકર્મના ૭૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૧૦૩ ભેદ થાય છે.

હવે પિંડપ્રકૃતિઓના ૧૪ ભેદો સમજાએ.

(૧) ગતિનામકર્મ : ગમન કરવું તે ગતિ. જે કર્મના ઉદયથી આત્માને નરકાદિ ભવ તરફ ગમન કરવું પડે તે ગતિનામ કર્મ. તેના ચાર ભેદ છે. નરકગતિ નામ કર્મ, તિર્યચગતિ નામ કર્મ, મનુષ્યગતિ નામ કર્મ અને દેવગતિ નામ કર્મ.

(૨) જાતિ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય આદિ સમાનપણે કહેવાય તેને જાતિ નામ કર્મ કહેવાય છે. જાતિ નામ કર્મના ઉદયથી સમાન ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકેન્દ્રિય જાતિ નામ કર્મનો ઉદય થવાથી ગમે તેવા જ્ઞાની આત્માને પણ એકેન્દ્રિય જીવોની ભૂમિકા જેટલું જ જ્ઞાન રહે છે. એવી જ રીતે એકેન્દ્રિયમાંથી નીકળીને પંચેન્દ્રિયમાં આવનાર જીવને પંચેન્દ્રિય જાતિનામ કર્મનો ઉદય થવાથી ગમે તેવો પાપી અથવા વિકલાંગ હોય તોપણ પંચેન્દ્રિયની ભૂમિકાને ઉચિત જ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) શરીર નામકર્મ : પુદ્ગલોની આકૃતિ રૂપે જે રચાય અને નાશ પામે તેનું નામ શરીર. આવું શરીર જે કર્મના ઉદયથી જીવને મળે તે શરીર નામકર્મ. તેના પાંચ ભેદ છે. ઔદારિકશરીર નામકર્મ, વૈકિયશરીર નામકર્મ, આહારકશરીર નામ કર્મ, તૈજસશરીર નામકર્મ અને (૫) કાર્મણશરીર નામકર્મ.

(૪) અંગોપાંગ નામકર્મ : શરીરમાં અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગની પ્રાપ્તિ જે કર્મના ઉદયથી થાય છે તેને અંગોપાંગ નામકર્મ કહેવાય છે. શરીરના મુખ્ય અવયવોને અંગ કહેવાય છે. તેના પેટા અંગોને ઉપાંગ કહેવાય છે અને તેના પણ પેટાભેદ રૂપ અંગો જે છે તેને અંગોપાંગ કહેવાય છે, જેમ કે શરીરમાં અંગો આઠ છે. બે હાથ, બે પગ, પીઠ, શિર, છાતી અને પેટ (ઉદર) આ આઠ અંગોના પેટાભેદ તે ઉપાંગ. જેમ કે હાથમાં આંગળીઓ, હથેળી, કાંડુ વગેરે ઉપાંગ કહેવાય છે. તથા આંગળીઓના પણ પેટાભેદ જેમ કે વેઢા વગેરેને અંગોપાંગ કહેવાય છે.

આવા પ્રકારના અંગો, ઉપાંગો અને અંગોપાંગોની રચના માત્ર પ્રથમના ત્રણ શરીરોમાં જ હોય છે. તૈજસ-કાર્મણ શરીર આત્મપ્રદેશોની સાથે ક્ષીરનીર અને લોહાગ્નિની

જેમ વ્યાપ્ત હોવાથી તે શરીરોમાં સ્વતંત્રપણે અંગ-ઉપાંગ હોતા નથી. સંસારિક સુખ દુઃખના ભોગને યોગ્ય અંગો માત્ર પ્રથમના ત્રણ જ શરીરોમાં છે તેથી અંગોપાંગ નામ કર્મના ભેદો પણ ત્રણ છે. ઔદારિક અંગોપાંગ નામકર્મ, વૈક્રિય અંગોપાંગ નામકર્મ અને આહારક અંગોપાંગ નામકર્મ.

(પ) બંધન નામકર્મ : પ્રતિસમયે ગ્રહણ કરાતા અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા એવા શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોને જેમ લાખ કાષ્ટના બે ટુકડાને જોડી આપે તેમ પરસ્પર એકમેક કરવા, તન્મય કરવા તે બંધન. આવું બંધન જે કર્મના ઉદયથી જીવ કરી શકે તે કર્મને બંધન નામકર્મ કહેવાય છે.

પુદ્ગલોનું બનેલું આ શરીર છે તે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો છે. પ્રતિસમયે તે શરીરમાં આહારાદિના જે નવાં પુદ્ગલો ઉમેરાય છે તે ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલો છે. તે બન્નેનું એકીકરણ થતાં માંસ, રૂધિર, વીર્ય આદિની વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે એકીકરણ કરનારું જે કર્મ તે બંધન નામ કર્મ, શરીર પાંચ છે એટલે બંધન નામકર્મ પણ પાંચ છે. ઔદારિક બંધન નામકર્મ, વૈક્રિય બંધન નામકર્મ, આહારક બંધન નામકર્મ, તૈજસ બંધન નામકર્મ અને કાર્મણ બંધન નામકર્મ.

(દ) સંઘાતન નામકર્મ : સંઘાત એટલે પિંડરૂપે સંઘટિત કરવું. જેમ દંતાળીથી ઘાસ એકઠું થાય છે. ઘાસના પથારાને એકઠો કરી દબાવી નાનો ઢગલો બનાવાય છે તેમ જે કર્મના ઉદયથી ગ્રહણ કરાતા ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો પિંડરૂપે સંઘટિત કરાય છે તે ઔદારિક સંઘાતન નામકર્મ. સંઘાતનના પાંચ ભેદો છે. (૧) ઔદારિક સંઘાતન (૨) વૈક્રિય સંઘાતન (૩) આહારક સંઘાતન (૪) તૈજસ સંઘાતન અને (૫) કાર્મણ સંઘાતન.

શંકા : શરીર નામ કર્મ એટલે જ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને એકઠા કરીને શરીરની રચના કરવી. આ અર્થથી સંઘાતનનો અર્થ શરીરનામકર્મમાં જ સમાઈ જાય છે. તો પછી સંઘાતનનામકર્મ જુદું માનવાની શી જરૂર ?

સમાધાન : પ્રશ્ન તદ્દન વ્યાજબી છે. શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ શરીર નામકર્મથી જ સાધ્ય છે. પરંતુ પરિમિત પ્રમાણના જ પુદ્ગલોના જથ્થાનું ગ્રહણ કરવાનું કામ સંઘાતન નામકર્મ કરે છે. તેથી જ કોઈપણ બે મનુષ્યોને ઔદારિક નામકર્મ સરખું હોવા છતાં પણ એકનું શરીર એકવડીયું (ઓછા જથ્થાથી બનેલું) અને બીજાનું શરીર ભરાવદાર (ઘણા જથ્થાથી બનેલું) હોય છે. આ કાર્યક્ષેત્રમાં સંઘાતન નામકર્મનું કામ છે.

(૭) સંઘયણ નામકર્મ : સંઘયણ અથવા સંહનન એટલે શરીરમાં હાડકાની વિશિષ્ટ રચના. તેના છ ભેદ છે. વજ્રઋષભનારાય, ઋષભનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા અને સેવાર્ત અથવા છેવટું.

વજ્ર એટલે ખીલી, ઋષભ એટલે પાટો અને નારાય એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારનું બંધન, જેને મર્કટબંધ કહેવામાં આવે છે. જેમ વાંદરીનું બચ્ચુ તેની માતાના પેટે એવું વળગે છે કે વાંદરી કુદાકુદ કરે તો પણ પડે નહિ. તેને મર્કટબંધ કહેવાય છે.

વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ : જે શરીરમાં સાંધાવાળા ભાગના બંને હાડકા સામ સામે એકબીજાને આરપાર પણે વીંટાયેલા હોય. તેના ઉપર પાટારૂપે એક હાડકું હોય તથા આ સર્વને વીંધીને આરપાર ખીલી મારેલી હોય. આવા પ્રકારનું અતિશય મજબૂત બળવાળું જે સંઘયણ તે વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ.

ઋષભનારાય સંઘયણ : જેમાં બે હાડકા પરસ્પર મર્કટબંધથી બંધાયેલા હોય, એ બે હાડકાઓની ઉપર ત્રીજું હાડકું પાટાની જેમ વીંટાયેલું હોય. નારાય અને ઋષભ બે જ હોય. પણ વજ્ર (ખીલી) ન હોય તેવી અસ્થિઓની રચના તે ઋષભનારાય.

નારાયસંઘયણ : જેમાં વજ્ર કે ઋષભ ન હોય, માત્ર નારાય (મર્કટબંધ) જ હોય.

અર્ધનારાય સંઘયણ : જ્યાં બે હાડકાની વચ્ચે એક બાજુ મર્કટબંધ હોય અને બીજી બાજુ કીલિકા (ખીલી) હોય. પરંતુ બીજી બાજુ મર્કટબંધ ન હોય, બંને હાડકા સ્વતંત્ર માત્ર હોય તેવી મજબૂતાઈવાળી હાડકાની રચના.

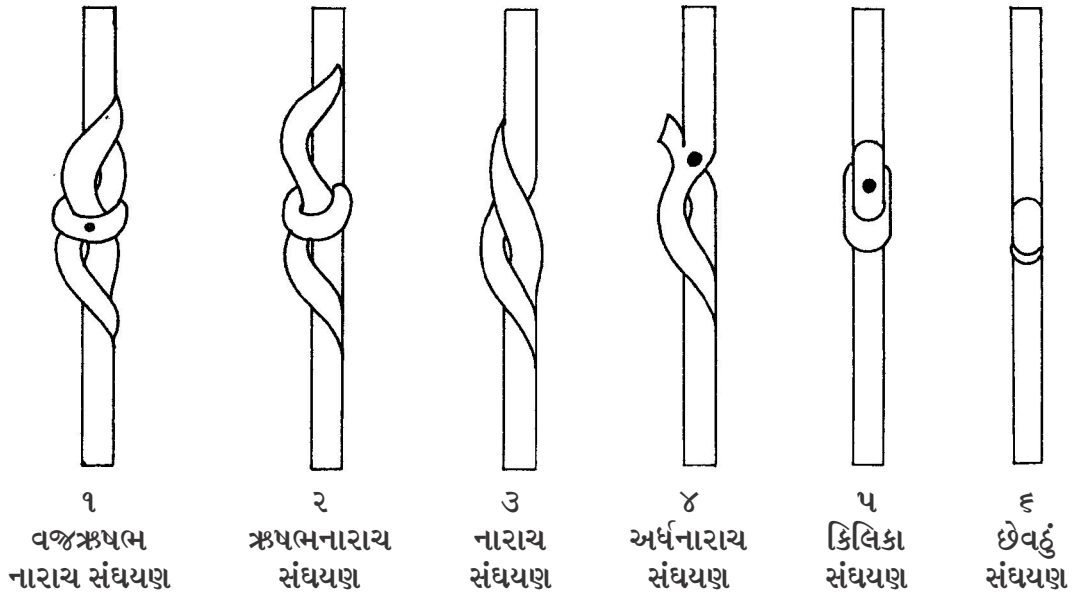
કીલિકા સંઘયણ : જ્યાં બે હાડકાની વચ્ચે મર્કટબંધ ન હોય, પાટો પણ ન હોય માત્ર સાણસીની જેમ ખીલી જ મારેલી હોય. તેવા પ્રકારની હાડકાંની રચના

સેવાર્ત અથવા છેદસ્પૃષ્ટ સંઘયણ : જ્યાં મર્કટબંધ પાટો કે ખીલાના આકારના કોઈ હાડકા આરપાર નથી. માત્ર બે હાડકાના છેડા અડીને જ રહેલા છે. સ્હેજ ધક્કો મારતા ખસી જાય. છેદ એટલે છેડા અને સ્પૃષ્ટ એટલે અડેલા. જ્યાં છેડા માત્ર અડેલા છે તેથી છેદસ્પૃષ્ટ નામ આપ્યું. અથવા તૈલ આદિના મર્દનની જે અપેક્ષા રાખે તેથી તેને સેવાર્ત પણ કહેવાય છે.

ઉપર જણાવેલા છ સંઘયણો મનુષ્ય-તિર્યચોને જ હોય છે. દેવ-નારકી અને એકેન્દ્રિય જીવોને હાડકા જ શરીરમાં ન હોવાથી સંઘયણ હોતા નથી.

છ પ્રકારના સંઘયણ તથા સમયતુરમ્ન સંસ્થાન

વિકલેન્દ્રિય જીવોને માત્ર છેવદું (સેવાત) જ સંઘયણ હોય છે. મનુષ્યના વૈક્રિય શરીરમાં, તિર્યચના વૈક્રિય શરીરમાં અને પૂર્વધર મનુષ્યોના આહારક શરીરમાં પણ હાડકા ન હોવાથી સંઘયણ હોતા નથી.

(૮) સંસ્થાન નામકર્મ : સંસ્થાન એટલે શરીરની બાહ્ય આકૃતિ. સંસ્થાનના છ ભેદ છે. (૧) સમયતુરસ્ત્ર (૨) ન્યગ્રોધપરિમંડલ (૩) સાદિ (૪) કુબ્જ (૫) વામન અને (૬) હુંડક

સમયતુરસ્ત્ર : શરીરના સઘળા અવયવો સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબના પ્રમાણયુક્ત હોય અથવા પર્યાકાસને બેઠેલા પુરુષના બે ઢીંચણનું અંતર, ડાબા ખભા અને જમણા ઢીંચણનું અંતર, જમણા ખભા અને ડાબા ઢીંચણનું અંતર, પલાઠીના મધ્યભાગથી લલાટ સુધીનું અંતર એમ ચારે અંતર સમાન હોય તે સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કહેવાય છે. તેને અપાવનારું કર્મ સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન* નામકર્મ કહેવાય છે.

ન્યગ્રોધપરિમંડલ : ન્યગ્રોધ એટલે વડલાનું વૃક્ષ. પરિમંડલ એટલે આકાર. જેમ વડલાનું વૃક્ષ ઉપરથી ઘટાદાર હોવાથી શોભાયમાન છે પરંતુ નીચે વડવાઈઓ (શાખાઓ) લટકતી હોવાથી શોભાયમાન નથી. તેમ શરીરનો નાભિથી ઉપરનો ભાગ સુંદર અને પ્રમાણયુક્ત (માપવાળો) હોય અને નીચેનો ભાગ પ્રમાણ વિનાનો હોય તેને ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન કહેવાય છે.

સાદિ સંસ્થાન : શરીરમાં નાભિથી ઉપરનો ભાગ લક્ષણ અને પ્રમાણ વિનાનો હોય અને નાભિથી નીચેનો ભાગ લક્ષણોથી અને પ્રમાણથી યુક્ત હોય તે સાદિસંસ્થાન. આદિ એટલે નીચેનો ભાગ, તે પ્રમાણયુક્ત હોવાથી તે ભાગથી સહિત જે સંસ્થાન તેને સ + આદિ = સાદિ સંસ્થાન કહેવાય છે.

કુબ્જ સંસ્થાન : શરીરના મુખ્ય ચાર અંગો મસ્તક, ગ્રીવા (ગળુ), હાથ અને પગ, સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં કહેલા લક્ષણો અને પ્રમાણોથી યુક્ત હોય અને બાકીના છાતી-પેટ-પીઠ ઈત્યાદિ અંગો લક્ષણ વગરના હોય (કુબડા હોય) તેને કુબ્જ સંસ્થાન કહેવાય છે.

વામન સંસ્થાન : કુબ્જથી ઉલ્ટુ સંસ્થાન અર્થાત્ મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ અને પગ આ ચાર જેમાં લક્ષણહીન હોય અને બાકીના અવયવો છાતી-પેટ-પીઠ વગેરે લક્ષણ યુક્ત હોય તે વામન સંસ્થાન.

હુંડક સંસ્થાન : જેમાં શરીરના સર્વ અંગો અવ્યવસ્થિત એટલે કે શાસ્ત્રના લક્ષણોથી રહિત હોય તે હુંડક સંસ્થાન.

★ શાંતિનાથ ભગવાનના ચૈત્યવંદનમાં આવે છે : ‘ ચાલીસ ધનુષની દેહડીએ સમયઉરસ સંઠાણ’

(૯) વર્ણ નામકર્મ : વર્ણ એટલે રૂપ, શરીરનો રંગ. વર્ણ પાંચ છે. કૃષ્ણ (શ્યામ), નીલ (લીલો), રક્ત (લાલ), પીત (પીળો) અને શુકલ (શ્વેત)

જે કર્મના ઉદયથી (૧) કાજળ જેવો કાળો (શ્યામ) વર્ણ શરીરનો મળે તે કૃષ્ણવર્ણનામકર્મ. (૨) પોપટની પાંખ જેવું નીલા વર્ણવાળુ શરીર બને તે નીલવર્ણ નામકર્મ. (૩) શરીર મજ્જા જેવા લાલ રંગવાળુ બને તે રક્તવર્ણ નામકર્મ (૪) શરીરનો સુવર્ણ જેવો પીળો વર્ણ પ્રાપ્ત થાય તે પીતવર્ણ નામકર્મ અને (૫) બગલાની જેમ સફેદ વર્ણ પ્રાપ્ત થાય તે શ્વેતવર્ણ નામકર્મ.

(૧૦) ગંધનામકર્મ : ગંધ બે પ્રકારની છે. સુગંધ અને દુર્ગંધ. જે કર્મના ઉદયથી શરીર સુગંધી હોય તે સુગંધ નામકર્મ અને દુર્ગંધી હોય તે દુર્ગંધ નામકર્મ.

(૧૧) રસ નામકર્મ : રસ પાંચ પ્રકારનો છે.

તિક્ત (તીખો), કટુ (કડવો), કષાય (તૂરો), આમ્લ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો).

- મરચા જેવો તીખો રસ શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય તે તિક્ત રસ નામકર્મ.
- લીંબડા જેવો કડવો રસ શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય તે કટુરસ નામકર્મ.
- આમળા જેવો તૂરો રસ શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય તે કષાયરસ નામકર્મ.
- આંબલી અને લીંબુ જેવો ખાટો રસ શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય તે આમ્લરસ નામકર્મ.
- સાકર જેવો મીઠો રસ પ્રાપ્ત થાય તે મધુરરસ નામકર્મ.

(૧૨) સ્પર્શનામકર્મ : શરીરની ત્વચા આદિનો કોમળ વગેરે સ્પર્શ જે કર્મના ઉદયથી થાય તે સ્પર્શનામ કર્મ. સ્પર્શના આઠ ભેદ છે.

મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણ, ગુરુ અને લઘુ

જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં ચામડીનો સ્પર્શ કમળ જેવો મૃદુ, પત્થરના જેવો કર્કશ, ઘીના જેવો સ્નિગ્ધ (ચીકણો) રાખ જેવો રૂક્ષ (લુખો), પાણીના જેવો શીતળ, અગ્નિના જેવો ઉષ્ણ, લોખંડના જેવો ગુરુ (ભારે) અને રૂના જેવો લઘુ (હલકો) પ્રાપ્ત થાય તે અનુક્રમે મૃદુ આદિ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ નામકર્મ કહેવાય છે.

(૧૩) આનુપૂર્વી નામકર્મ : જીવને મૃત્યુ પામ્યા પછી એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં, વચગાળાના ક્ષેત્રમાં સમશ્રેણીએ જતા જીવને વક્રાગતિ કરવામાં બળદના નાકમાં નાંખેલી રાસની જેમ જે કર્મ કારણ બને છે તે કર્મ આનુપૂર્વી નામકર્મ કહેવાય છે.

બીજા અધ્યાયના સૂત્ર ૨-૨૭ “અનુશ્રેણિ ગતિઃ” સૂત્ર પ્રમાણે મૃત્યુ પછી જીવ આકાશપ્રદેશોની સમશ્રેણીએ જ પરભવ તરફ જાય છે. પરંતુ પરભવવાળુ ઉત્પત્તિ સ્થાન સમશ્રેણીએ જો ન આવતું હોય તો વક્રાગતિ કરવી પડે છે. તે વક્રાગતિ કરાવનારું આ કર્મ છે. એટલે આનુપૂર્વીકર્મનો ઉદય જીવને એક ભવથી નીકળ્યા પછી બીજા ભવમાં પહોંચતા પહેલા વચગાળાના ક્ષેત્રમાં વિગ્રહગતિમાં જ હોય છે.

જેટલીવાર વક્રાગતિ કરવી પડે ત્યાં સુધી આ કર્મ ઉદયમાં વર્તે છે. જો એક વક્રાગતિ કરવાથી ઉત્પત્તિ સ્થાન આવતું હોય તો ૧ સમય, બે વક્રા કરવાથી ઉત્પત્તિ સ્થાન આવતું હોય તો ૨ સમય અને ત્રણ વક્રા કરવાથી ઉત્પત્તિસ્થાન આવતું હોય તો ત્રણ સમય સુધી આ કર્મ ઉદયમાં હોય છે.

જીવ ચાર ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે માટે વક્રા કરતી વખતે ચાર ગતિના નામપૂર્વક ચાર આનુપૂર્વી છે. નરકાનુપૂર્વી, તિર્યયાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી અને દેવાનુપૂર્વી. નરકગતિ તરફ જતાં જે વક્રા કરાવે તે નરકાનુપૂર્વી નામકર્મ. એમ બાકીની આનુપૂર્વી નામકર્મના ભેદ પણ સમજી લેવા.

(૧૪) વિહાયોગતિ નામકર્મ : નામ કર્મની ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓમાંની પ્રથમ પ્રકૃતિ પણ “ગતિ” જ છે. તેથી તેનાથી ભિન્ન સમજાવવા આ પ્રકૃતિમાં ગતિ શબ્દની આગળ વિહાયસ્ શબ્દ લગાડેલો છે. વિહાયસ્ એટલે આકાશ. આકાશમાં થતી ગતિ તે વિહાયોગતિ. આ શબ્દાર્થ છે. તેનો ભાવાર્થ ગતિ કરવી (અર્થાત્ પગની ચાલ) તે છે. આ કર્મના બે ભેદ છે. શુભ અને અશુભ. જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ હાથી, બળદ કે હંસ જેવી શુભ હોય તે શુભ વિહાયોગતિ નામકર્મ. જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ ઊંટ, ગધેડા કે શિયાળ જેવી અશુભ હોય તે અશુભ વિહાયોગતિનામકર્મ.

આ પ્રમાણે કુલ ૧૪ પિંડપ્રકૃતિઓના ભેદો સમજાવ્યાં.

શંકા : બંધન નામકર્મના તો પાંચ ભેદ જણાવ્યા. પરંતુ પંદર કેવી રીતે કરો છો ?

સમાધાન : કેટલાક આચાર્યો બંધન નામકર્મના પાંચ ને બદલે ૧૫ ભેદ ગણે છે.

ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલોની સાથે નવા ઔદારિક પુદ્ગલોનું જે એકીકરણ થાય તે ઔદારિક ઔદારિક બંધન જુદુ ગણવું. તેવી જ રીતે ઔદારિક-તૈજસ, ઔદારિક-કાર્મણ અને ઔદારિક - તૈજસ - કાર્મણ બંધન ગણતાં કુલ ૪ બંધન નામકર્મ થયાં. તે જ રીતે વૈક્રિય અને આહારક શરીર સંબંધી પણ બંધન નામ કર્મના ૪ - ૪ ભેદ ગણવા.

તૈજસ બંધન નામકર્મ જે એક છે તેના તૈજસ - તૈજસ બંધન અને તૈજસ - કાર્મણ બંધન એમ બે થયા. છેલ્લું જે કાર્મણ બંધન હતું તેનું કાર્મણ-કાર્મણ બંધન એમ એક થયું.

જેથી પાંચ બંધનને બદલે પંદર બંધન થાય છે.

ઔદારિક બંધનના ૪ + વૈક્રિય બંધનના ૪ + આહારક બંધનના ૪ + તૈજસ બંધનના ૨+કાર્મણ બંધનનો ૧ એમ ૪ + ૪ + ૪ + ૨ + ૧ = ૧૫ બંધન થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓના આઠ (૮) ભેદ તે હવે સમજાવાય છે :

જેમાં નામ કર્મના પેટા ભેદો નથી અર્થાત્ એક એક કર્મપ્રકૃતિ જ છે, તે પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. જોકે આવા પ્રકારની એક એક પ્રકૃતિ નામકર્મમાં ૨૮ છે. તે અઠ્ઠાવીસ પ્રકૃતિઓમાં ત્રસદશકની ૧૦ પ્રકૃતિઓ અને સ્થાવરદશકની ૧૦ પ્રકૃતિઓ દશ દશના સમૂહરૂપે છે. તેથી તેને જુદી ગણવામાં આવે છે. ૧૦ + ૧૦ = ૨૦ સિવાયની બાકીની આઠ જ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓના અર્થ સમજાવે.

(૧) **પરાઘાત નામ કર્મ** : જે કર્મના ઉદયથી જીવનો પ્રભાવ એવો હોય કે સામેનો બળવાન માણસ (અથવા તેનો વિરોધી માણસ) પણ દબાઈ જાય, અથવા અંજાઈ જાય. હૈયામાં વિરોધ હોવા છતાં પણ કંઈ બોલી શકે નહિ. આવા પ્રકારના પ્રભાવની પ્રાપ્તિ કરાવનારું કર્મ તે પરાઘાત નામકર્મ.

(૨) **ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ** : જે કર્મના ઉદયથી જીવ શ્વાસઉચ્છ્વાસ સુખે સુખે લઈ શકે અને મૂકી શકે અર્થાત્ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લેવા-મૂકવામાં કોઈપણ જાતની તકલીફ ન પડે તેવું કર્મ તે ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ.

(૩) **આતપ નામકર્મ** : જે કર્મના ઉદયથી જીવોનું શરીર શીત (ઠંડુ) હોવા છતાં બીજાને ઉષ્ણ પ્રકાશ આપે તેને આતપ નામકર્મ કહેવાય છે. આતપ નામકર્મનો ઉદય સૂર્યના વિમાનમાં રહેલા પૃથ્વીકાય જીવોને (રત્નોને) જ હોય છે. બીજા કોઈને આતપ નામકર્મનો ઉદય હોતો નથી.

શંકા : અગ્નિકાયના જીવો પણ ઉષ્ણ પ્રકાશ તો આપે જ છે. તો શું તેઓને આતપ નામકર્મનો ઉદય છે તેમ ન મનાય ?

સમાધાન : ના. કારણકે તેઓ પોતે શીતળ નથી. આતપ નામકર્મનો ઉદય એને હોય કે જે સ્વયં પોતે અનુષ્ણ (શીત) હોય અને બીજાને ઉષ્ણ પ્રકાશ આપે. આ વ્યાખ્યા અગ્નિકાયના જીવમાં લાગુ પડતી નથી.

શંકા : અગ્નિકાયના જીવોને જો આતપ નામકર્મનો ઉદય ન હોય તો તેઓ લાલ (રક્ત) અને ઉષ્ણ (ગરમ) કેમ જણાય છે ?

સમાધાન : રક્તતા અને ઉષ્ણતા એ આતપનામકર્મના ઉદયથી નથી. જે રક્તતા કહેવાય છે તે રક્તવર્ણ નામકર્મના ઉદયથી છે અને જે ઉષ્ણતા જણાય છે તે ઉષ્ણ સ્પર્શ નામકર્મના ઉદયથી છે.

(૪) ઉદ્યોત નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર અનુષ્ણ (શીતળ) હોય અને શીતળ પ્રકાશ આપનારું બને તે ઉદ્યોત નામકર્મ સમજવું. આ કર્મ ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાના વિમાનમાં રહેલા પૃથ્વીકાય જીવોને તથા વાવડીઓના પાણીના અપ્કાયના જીવોને તથા કેટલાક વનસ્પતિકાય જીવોને, આગીયા તથા શીતળતા આપનારા કેટલાક વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને પણ હોય છે. વૈક્રિય તથા આહારક શરીરોની રચના કાળે મનુષ્યોને ઉદ્યોત નામકર્મ પણ હોય છે. દેવોને પણ ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના કાળે ઉદ્યોત નામકર્મ હોય છે.

(૫) અગુરુલઘુ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને પોતાનું શરીર ભારે પણ ન લાગે અને હલકુ પણ ન લાગે તે અગુરુલઘુ નામકર્મ. હાથી પોતાના વજનદાર શરીરને લઈને ફરે છતાં ભારે ન લાગે અને કીડી પોતાનું શરીર લઈને ચાલે તો પણ હલકુ ન લાગે. મનુષ્યોને પણ આ કર્મનો ઉદય હોય છે. આ કર્મનો ઉદય સર્વ સંસારી જીવોને તેરમા ગુણઠાણા સુધી હોય છે.

(૬) તીર્થંકર નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ, સંસારથી તારનારા ચતુર્વિધ સંઘરૂપી જંગમતીર્થની સ્થાપના કરી શકે, ત્રણે જગતને પૂજનીક બને અને ચોત્રીશ અતિશય રૂપી તીર્થંકરપણાની પદવી પામે તે તીર્થંકરનામકર્મ. આ કર્મનો ઉદય પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં થતા ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકર ભગવંતોને તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હાલમાં (વર્તમાનમાં) વીચરતા વીસ વિહરમાન ભગવંતોને તથા ઉત્કૃષ્ટથી મહાવિદેહમાં

વીચરતા ૧૬૦ તીર્થકરભગવંતોને હોય છે. આ કર્મ પાછળના ત્રીજા ભવમાં જ બીજા જીવોને ધર્મ પમાડવાની ઉચ્ચતમ ભાવનાથી નિકાચિતપણે બંધાય છે.

(૭) નિર્માણ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરના દરેક અંગની અને ઉપાંગની પોતપોતાના નિયત સ્થાને રચના થાય તે નિર્માણ નામકર્મ. અંગોપાંગનામ કર્મ શરીરના અંગો-ઉપાંગો અને અંગોપાંગોની રચના કરી આપે છે પણ તે સર્વ અવયવોને યથાસ્થાને જોડવાનું કામ નિર્માણ નામકર્મ કરે છે. આ કર્મ ૧૩ મા ગુણસ્થાનક સુધી સર્વ જીવોને ઉદયમાં હોય છે.

(૮) ઉપઘાત નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ પોતાના જ શરીરના અવયવોની ખોડખાંપણના કારણે દુઃખી થાય તે ઉપઘાત નામકર્મ. જેમ કે શરીરમાં રસોળી થવી, ડબલદાંત થવા, ખુંધ નીકળવી, છ આંગળીઓ મળવી, માથે ટાલ પડવી વગેરે દોષો ઉપઘાતનામકર્મના ઉદયથી છે તેમ સમજવું.

ત્રસ દશક અને સ્થાવર દશક

આ બંને પ્રતિપક્ષી હોવાથી સાથે વિચારીએ.

(૧-૨) ત્રસ-સ્થાવર નામકર્મ :

જે કર્મના ઉદયથી, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જીવ એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જઈ શકે તે ત્રસનામકર્મ. બેઈન્દ્રિય અને તેથી વધુ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને ત્રસનામકર્મનો ઉદય હોય છે. વાયુકાય અને તેઉકાયના જીવો અન્યસ્થાને જઈ શકે છે પણ તેમાં તેમની ઈચ્છા કારણ નથી. સ્વભાવિક રીતે જ ગતિ થાય છે આથી તે જીવોને આ કર્મનો ઉદય હોતો નથી. ગતિથી ત્રસ કહેવાય છે. પરંતુ તે જીવો વાસ્તવિક ત્રસ નથી.

સ્થાવર નામકર્મ : એક જ સ્થાને સ્થિર રહે. એક જ સ્થાને સ્થિર રહેલા સ્થાવર જીવો પોતાની ઈચ્છાપ્રમાણે ગમનાગમન ન કરે તે સ્થાવરનામકર્મ.

શંકા : તેઉકાય-વાઉકાયને ત્રસ કહેવાય છે તો શું તેમને ત્રસનામકર્મનો ઉદય હોય?

સમાધાન : ના. તેઉકાય-વાઉકાયને સ્થાવર નામકર્મનો જ ઉદય હોય છે. વાયુ સ્વયં ગમન કરે છે. માટે ગતિથી જાણે ત્રસ હોય એમ ઉપચાર કરીને કહેવાય છે.

શંકા : પાણી પણ ઢાળ મળે તો ગતિ કરે છે, ઝાડ પણ વાયુથી હાલે છે. તો પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિને ત્રસ કેમ ન કહ્યા ?

સમાધાન : આ ત્રણે ઢાળ અથવા પવનનો સહારો મળે તો તેના વેગથી ગતિ કરે છે, સ્વયં પોતે ગતિ કરતા નથી. જ્યારે અગ્નિ અને વાયુ તો ભક્ષ્ય મળતા કોઈની સહાય વિના સ્વયં ગતિ કરે છે માટે તેઉ-વાયુ આ બે જ ગતિત્રસ છે. શેષ ત્રણ સ્થાવર છે. વાસ્તવિકપણે તો પાંચે સ્થાવર છે.

(૩-૪) બાદર-સૂક્ષ્મ નામકર્મ :

જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્થુલ બને, બાદર પરિણામવાળો બને અર્થાત્ જેનું એક શરીર અથવા ઘણા જીવોના શરીરોના સમુહને ચક્ષુથી જોઈ શકાય તે બાદર નામકર્મ કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મનામ કર્મ : સૂક્ષ્મ જીવોના અસંખ્ય શરીરો એક સાથે ભેગા હોય તો પણ ચક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી તે સૂક્ષ્મ નામકર્મ જાણવું.

(૫-૬) પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ નામકર્મ :

કોઈપણ સંસારી જીવો મૃત્યુ પામ્યા પછી અન્યભવમાં જઈને તે ભવનું સંસારી જીવન જીવવા માટે શરીર સંબંધી છ પ્રકારની શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુદ્ગલોની સહાયથી પ્રયત્ન કરે છે તે છ પ્રકારની શક્તિઓને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. પર્યાપ્તિ એટલે પુદ્ગલની સહાય દ્વારા પ્રગટ થયેલી શક્તિ. તેના છ ભેદ છે.

૧. આહાર પર્યાપ્તિ ૨. શરીર પર્યાપ્તિ ૩. ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ ૪. શ્વાચ્છોશ્વાસ પર્યાપ્તિ ૫. ભાષા પર્યાપ્તિ અને ૬. મન:પર્યાપ્તિ

આહાર પર્યાપ્તિ : જે શક્તિ દ્વારા શરીર બનાવવાને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી, આહાર રૂપે પરિણમાવે તે શક્તિને આહાર પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

શરીર પર્યાપ્તિ : ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાંથી હાડકા-માંસ-લોહી-વીર્ય આદિ રૂપે સાત ધાતુઓનું શરીર જે શક્તિથી બનાવે તે શક્તિનું નામ શરીર પર્યાપ્તિ. આહાર પર્યાપ્તિનો કાળ એક (૧) સમય, પરંતુ શરીર પર્યાપ્તિનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે.

ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ : શરીરરૂપે બનેલા પુદ્ગલોમાં આંખ-કાન-નાક-જીભ વગેરે ઈન્દ્રિયોની રચના કરવાની આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ તે ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ નામકર્મ.

આ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ (આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય) બધા જીવો (પર્યાપ્તા કે અપર્યાપ્તા) પૂર્ણ કરે જ છે. કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા પછી જ પરભવનું આયુષ્ય

બંધાય છે. તેથી ૧ શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ૧૭ ॥ ભવ કરનારા જીવો પણ આ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો પૂર્ણ કરે જ છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ : જે શક્તિ દ્વારા આ જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય એવા શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવીને શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસરૂપે છોડે તે શક્તિને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

ભાષા પર્યાપ્તિ : ભાષાને યોગ્ય ભાષા વર્ગણાના જે પુદ્ગલો છે તે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, ભાષા રૂપે પરિણમાવી તેનું જ અવલંબન લઈને જે શક્તિથી ભાષા રૂપે મુકાય છે તે ભાષા પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

મન: પર્યાપ્તિ : મનને યોગ્ય મનોવર્ગણાના જે પુદ્ગલો છે તે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી મનરૂપે પરિણમાવી, તેનું જ અવલંબન લઈને જે શક્તિથી મનરૂપે વિસર્જન કરાય છે તે શક્તિનું નામ મન:પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

સર્વે સંસારી જીવો જન્મના પ્રથમ સમયથી જ (એટલે કે વિગ્રહ ગતિ પૂર્ણ કરીને ઉત્પત્તિસ્થાનમાં આવે તે સમયથી જ) આ છ એ પર્યાપ્તિઓ પ્રગટ કરવાનો આરંભ કરે છે. એકેન્દ્રિય જીવોને પ્રથમની ચાર, સંજ્ઞી પંચન્દ્રિય જીવોને છ અને બાકીના, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને મન સિવાયની પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે, આ છ એ પર્યાપ્તિઓ ઉત્પત્તિ સ્થાનના પ્રથમ સમયથી પ્રારંભ કરવા છતાં કોઈ જીવ પોત પોતાના ભવ યોગ્ય ચાર પાંચ કે છ એ પર્યાપ્તિઓ જે કર્મના ઉદયથી પૂર્ણ કરી શકે છે તે પર્યાપ્તિ નામકર્મ કહેવાય છે.

અપર્યાપ્તિ નામકર્મ : પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ અધુરી પર્યાપ્તિએ જ મૃત્યુ પામે છે તે કર્મને અપર્યાપ્તિ નામ કર્મ કહેવાય છે.

(૭-૮) પ્રત્યેક અને સાધારણ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી દરેકે દરેક જીવ માત્રને ભિન્ન ભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રત્યેક નામકર્મ. જેમકે દેવ-મનુષ્ય-પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, નારકી, વિકલેન્દ્રિય, પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વૃક્ષાદિ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, વૃક્ષોમાં મૂળ-થડ, શાખા, પ્રશાખા, ફુલ, પાંદડા, ફળ અને બીજમાં જુદા જુદા જીવો હોય છે, કારણ કે દરેકની શરીરરચના ભિન્ન ભિન્ન છે. ગર્ભવતી માતાના બાળકને જેમ માતાથી પોષણ મળે છે તેમ વૃક્ષ આશ્રિત તમામ જીવોને ખાતર-પાણી દ્વારા પોષણ મળે છે. માટે ભિન્ન ભિન્ન શરીરરચના હોવાથી પ્રત્યેક નામકર્મનો ઉદય હોય છે.

સાધારણ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી અનંતા જીવોનું એક જ શરીર મળે તે સાધારણ નામકર્મ, જેમ કે બટાકા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર વગેરે અનંતકાય જીવો છે. અનંત કાયને માટે સાધારણ વનસ્પતિકાય, નિગોદ એવા શબ્દો પણ વપરાય છે. આવો પ્રત્યેક અને સાધારણ ભેદ માત્ર વનસ્પતિકાયમાં જ હોય છે. કારણ કે અનંતા જીવો વચ્ચે એક શરીર માત્ર વનસ્પતિકાયમાં જ છે. અન્યત્ર આવો ભેદ નથી.

(૯-૧૦) **સ્થિર-અસ્થિર નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં રહેલા હાડકા, દાંત વગેરે અવયવો પોતપોતાના સ્થાને સ્થિર જ રહે તે સ્થિરનામકર્મ.

અસ્થિર નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીભ, આંખ વગેરે અવયવો પોતાના સ્થાને રહીને પણ હલન-ચલન કર્યા જ કરે પણ સ્થિર ન રહે તે અસ્થિર નામકર્મ.

(૧૧-૧૨) **શુભ-અશુભ નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી નાભિની ઉપરના શુભ અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે શુભનામકર્મ. કોઈના પણ માથા ઉપર કે પીઠ ઉપર હાથ મૂકવામાં આવે તો તે રાજી થશે.

અશુભ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી નાભિની નીચેના અશુભ અવયવો પ્રાપ્ત થાય તે અશુભ નામકર્મ. કોઈને પગથી સ્પર્શ કરવાથી દુઃખદાયી લાગે જ છે.

(૧૩-૧૪) **સૌભાગ્ય-દૌર્ભાગ્ય નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી જીવ બીજાનો ઉપકાર ન કરે છતાં બીજાને વ્હાલો લાગે, લોકો વ્હાલ વરસાવે, ઓછું કામ કરવા છતાં લોકોનો પ્રેમ વધે તે સૌભાગ્યનામકર્મ.

દૌર્ભાગ્ય નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં સામેની વ્યક્તિને અપ્રિય લાગે તે દૌર્ભાગ્ય નામકર્મ.

શંકા : પગના સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે માટે નાભિ નીચેના અવયવો અશુભ છે એમ સમજાવ્યું, પરંતુ સ્ત્રીના ચરણ સ્પર્શથી પુરુષને પ્રીતિ થતી પણ દેખાય છે તો પગનો ભાગ અશુભ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન : તેનું કારણ 'મોહની પ્રબળતા' છે. જેમ વિષ્ટા અશુભ છે છતાં ભુંડને ગમે છે તેટલા માત્રથી તે શુભ કહેવાતી નથી.

(૧૫-૧૬) **સુસ્વર-દુઃસ્વર નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી જીવને કંઠ કોયલ જેવો મધુર અને બીજાને સાંભળતા જ સુખ-આનંદ-હર્ષ ઉત્પન્ન થાય તેવો સુંદર મળે તે સુસ્વર નામકર્મ.

દુઃસ્વર નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી કાનને અપ્રિય લાગે તેવા ખરાબ સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે દુઃસ્વર નામકર્મ.

(૧૭-૧૮) **આદેય-અનાદેય નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી જીવનું વચન સર્વ લોકો માન્ય કરે, લોકોને પ્રીતિ ઉપજાવનારું બને. બોલનાર વક્તાના વચનથી આકર્ષાઈને લોકો સત્કાર-સન્માન અને વિનય કરે તે આદેય નામકર્મ.

અનાદેય નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી હિતકારક વચનો કહેવા છતાં લોકો માન્ય ન કરે અને માન-સન્માન વિનય ન કરે તે અનાદેય નામકર્મ.

(૧૯-૨૦) **યશ-અયશ નામકર્મ :** જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચારે દિશામાં પ્રશંસા થાય, કીર્તિ ફેલાય તે યશ નામકર્મ.

અયશ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી સારા કાર્યો કરવા છતાં નિંદા થાય, અપકીર્તિ ફેલાય તે અયશ નામકર્મ.

શંકા : યશ એટલે પ્રશંસા અને કીર્તિ એટલે પ્રશંસા. આ બંને શબ્દોના અર્થમાં તફાવત ખરો ?

સમાધાન : હા, સામાન્યથી બંનેના અર્થમાં ફેર નથી પણ વિશેષથી વિચારીએ તો થોડો ફરક છે. તે આ પ્રમાણે.

દાન અને પુણ્ય કાર્યો કરવાથી જે ખ્યાતિ મળે તે કીર્તિ. પરાક્રમથી-શુરવીરતાથી જે ખ્યાતિ મળે તે યશ. એક દિશામાં પ્રસિદ્ધિ ફેલાય તે કીર્તિ અને સર્વ દિશામાં પ્રસિદ્ધિ ફેલાય તે યશ. શાસ્ત્રમાં કીર્તિ કરતા યશને મોટો ગણાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે નામકર્મની પિંડ પ્રકૃતિઓ (૧૪), પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ (૮), ત્રસદશક (૧૦), અને સ્થાવર દશક (૧૦) એમ કુલ ૪૨ ભેદ થયા.

તેમાં ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિના પેટા ભેદ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ૬૫ લઈએ તો ૬૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૯૩ ભેદ પણ નામકર્મના થાય છે. પાંચ બંધનને બદલે ૧૫ બંધન ગણીએ તો ૧૦ ની સંખ્યા વધતાં નામકર્મના (૯૩ + ૧૦) = ૧૦૩ ભેદ પણ થાય છે.

હવે બંધન અને સંઘાતનના પાંચ ભેદો ને પાંચ શરીરની અંદર સમાવી લઈએ એટલે બંધન, સંઘાતન નીકળી જાય અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ૨૦ પેટા ભેદો ન ગણીએ અને ચાર જ ભેદ વર્ણ (૧), ગંધ (૧), રસ (૧) અને સ્પર્શ (૧) અથવા ૨૦ ૬-૧૬ = ૪) લઈએ તો પિંડપ્રકૃતિના ૬૫ ૬-૧૦ ૬-૧૬ = ૩૯ પેટા ભેદ

થાય. નામકર્મના ૩૮ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ = ૬૬ ભેદ પણ થાય છે. બંધ-ઉદય-ઉદીરણામાં ૬૬ ભેદો લેવામાં આવે છે જ્યારે સત્તામાં ૮૩ અથવા ૧૦૩ ભેદો ગણવામાં આવે છે.

સૂત્ર (૮-૧૩) પ્રયોજન : ગોત્રકર્મના બે પેટા ભેદો જણાવે છે.

उच्चैर्नीचैश्च	૮-૧૩
उच्यैर्नीचैश्च	૮-૧૩
उच्यैः नीचैः च	૮-૧૩

શબ્દાર્થ : ઉચ્યૈઃ = ઉચ્ય, નીચૈઃ = નીચ.

સૂત્રાર્થ : ઉચ્ય અને નીચ (એમ ગોત્ર કર્મના બે ભેદ છે.)

ભાવાર્થ : ગોત્ર કર્મના બે ભેદ છે. (૧) ઉચ્યગોત્ર અને (૨) નીચ ગોત્ર. જે કર્મના ઉદયથી જીવ સારા-ઉચ્યકુળમાં જન્મે તે ઉચ્યગોત્ર. જે કર્મના ઉદયથી જીવ હલકા-નીચકુળમાં જન્મે તે નીચગોત્ર.

શંકા : ઉચ્ય ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર કોને કહેવાય ?

સમાધાન : જે કુળમાં ન્યાય-નીતિ અને ધર્મનું સંરક્ષણ હોય અને તે પ્રમાણે પ્રવર્તન (આચરણ) હોય. નીતિ અને ધર્મની પ્રધાનતા હોય તેવા કુળને ઉચ્યગોત્ર કહેવાય છે. જેમ કે ઈક્વાકુકુલ, હરિકુલ, ક્ષત્રિયકુલ, રઘુવંશ વગેરે. જે કુળમાં ન્યાય-નીતિ અને ધર્મનું પાલન-પોષણ-રક્ષણ ન હોય પરંતુ તેનું ઉલ્લંઘન હોય. અન્યાય, અનીતિ અને અધર્મના પાલન પોષણ તરીકે જગતમાં નિંદનીયપણે પ્રસિદ્ધિ હોય તે નીચગોત્ર કહેવાય છે. જેમકે ચંડાલ, મચ્છીમાર, કસાઈ વગેરે.

આ સૂત્ર ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ઉચ્ય-નીચ એવા ગોત્રના ભેદ, પૂર્વકૃત ગોત્ર કર્મના ઉદયનું પરિણામ છે. મહાવીરસ્વામી ભગવાનના આત્માને મરીચિના ભવમાં ગોત્રનો મદ કરવાથી નીચગોત્ર કર્મ બંધાયું હતું તે વાત જાણીતી છે. માટે ઉચ્યપણુ અને નીચપણુ એ કર્મજન્ય પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ સામાન્ય માણસો વડે કલ્પના કરાયેલા ભેદ નથી.

શંકા : લોકમાં બ્રાહ્મણકુળ પવિત્ર ગણાય છે. શુભ કામમાં બ્રાહ્મણોને બોલાવવામાં આવે છે. વારંવાર સ્નાનાદિ કરે છે. બ્રહ્મવિદ્યાવાળા છે. છતાં શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણકુલને નીચગોત્ર કેમ કહ્યું ? ક્ષત્રિયકુલ હિંસાપ્રધાન છે. જેના જીવનમાં શિકાર અને જુગારાદિ છે. તેને શાસ્ત્રમાં ઉચ્યગોત્ર કેમ કહ્યું ?

સમાધાન : આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અનેકાંતદૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને અપેક્ષા ભેદથી વિચારીએ તો કહી શકાય કે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણકુળ ઉચ્ચ છે અને વફાદારી-વીરતાની અપેક્ષાએ ક્ષત્રિયકુળ ઉચ્ચ છે.

શત્રુઓ સામે વીરતાપૂર્વક લડીને જીવનના અંત સુધી પ્રબળ પુરુષાર્થ ક્ષત્રિયો જે રીતે કરે છે તે બ્રાહ્મણોના લોહીમાં નથી. ક્ષત્રિયો જ્યારે અહિંસાધર્મ અપનાવે ત્યારે આંતર-શત્રુઓ સામે લડવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ પણ કરે છે.

બ્રાહ્મણકુળમાં ગમે તેટલી બાહ્ય પવિત્રતા હોય છતાં “ભિક્ષુકવૃત્તિ” દક્ષિણા લેવાની મનોવૃત્તિ જન્મજાત હોય છે. એ પ્રકૃતિદોષને લીધે શાસ્ત્રમાં તેને (તે કુળને) નીચગોત્ર કહ્યું. ક્ષત્રિયો હિંસાપ્રધાન હોવા છતાં “નીતિમત્તા” ની પ્રધાનતાવાળા છે માટે તે કુળને ઉચ્ચગોત્ર કહ્યું.

સાર : ઉચ્ચ-નીચના ભેદો એ કોઈ આજકાલની વસ્તુ નથી. જીવની અનાદિથી વળગેલી કર્મ પ્રકૃતિ પ્રમાણે ગોત્રમાં સારા-નરસાપણ કે ઉચ્ચપણું અને હલકાપણું તો ચોંટેલું જ છે. આ ઉચ્ચ-નીચના ભેદનું સર્વથા નિવારણ મોક્ષ સિવાય થઈ શકે જ નહિ. માટે જો બધા જ જીવોમાં સમાનતાની અપેક્ષા હોય અને જગતને ઉચ્ચ-નીચના ભેદોમાંથી મુક્ત કરાવવું હોય તો મોક્ષ સિવાય-અર્થાત્ ગોત્રકર્મના ક્ષય સિવાય તે થઈ શકે જ નહીં કેમકે આત્માનો મૂળભૂત સ્વભાવ તો અગુરુલઘુ જ છે. જેના કારણે ઉચ્ચ નીચના ભેદો સર્જાયા છે તે કર્મને જ મૂળમાંથી ઉખેડવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

સૂત્ર (૮-૧૪) પ્રયોજન : અંતરાયકર્મના ભેદો જણાવે છે.

દાનાદીનામ્ ૮-૧૪

દાનાદીનામ્ ૮-૧૪

દાન આદીનામ્ ૮-૧૪

શબ્દાર્થ : દાનાદિનામ્ = દાન વગેરે.

સૂત્રાર્થ : દાન વગેરે(દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને વીર્યાંતરાય એમ અંતરાય કર્મના પાંચ ભેદ છે.)

ભાવાર્થ : આત્મામાં દાનાદિગુણોની જે લબ્ધિઓ (શક્તિઓ) રહેલી છે તેને

રોકવાનું કામ કરનાર આ અંતરાય કર્મ છે. દાનાદિ લાભિઓ પાંચ પ્રકારની છે તેથી તેને અંતરાય કરનાર કર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું છે.

૧. દાનાંતરાય : સ્વ અને પરના ઉપકાર માટે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે દાન (સૂત્ર ૭-૩૩). આવા પ્રકારના આત્મગુણનો પ્રતિબંધ કરનાર જે કર્મ તે દાનાંતરાય.

દાનમાં આપવા યોગ્ય પદાર્થ ઘરમાં હોય, કોઈ ગુણવાન પાત્ર ઘેર લેવા આવ્યું હોય, આવા ઉત્તમપાત્રને આપવાથી આત્માને ઘણો લાભ થાય છે તે જીવ જાણતો પણ હોય, ઘરની અન્ય કોઈ વ્યક્તિઓ દાન આપવા માટે વિરોધ કરનારી પણ ન હોય છતાં જે કર્મના ઉદયથી દાન આપવાના પરિણામ ન થાય, આપવાની ઈચ્છા ન થાય તે દાનાન્તરાયકર્મ. (શ્રેણિક રાજાની કપિલાદાસીની જેમ).

૨. લાભાન્તરાય : ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી તે લાભ. તેનો પ્રતિબંધ કરનારું જે કર્મ તે લાભાન્તરાય. વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છાથી કોઈ દાતાને ઘેર જાય, ત્યાં દાતા પણ હોય, દાન આપવા યોગ્ય દ્રવ્ય પણ હોય, માંગણી કરનાર વિનયપૂર્વક વિનંતી કરે છતાં જે કર્મના ઉદયથી યાચકને ન મળે, યાચકનો નંબર આવતા દ્રવ્ય ખાલી થઈ જાય કદાચ મળ્યું હોય તો કોઈ અન્ય લોકો લૂંટી લે તે લાભાન્તરાય કર્મ. જેમકે ઋષભદેવ પ્રભુએ પશુઓને પૂર્વભવમાં અંતરાય કરેલો. લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી ૧૩ મહીના સુધી આહાર ન મળ્યો.

૩. ભોગાન્તરાય : જે વસ્તુઓનો માત્ર એકવાર ઉપયોગ થઈ શકે, તેવી વસ્તુઓના વપરાશને ભોગ કહેવાય છે, જેમ કે રાંધેલું અનાજ, પુષ્પમાલા વગેરે. તે ભોગમાં પ્રતિબંધ કરનારું જે કર્મ તે ભોગાન્તરાય.

ઘરમાં ભોગને યોગ્ય મેવા-મીઠાઈ વગેરે ચીજો પુણ્યોદયથી મળી હોય, છતાં ત્યાગની ભાવના વિના તે વસ્તુઓને પોતે પોતાના માટે ઉપયોગ કરી ન શકે, વસ્તુ વાપરવાનું મન ન થાય તે ભોગાન્તરાય.

૪. ઉપભોગાન્તરાય : જે વસ્તુઓનો વારંવાર ઉપયોગ થઈ શકે તે ઉપભોગ. જેમ કે વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે.

ઘરમાં આવી ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓ હોય, ત્યાગના પરિણામ પણ ન હોય છતાં શરીરની એલર્જીના કારણે અથવા કારણ વિના માત્ર આસક્તિથી તેનો ઉપયોગ જીવ ન કરી શકે તે ઉપભોગાન્તરાય કર્મ કહેવાય છે. (મમ્મણ શેઠની જેમ).

પ. વીર્યાન્તરાય : વીર્ય એટલે સામર્થ્ય-શક્તિ. તેનો પ્રતિબંધ કરનારું જે કર્મ તે વીર્યાન્તરાય કર્મ. યુવાન હોવા છતાં, જે કર્મના ઉદયથી જીવને બળ ફોરવવાનું મન ન થાય, નિર્બળતા પ્રાપ્ત થાય તે વીર્યાન્તરાય કર્મ.

સાર : અંતરાય કર્મમાં મહત્ત્વનું તત્ત્વ વિઘ્ન છે. પૂર્વભવમાં આપણે કોઈને વિઘ્નો પહોંચાડ્યા હોય ત્યારે આપણને વિઘ્નો નડે. હવે જો કોઈ જ જાતનો અંતરાય ન નડે તેવી ઈચ્છા હોય તો સર્વ પ્રથમ આપણે બીજાને અંતરાયરૂપ ન થવું જોઈએ. વ્યવહારની ભાષામાં કહીએ તો જો તમને કોઈ ન નડે તેવી ઈચ્છા હોય તો તમારે બીજાને નડવાનું બંધ કરવું જોઈએ.

હવે આપણને કોઈ કશામાં નડે નહીં તેવી ઈચ્છા છે તો તે માટે એક જ સ્થાન જગતમાં નિર્માણ પામેલું છે અને તે છે મોક્ષ. સર્વ અંતરાયોનો ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પુરૂષાર્થ શરૂ કરવો.

આ પ્રમાણે આઠ કર્મોની પ્રકૃતિઓના ભેદોનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. આઠ કર્મોમાં અનુક્રમે

૫ + ૯ + ૨ + ૨૮ + ૪ + ૪૨ + ૨ + ૫ = ૯૭ ભેદ થાય છે.

જ્ઞા દ વે મો આ ના ગો અં

પરંતુ બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તામાં આઠે કર્મના ભેદોનો સરવાળો અપેક્ષા વિશેષથી ભિન્ન ભિન્ન આવે છે, તેના મુખ્ય બે કારણો છે.

૧. મોહનીય કર્મમાં સમકિત મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયનો બંધ થતો નથી ફક્ત મિથ્યાત્વ મોહનીયનો જ બંધ થાય છે. તેથી બંધમાં મોહનીયની ૨૬ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે છે હવે જે મોહનીયકર્મ બંધાય છે. તેના જ રસની હાનિથી ઉદયાદિમાં સમકિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય બને છે. તેથી ઉદયમાં અને ઉદીરણામાં તેમજ સત્તામાં મોહનીયની ૨૮ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે છે.

૨. નામ કર્મના ૪૨ ભેદોના પેટા ભેદો, ૬૭, ૯૩ અને ૧૦૩ થાય છે. બંધ, ઉદય અને ઉદીરણામાં ૬૭ ભેદો લેવાય છે જ્યારે સત્તામાં ૯૩ અથવા ૧૦૩ ભેદો લેવાય છે.

	જ્ઞાના.	દર્શના.	વેદ.	મોહ.	આયુ.	નામ	ગોત્ર	અંતરાય	કુલ
બંધ	૫	૯	૨	૨૬	૪	૬૭	૨	૫	૧૨૦
ઉદય	૫	૯	૨	૨૮	૪	૬૭	૨	૫	૧૨૨
ઉદીરણા	૫	૯	૨	૨૮	૪	૬૭	૨	૫	૧૨૨
સત્તા	૫	૯	૨	૨૮	૪	૯૩ ૧૦૩	૨	૫	૧૪૮ ૧૫૮
પુણ્ય	-	-	૧	-	૩	૩૭	૧	-	૪૨
પાપ	૫	૯	૧	૨૬	૧	૩૪	૧	૫	૮૨

કર્મ અને કર્મબંધ વિષય ઉપર ઉત્પન્ન થતી કેટલીક શંકા અને દરેક શંકાનું સમાધાન નીચે આપ્યું છે.

શંકા : જડ એવું કર્મ આત્માને સુખ-દુઃખ કેવી રીતે આપી શકે ?

સમાધાન : રોકડા પૈસા ભેટમાં મળે તો આત્માને સુખ થાય છે અને મળેલા પૈસા ચોરાઈ જાય તો જીવને દુઃખ થાય છે. ખાધેલું ભોજન પચે તો સુખ અને ન પચે તો દુઃખ. અહીં રોકડા રૂપિયા તથા ખાધેલું ભોજન જડ છે. છતાં સુખ-દુઃખનું કારણ બને છે. તે જ રીતે કર્મ પણ આત્માને સુખ-દુઃખમાં નિમિત્ત બને છે.

શંકા : કર્મ રૂપી કે અરૂપી ?

સમાધાન : કર્મ પુદ્ગલ છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળું છે માટે રૂપી છે. પરંતુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી.

શંકા : આત્મા “કર્મ બાંધે છે” એટલે શું કરે છે ?

સમાધાન : જેમ દૂધ અને પાણી, લોખંડ અને અગ્નિ એકમેક થાય છે તેમ આત્મા સાથે કાર્મણવર્ગણા એકમેક થાય છે, તેને કર્મ બાંધે છે એમ કહેવાય. કર્મ બાંધે ત્યારે કાર્મણ વર્ગણામાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશના ભાવો આ જીવ ઉત્પન્ન કરે છે.

શંકા : બંધાયેલા કર્મો અવશ્ય ભોગવવા જ પડે ?

સમાધાન : પ્રદેશોદયથી અવશ્ય ભોગવવા જ પડે છે. પરંતુ રસોદયથી ભોગવવા જ પડે તેવો નિયમ નથી.

શંકા : આઠે કર્મો જીવ પ્રતિસમયે બાંધે જ ?

સમાધાન : ના. આયુષ્ય વિનાના સાત કર્મો જીવ પ્રતિસમયે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી બાંધે છે. પરંતુ આયુષ્યકર્મ દરેક ભવમાં ફક્ત એક જ વાર બંધાય છે.

શંકા : દર્શન મોહનીયનો ૧ ભેદ કે ૩ ભેદ ? જો બંધમાં એક ભેદ છે તો ઉદય - સત્તામાં ૩ ભેદ કેવી રીતે ? બંધ વિના ઉદય-સત્તા કેવી રીતે હોય?

સમાધાન : દર્શન મોહનીયનો ૧ જ ભેદ છે તે છે મિથ્યાત્વ મોહનીય. આ જ કર્મ જ્યારે મંદરસવાળું થાય ત્યારે તેને મિશ્રમોહનીય કહેવાય છે અને તેનાથી પણ વધુ મંદ (મંદતમ) રસવાળું થાય ત્યારે તેને જ સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહેવાય છે. એટલે એક ના જ તરતમભાવે ત્રણ ભેદ છે. બંધ થાય ત્યારે માત્ર મિથ્યાત્વમોહનીય જ બંધાય છે. બંધાયા પછી આત્માના અધ્યવસાયને અનુસારે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો રસ મંદ અને વધુ મંદ થતાં તેના જ બીજા બે નામ પડે છે. બાકી તો ત્રણે મોહનીય જ છે અને તે પણ મિથ્યાત્વમોહમાંથી જ બને છે.

શંકા : સમક્રિત મોહનીય હેય કે ઉપાદેય ? શા માટે ?

સમાધાન : સમક્રિત મોહનીય હેય (છોડવા જેવું) જ છે. સમક્રિત મોહનીયમાં મિથ્યાત્વનો રસ મંદતમ થતો હોવાથી સમ્યક્ત્વને રોકી ન શકે પરંતુ સમ્યક્ત્વમાં શંકા કાંક્ષા-વિચિકિત્સા વગેરે અતિચારો લાવવા રૂપ કાંકરા તો નાંખે જ છે. સમ્યક્ત્વ આપવું તે તેનું કાર્ય નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વને કલુષિત કરવું, અતિચારો વાળું કરવું તે તેનું કાર્ય છે માટે સમ્યક્ત્વમોહનીય હેય કહેવાય છે.

શંકા : ગતિનામકર્મના અને આયુષ્યકર્મના સરખે સરખા ચાર ભેદ છે. તો બંનેમાં તફાવત શું ? દેવાયુષ્ય એટલે દેવભવની પ્રાપ્તિ અને દેવગતિ એટલે પણ દેવભવની પ્રાપ્તિ, તો આ બન્ને કર્મોનું જુદું જુદું ફળ શું ?

સમાધાન : ગતિ નામકર્મ પ્રાપ્તિના અર્થમાં છે. આયુષ્યકર્મ પ્રાપ્તિ અર્થમાં નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં પકડી રાખનાર એવા અર્થમાં છે. એટલે કે દેવગતિ નામકર્મ દેવભવની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. દેવભવ અપાવે છે, અને દેવાયુષ્યકર્મ પ્રાપ્ત થયેલા દેવભવમાં

પકડી રાખે છે. જીવાડે છે. નીકળવા દેતું નથી. જોકે બંને સાથે ઉદયમાં શરૂ થાય છે તો પણ એક કર્મ દેવભવ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને બીજું કર્મ પ્રાપ્ત થયેલા એવા દેવભવમાં જકડી રાખવાનું કામ કરે છે.

શંકા : જાતિનામકર્મ ઈન્દ્રિયો આપે કે બીજું કંઈ આપે ?

સમાધાન : અંગોપાંગ નામકર્મથી દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયો મળે છે. જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી ભાવેન્દ્રિયો મળે છે. તેથી જાતિનામકર્મ ઈન્દ્રિય પ્રાપ્તિનું કારણ નથી પરંતુ હીનાધિક (ઓછું-વધારે) નહીં, પણ સમાન ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થવામાં જાતિનામકર્મ કારણ છે.

શંકા : ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ તો જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોના ક્ષયોપશમથી થાય છે. તેમાં અઘાતી એવા જાતિનામકર્મને કારણ માનવાની જરૂર શું ? જાતિનામકર્મ ચૈતન્યનું કારણ કેમ બને ?

સમાધાન : ચૈતન્યની પ્રાપ્તિનું કારણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ જ છે. પરંતુ તે ક્ષયોપશમ થવામાં નિમિત્ત કારણ જાતિનામકર્મ છે. જીવ મૃત્યુ પામીને એકેન્દ્રિયમાં જાય એટલે જાતિનામકર્મના ઉદયથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય થાય છે અને તેનાથી ચૈતન્ય હીન બની જાય છે. એકેન્દ્રિય એવા બીજા જીવોની જેમ જ ક્ષયોપશમ રહે છે. એકેન્દ્રિયના ભવમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિયના ભવમાં આવે એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ વધારે થાય છે. તેનાથી ચૈતન્ય વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે જાતિનામકર્મ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા હીનાધિક ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં તે તે ભવને યોગ્ય સમાન ચૈતન્ય થવામાં નિમિત્ત કારણ બને છે.

શંકા : શરીરનામકર્મ, બંધનનામકર્મ, સંઘાતનનામકર્મ, અને અંગોપાંગનામ કર્મ આ ચારે કર્મોનું કાર્ય શું ?

સમાધાન : આ ચારેય કર્મો શરીર સંબંધી હોવાથી સાથે જ ઉદયમાં શરૂ થાય છે અને સાથે જ ઉદયમાંથી સમાપ્ત થાય છે પરંતુ દરેકનું કાર્યક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન છે.

૧. શરીરનામ કર્મનો ઉદય ઔદારિક વગેરે શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરાવે છે. એટલે તેનાથી શરીરનો આકાર બને છે.

૨. બંધનનામ કર્મ ગ્રહણ કરેલા અને પ્રતિસમયે ગ્રહણ કરાતા નવાં નવાં પુદ્ગલોને એકરૂપ બનાવે છે. જેનાથી શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરની પુષ્ટિ થાય છે.

૩. સંઘાતનનામ કર્મ શરીરમાં જોઈતા પુદ્ગલોનું પ્રમાણ નક્કી કરી આપે છે. તેનાથી જરૂરિયાત પ્રમાણે પરિમિત પુદ્ગલોનું જ ગ્રહણ થાય છે.

૪. અંગોપાંગનામ કર્મ શરીરમાં હાથ પગ મુખાદિ અવયવોની રચના કરી આપે છે.

શંકા : બંધન ૧૫ છે તો સંઘાતન ૫ (પાંચ) કેમ ? સંઘાત થયા વિના બંધ તો થવાનો જ નથી ? બંનેની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ.

સમાધાન : જો કે સંઘાતન પણ બંધનને અનુસારે ૧૫ જ છે. પરંતુ સ્વજાતીય સંઘાતને સંઘાત ગણાય છે. વિજાતીય સંઘાતને સંઘાત તરીકે વ્યવહારમાં ગણાતો નથી. માટે સંઘાતન ૧૫ કહ્યાં નથી.

શંકા : શરીર, બંધન, સંઘાતન, અંગોપાંગ અને નિર્માણ. શરીર સંબંધી આ પાંચે કર્મો તથા વર્ણાદિનામકર્મો સર્વે જીવોને ઉદયમાં જ હોય ?

સમાધાન : ઉપર કરેલા સર્વે કર્મો સર્વે સંસારી જીવોને ઉદયમાં હોય જ છે. ફક્ત એકેન્દ્રિય જીવોને અંગોપાંગ નામકર્મ હોતું નથી. વિગ્રહગતિમાં શરીર ન હોવાથી શરીરસંબંધી કર્મો ઉદયમાં હોતા નથી. તથા ચૌદમે ગુણઠાણે આત્મા શરીરમાં જ હોવા છતાં શરીરનો સંબંધ ન રહેતો હોવાથી શરીરસંબંધી કર્મો ઉદયમાં નથી. ફક્ત નિર્માણ નામકર્મ જીવવિપાકી અને ધ્રુવોદયી હોવાથી વિગ્રહગતિમાં પણ ઉદયમાં હોય છે.

શંકા : અનંતકાયમાં સાધારણનામકર્મવાળા જીવોનાં જન્મ, મરણ, શ્વાસ, જીવન સાથે જ છે અને સરખા જ છે તો પછી તે સર્વે જીવોને કર્મો પણ સરખા જ બંધાતા હશેને ?

સમાધાન : કર્મો સરખા બંધાતા નથી, કારણકે તે સર્વે જીવોનું ઔદારિક શરીર એક હોવા છતાં તૈજસશરીર, કાર્મણશરીર તથા પ્રત્યેક આત્માના અધ્યવસાયો જુદા જુદા હોય છે. પરિણતિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી કર્મબંધ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ કારણથી ત્યાંથી મૃત્યુ પામ્યા પછી કોઈ જીવ સાધારણ વનસ્પતિકાયથી બહાર પૃથ્વીકાય આદિમાં જન્મે છે અને કોઈ જીવ પાણી ત્યાં જ અનંતકાયાદિમાં જન્મે છે.

શંકા : સૌભાગ્ય, આદેય અને યશ નામકર્મમાં તફાવત શું ?

સમાધાન : કામ ઓછું કરવા છતાં જગત્ વ્યાલ વરસાવે તે સૌભાગ્ય. પોતાનું બોલેલું વચન લોકો ઝીલી લે તે આદેય અને ચારે દિશામાં પ્રશંસા ફેલાય, ગુણગાન ગવાય તે યશ.

શંકા : બંધાયેલું આયુષ્ય નાનું-મોટું થાય ?

સમાધાન : નાનું થઈ શકે પરંતુ મોટું ન થાય, બંધાયા પછી ઉદયમાં આવે ત્યારે જે તુટીને નાનું થઈ શકે તે અપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે.

શંકા : અપવર્તનીય-અનપવર્તનીય આયુષ્ય કોનું કોનું હોય ?

સમાધાન : દેવો, નારકી, તદ્ભવમોક્ષગામી જીવો, ત્રેસઠશલાકાપુરુષો અને યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યગોનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે બાકીના જીવોનું આયુષ્ય અપવર્તનીય હોય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠે મૂલ કર્મોના પ્રતિભેદો સમજાવ્યા. સૂત્ર ૮-૪ માં જણાવેલા ચાર પ્રકારના બંધમાંથી પ્રકૃતિબંધ પૂર્ણ થયો.

હવે સ્થિતિબંધ સમજાવે છે. બાંધેલું કર્મ આત્મા સાથે વધુમાં વધુ કેટલો કાળ રહે તે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધ અને ઓછામાં ઓછું કેટલો કાળ રહે તે જઘન્યસ્થિતિબંધ.

સૂત્ર (૮-૧૫) પ્રયોજન : જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટયઃ

પરા સ્થિતિઃ ૮-૧૫

આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટયઃ

પરા સ્થિતિઃ ૮-૧૫

આદિતઃ તિસૃણામ્-અન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટયઃ

પરા સ્થિતિઃ ૮-૧૫

શબ્દાર્થ : આદિતઃ તિસૃષ્ટામ = પહેલાના ત્રણે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને વેદનીય, અંતરાયસ્ય = અંતરાય કર્મની, ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ = ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ, પરાસ્થિતિ = ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ.

સૂત્રાર્થ : પ્રથમના ત્રણ કર્મોની (અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય) તથા અંતરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.

સૂત્ર (૮-૧૬) પ્રયોજન : મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

સમ્પત્તિર્મોહનીયસ્ય ૮-૧૬

સમ્પત્તિર્મોહનીયસ્ય ૮-૧૬

સમ્પત્તિઃ મોહનીયસ્ય ૮-૧૬

શબ્દાર્થ : મોહનીય = મોહનીય કર્મ, સમ્પત્તિ = સીત્તેર (કોડાકોડી સાગરોપમ).

સૂત્રાર્થ : મોહનીય કર્મની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) ૭૦ (કોડાકોડી સાગરોપમ) છે.

સૂત્ર (૮-૧૭) પ્રયોજન : નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

નામગોત્રયોર્વિંશતિઃ ૮-૧૭

નામગોત્રયોર્વિંશતિઃ ૮-૧૭

નામગોત્રયોઃ વિંશતિઃ ૮-૧૭

શબ્દાર્થ : નામ = નામકર્મ, ગોત્ર = ગોત્રકર્મ, વિંશતિ = વીસ (કોડાકોડી સાગરોપમ).

સૂત્રાર્થ : નામ અને ગોત્ર કર્મની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) ૨૦ (કોડાકોડી સાગરોપમ) છે.

સૂત્ર (૮-૧૮) પ્રયોજન : આયુષ્યકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

ત્રયચ્ચિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષ્કસ્ય ૮-૧૮

ત્રયચ્ચિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષ્કસ્ય ૮-૧૮

ત્રયચ્ચિંશત્ સાગરોપમાણિ આયુષ્કસ્ય ૮-૧૮

શબ્દાર્થ : ત્રયચ્ચિંશત્ સાગરોપમાણિ = ૩૩ સાગરોપમ, આયુષ્કસ્ય = આયુષ્યની

સૂત્રાર્થ : આયુષ્ય કર્મની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) માત્ર ૩૩ સાગરોપમ છે, (પણ કોડાકોડી નથી). (સૂત્ર ૮-૧૮)

ભાવાર્થ : (સૂત્ર ૮-૧૫ થી ૮-૧૮) કષાયોને પરવશ થયેલો આત્મા પ્રતિસમયે મૂળ સાત કર્મો બાંધે છે અને ભવમાં એકવાર આયુષ્યકર્મ સાથે આઠ કર્મો બાંધે છે. જ્યારે જે કર્મો બંધાય ત્યારે તે કર્મો આત્માની સાથે કેટલો કાળ રહેશે ? તે પ્રમાણે કર્મોની સ્થિતિ બંધાય છે. બંધાતા કર્મોના કર્મણુઓમાં તે કર્મણુઓ કયા કયા સમયે ઉદયમાં આવશે? એમ તેઓની નાની-મોટી (જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ) સ્થિતિ બંધાય છે.

કોઈપણ કર્મણુઓ તુરત તો ઉદયમાં આવે તેવા હોતા નથી. કેટલાક કાળ પછી જ ઉદયમાં આવે તેવા હોય છે. જેટલો કાળ ઉદયમાં ન આવે તે કાળને અબાધાકાળ કહેવાય છે.

અબાધાકાળ પછીના સમયમાં ધારોકે ૧૦૦ કર્મણુઓ ઉદયમાં આવે તેવા હોય છે તે પછીના બીજા સમયમાં ઉદયમાં આવે તેવા કેટલાક કર્મણુઓ હોય છે તે પછીના ત્રીજા સમયમાં ઉદયમાં આવે તેવા કેટલાક કર્મણુઓ હોય છે. આ પ્રમાણે તે બંધાયેલા પરમાણુઓની ઉદયમાં આવવાની યોગ્યતાને અનુસારે જો લાઈન કરીએ તો ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ચાલે તેટલી લાંબી લાઈન થાય છે એટલે કે એક સમયમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ચાલે તેટલું બંધાય છે. (એક કોડને એક કોડવડે ગુણતા જે સંખ્યા આવે તેને કોડાકોડી કહેવાય છે) તેને જ સ્થિતિબંધ થયો એમ કહેવાય છે.

એક કર્મનો જે સ્થિતિબંધ થાય છે તેના બે ભાગ થાય છે. પ્રથમ અબાધાકાળ અને બીજો ભોગ્યકાળ. જે સમયોમાં દલિકોની રચના થતી નથી. તેના કારણે જે કાળમાં કર્મ

ઉદયમાં આવતું નથી અને ભોગવવું પડતું નથી. તે કાળને અબાધાકાળ કહેવાય છે. અને જે સમયોમાં દલિકોની રચના થાય છે તે ભોગ્યકાળ કહેવાય છે. બન્ને મળીને સ્થિતિબંધ કહેવાય છે.

સામાન્યથી એવો શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે જે કર્મોની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ બંધાય તે કર્મોનો (આયુષ્યકર્મ વિના) તેટલા સો સો વર્ષનો અબાધાકાળ હોય છે. વધુમાં વધુ જે સ્થિતિબંધાય તેને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કહેવાય છે.

આઠે કર્મોમાં વધુમાં વધુ (ઉત્કૃષ્ટ) કેટલી સ્થિતિ બંધાય ? તે ઉપરના ચાર સૂત્રોમાં સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં આયુષ્યકર્મ વિના બાકીના સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે જણાવી છે તે અબાધાકાળ અને ભોગ્યકાળ એમ બન્ને ભેગી કરીને કહી છે, જ્યારે આયુષ્યકર્મની ૩૩ સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે કહી છે તે માત્ર ભોગ્યકાળને જ આશ્રયી કહી છે. ત્યાં અબાધાકાળ ગણવામાં આવ્યો નથી.

શંકા : અબાધાકાળ ગણીએ તો આયુષ્યકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેટલી થાય ?

સમાધાન : સાત કર્મોનો અબાધાકાળ તેઓની બંધાતી સ્થિતિને અનુસારે એક એક કોડાકોડી સાગરોપમે સો સો વર્ષ પ્રમાણે અબાધાકાળ હોય છે. પરંતુ આયુષ્યકર્મનો અબાધાકાળ પોતાની બંધાતી સ્થિતિને અનુસારે હોતો નથી પણ પૂર્વભવનું આયુષ્ય જેટલું બાકી હોય તેટલો અબાધાકાળ હોય છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની બંધાય ત્યારે અબાધાકાળ જઘન્ય પણ હોય, મધ્યમ પણ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ પણ હોય. માટે આયુષ્યકર્મમાં સ્થિતિબંધની અંદર અબાધાકાળ ગણ્યો નથી. મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ બંધાય છે, તેમાં $૭૦ \times ૧૦૦ = ૭૦૦૦$ (સાત હજાર) વર્ષ અબાધાકાળ હોય છે. નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ બંધાય છે. તેમાં ૨૦૦૦ (બે હજાર) વર્ષ અબાધાકાળ હોય છે અને આયુષ્યકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (ભોગ્યકાળને આશ્રયી) ૩૩ સાગરોપમ છે. આ પ્રમાણે આઠે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેટલી બંધાય ? તે સૂત્ર ૮-૧૫ થી ૮-૧૮માં જણાવ્યું.

હવે આઠે કર્મોની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ કેટલી બંધાય ? તે નીચેના સૂત્રોમાં સમજાવે છે.

સૂત્ર (૮-૧૯) પ્રયોજન : વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

અપરા દ્વાદશ મુહૂર્તા વેદનીયસ્ય	૮-૧૯
અપરા દ્વાદશ મુહૂર્તા વેદનીયસ્ય	૮-૧૯
અપરા દ્વાદશ મુહૂર્તા વેદનીયસ્ય	૮-૧૯

શબ્દાર્થ : અપરા=જઘન્ય, દ્વાદશ મુહૂર્તા=બાર મુહૂર્ત, વેદનીયસ્ય=વેદનીયકર્મની.

સૂત્રાર્થ : વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્ત બંધાય છે.

સૂત્ર (૮-૨૦) પ્રયોજન : નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

નામગોત્રયોરષ્ટૌ	૮-૨૦
નામગોત્રયોરષ્ટૌ	૮-૨૦
નામ ગોત્રયોઃ અષ્ટૌ	૮-૨૦

શબ્દાર્થ : નામગોત્રયોઃ = નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની, અષ્ટૌ = આઠ (મુહૂર્ત).

સૂત્રાર્થ : નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની (જઘન્યસ્થિતિ) આઠ (મુહૂર્ત બંધાય છે.)

સૂત્ર (૮-૨૧) પ્રયોજન : નામ, ગોત્ર અને વેદનીય સિવાયની બાકીની પાંચ કર્મપ્રકૃતિની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમ્	૮-૨૧
શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમ્	૮-૨૧
શેષાણામ્ - અન્તર્મુહૂર્તમ્	૮-૨૧

શબ્દાર્થ : શેષાણામ્ = બાકીનાની (વેદનીય, નામ, ગોત્ર સિવાયના કર્મોની), અન્તર્મુહૂર્તમ્ = અન્તર્મુહૂર્ત (જઘન્ય સ્થિતિ) હોય છે.

સૂત્રાર્થ : બાકીના પાંચ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની બંધાય છે.

ભાવાર્થ : (૮-૧૯ થી ૮-૨૧) જઘન્ય એટલે ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ.

વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્ત છે.

નામ અને ગોત્ર કર્મની ૮ મુહૂર્ત છે અને બાકીના પાંચ કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે.

કર્મ	જઘન્ય સ્થિતિબંધ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ	જઘન્ય અબાધાકાળ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ
જ્ઞાનાવરણીય	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ કો.કો.સાગ	અંતર્મુહૂર્ત	ત્રણ હજાર વર્ષ
દર્શનાવરણીય	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ કો.કો.સાગ	અંતર્મુહૂર્ત	ત્રણ હજાર વર્ષ
વેદનીય	૧૨ મુહૂર્ત	૩૦ કો.કો.સાગ	અંતર્મુહૂર્ત	ત્રણ હજાર વર્ષ
મોહનીય	અંતર્મુહૂર્ત	૭૦ કો.કો.સાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	સાત હજાર વર્ષ
આયુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	૩૩ સાગરોપમ	અંતર્મુહૂર્ત	પૂર્વકોડનો ત્રીજો ભાગ
નામ	આઠ મુહૂર્ત	૨૦ કો.કો.સાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	બે હજાર વર્ષ
ગોત્ર	આઠ મુહૂર્ત	૨૦ કો.કો.સાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	બે હજાર વર્ષ
અંતરાય	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ કો.કો.સાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	ત્રણ હજાર વર્ષ

શંકા : ત્રીજા વેદનીય કર્મની જઘન્યસ્થિતિ બાર મુહૂર્તની બંધાય છે તેમ કહ્યું. શું ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણઠાણે પણ જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની જ બંધાય છે ?

સમાધાન : ના. તમારી શંકાનો ઉત્તર જરાક ખુલાસાથી વિચારીએ. વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની બંધાય છે એ કથન એકથી દસ ગુણઠાણામાં જે કષાયવાળા જીવો કર્મ બાંધે છે તેને આશ્રયીને જાણવું. એટલે કે ક્ષપકશ્રેણીમાં દસમા ગુણઠાણે વેદનીય કર્મ બાર મુહૂર્તની સ્થિતિવાળું બંધાય છે. ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણઠાણે જો કે વેદનીય કર્મ બંધાય છે પરંતુ તે પ્રથમ સમયે બંધાય, બીજા સમયે ઉદયમાં આવે અને ત્રીજા સમયે ખરી પડે તેવું હોય છે. તેથી અહીં જે બંધ જણાવ્યો છે તે સકષાયી જીવોને આશ્રયી જણાવ્યો છે.

સ્થિતિબંધ અને રસબંધ કાષાયિક અધ્યવસાયજન્ય છે. ૧૧-૧૨-૧૩ માં ગુણઠાણે કષાયો છે જ નહીં. તેથી માત્ર પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ જ થાય છે. તેથી ૧૧-૧૨-૧૩ માં સ્થિતિબંધ ન થતો હોવાથી ૧૨ મુહૂર્તપ્રમાણ વેદનીયકર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ સકષાયી જીવોને આશ્રયી કહેલ છે.

સાર : આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે કોઈ ભારે કર્મી માણસ લહેર કરતો હોય છે જ્યારે હળવા કર્મવાળો આરાધક અત્યંત દુઃખી હોય છે. તેનું શું કારણ ? કારણ છે સ્થિતિબંધ. કયા ભવનું કયુ કર્મ ક્યારે ઉદયમાં આવે તે કહી શકાય નહિ. જેમકે વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કો.કો. સાગરોપમ પ્રમાણ છે. આટલા કાળમાં તો આખું દોઢ કાળચક્ર ફરી જાય છે. ત્રણ ચોવીસી બદલાઈ જાય. તો પછી હાલમાં આવેલ સુખ દુઃખ પણ કયા જન્મનાં બાંધેલા કર્મોનાં ફળ છે તે નક્કી ન થઈ શકે. હાલ કરાતા ધર્મ-અધર્મનું ફળ કેમ નથી મળતું તે પ્રશ્ન પણ અસ્થાને જ રહે છે.

સૂત્ર (૮-૨૨) પ્રયોજન : સૂત્રકાર મહર્ષિ પ્રકૃતિબંધ અને સ્થિતિબંધના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કર્યા પછી હવે આ સૂત્રમાં રસબંધ (અનુભાવ) સમજાવે છે.

વિપાકોનુભાવઃ ૮-૨૨

વિપાકોનુભાવઃ ૮-૨૨

વિપાકઃ અનુભાવઃ ૮-૨૨

શબ્દાર્થ : વિપાક = ફળ આપવાની શક્તિ, અનુભાવ = રસ.

સૂત્રાર્થ : કર્મોનો જે વિપાક (ફળ આપવાની શક્તિ) તે અનુભાવબંધ છે. (તેને રસબંધ અથવા અનુભાગબંધ પણ કહેવાય છે.)

ભાવાર્થ : કર્મનો બંધ થતી વખતે તેના કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાયના તીવ્ર-મંદ ભાવ પ્રમાણે દરેક કર્મમાં તીવ્ર-મંદ ફળ આપવાની શક્તિ આ જીવ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફળ આપવાનું સામર્થ્ય તે અનુભાવ છે. અને તેનું નિર્માણ તે અનુભાવ બંધ છે.

પરિપાક, વિપાક, અનુભાવ, રસ, ફળ આ બધા શબ્દોનો અર્થ સમાન છે. કર્મોમાં ફળ આપવાની જે શક્તિ છે તેને રસબંધ કહેવાય છે. દરેક કર્મોનું જે ફળ હોય છે તેને વિપાક અથવા વિપાકોદય પણ કહેવાય છે. તથા અનુભાવબંધ અથવા અનુભાગબંધ પણ કહેવાય છે.

વિ એટલે વિવિધ, અનેક પ્રકારનું અને

પાક એટલે ફળ અથવા પરિણામ.

બંધાયેલા કર્મોનું ફળ અનેક પ્રકારનું હોય છે તેથી તેને વિપાક કહેવામાં આવે છે.

જે જે કર્મ જે જે જીવે બાંધેલું હોય છે. તે તે કર્મ તે તે જીવને અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. વિવિધ કર્મોને ભોગવવાના સ્વરૂપને તે તે કર્મોનો વિપાકોદય કહેવાય છે.

શંકા : જીવે બાંધેલા કર્મોમાં પરિવર્તન કઈ રીતે થાય ?

સમાધાન : જીવ કોઈપણ કર્મ બાંધે ત્યાર પછી એક આવલિકા કાળ ગયા પછી જીવ પોતાના શુભ-અશુભ અધ્યવસાયને અનુસારે નીચે પ્રમાણેના આઠ પ્રકારના ફેરફારો કરે છે.

(આવલિકા એ એક પ્રકારનું કાળનું માપ છે : એક કરોડ, સડસઠ લાખ, સીત્યોતેર હજાર, બસો સોળ, ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા એક મુહૂર્તમાં થાય છે.)

(૧) **બંધનકરણ :** કર્મનો બંધ થાય ત્યારે તેના ચાર પ્રકારના બંધ (સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિધત્ત, અને નિકાયિત) સંબંધમાં જે પ્રથમ સ્પૃષ્ટ એવા બંધમાં કારણભૂત જે અધ્યવસાય તે બંધનકરણ કહેવાય છે. તેના જ ગાઢ અને તીવ્રગાઢ એવા બે ભેદો છે.

(૧/૧) **ગાઢ બંધ :** કર્મનો બંધ કર્યા પછી તેને નિશ્ચિત્ત કરણથી ગાઢ બંધનરૂપ કરવું તે ગાઢ અથવા ઘનીષ્ટ બંધ.

(૧/૨) **તીવ્રગાઢ બંધ :** કર્મનો બંધ કર્યા પછી નિકાયિત કરવાથી અર્થાત્ નિકાયના કરવાથી તે કર્મને વધારે તીવ્ર ગાઢ બંધનરૂપ કરે છે.

(૨) **સંક્રમણકરણ :** કર્મનો બંધ કર્યા પછી તેનું સંક્રમણ કરણથી ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું પરસ્પર સંક્રમણ થાય છે.

આવું સંક્રમણ મૂળ પ્રકૃતિમાં ક્યારેય થતું નથી. આવું સંક્રમણ ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં જ થાય છે, અર્થાત્ એક મૂળ કર્મપ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિનું પરસ્પર સંક્રમણ થાય છે.

જેમ કે જ્ઞાનાવરણની પાંચ પ્રકૃતિ છે, તો તેમાં મતિજ્ઞાનાવરણનું શ્રુતજ્ઞાનાવરણમાં કે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનું મતિજ્ઞાનાવરણમાં ઈત્યાદિ એક ઉત્તર પ્રકૃતિનું બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં

સંક્રમણ થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનાવરણની પાંચે પાંચ ઉત્તર પ્રકૃતિનું અન્યોન્ય તેમજ દર્શનાવરણની નવ પ્રકૃતિઓનું અન્યોન્ય (અંદર-અંદર-પરસ્પર) સંક્રમણ થાય છે. કોઈપણ એક મૂળ પ્રકૃતિનું બીજા મૂળ કર્મમાં કે એક મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિનું બીજા મૂળ પ્રકૃતિની ઉત્તરપ્રકૃતિમાં સંક્રમણ થતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણનું દર્શનાવરણમાં કે દર્શનાવરણનું જ્ઞાનાવરણમાં સંક્રમણ કદાપિ થતું નથી. એ જ રીતે આયુષ્યકર્મની પ્રકૃતિનું ચારે પ્રકૃતિઓમાં નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય અને દેવમાં પરસ્પર સંક્રમણ થતું નથી.

(૩) ઉદ્ધર્તનાકરણ : જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને રસમાં જેના વડે (જે અધ્યવાસયો વડે)વધારો કરે છે તેનું નામ ઉદ્ધર્તના કરણ

(૪) અપવર્તનાકરણ : જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને રસમાં જે અધ્યવસાયો વડે ઘટાડો કરે છે તેનું નામ અપવર્તનાકરણ

(૫) ઉદીરણાકરણ : જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોનો ઉદયકાળ થયા પહેલાં બળાત્કાર કરીને ભોગવવા યોગ્ય બનાવે છે અને વહેલું ઉદયમાં લાવે છે તેને ઉદીરણાકરણ કહેવાય છે.

(૬) ઉપશમનાકરણ : ઉદયમાં આવવાને વખતે ઉદયમાં ન આવે એવી રીતે અમૂક કાળ સુધી કર્મોને દબાવી રાખવાં તે ઉપશમ. તેમાં કારણભૂત જે અધ્યવસાય તે ઉપશમનાકરણ. આ રીતે ઉપશમ દ્વારા જીવ સત્તામાં રહેલા કર્મોને ઉદયમાં આવતા રોકીને તેમાંથી સ્થિતિ અને રસનો ઘટાડો કરી તેને પ્રદેશોદયથી ભોગવવા યોગ્ય પણ કરે છે.

(૭) નિધત્તિકરણ : કર્મબંધ કર્યા પછી તે કર્મને એવી પરિસ્થિતિવાળું કરે કે તેમાં ઉદ્ધર્તના અને અપવર્તના વિના બીજાં કોઈ કરણો લાગુ ન પડે તે નિધત્તિકરણ.

(૮) નિકાયનાકરણ : કર્મબંધ કર્યા પછી તે કર્મને એવી પરિસ્થિતિવાળું કરે કે તેમાં કોઈ પણ કરણ લાગુ ન જ પડે. ઉદયથી ભોગવવું જ પડે તે નિકાયનાકરણ.

આ રીતે ઉપર જણાવેલા આઠે કરણોને લીધે કર્મોમાં જે ફેરફારો સત્તામાં થાય છે, તે થઈ ગયા બાદ ઉદયમાં આવીને વિપાકરૂપે ભોગવાય છે.

અહીં કરણનો અર્થ - આત્માના અધ્યવસાયની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ એવો થાય છે. કરણ એટલે બંધ-સંક્રમ વગેરે કાર્યો કરવામાં અસાધારણ કારણભૂત જે વીર્યવિશેષ તે કરણ કહેવાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભિન્ન ભિન્ન જીવોને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે કર્મો કરતા અને કર્મો ભોગવતા જોઈએ છીએ. એ બધું જીવે કર્મો બાંધ્યા પછી ઉપરના આઠ પ્રકારના કરણ વિશેષથી કરેલા ફેરફારો સહિત ઉદયાવલિકામાં આવેલો કર્મનો વિપાક જાણવો.

પરંતુ એક વખત કર્મ ઉદયાવલિકામાં આવી જાય પછી તે કર્મમાં જીવ કંઈ ફેરફાર કરી શકતો નથી. તેને તે સ્વરૂપે જીવે ભોગવવું જ પડે છે.

સાર : કર્મ પ્રકૃતિનો બંધ તો થવાનો જ છે, પણ તે થયા પછી તે - તે કર્મને અનુભાવ દ્વારા (વધારી-વધારીને) ગાઢ ન બને તે ધ્યાનમાં રાખવું. પશ્ચાત્તાપ દ્વારા તેનો શક્ય બને તેટલો રસ ક્ષીણ થાય તેવા પ્રયાસો કરવા.

સૂત્ર (૮-૨૩) પ્રયોજન : કયા કર્મમાં કયા પ્રકારનું ફળ આપવાની શક્તિ છે તે જણાવે છે.

સ યથાનામ	૮-૨૩
સ યથાનામ	૮-૨૩
સ યથાનામ	૮-૨૩

શબ્દાર્થ : સ = તે (અનુભાવ), યથાનામ = ગતિ, જાતિ આદિ પોત-પોતાના નામ પ્રમાણે.

સૂત્રાર્થ : સર્વ કર્મોનો વિપાક (ફળ) પોતપોતાના નામ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ : જે કર્મપ્રકૃતિનું જે નામ છે, તે પ્રકૃતિ તે નામના અર્થ પ્રમાણે જ કર્મફળરૂપે ભોગવાય છે. જેમ કે,

(૧) જ્ઞાનાવરણ કર્મ :

અર્થ : જ્ઞાનાવરણ એટલે જ્ઞાનનું આવરણ.

વિપાક : આ કર્મ જીવના જ્ઞાનગુણને આવૃત્ત (ઢાંકે) કરે છે.

ઉપમા : આ કર્મ આંખે બાંધેલા પાટા સમાન છે. આંખે પાટો બાંધવાથી જેમ કોઈ ચીજ દેખાતી નથી - જણાતી નથી તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપ નેત્રને જ્ઞાનાવરણ કર્મરૂપ પાટો આવી જવાથી આત્મા જાણી શકતો નથી. જેમ પાટો જાડો તેમ ઓછું દેખાય અને પાતળો તેમ વધુ દેખાય. તે જ રીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મનું આવરણ જેમ જેમ વધુ રસવાળું

તેમ તેમ ઓછો બોધ થાય અને આવરણ ઓછું અર્થાત્ હીનરસવાળું તેમ તેમ વધારે બોધ થાય પરંતુ આત્મા ક્યારેય પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિત બનતો નથી.

(૨) દર્શનાવરણ કર્મ :

અર્થ : દર્શનાવરણ એટલે દર્શનનું આવરણ.

વિપાક : જીવના દર્શનગુણને આવૃત્ત કરે છે. સામાન્ય બોધનો અભાવ.

ઉપમા : આ કર્મ પ્રતિહાર એટલે દ્વારપાળની સમાન છે. જેમ દ્વારપાળ રાજસભામાં આવવાને ઈચ્છતી વ્યક્તિને રોકી રાખે. તો તેને રાજાના દર્શન થતા નથી, તે રીતે દર્શનાવરણથી જીવ વસ્તુને જોઈ શકતો નથી અર્થાત્ સામાન્ય બોધ પામી શકતો નથી.

(૩) વેદનીય કર્મ :

અર્થ : વેદનીય એટલે સુખ કે દુઃખનું વેદન કરાવે તે.

વિપાક : વેદનીય કર્મ પર પુદ્ગલ પદાર્થના સંયોગ વિયોગનું વેદન કરાવી સુખ દુઃખ ઉપજાવે છે.

વેદનીય કર્મ મધ વડે લેપાયેલી તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર સમાન છે, કેમ કે ચાટતા પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પણ પરિણામે જીભ કપાતા પીડા થાય. તેમ આ વેદનીય કર્મ પ્રથમ સુખનો અને પછી દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે અને તેનાથી થતો સુખનો અનુભવ પણ પરિણામે દુઃખ આપનારો જ થાય છે.

(૪) મોહનીય કર્મ :

અર્થ : મોહનીય એટલે મોહ કે મુંઝવણ. આવી મુંઝવણ દ્વારા શ્રદ્ધા અને વિરતિ વગેરેનો અભાવ કે ઓછાપણું તે મોહનીયકર્મ.

વિપાક : મોહ ઉપજાવે છે એટલે સ્વ-પરના વિવેકનું ભાન ભૂલાવી, આત્માને જડત્વના ભોગ-ઉપભોગ તરફ આકર્ષી તેના શુભાશુભ સંયોગ વિયોગમાં રતિ-અરતિ ઉપજાવી રાગ-દ્વેષ કરાવે છે.

ઉપમા : મોહનીય કર્મ મદિરા સમાન છે. જેમ મદિરાનું પાન કરવાથી માણસ વિવેક રહિત બની જાય છે. હિત-અહિતનો વિચાર પણ કરી શકતો નથી. તેમ મોહનીય કર્મના યોગે જીવ વિવેક રહિત બને છે અને આત્મા માટે હેય શું છે ? ઉપાદેય શું છે ? તે વિચારી શકતો નથી. પરિણામે આત્માનું અહિત કરનારી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૫) આયુષ્ય કર્મ :

અર્થ : જેને લીધે નરક, તિર્યચ આદિ ભવની પ્રાપ્તિ થાય તે આયુષ્ય કર્મ.

વિપાક : જે ગતિમાં જીવ ઉત્પન્ન થયો હોય તે ગતિમાં તે જીવને આયુષ્ય પર્યંત તે ગતિમાં રહેવું પડતું હોય છે. તેથી આ કર્મ જીવના અક્ષયસ્થિતિ ગુણનો ઘાત કરે છે.

ઉપમા : આયુષ્ય કર્મ બેડી કે કેદખાના સમાન કહ્યું છે. જેમ બેડીમાં જકડાયેલો કે કેદખાનામાં પડેલો જીવ અન્યત્ર જઈ શકતો નથી. તેમ આયુષ્ય રૂપી બેડીથી બંધાયેલો કે કેદખાનામાં પડેલો જીવ વર્તમાન ગતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.

(૬) નામકર્મ :

અર્થ : જેને લીધે આત્માને શરીર આદિની પ્રાપ્તિથી નામ ધારણ કરવું પડે છે તે નામ કર્મ.

વિપાક : નામકર્મના ઉદયથી જીવને અનેક પ્રકારના સ્વરૂપો ધારણ કરવા પડતા હોવાથી તેના અનેક ભેદો છે. આત્માના અરૂપીપણાના ગુણનું આ કર્મ ઘાતક છે.

ઉપમા : નામકર્મ ચિત્રકાર સમાન છે. જેમ ચિત્રકાર જુદા જુદા ચિત્રો બનાવે છે તેમ નામકર્મ અરૂપી એવા આત્માના ગતિ, જાતિ, શરીર વગેરે અનેક રૂપો તૈયાર કરી આપે છે.

(૭) ગોત્ર કર્મ :

અર્થ : જેના લીધે આત્મા ઉચ્ચ-નીચ લક્ષણવાળા ગોત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે તેને ગોત્ર કર્મ કહેવાય છે.

વિપાક : આ કર્મના લીધે (ઉદયથી) જીવનો અગુરુલઘુ ગુણ ઉપર આવરણ આવે છે, પરિણામે તેને ઉચ્ચ અથવા નીચ સ્થાનમાં જન્મ લેવો પડે છે.

ઉપમા : ગોત્ર કર્મ કુંભાર સમાન છે. કુંભાર સારા અને ખરાબ બે જાતના ઘડા બનાવે છે. જેમ સારા ઘડાની કળશ રૂપે સ્થાપના થાય છે, ખરાબ ઘડા દારૂ વગેરે ભરવાથી નિંદા પાત્ર બને છે, તેમ ગોત્ર કર્મના યોગે ઉચ્ચ-નીચ કુળમાં જન્મવાથી જીવની પણ ઉચ્ચ નીચ આદિ રૂપે ગણતરી થાય છે.

(૮) અંતરાય કર્મ :

અર્થ : દાનાદિ પાંચે લબ્ધિમાં અંતરાય (વિઘ્ન) ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તે કર્મને અંતરાય કર્મ કહેવાય છે.

વિપાક : અનંતવીર્ય નામના ગુણનું આવરણ કરે છે.

ઉપમા : અંતરાય કર્મ ભંડારી સમાન છે. જેમ દાન કરવાની ઈચ્છાવાળા રાજાને દાન કરવામાં લોભી ભંડારી વિઘ્ન કરે છે તેમ અંતરાય કર્મ દાનાદિમાં આત્માને વિઘ્ન કરે છે.

સાર : સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર દ્વારા કર્મના વિપાક અર્થાત્ ફળના સ્વરૂપને જણાવે છે. આઠે પ્રકારના કર્મો પોત પોતાના નામ અનુસાર ફળને આપનારાં કહ્યા છે, મહત્ત્વની વાત એ છે કે “કોઈપણ કર્મનો વિપાક જીવને અવશ્ય ભોગવવો પડે છે.”

આ વિપાક સુખ સ્વરૂપ હોઈ શકે છે અને દુઃખ સ્વરૂપ પણ હોઈ શકે છે. આપણે સમજવા જેવી હકીકત સુખ અને દુઃખ નથી પણ આ સુખ કે દુઃખ એ કર્મનો જ વિપાક છે તે વાત ચિરસ્મરણીય છે.

જીવને સુખ ગમે છે, તેની દોડ પણ સુખ પાછળની છે પણ જે સુખને આપણે પસંદ કરી રહ્યા છીએ તે તો કર્મનો શુભ વિપાક જ છે. ખરેખરું સુખ શુભવિપાકમાં નહીં પણ કર્મ વિપાકના સર્વથા અભાવમાં જ રહેલું છે. જીવ જ્યારે સર્વથા કર્મથી મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે જ તેના ફળરૂપે સાચા સુખને પામી શકે છે.

સૂત્ર (૮-૨૪) પ્રયોજન : ફળ આપ્યા પછી કર્મોનું શું થાય છે તે જણાવે છે.

તતશ્ચ નિર્જરા ૮-૨૪

તતશ્ચ નિર્જરા ૮-૨૪

તતઃ ચ નિર્જરા ૮-૨૪

શબ્દાર્થ : તતઃ = ત્યારપછી, નિર્જરા = કર્મોનું ખરી જવું.

સૂત્રાર્થ : (કર્મોનું ફળ મળ્યા) પછી (કર્મોની) નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ : જે કર્મો આ આત્માએ પૂર્વકાળમાં બાંધેલા છે તે કર્મો પોતપોતાનો સ્થિતિકાળ પાકે ત્યારે ઉદયમાં આવે છે, અને ઉદયકાળે તે કર્મો પોતાનો વિપાક (ફળ) બતાવે છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ અને રસ બન્ને ભોગવાઈ જવાથી તે કર્મના પરમાણુઓ કાર્મણ વર્ગણા સ્વરૂપે આત્મપ્રદેશોથી જુદા પડી જાય છે એટલે ખરી જાય છે અથવા નિર્જરી જાય છે. માટે જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તતઃ અર્થાત્ તે વિપાકોદય દ્વારા રસ ભોગવાઈ જવાથી કર્મો આત્માથી છુટા પડી જાય છે તેને નિર્જરા કહેવાય છે.

નિર્જરાના બે પ્રકાર છે. (૧) વિપાકજન્ય નિર્જરા અને (૨) અવિપાકજન્ય નિર્જરા.

(૧) વિપાકજન્ય નિર્જરા : જેમ શરીરમાં થયેલો રોગ વૈદ્યના ઔષધો દ્વારા લાંબા કાળે મટે અથવા આંબા ઉપર આવેલી કેરી લાંબા કાળે પાકે તેમ જે કર્મ જેમ બાંધ્યું હોય તેમ તેના ઉદયકાળે રસથી ભોગવીને આત્માથી છુટુ પડે તેને વિપાકજન્ય નિર્જરા કહેવાય છે.

આવી નિર્જરા સામાન્યથી સર્વ જીવોમાં પ્રતિસમયે ચાલતી જ હોય છે. આ નિર્જરાને અકામ નિર્જરા પણ કહેવાય છે.

(૨) અવિપાકજન્ય નિર્જરા : (સકામ નિર્જરા)

શરીરમાં થયેલો રોગ વૈદ્યોના ઔષધોથી મટાડવાને બદલે એન્ટીબાયોટીક દવા લઈ તરત મટી જાય તેમ કરવું અથવા આંબા ઉપરની કેરી જે સહજપણે લાંબા ગાળે પાકવાની હતી તેને ઘાસમાં નાંખીને જલ્દી પાકે તેમ કરવું. આ રીતે જે કર્મો પોત પોતાની સ્થિતિ અનુસારે જે મોડા ઉદયમાં આવે અને મોડા નિર્જરે તેમ હોય તેને બદલે બાર પ્રકારના તપ દ્વારા સ્થિતિઘાત-રસઘાત કરીને તેનો અલ્પકાળમાં જ નાશ કરવો, અને આત્માનો તે કર્મોથી છુટકારો મેળવવો તે અવિપાકજન્ય નિર્જરા કહેવાય છે. આને સકામનિર્જરા પણ કહેવાય છે.

સાર : કર્મોની નિર્જરા માટે બે રસ્તા બતાવ્યા છે.

૧. તેનો સમય પાકે ત્યારે ફળ આપીને નિર્જરવું અને

૨. ઉદીરણા કરીને તેની સ્થિતિનો પરિપાક થયા પહેલા ખેંચીને નિર્જરા કરવી.

પ્રથમ નિર્જરા તો પ્રત્યેક જીવને ઈચ્છા હોય કે ન હોય થવાની જ છે તેમાં શંકા નથી પણ તે નિર્જરા મોક્ષના હેતુભૂત કહી નથી. જો મોક્ષની જ ઈચ્છા હોય તો પ્રત્યેક કર્મને ખતમ કરવા માટે જીવે પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે. તે માટે સમ્યક્તપ ઉત્તમ સાધન છે. આ સાધનના ઉપયોગ દ્વારા આત્મપ્રદેશ સાથે ક્ષીર-નીરની માફક બની ગયેલા પ્રત્યેક કર્મને અર્થાત્ કાર્મણ વર્ગણાને ખેંચી ખેંચીને સાફ કરવી, એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. આ રીતે કર્મની સતત નિર્જરા કરી કર્મવૃક્ષના બીજને બાળી નાંખવું (ઉખાડીને ફેંકી દેવું) જેથી ફરી કર્મવૃક્ષ ઉગે જ નહિ. આ રીતે સકામનિર્જરા કે અવિપાકજન્ય નિર્જરા કરવાનું લક્ષ્ય હોવું જરૂરી છે.

સૂત્ર (૮-૨૫) પ્રયોજન : પ્રકૃતિ-સ્થિતિ અને રસબંધ જણાવ્યા પછી હવે પ્રદેશબંધ સમજાવે છે.

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતાઃ

સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ ૮-૨૫

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતાઃ

સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ ૮-૨૫

નામ પ્રત્યયાઃ સર્વતઃ યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મ-એકક્ષેત્ર અવગાઢ સ્થિતાઃ

સર્વ આત્મપ્રદેશેષુ અનન્ત અનન્તપ્રદેશાઃ ૮-૨૫

શબ્દાર્થ : નામ = કર્મપ્રકૃતિ, સર્વતઃ = બધી દિશાએથી, સૂક્ષ્મ = બાદર નહીં તે, સર્વાત્મપ્રદેશેષુ = બધા આત્મપ્રદેશોમાં, અનન્તાનન્ત પ્રદેશાઃ = અનન્તાનન્ત પ્રદેશવાળા કર્મ પુદ્ગલો, પ્રત્યયાઃ = કારણભૂત, યોગવિશેષાત્ = મન-વચન-કાયયોગથી, એકક્ષેત્રાવગાઢ = એક ક્ષેત્રમાં જ અવગાડીને રહેલાં.

સૂત્રાર્થ : આત્માની સાથે એક ક્ષેત્રમાં અવગાડીને રહેલા, આત્માના સર્વ પ્રદેશોમાં રહેલા અને અનન્તાનન્ત પ્રદેશોવાળા સૂક્ષ્મ એવાં કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલોને આ જીવ પોતાના સર્વ આત્મપ્રદેશોથી મન-વચન-કાયાના યોગને અનુસારે તે તે કર્મોના નામ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં હવે પ્રદેશબંધ સમજાવે છે. સર્વે આત્માઓ પ્રતિસમયે કર્મ સ્વરૂપે જે (કાર્મણ વર્ગણાના) પ્રદેશો ગ્રહણ કરીને આત્મપ્રદેશોની સાથે ક્ષીર-નીરની માફક એકમેક કરે છે અર્થાત્ બાંધે છે તેને પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

આ પ્રદેશબંધ યથાર્થ સમજાવવા માટે આ સૂત્રમાં ગ્રંથકારે ક્રમશઃ આઠ પદો આપ્યા છે. તે આઠે પદોમાં સમજાવેલું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે ગ્રંથકારશ્રી આઠ પ્રશ્નોત્તરથી તે વિષયની સમજ આપે છે.

પ્રશ્ન-૧ આત્મા કાર્મણવર્ગણાના પ્રદેશો પ્રતિસમયે જે ગ્રહણ કરે છે તે કયા કારણે ગ્રહણ કરે છે ? એટલે કે તે પ્રદેશોથી શું શું કાર્ય થાય છે ? પ્રદેશો ગ્રહણ કરીને આત્મા શું કાર્ય નીપજાવે છે ?

ઉત્તર-૧ નામપ્રત્યાઃ - તે તે નામનું (પ્રકૃતિનું સ્વભાવનું) કારણ પ્રદેશો બને છે. કાર્મણ વર્ગણાના જે જે પ્રદેશો આ જીવ ગ્રહણ કરે છે તેમાંથી કોઈક પ્રદેશોમાં જ્ઞાનને આચ્છાદન કરવાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે પ્રદેશોનું નામ જ્ઞાનાવરણીય થાય છે.

કોઈક પ્રદેશોમાં દર્શન ગુણનું આચ્છાદન કરવાની પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે પ્રદેશોનું નામ દર્શનાવરણીય થાય છે. કોઈ પ્રદેશોમાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવવાની પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે પ્રદેશોનું વેદનીયકર્મ એવું નામ પડે છે.

આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરાતા પ્રદેશોમાં તેવા તેવા સ્વભાવો (પ્રકૃતિઓ) ઉત્પન્ન કરવાનું અને તેથી તેવા તેવા નામોનો વ્યવહાર થવાનું કારણ બને છે. પ્રદેશો ગ્રહણ થવાથી પ્રકૃતિબંધ થાય છે. સૂત્રમાં રહેલા નામ પ્રત્યયાઃ શબ્દમાં નામ એટલે તે તે કર્મનું સાર્થક નામ અથવા સ્વભાવ, તેના પ્રત્યય એટલે કારણ.

પ્રશ્ન-૨ આ જીવ જે કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે તે શું કોઈ એક દિશામાંથી ગ્રહણ કરે છે કે સર્વ દિશાઓમાંથી ગ્રહણ કરે છે ? મસ્તકવાળા ભાગથી કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ થાય છે કે પગવાળા ભાગથી પ્રદેશો ગ્રહણ થાય છે કે સર્વ ભાગોથી ગ્રહણ થાય છે ?

ઉત્તર-૨ સર્વતઃ - આ આત્મા પોતાના સર્વ ભાગોથી એટલે કે સર્વ દિશાઓમાંથી સર્વ આત્મપ્રદેશો દ્વારા કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે કોઈ એક ભાગમાંથી ગ્રહણ કરતો નથી, કારણ કે કાર્મણવર્ગણા ચૌદ રાજલોકમાં સર્વ સ્થાનોમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી છે. તેથી

ચાર દિશા - ચાર વિદિશા - ઉર્ધ્વ અને અધો એમ દશે દિશાઓમાંથી, આત્માના અસ્તિત્વવાળા સર્વ સ્થાનોમાંથી આ જીવ કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે.

પ્રશ્ન-૩ જીવ દરેક સમયે સમાન કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે કે વધારે ઓછા પણ ગ્રહણ કરે છે ? અથવા સઘળા જીવો એક સરખા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે કે વત્તા ઓછા પણ ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર-૩ યોગવિશેષાત્ શબ્દથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે છે. યોગવિશેષ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે જ્યારે આ જીવ જઘન્યયોગવાળો હોય ત્યારે જઘન્ય (હીન) કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે અને જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળો હોય છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ કર્મપ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે. યોગની હિનાધિકતા પ્રમાણે પ્રતિસમયે હિનાધિક પ્રદેશો ગ્રહણ થાય છે.

સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જઘન્યયોગ હોય છે ત્યારે ઓછામાં ઓછા કર્મપ્રદેશોનું ગ્રહણ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તિને ઉત્કૃષ્ટ યોગ હોય છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશો ગ્રહણ થાય છે.

કોઈક કાળે એક જીવને એક સમયથી વધુમાં વધુ આઠ સમય સુધી સમાન યોગ હોય એવું પણ બને છે. જ્યાં સુધી સમાનયોગ હોય ત્યાં સુધી સમાનપ્રદેશગ્રહણ થાય છે. ટૂંકમાં જે જીવોના યોગમાં જેટલા અંશે યોગની તરતમતા હોય છે. તે જીવમાં તેટલા અંશે તરતમતાવાળો પ્રદેશબંધ થાય.

પ્રશ્ન-૪ આ જીવ કર્મ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તે સ્થૂલ છે ? કે સૂક્ષ્મ છે ? ઈન્દ્રિયગોચર છે કે ઈન્દ્રિયાતીત છે ?

ઉત્તર-૪ ઈન્દ્રિયગોચર નથી પરંતુ ઈન્દ્રિયાતીત છે, સ્થૂલ નથી પરંતુ સૂક્ષ્મ છે. આ ઉત્તર મૂલસુત્રમાં “સૂક્ષ્મ” શબ્દથી જાણવો.

શાસ્ત્રોમાં ઔદારિક આદિ આઠ પુદ્ગલવર્ગણા જણાવેલી છે. તેમાંની એક એક વર્ગણા (વર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધો) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળા છે. ઔદારિક વર્ગણાથી વૈક્રિય વર્ગણાની અવગાહના અને વૈક્રિય વર્ગણા કરતાં આહારક વર્ગણાની અવગાહના અતિશય સૂક્ષ્મ છે એમ ક્રમશઃ કાર્મણ વર્ગણાની અવગાહના અતિશય સૂક્ષ્મ છે. કાર્મણવર્ગણા જ કર્મસ્વરૂપે પરિણામ પામવાને યોગ્ય છે. માટે કર્મબંધ વખતે સૂક્ષ્મ એવી કાર્મણ વર્ગણા આ જીવ ગ્રહણ કરે છે અને તેનું કર્મસ્વરૂપે રૂપાન્તર કરે છે.

પ્રશ્ન-૫ જીવ જે આકાશપ્રદેશોમાં વર્તે છે તે જ આકાશપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ સાથે બંધાય છે કે તેથી જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા પણ બંધાય છે ? અથવા જીવ કયા સ્થળે રહેલા કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર-૫ જીવ જે આકાશપ્રદેશોમાં વર્તે છે તે જ આકાશ પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ સાથે બંધાય છે તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા કર્મ સ્કન્ધો જીવ પ્રદેશ સાથે બંધ પામતા નથી, કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો પણ બીજા સર્વે પુદ્ગલોની જેમ સર્વત્ર રહેલા છે. પરંતુ જીવ સર્વત્ર રહેલા આ કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતો નથી પરંતુ જેટલા સ્થાનમાં પોતાના આત્મપ્રદેશો અવસ્થિત હોય છે તેટલા જ સ્થાનમાં રહેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે.

જેમ અગ્નિ પોતે જેટલા સ્થાનમાં રહેલો છે તેટલા સ્થાનમાં જ રહેલ બાળવા યોગ્ય વસ્તુને તે બાળે છે પણ પોતાના સ્થાનથી દૂર રહેલી વસ્તુને બાળતો નથી. તેમ જીવ પોતાના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે પોતાના ક્ષેત્રથી દૂર રહેલા કર્મ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો નથી.

આ ઉત્તર સૂત્રમાં રહેલા “એકક્ષેત્રાવગાઢ” શબ્દથી મળે છે.

જેમ ઘી, તેલ આદિ સ્નિગ્ધ ગુણવાળા દ્રવ્યોની નજીક રહેલો કચરો તેની સાથે ચોંટી જાય છે પણ દૂર રહેલો કચરો સ્નિગ્ધ પદાર્થને ચોંટી શકતો નથી. તેમ અહીં પણ જીવના રાગાદિભાવને લીધે પોતાના ક્ષેત્રમાં રહેલી કાર્મણ વર્ગણા આત્મપ્રદેશ સાથે ચોંટી જાય છે પણ પોતાના ક્ષેત્રથી દૂર કે બીજા ક્ષેત્રમાં રહેલી કાર્મણ વર્ગણા આત્મપ્રદેશો સાથે ચોંટી શકતી નથી.

પ્રશ્ન-૬ આત્મા જે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહીને રહેલો છે ત્યાં જ રહેલા કર્મપ્રદેશોને જીવ ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ ત્યાં સ્થિર રહેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે કે ત્યાં રહીને ગતિમાન થતાં પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર-૬ “સ્થિતાઃ” એટલે કે ત્યાં સ્થિરપણે રહેલા પુદ્ગલોને જ આ જીવ ગ્રહણ કરે છે. જે સમયે જીવ કર્મ પ્રદેશોને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે ત્યાં જે વિદ્યમાન છે, ત્યાં જે રહેલા છે તેને જ ગ્રહણ કરે છે પરંતુ ગતિમાન થયેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતો નથી.

પ્રશ્ન-૭ આ જીવ ગ્રહણ કરાયેલા તે કર્મણુઓને પોતાના અમુક જ આત્મપ્રદેશોની સાથે સંબદ્ધ કરે છે કે સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં સંબદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ બંધાયેલું આ કર્મ આત્મપ્રદેશોમાં ક્યાં સંબદ્ધ પામે છે ?

ઉત્તર-૭ “સર્વાત્મપ્રદેશેષુ” એટલે પ્રતિસમયે ગ્રહણ કરાતા આ કર્મપુદ્ગલોને કર્મસ્વરૂપે પરિણામાવી આ આત્મા પોતાના સર્વ પ્રદેશોમાં સંબદ્ધ કરે છે, પોતાના સર્વ પ્રદેશોમાં આ કર્મરૂપે બંધાય છે. કોઈ એક ભાગમાં જ બંધાય અને અન્ય ભાગ કર્મબંધથી રહિત રહે તેમ બનતું નથી. તેથી આ બંધ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે થાય છે. અર્થાત્ સર્વ એવા આત્મપ્રદેશોમાં રહેલા આ પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે.

આ વિષયને સમજવા માટે શૃંખલાનું દૃષ્ટાંત છે. જેમ શૃંખલા - સાંકળની દરેક કડી પરસ્પર જોડાયેલી હોવાથી એક કડીનું ચલન થતાં સર્વ કડીઓનું ચલન થાય છે તેમ જીવના સર્વ પ્રદેશો પરસ્પર જોડાયેલા હોવાથી જ્યારે કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવા કોઈ એક પ્રદેશ વ્યાપાર કરે છે ત્યારે અન્યપ્રદેશો પણ વ્યાપાર કરે છે. તેથી સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં યોગ હોવાથી સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં રહેલા પ્રદેશોને આ જીવ ગ્રહણ કરે છે.

હા ! એવું બની શકે કે કેટલાક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂન હોય અને કેટલાક પ્રદેશોનો વ્યાપાર ન્યૂનતર હોય એમ વ્યાપારમાં તરતમતા અવશ્ય હોય છે. દા.ત. જ્યારે આપણે ઘડો હાથમાં ઉપાડીએ ત્યારે હાથના સમગ્ર ભાગોમાં વ્યાપાર હોવા છતાં હથેલીના ભાગમાં વ્યાપાર વિશેષ હોય છે. કાંડાના ભાગમાં તેનાથી ન્યૂન વ્યાપાર હોય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં હોય છે પણ તેમાં તરતમતા અવશ્ય હોય છે. પરંતુ દરેક આત્મપ્રદેશમાં કર્મગ્રહણનો વ્યાપાર અવશ્ય હોય જ છે.

પ્રશ્ન-૮ જે કર્મ સ્કન્ધો આત્મામાં બંધ પામે છે તે કર્મ સ્કન્ધો સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત કે અનંતાનંતમાંથી કેટલા પ્રદેશવાળા હોય છે ? અથવા

એકી વખતે કેટલા પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોનો બંધ થાય છે ?

ઉત્તર-૮ “અનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ” પ્રત્યેક સમયે નિયમા તે સ્કન્ધો અનંતાનંત પ્રદેશોવાળા જ ગ્રહણ થાય છે. તેથી ઓછા પ્રદેશોવાળા ગ્રહણ થતા નથી કારણ કે કોઈ કર્મસ્કન્ધ સંખ્યાત, કોઈ અસંખ્યાત કે કોઈ અનંત પ્રદેશોના બનેલા હોતા નથી. પરંતુ અનંતાનંતપ્રદેશોવાળા જ બનેલા હોય છે.

દરેક વખતે અનંત-અનંતની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. તેથી નિયમા અનંતાનંત પ્રદેશોના બનેલા સ્કન્ધો જ આ જીવ ગ્રહણ કરે છે તેથી હીન પ્રદેશો હોતા નથી એટલું જ નહિ પણ પ્રતિસમયે આ જીવ અનંતસ્કન્ધો ગ્રહણ કરે છે અને એક એક સ્કન્ધમાં અનંતાનંત કર્મણિઓ હોય છે.

સાર : આ પ્રમાણે જૈનદર્શનમાં વીતરાગ તીર્થંકર ભગવંતોએ સર્વજ્ઞતાથી જોઈને - જાણીને આ કર્મવાદ જણાવ્યો છે. તેને જ અન્યદર્શનકારો કોઈ પ્રકૃતિ કહે છે, કોઈ અવિદ્યા કહે છે અને કોઈ ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કહે છે. પરંતુ આત્માના શુદ્ધ કંચનમય સ્વરૂપને મલીન કરનારું એવું પરદ્રવ્ય આ આત્મામાં ભળેલું છે. તેનાથી જ આત્માના ગુણો અવરાયેલા છે અને મલીન થયેલા છે. તેના નાશ માટે જ આ સર્વ ધર્મ પુરુષાર્થ છે અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણની આરાધના છે, તથા સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વ છે.

આત્મા જ કર્મોનો કર્તા છે. આત્મામાં જ આવેલા કાષાયિક પરિણામ જ કર્મબંધનું કારણ છે અને તેનાથી બંધાયેલા કર્મના પ્રદેશો આત્માના એક એક પ્રદેશની સાથે ક્ષીર નીર અને લોહાગ્નિની જેમ વ્યાપ્ત થાય છે, પરંતુ શરીરના પ્રદેશોની સાથે કર્મપ્રદેશો વ્યાપ્ત થતા નથી. જો તેમ થતું હોત તો શરીર બળતાંની સાથે સર્વ કર્મપ્રદેશો પણ બળી જાય જેથી મૃત્યુ પામતાં જ તે જીવનો મોક્ષ થઈ જાય. માટે આવી કોઈ ભ્રમણા મનમાં રાખવી નહિ.

સૂત્ર (૮-૨૬) પ્રયોજન : સૂત્રકાર મહર્ષિ પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો નિર્દેશ કરે છે.

સદ્વેદ-સમ્યક્ત્વ-હાસ્ય-રતિ-પુરુષવેદ-શુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્

૮-૨૬

સદ્વેદ-સમ્યક્ત્વ-હાસ્ય-રતિ-પુરુષવેદ-શુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્

૮-૨૬

સદ્વેદ-સમ્યક્ત્વ-હાસ્ય-રતિ-પુરુષવેદ-શુભાયુઃ નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્

૮-૨૬

શબ્દાર્થ : સદ્વેદ = સાતા વેદનીય, સમ્યક્ત્વ = સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય = હાસ્ય મોહનીય, પુરુષવેદ = પુરુષવેદ મોહનીય, શુભનામ = નામકર્મની શુભ પ્રકૃતિઓ, શુભગોત્ર = ઉચ્ચગોત્ર, રતિ = રતિમોહનીય, શુભાયુ = શુભ આયુષ્ય, પુણ્યમ્ = પુન્ય પ્રકૃતિઓ.

સૂત્રાર્થ : સાતાવેદનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્યમોહનીય, રતિમોહનીય, પુરુષવેદ, શુભઆયુષ્ય, શુભ એવી નામકર્મની પ્રકૃતિઓ, અને શુભ એવી ગોત્ર કર્મની પ્રકૃતિઓ આ બધી પુણ્યપ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. (બાકીની બધી પાપ પ્રકૃતિઓ છે).

ભાવાર્થ : નવતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ આદિ ગ્રંથોમાં પુણ્ય પ્રકૃતિઓ ૪૨ કહેવામાં આવે છે.

આ સૂત્રમાં (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૨) હાસ્ય મોહનીય (૩) રતિ મોહનીય અને (૪) પુરુષ વેદ આ ચાર પ્રકૃતિઓ મોહનીય કર્મની છે. તેને પુણ્યમાં ગણીને $૪૨ + ૪ = ૪૬$ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ કહી છે.

સદ્વેદ્ય શબ્દથી સાતાવેદનીય (૧), શુભ આયુષ્ય શબ્દથી દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ આયુષ્ય (૩), શુભનામ નામ કર્મની (૩૭) પ્રકૃતિઓ, શુભગોત્ર શબ્દથી ઉચ્ચગોત્ર (૧). આમ ચાર અઘાતી કર્મોની અનુક્રમે

$૧ + ૩ + ૩૭ + ૧ = ૪૨$ પુણ્યપ્રકૃતિઓ શાસ્ત્રોમાં કહી છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર કર્મો ઘાતી કર્મો છે. આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનારા છે, જેથી તેને પાપ પ્રકૃતિરૂપે ગણવામાં આવે છે. આત્માના ગુણોના વિકાસમાં જે જે બાધક કર્મો છે તે સર્વે પાપકર્મ કહેવાય એવી નિશ્ચય નયની પ્રધાનતાવાળી દૃષ્ટિથી કમ્પયડિકાર તથા કર્મગ્રંથકાર આદિ શાસ્ત્રકારોએ પાપપ્રકૃતિની વ્યાખ્યા કરી છે તેથી ચારે ઘાતીકર્મો પાપમાં ગણાવેલાં છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારની દૃષ્ટિ વ્યવહારનયની પ્રધાનતાવાળી છે. જે કર્મ જીવને આનંદ-પ્રમોદ અર્થાત્ પ્રીતિ કરાવે-પ્રસન્નતા આપે તે પુણ્ય કહેવાય અને જે કર્મ દુઃખ, ખેદ, ઉદ્વેગ અને શોક કરાવે તે કર્મ પાપ કહેવાય. આવી વ્યવહારપ્રધાન વ્યાખ્યા કરવાથી સમ્યક્ત્વ મોહનીય વગેરે મોહનીયકર્મની ચાર પ્રકૃતિઓ આત્મગુણને દુષિત કરવા દ્વારા ઘાતક હોવા છતાં આનંદપ્રમોદ કરાવનારી છે, માટે પુણ્યમાં ગણવામાં આવી છે.

સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ આત્મામાં પ્રગટ થતા સમ્યક્ત્વને અટકાવી શકતું નથી તથા મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર મોહનીય કરતાં મંદતમ રસવાણુ કર્મ હોવાથી અહીં પુણ્યમાં

ગણેલ છે. હાસ્ય અને રતિમોહનીય આનંદ-પ્રમોદ આપનાર છે માટે પુણ્યમાં ગણેલ છે. પુરુષવેદનો ઉદય સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદના ઉદય કરતા સુખદાયી હોવાથી પુણ્યમાં ગણેલ છે. આ રીતે આનંદ-પ્રમોદ-પ્રીતિ અને સુખ આપે તે પુણ્ય. તે અર્થની પ્રધાનતાએ આ ચાર પ્રકૃતિઓને તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે પુણ્યમાં ગણેલ છે.

કમ્મપચરિ-નવતત્ત્વ અને કર્મગ્રંથકારોનો આશય એવો છે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ ભલે સમ્યક્ત્વને અટકાવી ન શકે તથા મિથ્યાત્વ અને મિશ્રમોહનીય કરતાં ભલે મંદતમ રસવાળી હોય તો પણ તે સમ્યક્ત્વને આપનારી નથી, પરંતુ આવેલા સમ્યક્ત્વમાં અતિચારો લાવનારી છે. સમ્યક્ત્વને કલુષિત કરવાનું જ કામ કરે છે, માટે પુણ્ય પ્રકૃતિ નથી પણ પાપપ્રકૃતિ છે. હાસ્યાદિ ત્રણે મોહનીય કર્મ ભલે આનંદ પ્રમોદ કરાવે, પ્રીતિ અને સુખ ઉપજાવે પરંતુ સુખકારી એવા પૌદ્ગલિકભાવોમાં મોહાન્ધ કરનાર હોવાથી અને રાગ વર્ધક હોવાથી પુણ્ય નથી પણ પાપ છે. આ રીતે બંનેની સમજાવવાની દૃષ્ટિ જુદી છે, પરંતુ મતાન્તર કે મિથ્યામત નથી. જેમ સાંસારિક લગ્નપ્રથા એ વિષયાભિમુખ પ્રવૃત્તિ હોવાથી નિશ્ચયથી અશુભ પણ છે અને એક બંધનની સાથે બંધાવાના કારણે વ્યભિચારની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી શુભ પણ છે. તેમ અહીં પણ આ વિધાનમાં વિવક્ષાભેદ - દૃષ્ટિભેદ કારણ સમજવું, પરંતુ મતાન્તર કે મિથ્યાવાદ ન સમજવો.

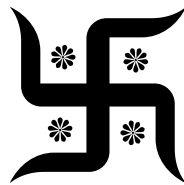
આયુષ્ય કર્મમાં દેવ અને મનુષ્ય એમ બે જ આયુષ્ય શુભ ગણાય છે કારણ કે આ બે ભવમાં સુખ વધારે અને દુઃખ ઓછું છે તથા નરક અને તિર્યચનું આયુષ્ય પાપમાં ગણાય છે કારણકે ત્યાં દુઃખ વધારે અને સુખ ઓછું છે. વાસ્તવિકપણે બે આયુષ્ય શુભ કહેવાય અને બે આયુષ્ય પાપ કહેવાય તો પણ તિર્યચના ભવમાં રહેલા જીવોને પણ પોતાના ભવમાં જીવવું ગમે છે, મરવું ગમતું નથી, કીડી જેવો અલ્પબુદ્ધિવાળો જીવ પણ પકડવા જતાં ભાગાભાગ કરે છે. બિલાડી ઉંદર પાછળ પડે, વાઘ-સિંહ સસલા પાછળ પડે ત્યારે ઉંદર અને સસલુ પણ જીવ બચાવવા દોડમદોડ કરે છે. તેથી “જીવન વહાલું છે” માટે તિર્યચ આયુષ્યને પણ શાસ્ત્રકારો પુણ્યમાં ગણે છે. આ રીતે સર્વત્ર વિવક્ષાભેદ એ જ પ્રધાન કારણ સમજવું.

નામકર્મની ૩૭ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે જાણવી.

ગતિ	૨	દેવગતિ, મનુષ્ય ગતિ
જાતિ	૧	પંચન્દ્રિય જાતિ
શરીર	૫	ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ
અંગોપાંગ	૩	ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક
સંઘયણ	૧	વજ્રઋષભનારાય સંહનન
સંસ્થાન	૧	સમચતુરસ્ર સંસ્થાન
વર્ણાદિ	૪	પ્રશસ્તવર્ણ, પ્રશસ્તગંધ, પ્રશસ્ત રસ, પ્રશસ્ત સ્પર્શ
આનુપૂર્વી	૨	મનુષ્યાનુપૂર્વી, દેવાનુપૂર્વી
વિહાયોગતિ	૧	શુભ વિહાયોગતિ
પ્રત્યેક પ્રકૃતિ	૭	પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, નિર્માણ, તીર્થકર
ત્રસદશક	૧૦	ત્રસ, બાદર, પર્યામ, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સૌભાગ્ય, સુસ્વર, આદેય, યશ
કુલ	૩૭	

૩૭ પ્રકૃતિઓ નામકર્મની તથા સાતા, ઉચ્ચગોત્ર અને ૩ આયુષ્ય એમ અઘાતી કર્મની કુલ-૪૨ પ્રકૃતિઓ આનંદ, પ્રમોદ અને પ્રીતિ આપનારી હોવાથી વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ અને ગુણોનો વિકાસ કરવો હોય તો તેમાં સહાયક પણ છે. અઘાતી હોવાથી ગુણઘાતક નથી માટે નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ પણ પુણ્ય ગણાય છે. પરંતુ મોહનીયની ચાર પ્રકૃતિઓ અહીં પુણ્ય તરીકે જે અધિક જણાવી છે, તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે.

આઠમા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

આઠમો અધ્યાય સાતમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા આશ્રવ તત્ત્વનો વિસ્તાર છે. મિથ્યાત્વનું નિમિત્ત પામીને કાર્મણવર્ગણાને, આત્માની સરહદમાં પ્રવેશ કરવાના છીદ્રો મળે છે. એકવાર કાર્મણવર્ગણાનો પ્રવેશ થયો કે તે વર્ગણાઓ સક્રિય થઈને આત્મપ્રદેશો સાથે ચોંટી જાય છે, પરિણામે આત્મા સંસારની કેદ (જેલ)માં ભરાઈ જાય છે. કર્મબંધનો ભરડો જબરજસ્ત થયા પછી અત્યંત સામર્થ્યવાન એવો આત્મા તદ્દન વિવશ બને છે.

આઠમા અધ્યાયમાં બંધના વિવિધ કારણો દર્શાવીને આત્માને કેવા વિવિધ પ્રકારથી જકડાઈ જવું પડે છે, તે સમજાવાય છે. કર્મ જડ હોવા છતાં આત્મપ્રદેશો ઉપર અધિકાર જમાવીને પોતે જ ચેતન છે તેવો ભ્રમ પેદા કરે છે. જેમ કે, શરીર એ જ ‘હું’ અને તેના સુખે સુખી, તેના દુઃખે દુઃખી, એવી પરવશતામાં આત્માને એ પણ ભાન રહેતું નથી કે પોતે ચેતન છે અને શરીર તેના લક્ષણ અને પ્રકૃતિથી જડ છે. ચેતનના સંયોગથી માત્ર તે સજીવ કહેવાય છે, તેનું વિસ્મરણ થાય છે.

શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને ચારે ગતિમાં તે ક્યાંય સુખ પામતો નથી. તેમાંય મોહનીયકર્મનો ન્યાયો નટની જેમ નાચ્યા કરે છે. ચારે ગતિમાં ભ્રમ્યા કરે છે. ચૌદ રાજલોકમાં ફૂટબોલની જેમ આમથી તેમ અથડાયા કરે છે. તેમાં વળી માનવજન્મ મળે ત્યારે ઈન્દ્રિયવશ, કષાયને આધીન, પ્રમાદને પરાધીન રહી, નહીં કરવાના પાપમય કાર્યો આચરે છે અને મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે છે.

આઠમા અધ્યાયમાં જણાવેલી કર્મની પ્રકૃતિ, તેનો પરિપાક આત્માને મુંઝવી દે છે. જ્યારે કર્મભૂમિ ક્ષેત્રોમાં ધર્મ આરાધનાનો યોગ મળે ત્યારે વીર્ય ફોરવી શકતો નથી અને પાછો પડે છે. શુભયોગ દ્વારા મળેલા સુખોમાં અટકી જાય છે અને તે સુખના બદલામાં દુઃખ ભોગવે છે.

ગ્રંથકારે આ અધ્યાયમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જીવને ચેતવી દીધો છે. પ્રથમ સૂત્રનો પ્રથમ શબ્દ ‘મિથ્યાદર્શન’ જ સંસાર પરિભ્રમણનું મુખ્ય કારણ છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ

સૂત્રનો શબ્દ છે 'સમ્યગ્દર્શન.' જે મુક્તિનું કારણ છે. જો જીવને મુક્તિ જોઈતી નથી તો તેને માથે સંસારનું કારમું બંધન લદાયેલું છે. એથી સમજાય છે કે અવિરતિ આદિના ઉપાય કરવા કરતા, પ્રથમ ઉપાય મિથ્યાદર્શનને દૂર કરવાનો છે. મૂળ છેદાયું તો વૃક્ષ ધરાશયી થવાનું જ છે. અથવા રાજાની હાર થતાં પૂરું રાજ્ય હાર પામે છે. મિથ્યાત્વ ગયું કે આત્માનું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે.

આથી આશ્રવના કારણોને ટાળવાનો ક્રમ પણ આત્માના યથાયોગ્ય વિકાસક્રમને અનુસરે છે. પહેલા વિરતિ કે પહેલા કષાય જય ? અને પછી મિથ્યાત્વ ટાળવું ? જો એમ થાય તો કદાચ વ્રતાદિ કરતો રહે અને પેલું મિથ્યાદર્શન તો એવું ને એવું પેટી-પેક ચાલ્યું આવે છે, તે તો યથાવત્ (એવું ને એવું જ) રહે. આ તો ઘાંચીના બળદ જેવી દશા કહેવાય. માટે પ્રથમ મિથ્યાદર્શનને ટાળવું તે કર્તવ્ય છે, અત્યંત જરૂરી છે.

પૂર્વે સેવેલા અજ્ઞાનજનિત મિથ્યાભાવોથી જન્મ સાથે માનવને પિતા, પુત્ર કે મિત્ર આદિનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે જીવ તેને ખરેખર પોતાના માને છે. વળી આ જન્મના તે તે સંબંધો છૂટી જાય ત્યારે દુઃખ પામે છે. સ્વપ્નમાં જોયેલી વસ્તુને પોતાની માને છે અને ખુશી થાય છે. તેમ પોતાની વસ્તુને લઈ જતા જોઈ દુઃખી થાય છે. તે રીતે જાગૃત અવસ્થામાં પણ પરવસ્તુના મમત્વથી દુઃખી થાય છે. પરંતુ એ સંયોગિક સંબંધ છે. તેમ તેની સમજમાં આવતું નથી. આવો મિથ્યાભાવ જીવ જ્યાં જે જે યોનિમાં કે સ્થાનોમાં જન્મ્યો ત્યાં કરતો જ આવ્યો છે. અટક્યો નથી.

પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનાદિ ગુણો પોતાના છે. તે હજી તેના માનવામાં આવ્યું નથી. પુદ્ગલ વર્ણાદિથી પોતે કાળો-ધોળો માને છે, સ્પર્શ વગેરેમાં સુખ માને છે, પુદ્ગલના લક્ષણો સાથે એકમેક થઈ જાય છે. શરીરના બદલવાથી પોતે બદલાયો માને છે. દરેક પદાર્થનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે તે હજી તેની સમજમાં આવ્યું નથી. તેથી ચેતન એવા આત્માને પોતે દેહથી ભિન્ન છે તેવું શ્રદ્ધાન થતું નથી.

પોતે સ્વભાવે જ્ઞાતાદૃષ્ટા હોવા છતાં ઈન્દ્રિયજ્ઞાનમાં જ રોકાયો છે. મૂર્ત એવા શરીરને જોઈને તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે. અરે ! ઘણાને વિદ્યાય થતાં જોઈને પણ નિર્ણય પર આવતો નથી કે પોતે શરીરથી જુદો છે, અમૂર્ત છે, જેનો અનુભવ શુદ્ધ ઉપયોગમાં જ થઈ શકે છે. શરીરને ઘસી-ઘસીને સુધારે છે, વળી અનુષ્ઠાન દ્વારા યોગને કંઈક સુધારે છે અને ઉપયોગને જોતો જ નથી. ઉપયોગ એ જ આત્મા છે. વર્તમાનની અવસ્થા અશુદ્ધ હોવાથી ઉપયોગનો આત્માને અનુભવ થતો નથી.

આ પ્રમાણે આત્મા અનાદિથી કષાયજનિત પરિણામોથી અશુદ્ધતા પામ્યો છે. છતાં તે સ્વભાવવગત નથી, ફક્ત સમયે સમયે વિકારજનિત ઉદયના પરિણામવાળો છે. છતાં જેમ જળ અગ્નિના સંયોગે ઉષ્ણતા પામે છે અને અગ્નિ દૂર કરતા જળ સ્વભાવિક શીતળતાને પામે છે. તેમ આત્મપરિણામનો વિકાસ થતાં કર્મનો સંબંધ ટળે છે. સર્વથા કર્મનો સંબંધ નષ્ટ થતાં આત્મા સ્વભાવિક શુદ્ધપણે પ્રગટ થાય છે. વાસ્તવમાં આત્માને કર્મોએ બાંધ્યો નથી, પણ પોતાના જ દોષે પોતાના વિકારીપણાથી આત્મા કર્મો દ્વારા બંધાયો છે.

આત્મા જો પોતાના યથાર્થ જ્ઞાનદર્શન ત્યજી ન દે તો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો બંધાતા નથી. જ્યારે આત્મા પોતે પોતાના જ્ઞાનાદિ ભાવનો ઘાત કરે છે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય કારણભૂત બને છે. તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને અન્યને પોતાના માનીને મુંઝાયત્યારે જે કર્મનો ઉદય થાય તે મોહનીયકર્મ છે. આ પ્રમાણે દરેક કર્મ માટે સમજવું.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સ્થૂલ શબ્દ સંકેત છે, એટલા માત્રથી જીવ દુર્ગતિ પામે છે, તેવું નથી. વાસ્તવમાં મિથ્યાત્વના વિકારથી જે પરિણામ થાય તે અનંતાનુબંધી છે. વિકારી પરિણામનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

- આત્માના સ્વરૂપ પ્રત્યે અનાદર થયો તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ છે.
- પરપદાર્થના પરિણામન પોતે કરી શકે તેવો હુંકાર - અભિમાન તે અનંતાનુબંધી માન છે.
- વિકારજનિત ભાવ વડે આત્માને ટાળવો, ઠગવો તે અનંતાનુબંધી માયા છે.
- શુભયોગમાં મળતા પુણ્ય પ્રલોભનોમાં અટકી જવું તે અનંતાનુબંધી લોભ છે.

જીવ આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ વિચારોથી ઊંડો ઉતરે તો તેને તત્ત્વનું વાસ્તવિક ભાન થાય, ક્રોધ સામે ક્ષમા રાખવી તે મનોયોગ છે. એ પ્રમાણે યોગ આશ્રવ છે. પરંતુ આત્માના આદરરૂપ સમતામાં રહેવું તે સ્વ-પરિણતિ છે. તેનાથી મોક્ષ છે.

બંધ તત્ત્વને વિસ્તારથી જણાવવાનો હેતુ માત્ર બંધનું ભયાનક સ્વરૂપ જાણી તેનાથી છૂટવું, છૂટવાનો જીવમાં ભણકાર થાય, પછી કેવી રીતે છૂટવું તેનો ઉપયોગ શોધે. ગ્રંથકારશ્રી હવે તે ઉપાયને નવમા અધ્યાયમાં જણાવશે.

પ્રશ્નપત્રો

અધ્યાય-૮

TEST-1

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... કર્મબંધના પાંચ કારણોમાં કષાય મુખ્ય છે.
- (૨) ..... અભવ્ય જીવમાં અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હોય નહિ.
- (૩) ..... કષાય નવ (૯) ગુણઠાણા સુધી હોય.
- (૪) ..... ચાર પ્રકારના બંધમાં પ્રકૃતિબંધ મુખ્ય છે.
- (૫) ..... સ્થિતિબંધ અને રસબંધ મન-વચન-કાયાના યોગના આધારે થાય છે.
- (૬) ..... જેના વડે આત્માને વસ્તુનો સામાન્ય બોધ થાય તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.
- (૭) ..... દર્શનાવરણીય કર્મના કુલ ચાર ભેદ છે.
- (૮) ..... દર્શનાવરણીય કર્મના ભેદોમાં એક ભેદ છે મન:પર્યવ દર્શનાવરણ.
- (૯) ..... પ્રાપ્ત થયેલી દર્શનશક્તિને નિદ્રાપંચક હણે છે.
- (૧૦) ..... દર્શનમોહનીયના બે ભેદ છે.
- (૧૧) ..... મોહનીયકર્મની બંધમાં ૨૬, ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તામાં ૨૮ પ્રકૃતિ ગણવામાં આવે છે.
- (૧૨) ..... ક્રોધ અને લોભ અપ્રીતિજનક છે માટે દ્વેષમાં અંતર્ગત થાય છે.
- (૧૩) ..... અપ્રત્યાખ્યાની કષાય જીવના સમ્યક્ત્વ ગુણનો ઘાતક છે.
- (૧૪) ..... અનંતાનુબંધી કષાય પહેલા ૪ (ચાર) ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

- (૧૫) ..... અનંતાનુબંધી ક્રોધ પૃથ્વીમાં પડેલી રેખા સમાન છે.
- (૧૬) ..... જે કષાયોના ઉદયથી ચારિત્રમાં અતિચારો લાગે તે સંજવલન કષાય કહેવાય.
- (૧૭) ..... મૃત્યુ પછી જીવ કઈ ગતિમાં જાય તેનો આધાર મૃત્યુ સમયે કેવા પ્રકારનો કષાયનો ઉદય છે તેના ઉપર છે.
- (૧૮) ..... સંજવલન લોભ હળદરના રંગ જેવો છે.
- (૧૯) ..... પિંડ પ્રકૃતિના કુલ ૪૨ ભેદ છે.
- (૨૦) ..... અંગોપાંગ નામકર્મના પાંચ ભેદ છે.
- (૨૧) ..... નારાય એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારનું બંધન, જેને મર્કટબંધ કહેવાય છે.
- (૨૨) ..... તીર્થકરને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન જ હોય.
- (૨૩) ..... “ખારો રસ” રસ નામકર્મમાં ગણાય છે.
- (૨૪) ..... અગુરુલઘુ નામકર્મનો ઉદય સંસારી જીવોને તેરમા (૧૩) ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.
- (૨૫) ..... અનંતાજીવોનું એક જ શરીર અપર્યાપ્ત નામકર્મના કારણે મળે છે.

અધ્યાય-૮

TEST-2

નામ : ..... તારીખ : .....

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કો.કો.સાગરોપમ છે.
- (૨) ..... આત્મા સર્વથા જ્ઞાનરહિત બનતો નથી.
- (૩) ..... દર્શનાવરણીય કર્મ આંખે બાંધેલા પાટા સમાન છે.
- (૪) ..... અંતરાયકર્મ દ્વારપાળ સમાન છે.

- (૫) ..... કર્મપ્રદેશો વિના પ્રકૃતિ કે નામ નક્કી ન થઈ શકે.
- (૬) ..... જીવ આઠ દિશાઓમાંથી કર્મપુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે.
- (૭) ..... નામકર્મની શુભ પ્રકૃતિઓ ૪૨ છે.
- (૮) ..... પાપકર્મ ૮૨ રીતે ભોગવાય (કર્મગ્રંથ પ્રમાણે).
- (૯) ..... નામકર્મની જઘન્યસ્થિતિ ૮ મુહૂર્તે છે.
- (૧૦) ..... ચાર પ્રકારના બંધમાં પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ મુખ્ય છે.
- (૧૧) ..... આયુષ્યકર્મ વર્ષમાં એક જ વાર બંધાય છે.
- (૧૨) ..... આયુષ્યકર્મમાં ઉદયવાળો જીવ, આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પહેલા તે ભવમાંથી ધારે તો નીકળી શકે.
- (૧૩) ..... શ્રુતજ્ઞાનાવરણ એટલે ગુરુગમ, આગમ અથવા શાસ્ત્ર દ્વારા થતું જ્ઞાન.
- (૧૪) ..... સંજવલન લોભ પીળા રંગ જેવો છે.
- (૧૫) ..... શરીરના સર્વ અંગો શાસ્ત્રના લક્ષણોથી રહિત હોય તે હુંડક સંસ્થાન.
- (૧૬) ..... કર્મ રજકણને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય જ.
- (૧૭) ..... જે છોડવા જેવું છે તેને શાસ્ત્રમાં ઉપાદેય કહેલ છે.
- (૧૮) ..... આપણો જીવ પ્રતિસમયે અનંતસ્કંધો ગ્રહણ કરે છે.
- (૧૯) ..... દેવગતિ નામકર્મ પ્રાપ્ત થયેલા દેવભવમાં પકડી રાખે છે.
- (૨૦) ..... વિકલેન્દ્રિય જીવોને પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.
- (૨૧) ..... જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ કો.કો.સાગ. છે.
- (૨૨) ..... કર્મબંધની અપેક્ષાએ મોહનીયકર્મના ૨૬ ભેદ છે.
- (૨૩) ..... સ્થાવર દશકમાં બધી જ પાપની પ્રકૃતિ ગણાય છે.
- (૨૪) ..... મોહનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૮ મુહૂર્ત છે.
- (૨૫) ..... જે કર્મના ઉદયથી નિર્બળ શરીર મળે તે લાભાન્તરાય કર્મ.

- (૨૬) ..... જેનું શરીર ભરાવદાર અને સુંદર હોય તે સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કહેવાય.
- (૨૭) ..... જો પેટાભેદ ન ગણીએ તો નામકર્મના કુલ ૪૨ ભેદ છે.
- (૨૮) ..... જીવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં મુંઝવણ ઉભી કરે તે દર્શનાવરણીય કર્મ.
- (૨૯) ..... અનંતાનુબંધી કષાય અનંતસંસારનો અનુબંધ કરાવે છે.
- (૩૦) ..... અંતરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કો.કો.સા. છે.
- (૩૧) ..... જીવ સર્વત્ર રહેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો નથી. પણ જેટલા સ્થાનમાં પોતાના પ્રદેશો છે તેટલા જ સ્થાનમાં રહેલા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે.
- (૩૨) ..... સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો જ કર્મરૂપે બની શકે છે.
- (૩૩) ..... જીવ પોતાના યોગ પ્રમાણે વધારે કે ઓછા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે.

અધ્યાય-૮

EXAM

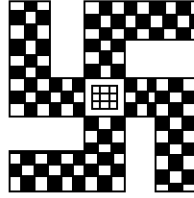
- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... વિકલેન્દ્રિય જીવોને વજ્રઋષભનારાય સિવાય કોઈપણ સંઘયણ હોઈ શકે.
- (૨) ..... તીર્થકરને સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન જ હોય.
- (૩) ..... પરભવમાં જતાં જીવને જેટલીવાર વક્રાગતિ મૃત્યુ પછી કરવી પડે ત્યાં સુધી આનુપૂર્વી કર્મ ઉદયમાં હોય છે.
- (૪) ..... કેટલાક આચાર્યો સંઘાતન નામકર્મના પાંચને બદલે પંદર ભેદ ગણે છે.
- (૫) ..... સંજવલન કષાય યથાખ્યાત ચારિત્રને રોકે છે.

- (૬) ..... શરીરના સર્વ અવયવોને યથાસ્થાને જોડવાનું કામ નિર્માણ નામકર્મ કરે છે.
- (૭) ..... જે કર્મના ઉદયથી અનંતા જીવોનું એક જ શરીર મળે તે પ્રત્યેક નામકર્મ.
- (૮) ..... ઉદીરણા એટલે પૂર્વે બાંધેલા કર્મોને ભોગવવા.
- (૯) ..... બધું મળીને નામકર્મની વધુમાં વધુ ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ હોય છે.
- (૧૦) ..... મોહનીયકર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ અંતર્મુહૂર્ત છે.
- (૧૧) ..... આયુષ્યકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ કોડાકોડી સાગરોપમ છે.
- (૧૨) ..... કર્મમાં ફળ આપવાની શક્તિને અનુભાવ બંધ કહેવાય છે.
- (૧૩) ..... દર્શનાવરણ કર્મ એટલે જીવને થતી શ્રદ્ધા ઉપર આવરણ.
- (૧૪) ..... પ્રત્યેકસમયે નિયમા અનંતાનંત પ્રદેશોના બનેલા સ્કંધો જ જીવ ગ્રહણ કરે છે.
- (૧૫) ..... કર્મગ્રંથ પ્રમાણે ચાર અઘાતી કર્મની પુણ્ય પ્રકૃતિઓ ૪૫ છે.
- (૧૬) ..... તત્ત્વાર્થસૂત્રના મત પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મને પુણ્યમાં ગણ્યું છે.
- (૧૭) ..... જે વસ્તુઓનો માત્ર એક જ વાર ઉપયોગ થઈ શકે તેને ભોગ કહેવાય છે.
- (૧૮) ..... આહાર, શરીર અને ઈન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ બધા જીવો પૂર્ણ કરે છે.
- (૧૯) ..... પરાઘાત નામકર્મ અને ઉપઘાત નામકર્મનો અર્થ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.
- (૨૦) ..... આત્મામાં શક્તિની અપેક્ષાએ જ્ઞાન પાંચ છે.
- (૨૧) ..... સંજવલન ક્રોધને રેતીમાં પડેલી રેખાની ઉપમા આપી છે.
- (૨૨) ..... નામકર્મના ૪૨ ભેદ ગણીએ તો આઠ કર્મના કુલ ૮૩ ભેદ થાય.

- (૨૩) ..... મિથ્યાદર્શન એટલે મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનોને ઉપાદેય માનવા.
- (૨૪) ..... શંકા નામના અતિચાર યુક્ત જીવ ચોથા ગુણસ્થાને હોય છે.
- (૨૫) ..... છ કાયની હિંસામાં ત્રસકાયની હિંસા આવી જાય.
- (૨૬) ..... કર્મબંધના પાંચ કારણોમાં પ્રમાદનો નંબર ચોથો છે.
- (૨૭) ..... અપ્રત્યાખ્યાની કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે.
- (૨૮) ..... કષાય દસ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
- (૨૯) ..... કર્મબંધના હેતુઓમાં મિથ્યાત્વ મુખ્ય કારણ છે.
- (૩૦) ..... પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ કષાયના આધારે થાય છે.
- (૩૧) ..... આઠ પ્રકૃતિઓમાં કર્માણુઓની વહેંચણીને પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.
- (૩૨) ..... આયુષ્ય વિનાના સાત મૂળકર્મો નવમા ગુણસ્થાન સુધી પ્રતિસમયે બંધાય છે.
- (૩૩) ..... આયુષ્યકર્મના ઉદયવાળો જીવ, આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પહેલા ધારે તો નીકળી શકે.
- (૩૪) ..... અંતરાયકર્મને દ્વારપાળની ઉપમા આપી છે.
- (૩૫) ..... મોહનીયકર્મના ઉત્તરભેદો ૨૬ છે.
- (૩૬) ..... ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના અઢી-ઢીપમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યોનું જ્ઞાન એટલે અવધિજ્ઞાન.
- (૩૭) ..... ચક્ષુદર્શન ચંદ્રિય કે તેથી ઉપરના જીવોને જ હોય.
- (૩૮) ..... કેવળદર્શનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે.
- (૩૯) ..... ચાલતા ચાલતા ઉંઘ આવે તે પ્રચલા પ્રચલા દર્શનાવરણીય કર્મ.
- (૪૦) ..... જીવ જ્યારે ઉંઘી જાય છે ત્યારે ચક્ષુદર્શન આદિથી પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી.
- (૪૧) ..... દર્શનમોહનીય કર્મના બે ભેદ છે.

- (૪૨) ..... દર્શનમોહનીયને દર્શનાવરણ કર્મ પણ કહી શકાય.
- (૪૩) ..... મોહનીયકર્મની બંધમાં ૨૬ પ્રકૃતિઓ ગણવામાં આવે છે.
- (૪૪) ..... ક્રોધ + માન = રાગ.
- (૪૫) ..... અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય પહેલા બે ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
- (૪૬) ..... આયુષ્યના બંધ વખતે અનંતાનુબંધી કષાય અતિ તીવ્ર હોય તો નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાય.
- (૪૭) ..... નિમિત્ત મળવા છતાં મૃત્યુ ન થાય અને પૂરેપૂરું ભોગવાય તે અનપવર્તનીય આયુષ્ય.
- (૪૮) ..... નામકર્મની પિંડ પ્રકૃતિ આઠ (૮) છે.
- (૪૯) ..... ગતિનામ કર્મના પાંચ ભેદ છે.
- (૫૦) ..... દેવ નારકીને છએ સંઘયણ હોતા નથી.

અધ્યાય-૯

અત્યાર સુધીના આઠ અધ્યાયોમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ પહેલા ચાર અધ્યાયમાં જીવ તત્ત્વ, પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ તત્ત્વ, છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયમાં આશ્રવ તત્ત્વ અને આઠમા અધ્યાયમાં બંધ તત્ત્વ તત્ત્વ ઉપર સુંદર વિવેચન કર્યું.

હવે નવમા અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વો સમજાવશે. શુભ અને અશુભ કર્મને રોકવાં તે દ્રવ્ય સંવર તથા શુભાશુભ કર્મને રોકવામાં કારણભૂત જીવનો અધ્યવસાય તે ભાવસંવર. આ બંને પ્રકારના સંવરને કઈ રીતે આદરવો, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ શું છે ? તેની વિસ્તારથી ચર્ચા આ અધ્યાયમાં છે. આશ્રવથી થતો કર્મોનો બંધ સંવર તત્ત્વ દ્વારા અટકાવી શકાય છે. સંવર તત્ત્વ દ્વારા કર્મોના આશ્રવથી થતા બંધને અટકાવી સંચિત કર્મોની નિર્જરા કેમ કરવી તેની પણ ચર્ચા આ અધ્યાયમાં આવરી લેવામાં આવી છે. આ અધ્યાયમાં કુલ ૪૯ સૂત્રો છે.

સૂત્ર (૯-૧) પ્રયોજન :- સંવરની વ્યાખ્યા સમજાવે છે.

આશ્રવનિરોધ: સંવર	૧-૧
આશ્રવનિરોધ: સંવર:	૯-૧
આશ્રવ નિરોધ: સંવર	૯-૧

શબ્દાર્થ :- આશ્રવ = કર્મોનું આવવું, નિરોધ = પ્રતિબંધ, સંવર = અટકવું.

સૂત્રાર્થ :- આશ્રવનો નિરોધ એ સંવર છે.

ભાવાર્થ :- આશ્રવ એટલે કર્મોનું આત્મામાં આવવું. તેનો નિરોધ એટલે કે આવતા કર્મોને રોકવા તે સંવર કહેવાય છે. સૂત્રકારે આશ્રવના ૪૨ ભેદ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સમજાવ્યા છે. (જુઓ સૂત્ર ૬-૧ અને ૬-૬) સંક્ષેપમાં ૪૨ ભેદ સમજી લઈએ.

પાંચ અવ્રત :- હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ આ પાંચ અવ્રત એ આશ્રવ છે. તેની વિરતી અર્થાત્ નિરોધ તે સંવર કહેવાય છે.

ચાર કષાય :- ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તે આશ્રવ અને તે ચાર કષાયોનો નિરોધ તે સંવર કહેવાય છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયો :- સ્પર્શન, રસના, ધ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતો વિષયોનો ઉપભોગ તે આશ્રવ અને તે આશ્રવનો નિરોધ અર્થાત રાગ-દ્વેષ રૂપ પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવી તે સંવર.

પચ્ચીશ ક્રિયા :- સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ વગેરે છઠ્ઠા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં જણાવેલી ક્રિયા દ્વારા થતા આશ્રવને અટકાવવો તે પણ સંવર છે.

ત્રણ યોગ :- મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવાય છે. તેવા પ્રકારના યોગનું સેવન તે આશ્રવ અને તે યોગનો નિરોધ કરવો તે સંવર કહેવાય છે.

૧ થી ૧૦ ગુણસ્થાનક સુધી કષાય હોવાથી કષાયવાળો આશ્રવ સાંપરાયિક આશ્રવ કહેવાય છે. જેના ૩૯ ભેદ (પાંચ અપ્રત, ચાર કષાય, પાંચ ઈન્દ્રિયો અને પચ્ચીશ ક્રિયા) છે.

૧૧-૧૨-૧૩ ગુણસ્થાનકે મન-વચન-કાયાના યોગને કષાય રહિત અથવા ઈર્યાપથિક આશ્રવ કહેવાય છે. આમ આશ્રવના ૩૯ + ૩ = ૪૨ ભેદ છે.

આમ ૫-અપ્રત, ૪-કષાય, ૫-ઈન્દ્રિય, ૨૫ ક્રિયા અને ૩-યોગ આમ ૪૨ પ્રકારના આશ્રવથી કર્મો આવે છે. તે ૪૨ પ્રકારના આશ્રવથી આવતા કર્મોને અટકાવવા તે સંવર છે. સંવર તત્ત્વના બે ભેદ છે.

સર્વ સંવર :- મિથ્યાત્વ, અવિરત્તિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ આ પાંચ બંધ હેતુઓનો સર્વથા અભાવ જ્યારે થાય ત્યારે જ પૂર્ણ સંવરભાવ પ્રગટ થાય છે. જેને સર્વ સંવર કહેવા એ છે. આવો સર્વ સંવરભાવ અયોગિ કેવળી નામના ચૌદમા ગુણ સ્થાનકે હોય છે.

દેશ સંવર :- થોડા આશ્રવોનો અભાવ એ દેશ સંવર કહેવાય છે. દેશ સંવરભાવ અંશે અંશે પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમાં હોય છે. આંશિક સંવરભાવ આવે તો જ તેમાં વૃદ્ધિ થતાં કાળક્રમે સર્વ સંવરભાવ આવે છે. આમ ૧થી ૧૩ ગુણઠાણામાં સંવર વધતો જાય

છે. ચૌદમે સર્વસંવર થાય છે. આ સંવર કઈ રીતે થઈ શકે ? તેના ઉપાયો સૂત્રકાર મહર્ષિ હવે પછીના સૂત્રમાં જણાવે છે.

સાર :- આપણા આત્મામાં કર્મનો આશ્રવ સમયે સમયે થતો રહે છે પરંતુ આશ્રવ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી સંવર ન જ હોય એમ સમજવાનું નથી. અંશે અંશે આશ્રવનો નિરોધ થતાં જીવ ગુણસ્થાનકોથી નીસરણી ચઢી શકે છે. આવો આંશિક સંવરભાવ આવે તો જ તેમાં વૃદ્ધિ થતાં કાળક્રમે સર્વસંવરભાવ આવી શકે છે. દેશસંવર એ સર્વસંવરનું કારણ છે. ચોથા ગુણઠાણાથી તેરમાં ગુણઠાણા સુધી દેશ સંવર વધતો જાય છે તેને સાધકદશા કહેવાય છે અને ચૌદમા ગુણઠાણે પ્રગટ થતાં સર્વસંવરભાવ ને સાધ્યદશા કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૨) પ્રયોજન :- સંવરના ઉપાયો દર્શાવે છે.

સ ગુપ્તિ-સમિતિ-ધર્માનુપ્રેક્ષા-પરીષહજય-ચારિત્રૈઃ ૯-૨

સ ગુપ્તિ-સમિતિ-ધર્માનુપ્રેક્ષા-પરીષહજય-ચારિત્રૈઃ : ૯-૨

સ ગુપ્તિ-સમિતિ-ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા-પરીષહજય-ચારિત્રૈઃ ૯-૨

શબ્દાર્થ :- સ = તે (સંવર), ગુપ્તિ = સમ્યક્ નિગ્રહ, સમિતિ = સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, ધર્મ = દશ પ્રકારે ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા = ચિંતન, અર્થાત્ ભાવના પરિષહજય = ક્ષુધા-વેદના વગેરે પરીષહો ઉપર વિજય મેળવો, ચારિત્ર = સાવધયોગની વિરતિ, સમ્યક્ આચરણ.

સૂત્રાર્થ :- તે (સંવર) ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્ર વડે થાય છે.

ભાવાર્થ :- ગુપ્તિ, સમિતિ, યતિધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્રના સેવન દ્વારા જીવ, આવતા કર્મોનો સંવર કરે છે. આમ આ સૂત્રમાં સંવરના મુખ્ય છ ઉપાયો જણાવ્યા છે. સંવરના તે છ ઉપાયોના પેટા ભેદો અનુક્રમે ૩-૫-૧૦-૧૨-૨૨ અને ૫ મળીને કુલ સત્તાવન (૫૭) ભેદ સંવરના થાય છે. ચોથા સૂત્રથી દરેક ભેદનું વિવેચન શરૂ થશે.

સૂત્ર (૯-૩) પ્રયોજન :- સંવર અને નિર્જરાનો ઉપાય બતાવે છે.

તપસા નિર્જરા ચ	૧-૩
તપસા નિર્જરા ચ	૯-૩
તપસા નિર્જરા ચ	૯-૩

શબ્દાર્થ :- તપસા = તપ વડે, નિર્જરા = કર્મોનું ખરી જવું. ચ = અને.

સૂત્રાર્થ :- તપથી નિર્જરા અને સંવર બંને થાય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્રમાં 'ચ' મૂકેલ છે. જે સંવર તત્ત્વનું સૂચન કરે છે. એટલે કે તપથી નિર્જરા થાય છે અને સંવર પણ થાય છે.

શંકા:- ગુપ્તિ સમિતિ દ્વારા જેમ સંવર થાય છે તેમ તપ દ્વારા પણ સંવર થાય છે. તો સૂત્ર ૯-૨ માં ગુપ્તિ-સમિતિ આદિ દ્વારા જેમ સંવર થાય છે. તેમ તપથી પણ સંવર થાય છે તે કેમ ન કહ્યું ?

સમાધાન:- તપ દ્વારા એકલો સંવર થતો નથી પરંતુ સંવર અને નિર્જરા બંને થાય છે, એમ સમજાવવું છે માટે સૂત્ર ૯-૨ માં તપ ન મૂક્તા આ સૂત્ર જુદું બનાવીને બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તપના બે વિભાગ છે. બાહ્યતપ અને અભ્યંતરતપ.

બાહ્યતપમાં આહારનો ત્યાગ છે અને અભ્યંતર તપમાં કષાયોનો ત્યાગ છે. આ બંને પ્રકારના તપમાં આશ્રવનો નિરોધ થવાથી જેમ સંવર થાય છે તેમ પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા પણ થાય છે. તેથી તપ દ્વારા સંવર અને નિર્જરા બંને થાય છે એમ જણાવવા પૂર્વ સૂત્રમાં તપનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, અને તેના માટે જુદું સૂત્ર બનાવ્યું છે.

શંકા :- જો તપથી સંવર અને નિર્જરા બે થાય છે અને તેથી ભિન્ન સૂત્રની રચના કરી છે, તો પછી સૂત્ર ૯-૨માં કહેલા ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરે દ્વારા શું એકલો સંવર જ થાય છે ? શું નિર્જરા થતી જ નથી ? નિર્જરા થતી હોય એમ જણાય છે. કારણ કે મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિથી અશુભ વિચારણાને રોકવાથી જેમ આશ્રવનો નિરોધ થયો તેમ તેટલા અંશે કષાયોનો ત્યાગ થવાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા પણ થાય જ છે. તો પછી ૫૭ ભેદો દ્વારા એકલા સંવરનું વિધાન કેમ કર્યું ? સંવર-નિર્જરા બંને થાય છે એમ કેમ ન કહ્યું ?

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે. તપ દ્વારા પણ સંવર-નિર્જરા બંને થાય છે. અને સમિતિ ગુપ્તિ વગેરે ૫૭ ભેદો દ્વારા પણ સંવર-નિર્જરા બંને થાય છે પરંતુ તપ દ્વારા નિર્જરા અધિક થાય છે અને સમિતિ ગુપ્તિ આદિ ૫૭ ભેદો દ્વારા સંવર અધિક થાય છે. તપમાં નિર્જરાની વિશેષ પ્રધાનતા છે અને ગુપ્તિ આદિમાં સંવરની વિશેષ પ્રધાનતા છે. એટલે તપથી મુખ્યત્વે નિર્જરા અને ગુપ્તિ આદિથી મુખ્યત્વે સંવર થાય છે એમ જણાવવા માટે બંને સૂત્રોની ભિન્ન ભિન્ન રચના કરી છે. તપથી નિર્જરાની સાથે સંવર પણ થાય છે તે સમજાવવા ચ શબ્દ કહીને સંવરનું પણ વિધાન કરેલ છે.

(૯-૪) પ્રયોજન :- સંવરનો પ્રથમભેદ જે ગુપ્તિ છે તે ગુપ્તિની વ્યાખ્યા આપે છે.

સમ્યગ્ યોગનિગ્રહો ગુપ્તિ: ૧-૪

સમ્યગ્ યોગનિગ્રહો ગુપ્તિ: ૯-૪

સમ્યગ્ યોગનિગ્રહ: ગુપ્તિ: ૯-૪

શબ્દાર્થ :- સમ્યગ્ = પ્રશસ્ત, યોગ = મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ, નિગ્રહ = અંકુશ, ગુપ્તિ = સમ્યક્ નિગ્રહ

સૂત્રાર્થ :- (મન-વચન અને કાયાના) યોગનો સમ્યગ્ પ્રકારે નિગ્રહ કરવો તે ગુપ્તિ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- નિગ્રહનો અર્થ થાય છે કાબુ રાખવો, અંકુશ રાખવો. મન, વચન અને કાયાના ભેદથી યોગ ત્રણ પ્રકારે છે તે ત્રણે યોગો ઉપર અંકુશ રાખવો તેને ગુપ્તિ કહેવાય છે. પરંતુ માત્ર યોગનિગ્રહને ગુપ્તિ ન કહેતા સૂત્રકારે આગળ સમ્યગ્ શબ્દ મૂક્યો છે. કારણ કે મન, વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ રોકીને ક્યારેક ચોર પણ પોતાની ધારણા પાર પાડે છે. પાણીમાં ઉભેલો બગલો પણ માછલાને પકડવા અત્યંત સ્થિર થવા રૂપ યોગનિગ્રહ કરે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ તે ગુપ્તિ નથી તેમ સમજાવવા માટે યોગનિગ્રહની પૂર્વે 'સમ્યગ્' શબ્દ મૂક્યો છે.

શંકા :- સમ્યક્ પ્રકાર કોને કહેવાય ?

સમાધાન :- સમ્યક્ એટલે પ્રશસ્ત, સમજીને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવું તે. અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વકની બુદ્ધિ વડે ઉન્માર્ગમાંથી રોકીને સન્માર્ગમાં યોગોને પ્રવર્તાવવા તે સમ્યક્

યોગ નિગ્રહ કહેવાય છે. ટૂંકમાં સમ્યક્ એટલે કેવા યોગોથી કર્મ બંધ થાય છે અને કેવા યોગોથી સંવર કે નિર્જરા થાય છે એમ જાણીને તેની શ્રદ્ધા કરવી અર્થાત્ સમ્યક્ એટલે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ કરવી. કર્મબંધનું કારણ બને એવા મન-વચન-કાયાના યોગો હેય છે અને જેનાથી સંવર-નિર્જરા સધાય તેવા મન, વચન, કાયાના યોગો ઉપાદેય છે. આમ હેય યોગોનો ત્યાગ અને ઉપાદેય યોગોનો સ્વીકાર તે ગુપ્તિ કહેવાય છે. અહીં નિગ્રહ શબ્દથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ બંને સમજવી. યોગો ત્રણ હોવાથી ગુપ્તિના ભેદ પણ ત્રણ છે.

મનોગુપ્તિ :- ચિંતન, મનન એ મનનો વિષય છે. તે શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન રૂપ જે ચિંતન મનન છે તે અશુભ છે. તેથી તેવા વિચારોથી નિવૃત્તિ કરવી. ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન રૂપ જે ચિંતન મનન છે તે શુભ છે તેથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે મનોગુપ્તિ છે. ટૂંકમાં અશુભ વિચારોથી અટકવું અને શુભ વિચારોમાં પ્રવર્તવું તે મનોગુપ્તિ કહેવાય છે.

વચનગુપ્તિ :- અસભ્ય અને અયોગ્ય ભાષણથી નિવૃત્તિ કરવી અથવા મૌન ધારણ કરી સર્વથા વચન વ્યવસાયથી નિવૃત્તિ કરવી તે વચનગુપ્તિ. હિતકારી અને પ્રિય તથા સત્ય વચનો દ્વારા સ્વાધ્યાય કરવો, ઉપદેશ આપવો અર્થાત્ ભાષા વર્ગણના પુદ્ગલોને કુશળ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવર્તાવવાં તે વચન ગુપ્તિ છે.

કાયગુપ્તિ :- કાયોત્સર્ગ દ્વારા કાયાના વ્યાપારની નિવૃત્તિ અથવા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબની પ્રવૃત્તિ એ કાય ગુપ્તિ છે. કાયયોગ સૂક્ષ્મ કે બાદર, ત્રસ કે સ્થાવર સર્વજીવોને હોય છે. તેનો સંબંધ અનાદિકાળથી છે અને આ જીવ મોક્ષમાં જાય ત્યાં સુધી તે કાયયોગ રહેવાનો છે. માટે કાયયોગને સૌથી પહેલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વચનયોગ બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોને હોય છે, મનોયોગ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને જ હોય છે અને કાયયોગ સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે.

સૂત્ર (૯-૫) પ્રયોજન :- 'સમિતિ'નું વર્ણન કરે છે.

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः

૯-૫

ઈર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ સમિતયઃ

૯-૫

ઈર્યા-ભાષા-એષણા-આદાનનિક્ષેપ-ઉત્સર્ગાઃ સમિતયઃ ૯-૫

શબ્દાર્થ :- ઈર્યા = ગમનાગમન, ભાષા = બોલવું, એષણા = શુદ્ધ આહારાદિનું ગવેષણ (તપાસવું), આદાનનિક્ષેપ = લેવું, મૂકવું, ઉત્સર્ગ = ત્યાગ, સમિતિ = સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ.

સૂત્રાર્થ :- ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગ એમ પાંચ સમિતિ છે.

ભાવાર્થ :- સમિતિ શબ્દમાં સમ્ અને ઇતિ એ બે શબ્દો છે સમ્ એટલે સમ્યક્ અથવા સારી રીતે અને ઇતિ એટલે પ્રવૃત્તિ. આત્માના હિતનો વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને સમિતિ કહેવાય છે.

શંકા :- સમિતિ અને ગુપ્તિ વચ્ચે તફાવત શું છે ?

સમાધાન :- સમિતિ એ સમ્યગ્ભાવ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિની પ્રધાનતાવાળી છે અને ગુપ્તિ એ સમ્યગ્ભાવની પ્રવૃત્તિ અને મિથ્યાભાવની નિવૃત્તિ એમ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-ઉભયરૂપ છે. જો કે ગુપ્તિમાં સમિતિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તો પણ બાળજીવોને સ્પષ્ટ બોધ થાય માટે ગુપ્તિથી સમિતિનું અલગ વિધાન કર્યું છે. સામાન્ય અભ્યાસી જીવોમાં અશુભથી નિવૃત્તિ તે ગુપ્તિ અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ એવો અર્થ પણ પ્રચલિત છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે ગુપ્તિ એ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ એમ ઉભયરૂપ છે.

ઈર્યાસમિતિ :- ઈર્યા એટલે ચાલવું ગમનાગમન કરવું.

સંયમજીવનની રક્ષા તથા તેની પુષ્ટિ થાય તેવા આશયથી આવશ્યક કાર્યો કરવા માટે યુગપ્રમાણ (૩૫૫ હાથ) ભૂમિનું પરીક્ષણ કરવા પૂર્વક ચાલવું. લોકોનું જ્યાં ગમનાગમન હોય તથા સૂર્યનો અધિક પ્રકાશ આવતો હોય તેવા માર્ગે જીવોની રક્ષાના ઉપયોગ પૂર્વક ગમન કરવું તે ઈર્યાસમિતિ.

ભાષા સમિતિ :- ભાષા એટલે બોલવું, જરૂર પડે ત્યારે સ્વ પરને હિતકારી, નિરવદ્ય અને સ્પષ્ટ વચન બોલવાં તે ભાષા સમિતિ. પરિમિત બોલવું તે પણ ભાષા સમિતિ.

એષણા સમિતિ :- એષણા એટલે ગવેષણા કરવી, શોધવું, તપાસવું. પોતે સ્વીકારેલા સંયમની રક્ષા અને નિર્વાહ માટે આવશ્યક એવા ઉપકરણો જેવા કે વસતિ-પાત્ર-આહાર-વસ્ત્ર અને ઔષધ આદિની શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઠર દોષ રહિતપણે

તપાસ કરવી, ગવેષણા કરવી અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ નિર્દોષ ઉપકરણોનો સંયમ માટે સ્વીકાર કરવો તે એષણા સમિતિ.

આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ : - આદાન એટલે ગ્રહણ કરવું અને નિક્ષેપ એટલે મૂકવું. સંયમના ઉપકરણોને ચક્ષુથી જોઈને તથા રજોહરણાદિથી પ્રમાર્જનને ગ્રહણ કરવા તથા ભૂમિનું નિરીક્ષણ-પ્રમાર્જન કરીને વસ્તુઓ લેવી-મુકવી તે આદાન નિક્ષેપ સમિતિ.

ઉત્સર્ગ સમિતિ :- ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ કરવો, પરઠવવું. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ ભૂમિનું નિરીક્ષણ-પ્રમાર્જન કરીને મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો તે ઉત્સર્ગ સમિતિ.

આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને જૈન શાસ્ત્રમાં 'અષ્ટ પ્રવચન માતા' કહેવાય છે. જેમ માતા બાળકને જન્મ આપે છે અને તેનું રક્ષણ અને પોષણ કરે છે, તેમ સંયમ ધર્મ જેનું બીજું નામ પ્રવચન છે તેનું રક્ષણ અને પોષણ પાંચસમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કરે છે માટે તેને અષ્ટપ્રવચન માતા કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૬) પ્રયોજન :- ધર્મના દશ ભેદોનું વર્ણન કરે છે.

ઉત્તમ: ક્ષમા-માર્દવાર્જવ-શૌચ-સત્ય-સંયમ-

તપસ્ત્યાગાકિંચન્ય-બ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મ: ૯-૬

ઉત્તમ: ક્ષમા-માર્દવાર્જવ-શૌચ-સત્ય-સંયમ-

તપસ્ત્યાગાકિંચન્ય-બ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મ: ૯-૬

ઉત્તમ: ક્ષમા-માર્દવ-આર્જવ-શૌચ-સત્ય-સંયમ-

તપ:-ત્યાગ-આકિંચન્ય-બ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મ: ૯-૬

શબ્દાર્થ : ઉત્તમ = ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ, ક્ષમા = સહિષ્ણુતા, માર્દવ = મૂદુતા, આર્જવ = સરળતા, શૌચ = નિર્લાભિતા, અનાસક્તિ, સત્ય = હિત-મિત-યથાર્થ વચન, સંયમ = નિયમન, તપ: = તપ, ત્યાગ = ત્યાગ, આકિંચન્ય = મમત્વ બુદ્ધિ ન રાખવી, બ્રહ્મચર્ય = બ્રહ્મ જેવી ચર્યા, ધર્મ = યતિધર્મ.

સૂત્રાર્થ :- ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આક્રિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એમ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ છે.

ભાવાર્થ :- ધર્મ બે પ્રકારે કહ્યો છે. સાધુધર્મ અને ગૃહસ્થ ધર્મ. આ સૂત્રમાં સાધુધર્મનું વર્ણન છે તેથી સૂત્રકારે 'ઉત્તમ' શબ્દ વાપરેલો છે ઉત્તમ ક્ષમા આદિ ધર્મ મુખ્યત્વે સાધુઓને જ હોય છે. ગૃહસ્થોને ક્ષમા આદિ ધર્મ સામાન્ય હોય છે. ધર્મ શબ્દના વિશેષણ તરીકે ઉત્તમ: શબ્દ મૂકીને ગ્રંથકારે સાધુજીવનના આ દશ ગુણો જણાવ્યા છે તેથી તે ગુણોને ઉત્તમધર્મ પણ કહેવાય છે અથવા યતિધર્મ પણ કહેવાય છે. તેનું સ્વરૂપ સમજાવે.

(૧) ક્ષમા :- ક્ષમા આત્માનો સ્વભાવ છે.

આત્મા જ્યારે ક્ષમા સ્વભાવરૂપ પરિણમન ન કરતાં વિભાવરૂપે પરિણમન કરે છે, ત્યારે તેના એ વિભાવ પરિણમનને ક્રોધ કહેવામાં આવે છે. ક્રોધીને જેના પર ક્રોધ આવે છે તેની જ ભૂલ દેખાય છે પોતાની નહિ. જ્યારે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય ન થાય ત્યારે તે ક્રોધ કરે છે. ખરેખર તો ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર કષાયો એક સાંકળ સમાન છે. શરૂઆત લોભથી (ઈચ્છાઓથી) થાય છે. જ્યારે સહજ રીતે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી ત્યારે જીવ માયા કરે છે. માયા કરીને જો ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવામાં સફળતા મળે તો માન ઉત્પન્ન થાય છે અને માયા કરીને પણ સફળતા ન મળે ત્યારે જીવ ક્રોધ કરે છે. ક્રોધ કરવાથી પરસ્પર ક્લેશ અને કડવાશ થાય છે. પરસ્પર વૈમનસ્ય (વેર) વધે છે. પરિણામે જ્ઞાનશક્તિ, સ્મરણશક્તિ અને શારીરિકશક્તિનો નાશ થાય છે. ક્રોધને બદલે ક્ષમા રાખવાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા, વૈમનસ્યનો અભાવ, પરસ્પર થતી અપ્રીતિનો અભાવ વગેરે ફાયદા થાય છે. ક્રોધના કારણે સેંકડો ઘર-પરિવાર ઇન્દ્ર-ભિન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. ક્રોધને શાસ્ત્રોમાં અગ્નિસમાન ગણવામાં આવ્યો છે. જે બધાને બાળે છે. ઉત્તમક્ષમા એ જ સાચો ઉપાય છે.

આ ક્ષમાધર્મના પાંચ ભેદ છે.

૧. ઉપકારક્ષમા :- જેઓ આપણા ઉપકારી છે તેઓ ઠપકો આપે, સમજાવે કે ગુસ્સો કરે પરંતુ તે બધું આપણા હિત માટે જ ક્રોધ કરે છે તો એમાં ખોટું શું કરે છે ? તેમ સમજીને આપણે ક્ષમા રાખવી તે ઉપકાર ક્ષમા.
૨. અપકાર ક્ષમા :- જો હું ક્રોધ કરીશ તો સાથેનો જીવ પણ આવો જ ક્રોધ કરશે જેનાથી મને જ ઘણું નુકશાન થશે તેમ માનીને ક્ષમા રાખવી તે અપકાર ક્ષમા.

૩. વિપાકક્ષમા :- ક્રોધનાં ફળ કડવાં છે એમ સમજીને ક્ષમા રાખવી તે વિપાક ક્ષમા. ક્રોધથી જ અનર્થો થાય છે એમ ક્રોધના વિપાકને વિચારતો જીવ ક્ષમા રાખે તે વિપાક ક્ષમા.
૪. વચનક્ષમા :- ભગવાને ક્ષમા રાખવાનું કહ્યું છે એમ જિનવચનને યાદ કરીને ક્ષમા રાખવી તે વચન ક્ષમા છે.
૫. ધર્મક્ષમા :- ક્ષમા રાખવી એ આત્માનો ધર્મ છે એમ સમજીને ક્ષમા રાખવી તે ધર્મક્ષમા છે. જેમ ચંદનમાં સ્વાભાવિક સુવાસ છે તેમ સ્વાભાવિક પણે થતી ક્ષમા એ ધર્મક્ષમા છે.

(૨) માર્દવ :- નમ્રતા રાખવી, અહંકારનો ત્યાગ કરવો. મનમાં અલ્પ પણ મોટાઈ ન રાખવી અને મોટાઈ ન બતાવવી તે માર્દવ ધર્મ છે. પોતાની જાતને મોટી માનવી અથવા 'હું કઈક છું' એમ માનવું તે માન છે. જાતિ, કુળ વગેરે કોઈ વસ્તુ કે વિષયનો અહંકાર રાખવો તે મદ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારના મદ બતાવ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે જાતિ, કુળ, રૂપ, ઐશ્વર્ય, વિજ્ઞાન, શ્રુત, લાભ અને બળ.

માતાનો વંશ તે જાતિ. તેનો મદ કરવો તે જાતિ મદ. પિતાનો વંશ તે કુળ તેનો મદ કરવો તે કુળ મદ.

લાવાણ્ય યુક્ત શરીરની સુંદરતા અને ઈન્દ્રિયોની સુંદરતાનો મદ કરવો તે રૂપ મદ. ધન્ય, ધાન્ય, મકાન વગેરે ઐશ્વર્ય કે સંપત્તિનું અભિમાન કરવું તે ઐશ્વર્ય મદ. સૂક્ષ્મ તર્કગ્રાહી બુદ્ધિ તે વિજ્ઞાન, તેનો મદ તે વિજ્ઞાન મદ.

ગુરુગમ દ્વારા અથવા શાસ્ત્રોના અભ્યાસ સંબંધી થયેલો મદ તે શ્રુત મદ. મનગમતી ચીજ-વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી તે લાભ. તેનો મદ તે લાભ મદ. શારીરિક શક્તિ તે બળ, તેનું અભિમાન કરવું તે બળ મદ. જ્યાં સુધી આત્મા, પર પદાર્થોને પોતાના માનતો રહેશે ત્યાં સુધી અનંતાનુબંધી માનની ઉત્પત્તિ થયા જ કરશે. પરમાંથી મમત્વ બુદ્ધિ અને રાગાદિ ભાવોમાંથી ઉપાદેય બુદ્ધિ છોડવાથી માન કષાય નહિ થાય. માન અને મદનો ત્યાગ કરી માર્દવ (નમ્રતા) નામનો યતિધર્મ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.

(૩) આર્જવ :- સરળતા, નિખાલસતા, નિષ્કપટતા,

માયા એ ભયંકર પાપ છે એમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. છેતરપિંડી, વિશ્વાસઘાત, લુચ્ચાઈ અને કુડકપટ ઈત્યાદિ માયા સ્વરૂપ દોષોનો જીવનમાંથી ત્યાગ કરવાથી આર્જવ ધર્મ આવે છે.

(૪) શૌચ :- પવિત્રતા, લોભનો ત્યાગ, ઈચ્છાઓનું વિરમણ. જ્યારે જ્યારે કોઈપણ વસ્તુ ઉપર આસક્તિ કે મમતા થાય છે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ માટે, પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુના સંરક્ષણ માટે અને તેનો વિયોગ ન થાય તે માટે આ જીવ માયા-કપટ અને જુઠ સેવે છે. મન સદા ગડમથલમાં મેલું અને અપવિત્ર રહે છે. તેથી આસક્તિનો ત્યાગ તે શૌચ કહેવાય છે. જેને આસક્તિ કે મમત્વ નથી તેનું મન વધારે પવિત્ર હોય છે.

ધનના ત્યાગીને ધાર્મિક ઉપકરણો ઉપર અને માન-મોભા તેમજ યશ ઉપર જે ઈચ્છાઓ છે તે પણ લોભ છે. તેનો ત્યાગ થાય તો જ મન પવિત્ર અને શૌચ ધર્મવાળું બને. નિર્ધન અને હીનધનવાળાને પણ ઈચ્છાઓ આકાશ સમાન અનંતી હોવાથી મન મેલું અને અપવિત્ર હોય છે. માટે ઈચ્છા અને આસક્તિનો ત્યાગ તે શૌચ ધર્મ કહેવાય છે.

(૫) સત્ય :- હિતકારી, માપસર, પ્રિય અને ધર્મની પ્રેરણા આપનારાં વાક્યો બોલવાં તે સત્ય ધર્મ. હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ પોતાના મૃત્યુ પામેલા પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવા આવેલી પત્નીને કિંમત ચૂકવ્યા વિના જરૂરી સામાન ન આપ્યો અને માલિકનો વિશ્વાસઘાત ન કર્યો. બોલવામાં, વર્તનમાં, ધર્મ બજાવવામાં યથાર્થ પ્રમાણિકતાનું પાલન તે સત્ય.

(૬) સંયમ :- મન, વચન અને કાયાનો નિગ્રહ એ સંયમ છે. સંયમના મુખ્યત્વે દેશ સંયમ (દેશ વિરતિ) અને સર્વસંયમ (સર્વવિરતિ) એમ બે ભેદ છે. દેશ સંયમમાં શ્રાવકના બાર વ્રતો આવે છે. સર્વસંયમના સત્તર ભેદ આ પ્રમાણે છે.

પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વિજય, ચાર કષાયોનો ત્યાગ અને મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ એ ત્રણ દંડથી નિવૃત્તિ એમ ૧૭ પ્રકારે સંયમ છે. અથવા બીજી રીતે સત્તર પ્રકારનો સંયમ આ પ્રમાણે કહી શકાય. પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય એમ નવ પ્રકારના જીવોને પીડા થાય તેવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ મન, વચન અને કાયાથી ન કરવી, ન કરાવવી

અને ન અનુમોદવી તથા પ્રેક્ષ્ય, ઉપેક્ષ્ય, અપહૃત્ય, પ્રમૃજ્ય, કાય, વચન, મન અને ઉપકરણ એમ સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે.

(૧) પૃથ્વીકાયના જીવોને દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ મન, વચન અને કાયથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદના રૂપે ત્યાગ કરવો તે પૃથ્વીકાયસંયમ છે.

(૨-૯) ઉપર પ્રમાણે બે ઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જીવો સુધી સમજવું

(૧૦) આંખોથી નિરીક્ષણ કરવા પૂર્વક બેસવા ઉઠવા વગેરેની ક્રિયા તે પ્રેક્ષ્યસંયમ.

(૧૧) સાધુઓને શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનોમાં જોડવા અને સાધુજીવનની સમાચારી આચરવામાં બાધક એવા ગૃહસ્થોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષ્યસંયમ.

(૧૨) બીનજરૂરી વસ્તુઓનો અથવા જીવાતવાળી ભિક્ષાનો ત્યાગ કરવો તે અપહૃત્યસંયમ

(૧૩) યથાસ્થાને પ્રમાર્જના કરવા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રમૃજ્યસંયમ.

(૧૪-૧૫-૧૬) અશુભ યોગોથી નિવૃત્તિ અને શુભયોગોમાં પ્રવૃત્તિ તે કાયસંયમ, વચનસંયમ અને મનસંયમ.

(૧૭) પુસ્તકાદિ ઉપકરણો જરૂર પ્રમાણે જ રાખવા, તેમનું સંરક્ષણ કરવું તે ઉપકરણ સંયમ છે.

(૭) તપ:- શરીરને તપાવે તે બાહ્ય તપ અને આત્માને તપાવે તે અભ્યંતર તપ. આહાર-પાણીના ત્યાગથી શરીર અને ઈન્દ્રિયો તપે તેથી તેને બાહ્યતપ કહેવાય છે. તેના અનશન વિગેરે છ ભેદ છે. કષાયો, ઈચ્છાઓ અને મમતાનો ત્યાગ તે અભ્યંતર તપ. તેના પણ પ્રાયચ્છિત્ત વિગેરે છ ભેદ છે. આ બાર પ્રકારના તપનું વર્ણન સૂત્ર ૯-૧૯ થી ૯-૪૬માં આવશે.

(૮) ત્યાગ :- બીન જરૂરી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો તે ત્યાગ. દોષિત આહાર પાણી તથા બીન જરૂરી ઉપકરણો બાહ્ય ઉપધિ કહેવાય અને શરીર તથા કાષાયિક પરિણામો અભ્યંતર ઉપધિ કહેવાય. બાહ્ય ઉપધિ ઉપર મમતા-મૂર્છાનો ત્યાગ કરવો તે બાહ્યત્યાગ- ધર્મ કહેવાય છે. એવી જ રીતે અભ્યંતર ઉપધિ જે શરીર છે તેના ઉપરની મમતા-મૂર્છાનો ત્યાગ અથવા ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ તે અભ્યંતર ત્યાગધર્મ કહેવાય છે.

(૯) આર્કિંચન્ય :- બાહ્યથી અને અભ્યંતરથી એમ બંને રીતે નિર્ગ્રન્થ, એટલે કે જેને કોઈપણ જાતની ગાંઠ નથી તે આર્કિંચન્ય. સંયમમાં ઉપકરાક થાય તેવા ઉપકરણો વિના જેની પાસે બીજું કંઈ જ નથી તે બાહ્ય નિર્ગ્રન્થ અને કષાયો તથા વાસનાથી જે મુક્ત છે તે અભ્યંતર નિર્ગ્રન્થ. આ બંનેને આર્કિંચન્ય ધર્મ કહેવાય છે.

શંકા :- મુનિઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર તો રાખે છે તો તેને આર્કિંચન્ય ધર્મ કેમ કહેવાય?

સમાધાન :- જ્યાં મમત્વભાવ નથી ત્યાં સંયમમાં ઉપકારક વસ્તુ હોય તો પણ વસ્તુ નથી એમ કહેવાય છે. જ્યાં મમત્વ ભાવ છે ત્યાં વસ્તુ ન હોવા છતાં પણ વસ્તુ છે એમ અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ કહેવાય છે. એટલે અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ મમત્વ અને અમમત્વ ભાવના આધારે આર્કિંચન્ય છે કે નથી તેનો વ્યવહાર થાય છે.

(૧૦) બ્રહ્મચર્ય :- આ શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ છે ‘મૈથુનવૃત્તિનો ત્યાગ.’ બ્રહ્મ એટલે આત્મા, તેમાં ચર્ય એટલે રમવું તે બ્રહ્મચર્ય. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં, વૈરાગ્યભાવમાં અને સ્વ-સ્વભાવમાં જ તન્મય થવું તે બ્રહ્મચર્ય. મૈથુન ક્રિયાથી કે તે ક્રિયાનું ઉત્તેજન મળે તેવી અન્ય ક્રિયાઓથી અટકવું તેને બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો પ્રસિદ્ધ છે. જે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જ્યાં વિજાતીય વ્યક્તિઓ તથા પશુઓ રહેતા હોય ત્યાં ન વસવું તે વસતિવર્જન

(૨) કામવાસનાને ઉત્તેજક કથાઓ ન કરવી તથા કામોત્તેજક શબ્દપ્રયોગ ન કરવો તે કથાવર્જન

(૩) વિજાતીય વ્યક્તિ જ્યાં બેઠેલી હોય ત્યાં તે ઉઠી ગયા પછી અમુક કાળ સુધી વિજાતીય વ્યક્તિએ ન બેસવું એ નિષઘ્વાવર્જન. જ્યાં સ્ત્રી બેઠેલી હોય તે સ્થાને સ્ત્રી ઉઠી ગયા પછી પુરુષે બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ અને પુરુષ જ્યાં બેઠેલ હોય તે સ્થાન પર સ્ત્રીએ ત્રણ પ્રહર (નવ કલાક) સુધી બેસવું નહિ તે નિષઘ્વાવર્જન.

(૪) સ્ત્રીએ પુરુષના અને પુરુષે સ્ત્રીના અંગોપાંગ કામવાસનાની બુદ્ધિથી જોવા નહિ તે ઈન્દ્રિયનિરીક્ષણ વર્જન

(૫) જ્યાં પતિ-પત્ની સુતા હોય અથવા સંભોગ કરતા હોય ત્યાં ભીંત આંતરે ઉભા રહી તે દશ્ય જોવું નહિ તથા તેમનો સંસારિક વાર્તાલાપ સાંભળવો નહિ અને તે સ્થાનનો ત્યાગ કરવો તે કુડ્યાન્તરવર્જન.

- (૬) ભૂતકાળમાં ભોગવેલ સંસાર સુખોને યાદ ન કરવા તે પૂર્વકીડિતવર્જન.
 (૭) અત્યન્ત સ્નિગ્ધ અને મધુર આહારનો ત્યાગ કરવો તે પ્રણીતઆહારવર્જન.
 (૮) નિરસ આહાર પણ અતિ માત્રાએ ન લેવો તે અતિઆહારવર્જન અને
 (૯) શરીરની કે સંયમના ઉપકરણોની વિભુષા (ટાપટીપ)નો ત્યાગ કરવો તે
 વિભૂષાવર્જન

જ્ઞાનભાવમાં રમણતા તો જ આવે જો ગુરુની સાથે અને ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તે. ગુરુકુળવાસ વિના બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો ખંડિત થવાનો સંભવ હોવાથી બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન કઠિન છે. માટે બને તેટલો ગુરુકુળવાસ રાખવો.

સૂત્ર (૯-૭) પ્રયોજન :- અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) ના બાર (૧૨) ભેદ જણાવે છે-

અનિત્યાશરણ-સંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચિત્વાશ્રવ-સંવર-નિર્જરા-
 લોક-બોધિદુર્લભ-ધર્મસ્વાખ્યાતતત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષા: ૧-૭

અનિત્યાશરણ-સંસારૈકત્વાન્યત્વા-શુચિત્વાશ્રવ-સંવર-નિર્જરા-
 લોક-બોધિદુર્લભ-ધર્મસ્વાખ્યાતતત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષા: ૯-૭

અનિત્ય-અશરણ-સંસાર-એકત્વ-અન્યત્વ-અશુચિત્વ-
 આશ્રવ-સંવર-નિર્જરા-લોક-બોધિદુર્લભ-ધર્મસ્વાખ્યાતતત્ત્વ-
 અનુચિન્તનમ્ અનુપ્રેક્ષા: ૯-૭

શબ્દાર્થ :- અનિત્ય = નિત્ય નથી તે, અશરણ = શરણ રહિત, સંસાર = ચાર ગતિરૂપ સંસાર, એકત્વ = એકલાપણું, અન્યત્વ = શરીરાદિ અન્ય છે, અશુચિત્વ = અપવિત્ર, આશ્રવ = કર્મનું આવવું, સંવર = આશ્રવને અટકાવવો, નિર્જરા = કર્મનું ખરી જવું, લોક = વિશ્વનું સ્વરૂપ, બોધિ દુર્લભ = સમ્યગ્દર્શનની દુર્લભતા, ધર્મસ્વાખ્યાત = જિનેશ્વરોએ સુંદર રીતે કહેલો ધર્મ, તત્ત્વ અનુચિન્તન = બાર (૧૨) ભાવના ઉપરનું ચિન્તન.

સૂત્રાર્થ :- (૧) અનિત્ય (૨) અશરણ (૩) સંસાર (૪) એકત્વ (૫) અન્યત્વ (૬) અશુચિત્વ (૭) આશ્રવ (૮) સંવર (૯) નિર્જરા (૧૦) લોકસ્વભાવ (૧૧) બોધિદુર્લભ અને (૧૨) ધર્મસ્વાખ્યાત

એમ બાર પ્રકારે તત્ત્વચિંતન એ ૧૨ પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) છે.

ભાવાર્થ :- પરમ પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ સાહેબે ઉપરની ૧૨ ભાવનાઓને સમજાવનારો 'શાન્તસુધારસ' નામનો અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ ભાવનાઓ ઉપર જેટલું વિવેચન કરીએ તેટલું ઓછું છે. પ્રથમની છ (૬) ભાવના સંસારની અસારતાદર્શક હોવાથી અધ્યાત્મવર્ધક છે અને પાછળની છ (૬) ભાવનાઓ તત્ત્વજ્ઞાન આપનારી છે. પ્રથમ અતિ સંક્ષેપમાં આ ૧૨ ભાવનાઓના અર્થ સમજી લઈએ પછી દરેક ભાવના ઉપર ચિંતન કરીશું.

- (૧) અનિત્ય ભાવના :- તારા સંબંધો, તારા સંયોગો, તારી પોતાની વસ્તુઓ તારી પાસે રહેવાની નથી. તારું શરીર પણ તારું નથી.
- (૨) અશરણ ભાવના :- તને રોગ લાગુ પડે તો તેનાથી થતી પીડામાં (દુઃખમાં) કોઈ ભાગ પડાવે તેમ નથી. દુઃખમાં કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ નથી. તારે તારો જ આધાર છે. મરણ વખતે પણ કોઈ શરણ નથી.
- (૩) સંસાર ભાવના :- સમગ્ર સંસારમાં કર્મરાજા જે નાટક કરાવી રહ્યા છે તેની વિચારણા કરવી. સંસાર દુઃખરૂપ, દુઃખફલક અને દુઃખાનુબંધી છે માટે અસાર છે.
- (૪) એકત્વ ભાવના :- આ જીવ એકલો જ આવ્યો છે એકલો જ જવાનો છે. કર્મોનો કર્તા અને ભોક્તા પણ એકલો જ છે.
- (૫) અન્યત્વ ભાવના :- આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. દેહ જડ છે. આત્મા ચેતન છે. દેહ વિનાશી છે. આત્મા અવિનાશી છે. દેહ અહીં જ રહેવાનો છે. આત્માનું ભવ ભ્રમણ ચાલુ છે.
- (૬) અશુચિ ભાવના :- માંસ, રૂધિર, મેદ, હાડકા અને ચામડીનું બનેલું આ શરીર અપવિત્રતાની પોટલી છે. એના ઉપર મોહ કરવા જેવો નથી.

- (૭) આશ્રવભાવના :- મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને મન-વચન-કાયાના યોગથી જીવ કર્મો બાંધે છે, ભારે થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે.
- (૮) સંવર ભાવના :- ક્ષમાદિ દસ યતિધર્મો, આઠ પ્રવચનમાતા, બાર ભાવનાઓ, બાવીશ પરિષદો પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર વગેરે દ્વારા આવતા કર્મોને રોકી શકાય છે.
- (૯) નિર્જરા ભાવના :- અનશન, ઉણોદરી આદિ છ બાહ્ય તપ તથા વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ છ અભ્યંતર તપ વડે આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મોની નિર્જરા શક્ય છે. કર્મો ભોગવ્યા વગર પણ નીકળી જાય છે.
- (૧૦) લોક સ્વરૂપ ભાવના :- (૧૪) રાજલોકનું સ્વરૂપ તેમાં થતી આત્માની જન્મ-મરણની સ્થિતિ વગેરે પર વિચારણા.
- (૧૧) બોધિદુર્લભ ભાવના :- સાચા માર્ગની ઓળખાણ, પ્રાપ્તિ અને સંરક્ષણ અતિદુર્લભ છે. તેની વિચારણા.
- (૧૨) ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના :- ધર્મ સમજાવનારા અરિહંત પરમાત્મા તથા સાધુ સંતો અને સાચા ધર્મગુરુઓ મળવા અતિ દુષ્કર છે તેની વિચારણા.
- હવે દરેક ભાવનાનું વિસ્તારથી વિવેચન કરીએ.

(૧) અનિત્ય ભાવના :- સંસારમાં પ્રાપ્ત થતી સુખ દુઃખના સાધનભૂત સર્વ પૌદ્ગલિક સામગ્રી અનિત્ય છે, નાશવંત છે. આવ્યા પછી અવશ્ય જવાવાળી જ છે. સંયોગ પછી અવશ્ય વિયોગ જ પામનારી છે. માટે હે આત્મન્ ! તેમાં હર્ષ અને શોક તથા રાગ અને દ્વેષ કરવા જેવો નથી. પત્તાના બનાવેલા મહેલની જેમ અથવા આકાશમાં ઘેરાયેલા વાદળની જેમ ક્ષણવારમાં આ સર્વ સામગ્રી હતી ન હતી થનાર છે.

સંસારિક સુખની કોઈ પણ સામગ્રી મેળવવામાં દુઃખ, મેળવ્યા પછી સંરક્ષણમાં પણ દુઃખ અને વિયોગ થાય ત્યારે અતિશય દુઃખ એમ સુખ દુઃખની સામગ્રી સર્વકાળે દુઃખદાયી જ છે. સર્વ સામગ્રી પૌદ્ગલિક છે જે સાથે આવી નથી અને સાથે આવનાર પણ નથી. માટે તું તેના પ્રત્યેની આસક્તિ ઓછી કર. આયુષ્ય એ ઝાકળના બિંદુ જેવું છે. ઈન્દ્રિયોના સુખો એ વિજળીના ચમકારા જેવા છે. યૌવન એ કુતરાની પૂંછડી જેવું છે. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી છે, સદા નિત્ય છે, સત્ ચિત્ અને આનંદમય છે. તે જ તારું

વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. તેના તરફ ચિંતન કર. આમ કરવાથી બાહ્ય પૌદ્ગલિક પદાર્થો પ્રત્યે થતી મમતા-રાગ થતો નથી અને તેના કારણે વિયોગ કાળે દુઃખ થતું નથી. તેથી નવા કર્મોના આશ્રવ અટકે છે.

અનિત્ય ભાવના માટે શાન્તસુધારસના કેટલાક શ્લોકનું ભાષાંતર :-

- હે મૂઢ જીવ! તારા મનમાં પરિવાર આદિ બધા સંસારિક વૈભવોનો વારંવાર વિચાર કરી, તું વ્યર્થ મોહ પામે છે. તારું જીવન ડાભના પાંદડા પર રહેલા જલબિંદુ જેવું છે. અર્થાત્ ક્ષણિક છે.
- તું તપાસી જો વિષય સુખોનો સંબંધ કેવો ક્ષણભંગુર છે. હાથતાલી લઈને જોતજોતામાં જતો રહે છે. આ સંસારની માયા વિજળીના ઝબકારા જેવી છે.
- યૌવન કૂતરાની પૂંછડી જેવું કુટિલ છે. જોતજોતામાં તે નાશ પામે છે. યૌવનમાં સ્ત્રીઓને પરવશ, નષ્ટ બુદ્ધિવાળા જીવો, વિષયોના કટુરસપૂર્ણ કષ્ટોને કેમ સમજી શકતા નથી ? ભારે આશ્ચર્ય થાય તેવું છે.
- આ જગતમાં અતિ દુર્જય જરાથી સત્વહીન અને ક્ષીણ દેહવાળા જીવોનું નિર્લજ્જ મન, કામવિકારોને છોડતું નથી તે શરમની વાત છે.
- અનુત્તર દેવલોકનાં દેવોના સુખ પણ કાળે કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે. તો પછી બીજી કઈ સંસારની વસ્તુ સ્થિર હોઈ શકે તેનો પૂર્ણ વિચાર કર.
- જેમની સાથે રમ્યા, જેમની સાથે સ્નહેની વાતો કરી, જેમના વખાણ કર્યા, તેમને ભસ્મ થયેલા જોઈને પણ આપણે નિઃશંકપણે વર્તીએ છીએ ! આવા પ્રમાદને ધિક્કાર હો.
- સમુદ્રના તરંગોની જેમ બધા સજીવ-નિર્જીવ પદાર્થો જન્મે છે ને વિલય પામે છે. ઈન્દ્રજાળ જેવા સ્વજનોના અને ધનના સંયોગો મળેલા છે. તેમાં મૂઢ જીવો રંગાઈ જાય છે.
- આશ્ચર્ય ! સ્થાવર-જંગમ જગતને હંમેશા ભક્ષણ કરતો કાળ કદાપિ તૃપ્ત થયો નથી એવા કાળના હાથમાં આવેલા આપણો પણ છૂટકારો થવાનો નથી.
- આત્માનું ચિદાનંદમય રૂપ જોઈને તું એકલા નિત્યસુખનો અનુભવ કર. ક્ષણભંગુર એવા ભૌતિક સુખથી હવે સર્યું.

(૨) અશરણ ભાવના :- આ સંસારમાં જ્યારે જ્યારે પૂર્વબદ્ધકર્મોના ઉદયથી આપત્તિઓ અને દુઃખો આવે ત્યારે ભૌતિક સાધનો કે સગાં-સંબંધીઓ કોઈ બચાવી શકતું નથી, કોઈ શરણ થઈ શકતું નથી. છ ખંડના અધિપતિ એવા ચક્રવર્તીઓને પણ કોઈ રક્ષણ આપી શકતું નથી. ભુખ્યા સિંહના મુખમાં પકડાયેલા હરણના બચ્ચાને જેમ કોઈનું શરણ નથી તેમ દુઃખકાલે કોઈનું પણ શરણ નથી. અનાથી મુનિની કથા પ્રસિદ્ધ છે. પરમાત્માનું શાસન, રત્નત્રયીની આરાધના અને આત્માના ગુણોનું જ વારંવાર સેવન એ જ કર્મોને તોડવા દ્વારા શરણ બની શકે છે.

અશરણ ભાવના ઉપર શાન્તસુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- અનેક પ્રકારે હિતકારી અને પ્રીતિપાત્ર સજ્જનો જ્યારે મૃત્યુના મહાસાગરમાં ડૂબતા હોય છે ત્યારે કોઈ સ્વજન તેમને બચાવી શકતા નથી. માટે હે આત્મન ! તું મહામંગલકારી જિનધર્મનું જ શરણ સ્વીકારી લે અને અત્યંત નિર્મળ ચારિત્ર ધર્મનું સ્મરણ કર. તે ધર્મ જ તને ડૂબતા બચાવશે.
- જેમ માછીમાર નાના માછલાઓને જોત જોતામાં પકડી લે છે તેમ યમરાજ, ઘોડા, હાથી, રથ અને સૈન્યથી સજ્જ અને અપ્રતિમ બળવાળા રાજાઓને પણ પકડી લે છે. ભલે તે રાજાઓ યમરાજ સમક્ષ દીનતા કરતા હોય.
- મહાકાળથી બચવા ભલે કોઈ વજના બનેલા ઘરમાં છૂપાઈ જાય અથવા મોઢામાં તણખલુ લઈ એ મહાકાળની આગળ પોતાની હાર કબૂલ કરે.... છતાં એ નિર્દયકાળ કોઈને છોડતો નથી.
- ભલે ને દેવોને આધીન કરનારા મંત્રો, વિદ્યાઓ કે ઔષધિઓના પ્રયોગ કરો અથવા તમારા શરીરને પુષ્ટ કરનારા રસાયણોનું સેવન કરો. યાદ રાખો, મૃત્યુ તમને છોડવાનું નથી.
- ભલે તમે લાંબા સમય સુધી પ્રાણાયામ કરીને શ્વાસનિરોધ કરો. ભલે તમે સમુદ્રની પેલે પાર જઈને રહો, ભલે તમે પહાડોના શિખર ઉપર ચઢી જાઓ. પરંતુ એક દિવસ તમારું આ દેહનું પિંજરું જીર્ણ થવાનું જ છે.
- કાળા ભ્રમર વાળથી શોભતા મસ્તકને સફેદ કરી નાંખનારી અને સુંદર શરીરને શુષ્ક કરી નાંખનારી 'જરા' વૃદ્ધાવસ્થાને રોકવા કોણ સમર્થ છે ? કોઈ જ સમર્થ નથી.

- જ્યારે મનુષ્યના દેહમાં ઉગ્ર કોટિના રોગ દેખાય છે ત્યારે એને કોણ બચાવી શકે છે ? કોઈ જ નહીં

રાહુની પીડા ચન્દ્ર એકલો જ સહન કરે છે. તમારી પીડા તમારે એકલાએ જ સહન કરવાની છે, કોઈ ભાગ નહિ પડાવે.

- એમ સમજીને હે આત્મન્ ! દાન-તપ-શીલ અને ભાવરૂપ ચતુર્વિધ ધર્મનું જ શરણ તું અંગીકાર કર. સમતાની શત્રુ મમતાનો સંગ તું છોડી દે અને શિવસુખના નિધાનરૂપ શાન્ત સુધારસનું આસ્વાદન કર્યા કર.

(૩) સંસાર ભાવના :- સર્વે જીવો ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં સતત ભ્રમણ કરે છે. એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં અને બીજી ગતિ માંથી ત્રીજી ગતિમાં જન્મ મરણ કરી રખડ્યા જ કરે છે. પિતા મરીને પુત્ર અને પુત્ર મરીને પિતા થાય છે. સ્વજન હોય તે પરજન થાય અને પરજન હોય તે સ્વજન થાય છે. જેના સાથે ગાઢ મૈત્રી હોય તે પણ સ્વાર્થ પૂર્ણ થતાં શત્રુ થાય અને જે શત્રુ હોય તે સ્વાર્થ સાધવા માટે મિત્ર થાય છે. નાની ઉંમરમાં જ ઘણીવાર પતિને પત્નીનો વિયોગ અને પત્નીને પતિનો વિયોગ થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોને માતાનો વિયોગ અને માતાને બાળકોનો વિયોગ થતો નજરે દેખાય છે. એક બાજુ ધંધામાં ભાગીદારના કાવાદાવા થી ધનનો વિયોગ અને બીજી બાજુ હાર્ટએટેક આદિના રોગોથી પત્નીનો વિયોગ થાય ત્યારે લાગે કે ‘સંસાર ખારો ઝેર છે’ જ્ઞાનીઓ જણાવે જ છે કે સંસાર આવો દુઃખમય જ છે. તેમાં ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ થોડું છે અને દુઃખનો ભાર મોટો છે આવું વિચારવાથી નિર્વેદ થાય છે. સંસાર સુખને પણ જીવ દુઃખ માને છે. આ સંસાર અરણ્ય સમાન છે અને સમુદ્ર સમાન પણ છે.

સંસાર ભાવના ઉપર શાન્ત સુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- હે જીવ ! મોહ શત્રુએ તને ગળેથી પકડીને ડગલે ને પગલે ત્રાસ આપેલો છે. તું આ સંસારને જન્મ-મૃત્યુના ભયથી ભરેલો જો અને તેને અત્યંત બિહામણો સમજ.
- હે મૂઢ જીવ ! સ્વજન - પરિજનો સાથેના તારા મીઠા સંબંધોના બંધન વ્યર્થ છે. ડગલે ને પગલે તને આ સંસારના નવા નવા અનુભવો શું નથી થતા ? જરા શાંતિથી વિચાર કર.

- ક્યારેક તું તારી સંપત્તિથી અભિમાની બને છે. તો ક્યારેક દરિદ્રતાથી દીનતા કરે છે. તું કર્મોને પરાધીન છે. માટે દરેક જનમમાં તું નવા નવા, જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરે છે. સંસારના રંગમંચ ઉપર તું એક નાટકિયો છે.
- બાળકની દશામાં હોય ત્યારે તું તદ્દન પરવશ બનેલો હોય છે. જ્યારે જુવાનીના જોરમાં હોય ત્યારે અભિમાનથી ઉન્મત્ત મદોન્મત્ત બની જાય છે. જ્યારે ઘડપણ આવે છે ત્યારે દુઃખે કરીને જીતી શકાય તેવી જરાથી જર્જરિત થઈ જાય છે. આખરે યમરાજના હાથમાં પડી તેને આધીન થઈ જાય છે.
- આ સંસારમાં ભવના પરિવર્તન સાથે પુત્ર પિતા બને છે. પિતા પુત્ર બને છે. તું આવી સંસાર સ્થિતિની વિષમતાનું ચિંતન કર અને આવા સંસારના હેતુભૂત પાપોનો ત્યાગ કર. હજુ આ મનુષ્ય જન્મરૂપી શુભ સામગ્રી તારી પાસે છે, માટે પુરૂષાર્થ કર.
- હે જીવ, જે સંસારમાં તું અનેક પ્રકારનાં દુઃખ, ચિંતાઓ અને રોગોની અગ્નિ જવાળાઓમાં પ્રતિદિન બળ્યા કરે છે. તે સંસાર પર તું રાગ ધારણ કરે છે ? પરંતુ એમાં તારો દોષ નથી. મોહ મદિરા તેં ઠાંસી ઠાંસીને પીધી છે. તેથી તારી બુદ્ધિ નાશ પામી છે. અફસોસની વાત છે.
- આ કાળ-મહાકાળ એક જાદુગર છે. આ સંસારમાં જીવોને એ સુખ સમૃદ્ધિ બતાવે છે અને પછી એ માયાજાળ સંકેલીને લોકોને બાળકની જેમ ઠગે છે. સંસાર એક ઈંદ્રજાળ છે. સાચું કંઈ નથી.
- હે આત્મન્ ! તું તારા મનમાં જિનવચનોનું ચિંતનકર. એ જિનવચનો જ સંસારના સર્વભવોનો નાશ કરશે. શમરસનું અમૃતપાન કરીને તું મુક્તિને પ્રાપ્ત કરીશ. એ મુક્તિ સર્વ દુઃખોના સંપૂર્ણ વિલયરૂપ છે અને શાશ્વત સુખનું એક માત્ર ધામ છે.

(૪) એકત્વ ભાવના :- આ જીવ પોતે એકલો જ છે. પૂર્વભવથી એકલો જ આવ્યો છે અને પરભવમાં પણ એકલો જ જવાનો છે સ્વજનોથી પણ જુદો છે અને શરીરથી પણ જુદો છે. સ્વજનોના નિર્વાહ માટે કરેલા કર્મોનું ફળ પણ આ જીવ એકલો જ ભોગવે છે. કોઈ નિકટનું સગું પણ ભાગ પડાવતું નથી જે શરીર અને સ્વજનો માટે કર્મો કર્યા તે શરીર બળીને રાખ થાય છે. સ્વજનો મૃત્યુ થતા પોત-પોતાના કર્મ અનુસાર અન્ય સ્થળે જાય છે. અને આ જીવ એકલો જ કર્મોના ફળ ભોગવે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે -

एगो हं नत्थि मे कोई, नाहमन्नस्स कस्सई एवमदीणमणसो अप्पाणमणुसासइ.

હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી. હું કોઈ બીજાનો નથી આવી રીતે દીનતા રહિત મનવાળો થઈને આત્માને અનુશાસન કર. તારા પોતાના આત્માને તું જ સમજાવ.

એકત્વ ભાવના ઉપર શાંત સુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- ઓ વિનય ! તું વસ્તુના વાસ્તવિકરૂપનું બરાબર ચિંતન કર ! આ જગતની જેલમાં મારું પોતાનું છે શું ? આવી પારદર્શી પ્રજ્ઞા જેના હૈયામાં પ્રગટી જાય.... એને વળી દુઃખ દુરિત (પાપ) સ્પર્શી જ કેમ શકે ?
- શરીરધારી આત્મા એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મૃત્યુ પામે છે કર્મોને પણ એકલો જ બાંધે છે અને એ કર્મોને એકલા જ ભોગવવાં પડે છે.
- જાત જાતના મમત્વોના ભારથી દબાયેલો પ્રાણી પરિગ્રહનો બોજ વધવાથી વધારે પડતા ભારથી દરિયામાં ડૂબી જતા વહાણની જેમ નીચે જાય છે.
- શરાબના (મદીરા)ના નશામાં ચક્ર્યૂર માણસની જેમ મૂઢ આત્મા પરભાવમાં પડે છે, આથડે છે અને શુન્યમનસ્ક બની જાય છે.
- તમને તો ખબર જ છે, સોના જેવી કિંમતી ધાતુ પણ જો હલકી ધાતુમાં ભળે તો પોતાનું નિર્મળ રૂપ ગુમાવી બેસે છે.
- એ જ પ્રમાણે આત્મા જ્યારે કર્મને વશ પડે છે ત્યારે તેના અનેક પ્રકારના રૂપો થાય છે પણ જ્યારે એ મહાપ્રભુ કર્મ મળ રહિત હોય છે ત્યારે એ શુદ્ધ કાંચન (સોના) જેવો પ્રકાશ કરે છે.
- તે પરમેશ્વર સદા શાશ્વત અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના પર્યાયથી પરિવૃત (ઘેરાયેલા) છે અને તે એક જ છે. એવા પરમાત્મા (મારા) અનુભવ મંદિરમાં રમો.
- શાંત રસનો આવિર્ભાવ તારા હૈયામાં થયો છે. તું એનો જરા આસ્વાદ કર... જેથી ઈન્દ્રિય જેવા સુખભોગના રસથી ખૂબ દૂર એવા શાંતરસમાં તારું મન આનંદ પ્રાપ્ત કરશે.

(પ) અન્યત્વ ભાવના :- આ આત્મા સર્વે જડ પદાર્થોથી અને સર્વે સ્વજનોથી તથા સર્વે પરિજનોથી ભિન્ન છે. જે શરીરની સાથે આ આત્માના પ્રદેશો લોઢા અને અગ્નિની

જેમ એકમેક થયેલા છે તે શરીરથી પણ આ આત્મા ભિન્ન દ્રવ્ય છે. મૃત્યુકાળે સમસ્ત શરીર અહીં જ રહે છે અને અખંડ આત્મા પરલોકગામી થાય છે. શરીરનો એક પણ પ્રદેશ આત્મા સાથે જતો નથી અને આત્માનો એક પણ પ્રદેશ શરીરમાં રહેતો નથી.

શરીર વિનાશી છે. આત્મા અવિનાશી છે.

શરીર જડ છે. આત્મા ચેતન છે.

શરીર ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. આત્મા અતીન્દ્રિય છે.

શરીર પુદ્ગલોની રચનાથી બનેલું કૃત્રિમ છે. આત્મા સદા શાશ્વત છે શરીર જીવ વડે રચાયેલું છે. આત્મા કોઈપણ વડે બનાવાયેલો નથી. એકમેક થયેલા શરીરથી પણ જો આત્મા ભિન્ન છે તો પછી દૂર દૂર રહેલા સ્વજનાદિથી તો ભિન્ન હોય જ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

એકત્વભાવના અને અન્યત્વભાવના બન્નેમાં ઘણું સામ્ય (મળતી ઝુલતી) છે. તો પણ સ્વજનાદિથી આ આત્મા જુદો છે એમ વિચારવું તે એકત્વ ભાવના જાણવી અને શરીરાદિ પદાર્થોથી આ આત્મા જુદો છે એમ વિચારવું તે અન્યત્વભાવના કહેવાય છે.

આ ભાવનાથી શરીરાદિ જડ વસ્તુઓ ઉપરનો રાગ ઘટે છે.

શાન્તસુધારસની અન્યત્વભાવના ના આઠ શ્લોકો (અષ્ટક) નું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર :-

- વિનય ! તારા પોતાના ઘરની સારી પેઠે સંભાળ લે, અને વિચાર કર કે આ ભવમાં તારું શરીર, તારું ધન, તારો પરિવાર, તારું ઘર અને તારા સંબંધીઓમાંથી કોઈએ દુર્ગતિમાં જતાં તારું રક્ષણ કર્યું ? કોણ તને રક્ષણ આપે તેવું છે તે શોધી કાઢ.
- આ તો હું પોતે જ છું એટલો બધો જેની સાથે અભેદ-એકતા માનીને તું જેનો આશ્રય કરે છે તે શરીર તો ચોક્કસ ચંચળ છે અને તને ખેદ ઉપજાવીને છોડી દે છે અથવા તારામાં શિથિલતા આવે છે ત્યારે તને છોડી દે છે.
- તું દરેક ભવમાં અનેક પ્રકારની ચીજોનો સંગ્રહ (પરિગ્રહ) કરે છે. વધારે છે અને કુટુંબ જમાવે છે પણ જ્યારે તું પરભવમાં ગમન કરે છે ત્યારે તેમાંથી એક તલ જેટલો ભાગ પણ તારી સાથે આવી શકતો નથી.

- મમતા અને દ્વેષ જેનું મૂળ છે એવી પારકી વસ્તુ સાથેના પરિચયના પરિણામને તું ત્યજી દે અને જાતે અસંગ થઈને અત્યંતર નિર્મળ થયેલ મનોહર અનુભવસુખના રસને મેળવ.
- સફરમાં મળતા જાતજાતના યાત્રાળુઓ સાથે સ્નેહનો સંબંધ બાંધવાથી શું ફાયદો? પોતપોતાના કર્મોના સહારે જીવતા સ્વજનો સાથે શા માટે મમતાનું બંધન કરે છે?
- જેને તારા પ્રત્યે પ્રેમ નથી એને તું મેળવવા કોશિશ કરીશ તો પાર વગરની વેદના તને ઘેરી વળશે. પુદ્ગલની માયાજાળ આવી જ પ્રેમવિહોણી છે. તું નાહક એની પાછળ પાગલ બનીને પીડા વેઠે છે.
- જેનો અંતે વિયોગ થવાનો છે એ મિલનને પહેલેથી જ છોડી દે. તારી એકાગ્રતાને સ્વચ્છ અને પારદર્શી બનાવ. ઝાંઝવાના જળને હોઠે અડાડવાથી તરસ નહીં છીપે બલ્કે વધારે ભડકશે.
- જગમાં જેનું કોઈ નથી એને પણ સહાય કરનારા જિનેશ્વરનું તું ધ્યાન ધર ! આ જ એક મોક્ષ પ્રાપ્તિનો - મુક્તિનો સરળ ઉપાય છે. આધિ-વ્યાધિને શાંત કરનારા શાન્તસુધારસનું પાન કર.

(૬) અશુચિભાવના :- આ ભાવના મુખ્યત્વે શરીર ઉપરનો રાગ ઘટાડવા માટે છે. દરેક જીવ માત્રને પોતાના શરીર ઉપર ઘણો જ રાગ હોય છે. આ રાગ દૂર કરવા શરીર એ અશુચિનો ભંડાર છે એમ વિચારવું. શરીરમાં ભરેલી તમામ ધાતુઓ અશુચિમય છે. લોહી, હાડકા, ચરબી, વીર્ય આદિ કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જોવો પણ ગમે. શરીરના એક એક છિદ્રમાંથી અશુચિ નીકળે છે. માત્ર ઉપર ઉપર મઢેલી ચામડી જ રૂપાળી દેખાય છે, બાકી અંદર તો અશુચિનો ઉકરડો જ છે.

કોઈપણ સારી ખાવાલાયક વસ્તુ પણ મુખમાં મુક્યા પછી બહાર કાઢીએ તો જોવી પણ ન ગમે તેવી ગંદી થઈ જાય છે. આવો શરીર સ્વભાવ છે. શરીર જેમાંથી બને છે તે માતાનું રૂધિર અને પિતાનું વીર્ય આ બન્ને પદાર્થો અશુચિ છે અને તે બન્ને પદાર્થો આ શરીરનાં બીજ છે. તેથી બીજ અશુચિ હોવાથી શરીર પણ અશુચિ છે. જે આહારાદિથી શરીર ટકે છે તે પેટમાં ગયેલો આહાર પણ અશુચિમય છે. માટે શરીરનો ઉપષ્ટભક્ષ (આધાર - પોષક) અશુચિ હોવાથી શરીર અશુચિમય છે. શરીર અશુચિ વસ્તુઓનું ભાજન (સ્થાન) છે માટે અશુચિમય છે. શરીરને દરરોજ સાફ કરીએ તો પણ

થોડા સમય પછી ગંદુ બની જાય છે. મૃત્યુબાદ જો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં ન આવે તો થોડા જ સમયમાં દુર્ગંધ ફેલાવતું થઈ જાય છે.

શાન્તસુધારસ ગ્રંથની અશુચિભાવનાના આઠ શ્લોકો (અષ્ટક)નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર :-

- વિનય ! આ શરીર ગંદુ છે....મલિન છે ! આ વાત તું સારી રીતે સમજ તારા મન કમળને વિકસિત કર ! જે આત્મસ્વરૂપ પરમાત્મા છે, જે કલ્યાણકારી છે, પ્રકૃષ્ટ વિવેકથી યુક્ત છે, એનું તું ચિંતન કર ! તારો આત્મા એ જ પરમાત્મા બની શકે છે.
- સ્ત્રી પુરુષના રજ અને વીર્યના ચક્રાવામાં પડેલા મળ અને કચરાના સમૂહરૂપ શરીરમાં શું સારું હોય ? એને સારી રીતે ઢાંકો તો યે ખરાબ પદાર્થો ઝર્યા જ કરે છે. આવા ગંદા કૂવાને કોણ સમજુ માણસ સારો ગણે ?
- મુખમાંથી સારી વાસ આવે એ માટે પાનમાં બરાસ વગેરે સુગંધી પદાર્થો નાંખીને ખાય છે. પણ આ મોઢું જ દુર્ગન્ધયુક્ત લાળથી ભરેલું છે. એમાં ખુશ્બોદાર શ્વાસ રહેશે કેટલો સમય ?
- શરીરમાં વ્યાપ્ત ખરાબ વાસ મારતો વાયુ દાબ્યો દબાય નહીં, ઢાંક્યો ઢંકાય નહીં, તો ય તું એ શરીરને વારે વારે સૂંઘે છે, ચાટે છે. આ રીતે તું શરીરને પવિત્ર બનાવવાની ચેષ્ટા કરે છે. એના પર પ્રબુદ્ધ માણસો હસી રહ્યા છે.
- શરીરના બાર (સ્ત્રીના) અને નવ (પુરુષના) છિદ્રોમાંથી સતત અશુચિ પદાર્થો નીકળ્યા કરે છે. એને તું પવિત્ર માનવાની ઘેલણ કરે છે. મને લાગે છે કે આ તારો નવી નવાઈનો અભિગમ છે.
- સારી રીતે તૈયાર કરેલું, સ્વાદિષ્ટ અને સરસ ભોજન પણ વિષ્ટા થઈને જુગુપ્સા પેદા કરે છે. ગાયનું દૂધ પીધા પછી એ મૂત્ર બનીને ગંદકી ફેલાવે છે.
- આ શરીર કેવળ મળથી ભરેલા પરમાણુઓનો ઢગલો છે. સુંદર સરસ ભોજન કે મનોહારી વસ્ત્રોને પણ અપવિત્ર બનાવનાર છે. પણ આ જ શરીરમાં જો સારભૂત કંઈ હોય તો મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરવાનું સામર્થ્ય છે એનો તું વિચાર કર.
- આ જ શરીરને મહાપુણ્યશાળી ગણાવી શકાય એવી કળાનો તું વિચાર કર, મહાપવિત્ર આગમ શાસ્ત્રોરૂપી જળાશયના તીરે બેસીને તું શાન્તસુધારસ નું આસ્વાદન કર. તારું શરીર તો ઠીક, મન પણ પવિત્ર બની જશે.

(૭) આશ્રવભાવના :-

- કર્મોનું આત્મામાં આવવું તે આશ્રવ,

સામાન્યથી મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગ આશ્રવ છે. વિશેષથી અપ્રત, ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને ક્રિયા એ આશ્રવ છે. આશ્રવથી કર્મબંધ થાય છે. બંધાયેલા કર્મોના ઉદયથી જીવ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સ્થિતિબંધ અને રસબંધ પામેલા કર્મો તોડવા દુષ્કર બને છે. ભાવિમાં તેમના ફળો પણ માઠા પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોના ફળો ભોગવવા બહુ જ દુઃખદાયી બને છે.

નરકગતિમાં :- પરસ્પર વેદના, ક્ષેત્રકૃત વેદના, અને પરમાધામી દેવો વડે કરાયેલી વેદના અપાર છે.

તિર્યચગતિમાં અબોલાપણું, આહાર-પાણી માટે પરાધીનતા, ઠંડી, ગરમી અને રોગના દુઃખો સહન જ કરવાના.

મનુષ્ય ગતિમાં કુટુંબ અને સમાજના કુસંપના દુઃખ, ધનની પ્રાપ્તિ, સંરક્ષણ અને વિયોગના દુઃખો.

દેવગતિમાં પણ યુદ્ધો, અપહરણો, ઈર્ષા અને દ્વેષ વગેરેના દુઃખો.

એમ ચારે ગતિમાં પૂર્વે કરેલા આશ્રવોના ફળો દુઃખરૂપ જ છે. આવી ભાવના ભાવવાથી આશ્રવોનો નિરોધ કરવાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે.

શાંતસુધારસના આશ્રવભાવના ઉપરના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- જેમ ચારે બાજુથી દોડ્યા આવતા ઝરણાઓ તળાવને પાણીથી છલકાવી દે છે, તેમ પ્રાણીઓ જાત જાતના પાપ-આશ્રવો વડે ઉભરાય છે. આકુળ વ્યાકુળ બને છે, અસ્થિર અને ગંદા બને છે.
- મહાપુરુષોએ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ નામના ચાર આશ્રવો બતાવ્યા છે. આ આશ્રવો દ્વારા પળે પળે પ્રાણીઓ કર્મના કીચડમાં ફસાય છે અને સંસારના ચક્રાવે રખડ્યા કરે છે.
- આ આશ્રવો જન્મે છે પાંચ ઈન્દ્રિયો, પાંચ જાતના અપ્રત, ચાર જાતના કષાય અને ત્રણ પ્રકારના યોગમાંથી આની સાથે પચ્ચીસ અસત્ક્રિયાને મેળવવાથી આશ્રવના બેતાલીશ (૪૨) પ્રકાર થાય છે.

મિથ્યાત્વ :- દંભી ગુરુઓના રવાડે ચઢીને અથવા પોતાની ગલત બુદ્ધિના ભોગ બનીને ચંચળ જીવો મોક્ષનો સાચો રસ્તો પડતો મૂકીને અશુદ્ધ અને અશુભ ક્રિયાઓમાં ફસાઈ જાય છે. આ રીતે મોક્ષથી વધુ ને વધુ દૂર ફેંકાય છે.

અવિરતિ :- ત્યાગ, પતિજ્ઞા કે અનુશાસન માટે જેને કોઈ તમા (અપેક્ષા) જ નથી, એવા પ્રાણીઓ આવેગોને પરવશ બનીને આલોક અને પરલોકમાં કર્મના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા ભીષણ દુઃખોના શિકાર બની જાય છે.

ઈન્દ્રિય :- હાથી, માછલી, ભ્રમર, પતંગિયું અને હરણ આ પ્રાણીઓ પોતપોતાના ગમતા પદાર્થો પાછળ પાગલ બનીને પીડા પામે છે અને છેલ્લે મોતના પંજામાં જકડાય છે.

કષાય :- આવેશ અને આવેગના શિકાર બનેલા પ્રાણીઓ નરકની યાત્રાએ જઈ પહોંચે છે અને અનંત અનંત જન્મમરણની ઘટમાળમાં આથક્યા કરે છે.

યોગ :- મન, વાણી અને વર્તનથી ચંચળ પ્રાણીઓ પાપના ભારથી બેવડા વળીને કર્મરૂપી કાદવથી ખરડાઈ જાય છે. માટે બીજા બધા કામો ગૌણ કરીને હે આત્મન ! તું આશ્રવો ઉપર વિજય મેળવ.

(૮) સંવરભાવના :-

આવતા કર્મો કેવી રીતે રોકી શકાય તેનું ચિંતન કરવું તે સંવરભાવના. આ અધ્યાયમાં સમજાવતા સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મ, ભાવના, પરિષદ અને ચારિત્રના ભેદોનું ચિંતન મનન કરે અને યથાશક્તિ જીવનમાં ઉતારે તો ઘણું ઘણું સંવરનું કાર્ય સિધ્ધ થાય, અને જીવન સદાચારી બને. આશ્રવથી આવનારા દુઃખોનો વિરામ થાય. ધીરે ધીરે આત્મા સંવરના સેવન દ્વારા મુક્તિગામી બને છે.

સંવરભાવના ઉપર શાંતસુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- ઈન્દ્રિયો, વિષયો અને અસંયમના આવેગોને સંયમથી દબાવી દે, સમ્યક્ત્વથી મિથ્યાત્વને ખોટા આગ્રહોને અવરોધી દે. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને સ્થિરચિત્ત વડે રૂંધી દે.
- ક્ષમા દ્વારા ક્રોધને, નમ્રતા દ્વારા માનને, પારદર્શી સરળતા દ્વારા માયાને અને સંતોષના બંધ વડે સાગર જેવા વિશાળ લોભને હે આત્મા ! તું નિગ્રહિત કર.

- મન-વચન-કાયાના દુર્જય એવા અશુભ યોગોને ત્રણ ગુપ્તિઓ વડે શીઘ્ર જીતીને તું સુંદર સંવર પંથે વિચરણ કર. એનાથી તને ઈચ્છિત મુક્તિસુખ મળશે.
- વિષયોના વિકારોને દૂર કર. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપી શત્રુઓ પર સહજ રીતે વિજય મેળવીને, કષાયમુક્ત બનીને જલ્દીથી સંયમગુણની આરાધના કર.
- વિકલ્પોના જાળાને જલાવીને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને વાળી ઝૂડી નાંખ. તત્ત્વના અર્થોઓ માટે માનસિક વિકલ્પોને ઉઘાડનારો (ઉત્તેજન આપનારો) પંથ બરાબર નથી ! (એનાથી તું દૂર રહે)
- સંયમ અને શાસ્ત્રરૂપી ફૂલોથી તું તારા મન-પરિણામને મધમધતા રાખ. જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે ગુણોના પર્યાયરૂપ ચેતનને (આત્મ સ્વરૂપને) સારી રીતે ઓળખી લે.

(૯) નિર્જરાભાવના :-

પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ક્ષય કરવો તે નિર્જરા કહેવાય છે તેનાં કારણો, સ્વરૂપ અને ફળની વિચારણા કરવી. નિર્જરાના કારણોમાં છ બાહ્યતપ અને છ અભ્યંતર તપ છે. જેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં જ આવવાનું છે. બાર પ્રકારના તપનું વારંવાર સેવન કરવામાં આવે તો કર્મોની ઘણી નિર્જરા થાય. જીવન પવિત્ર અને નિર્દોષ બને.

નિર્જરા બે પ્રકારે થાય છે. અકામ નિર્જરા અને સકામ નિર્જરા.

અકામ નિર્જરા :- કર્મોનો ક્ષય કરવાનો આશય રાખ્યા વિના પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયથી સહન કરવું તે અકામ નિર્જરા કહેવાય છે. જેમ કે રાજા, ચોરી કરનાર ચોરને દંડે ત્યારે ચોરે માર સહન કર્યો, કારાવાસ સહન કર્યો તેથી ઉદયથી ભોગવવા દ્વારા તેટલા કર્મોની નિર્જરા થઈ. પરંતુ તે કાળે આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન અને કષાયોની તીવ્ર માત્રાથી આ જીવ ઘણું નવું કર્મ બાંધે છે. કર્મોનો ક્ષય કરવાનો આશય ન હોવાથી ઉદય દ્વારા અલ્પક્ષય અને મનના કાષાયિક સંકલ્પ વિકલ્પ સ્વરૂપ અધ્યવસાયો દ્વારા ઘણો બંધ થાય છે. શાસ્ત્રમાં તેને અકુશલાનુંબંધી કહેવામાં આવે છે.

પાપને વધારે બંધાવનારી આ નિર્જરા ખોટના ધંધા તુલ્ય છે. લાભ કરતા નુકશાન ઘણું છે. નારકીના જીવો, એકેન્દ્રિય જીવો પોતપોતાના ભવમાં ઉદયમાં આવેલાં કર્મોને ભોગવવા દ્વારા આવી નિર્જરા કરે છે. પરંતુ તે કાળે કાષાયિક (કષાયવાળા) પરિણામોથી અનેકગણું કર્મ બાંધે છે. માટે આ નિર્જરા અકુશલાનુંબંધી કહેવાય છે.

સકામ નિર્જરા :- કર્મોને ખપાવવાના આશયપૂર્વક જે નિર્જરા કરાય તે સકામ નિર્જરા કહેવાય છે. અહીં કર્મો ખપાવવાની અને તેના કારણે દુઃખ સહન કરવાની મનોવૃત્તિ હોવાથી કર્મોના વિપાકોદય કાળે આર્ત રૌદ્રધ્યાન કે કાષાયિક પરિણામ હોતા નથી પરંતુ સમભાવ અને દુઃખ આપનારા ઉપર પણ કરૂણાનો ભાવ હોય છે. તેથી શુભ ધ્યાન હોય છે માટે નવા કર્મો બંધાતાં નથી. જુનાં કર્મો ખપે છે. આત્માના ગુણો ખીલે છે અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. ગજસુકુમાલ મુનિ, મેતારજ મુનિ, ખંધકમુનિના શિષ્યો તથા મહાવીર ભગવાનના દ્રષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. આ નિર્જરા મુક્તિનું કારણ બને છે. આવી નિર્જરાથી અશુભ કર્મો બંધાતા નથી માટે નિરનુબંધી (અનુબંધ વગરના) શુભકર્મો જ બંધાય છે. માટે કુશલાનુબંધી અથવા શુભાનુબંધી કહેવાય છે. આ શુભકર્મો ઉદયકાળે મોક્ષના પ્રતિબંધક થતાં નથી. પરંતુ મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, અને વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે.

નિર્જરાભાવના પર શાંતસુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- બાર પ્રકારના તપના ભેદના કારણે નિર્જરા પણ બાર પ્રકારની બતાવી છે. ઉપાયો જુદા જુદા હોવાથી ભેદ દેખાય છે, બાકી કાર્યરૂપે તો નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે.
- અગ્નિ જેમ સોનાનું નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે તેમ તપ આત્મા પર જામેલો કર્મરૂપી કચરો દૂર કરીને એના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે.
- વાદળાઓનો સમૂહ ગમે એટલો ઘનઘોર ઘેરાયો હોય પણ આંધી બનીને ત્રાટકતા પવનથી એ વેરવિખેર બની જાય છે. તેમ પાપોની પંક્તિઓ પળભરમાં તપશ્ચર્યાના તેજથી બળી જાય છે.
- અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, સંલીનતા અને કાયકલેશ બાહ્યતપ છે.
- પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, કાયોત્સર્ગ અને ધ્યાન એ અભ્યંતર તપના પ્રકાર છે.
- તપ એ સંયમલક્ષ્મીનું સાચું વશીકરણ છે નિર્મળ એવા મોક્ષસુખ માટે અસાધારણ કારણ છે. મનવાંછિત પૂરનાર ચિંતામણી રત્ન છે. માટે તું તેનું વારંવાર આરાધન કર.
- આ તપ, કર્મરૂપી રોગો માટે ઔષધ સમાન છે. સર્વ સુખોના નિધાનરૂપ શાંતસુધાના રસનું તું પાન કર.

(૧૦) લોક સ્વરૂપ ભાવના :-

ચૌદ રજજુ પ્રમાણ લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું.

આ લોક જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોથી ભરેલો છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એક એક દ્રવ્ય છે અને સમસ્ત લોકવ્યાપી છે. ધર્માસ્તિકાય જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિસહાયક છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિસહાયક છે. આકાશ, લોક અને અલોકમાં વ્યાપ્ત છે. જીવ અને અજીવથી વ્યાપ્ત આકાશને લોકાકાશ અને શેષ આકાશને અલોકાકાશ કહેવાય છે.

લોકાકાશનો આકાર કેડે હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઉભેલા મનુષ્ય જેવો છે. જીવ દ્રવ્યો અનંત છે. એક એક જીવ અસંખ્ય પ્રદેશી છે. નિગોદ અવસ્થામાં એક શરીરમાં અનંત જીવ સાથે રહે છે. શેષ અવસ્થામાં સર્વત્ર એક શરીરમાં એક જીવ છે. ધર્મ-અધર્મ-લોકાકાશ અને એક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત અને પરસ્પર સમાન છે. પાંચે પ્રકારના સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો લોકમાં સર્વત્ર ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. બાદર જીવો લોકના અમૂક ભાગોમાં છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંતા છે. જીવ અને પુદ્ગલનો સંયોગ એ જ સંસાર અને તેનો વિયોગ એ જ મુક્તિ કહેવાય છે.

ચંદ્ર-સૂર્યની ગતિથી થનારો વ્યવહારકાળ અઢીઢીપમાં છે અને વર્તના પરિણામાદિરૂપ નિશ્ચયકાળ સર્વલોકમાં છે. કાળ એ દ્રવ્ય નથી પરંતુ જીવ અને અજીવના પર્યાયમાત્ર છે તેથી તેને ઉપચરિત દ્રવ્ય કહેવાય છે. દિગમ્બર પરંપરામાં પરમાણુંની જેમ કાલાણુ દ્રવ્ય માનેલું હોવાથી ત્યાં કાળ દ્રવ્ય માનેલું છે.

આ સર્વે દ્રવ્યો નિત્ય (ધ્રુવ) છે તેનો કોઈ કર્તા કે વિનાશક નથી. પરંતુ પર્યાયથી સદા ઉત્પાદ-વ્યય યુક્ત એટલે કે અનિત્ય છે. કોઈપણ કાર્ય ઉપાદાન અને નિમિત્તના યોગે થાય છે. આવું લોકનું સ્વરૂપ વિચારવાથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે. સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટે છે. તેથી શ્રદ્ધા, રૂચિ વધતાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

લોકસ્વરૂપ ભાવના પર શાંતસુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- એકબીજાની નીચે રહેલી, અત્યંત વિસ્તૃત, છત્રાકાર જે રત્નપ્રભા વગેરે ભૂમિઓ છે, તેનાથી અધોલોક વ્યાપ્ત છે. એ લોકપુરુષના બે પહોળા પગની વચ્ચેની સાત રાજલોક જેટલી જગ્યામાં એ નરકભૂમિઓ આવેલી છે.

- મધ્યલોકનો વિસ્તાર એક રજજુના માપનો છે. એમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો સમાયેલા છે. જ્યોતિષયક એમાં સુંદર કટિસૂત્ર-કંદોરાનું સ્થાન લે છે. લોક પુરુષનો એ કટિપ્રદેશ અત્યંત પાતળો અને સુશોભિત છે.
- એના ઉપરના ભાગે ઉર્ધ્વલોક - દેવલોકમાં બ્રહ્મદેવલોક પાસે (લોક પુરુષની) બે કોણીભાગનો વિસ્તાર પાંચ રજજુ પ્રમાણ થાય છે. એના ઉપર ૩/૪ રજજુ પછી લોકાન્ત આવે છે કે જેના શીર્ષસ્થાને સિદ્ધ પરમાત્માની જ્યોતિ બિરાજમાન છે.
- આને 'લોકપુરુષ' સમજવો એ છ દ્રવ્યરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે. આદિ અંત રહિત છે. એ ચારે બાજુથી ધર્મ-અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા-જીવો, પુદ્ગલ વગેરે દ્રવ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે.
- પોતાના ભિન્ન ભિન્ન રૂપો લઈને કાળ, ઉદ્યોગ, પુરુષાર્થ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપી વાજિંત્રોના તાલે નાયતા પુદ્ગલો અને નાટક કરતા જીવો માટે એ રંગમંડપ છે. નાટ્યશાળા છે.
- હે વિનય ! તારા હૃદયમાં તું શાશ્વત્ લોકાકાશનું ચિંતન કર. એ લોકાકાશ બધા ચલ-અચલને ધારણ કરનાર હોવાથી પોતે દ્રવ્ય તરીકે છે. અને અન્ય દ્રવ્યોને આશ્રય આપે છે.
- અલોકથી વીંટળાયેલો એ લોક દૈદીપ્યમાન છે અને તે લોકના વિસ્તારની સીમા માપવી શક્ય જ નથી. છતાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યોના સહારે એની સીમા નિશ્ચિત થાય છે.

(૧૧) બોધિ દુર્લભ ભાવના :-

બોધિ એટલે સમ્યક્ત્વ. મોક્ષનો સાચો યથાર્થ માર્ગ. જેની પ્રાપ્તિ આ સંસારમાં અતિ દુર્લભ છે. અનાદિ કાળથી આ જીવ નિગોદમાં (અવ્યવહાર રાશિમાં) જ જન્મમરણ કરતો ભમતો હતો. કોઈક કાળે તેની તથાભવ્યતા પાકવાથી નિગોદમાંથી તો નીકળ્યો પરંતુ વ્યવહાર નિગોદ, પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અને અસંજીના ભવોમાં અનંતકાળ સુધી ભમતાં ભમતાં કોઈ મહા અપૂર્વ પુરુષાર્થ કરવાથી સંજી પંચેન્દ્રિયનો ભવ મળ્યો છે. તેમાં પણ નરક, તિર્યચ અને દેવોના ભવોમાં કેટલાક સાગરોપમ પ્રમાણ કાળ પસાર કરતાં મહાપુણ્યોદયે મનુષ્યનો ભવ, આર્યકુળ, જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ અને વાણીનું શ્રવણ મળે છે આ બધું ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક દુર્લભ છે. જિનવાણીનું

શ્રવણ મળ્યા પછી પણ તેની રૂચિ થવા રૂપ બોધિબીજ મળવું અતિશય દુર્લભ છે. રત્નત્રયી એ જ સાચો મુક્તિનો માર્ગ છે. સંસારના સમસ્ત સુખો અસાર છે. આવી પ્રતિતી થવી તે કર્મની લઘુતા થયા વિના અશક્ય બને છે. માટે હે આત્મન્ ! તને બધી દુર્લભ વસ્તુઓ મળી ચૂકી છે. હવે તું સાવધ થા. પ્રમાદ ત્યજીને મુક્તિમાર્ગનું આરાધન કરવા પુરૂષાર્થ કર.

શંકા :- તથાભવ્યતા પાકવી એટલે શું ?

સમાધાન :- આત્માના વિકાસ પામવાનું જે કાર્ય જે કાળે જેવા સંજોગોમાં અને જેવા નિમિત્તોથી થવાનું કેવલી ભગવંતોએ કેવલજ્ઞાનથી જોયું હોય તેવા કાળ, તેવા સંજોગો અને તેવા નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે કાર્ય માટેની આ જીવની તથાભવ્યતા પાકી છે એમ કહેવાય છે.

બોધિ દુર્લભ ભાવના ઉપર શાંત સુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

- નિગોદના અંધારા કૂવામાં પડેલા અને જન્મમરણની ઘટમાળમાં દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયેલા જીવોના ભાવોની એવી શુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેના વડે તેઓ નિગોદમાંથી બહાર આવી શકે ?
- કદાચ એ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે તો પણ એ પ્રાણીને સૂક્ષ્મ નિગોદ બહાર સ્થાવરપણું મળે છે. પણ ત્રસપણું મળવું તો ઘણું દુર્લભ છે. ત્રસપણામાંયે પંચેન્દ્રિયપણું અને એય છ પર્યાપ્તિઆથી પૂર્ણ મળવું મુશ્કેલ છે. આગળ વધીને સંજીવણું મળી જાય તો આયુષ્યની સ્થિરતા અને મનુષ્યજીવન મળવું બહુ કઠીન છે.
- મહાપુણ્યના ઉદયથી મનુષ્યત્વ મેળવીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અને મિથ્યાત્વ, માયાકપટની જાળમાં અટવાઈ જાય છે. છેવટે અથડાતો-કૂટાતો સંસારના મોટા અગાધ કૂવામાં વધુ ઉડે ધકેલાઈ જાય છે.
- મતમતાંતરો અને જુદા - જુદા માર્ગોનો રાફડો ફાટ્યો છે. ડગલેને પગલે ભટકાતા કહેવાતા બુદ્ધિશાળી માણસો જાત જાતના તર્ક-વિતર્ક કરીને પોતાના માનેલા પંથ તરફ કદાગ્રહ પૂર્વક ખેંચાય છે. અત્યારે કોઈ દેવો પણ સાનિધ્ય કે સહાય આપતા નથી કે કોઈ અતિશય-ચમત્કાર થતા નથી. આવા કપરા કાળમાં જે આત્મા ધર્મ ઉપર સુદૃઢ શ્રદ્ધાવાળો હશે એ જ ભાગ્યશાળી હશે.

- જ્યાં સુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી નંખાઈ નથી ગયું, જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા ઘેરી નથી વળી, જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાં સક્ષમ છે, મૃત્યુના ઓછાયા ઉતરી નથી આવ્યા, ત્યાં સુધીમાં સમજુ અને શાણા માણસોએ પોતાના હિત માટે પ્રયત્નો કરી દેવા જોઈએ. સરોવરના પાણી ધસમસતા વહેવા માંડે પછી પાળ બાંધવાનો શો અર્થ છે ?
- આ શરીર જાતજાતના ઉપદ્રવોનું ઘર છે. આયુષ્યનો જરાય ભરોસો નથી. છતાંયે કોણ જાણે ક્યા પ્રકારનું આશ્વાસન મેળવીને મૂઢ આત્મા પોતાના હિત માટે આંખ મીંચામણા કરે છે ?
- તું બોધ પામ ! જાગૃત બન ! બોધિ ખૂબ જ દુર્લભ છે. દરિયાના ઉંડા પાણીમાં ખોવાઈ ગયેલા દૈવિક રત્નની જેમ દુર્લભ બોધિનું તું સારી રીતે આરાધન કર. પોતાના હિતની સાધના કરી લે અને તારી આત્મશક્તિના પ્રભાવથી નરક વગેરે ગતિઓના દ્વાર બંધ કરી દે.
- આર્યદેશમાં ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલા પ્રાણીને પણ ધર્મની જિજ્ઞાસા થવી ખૂબ મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાના વમળમાં ગોથા ખાતું આ જગત્ વિચિત્ર સ્થિતિનો શિકાર બને છે.
- કદાચ ધર્મતત્ત્વને સમજવાની ઈચ્છા જાગી તો ગુરુચરણોમાં બેસીને ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ ક્યાં સુલભ છે ? કારણ કે ગલત ધારણાઓના શિકાર બનીને તથા વિકથાઓના ફંદામાં ફસાઈને જીવાત્મા વિષય-કષાયના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતાને મલિન કરી નાંખે છે.
- ધર્મ સાંભળીને, સમજીને, એનાથી પ્રબુદ્ધ બનીને જ્યારે આત્મા ધર્મ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, આળસ, શ્રમ, ઉંઘ વગેરે અંતરંગ દુશ્મનો આડા આવે છે અને સારા કાર્યો કરવાની તક સરી જાય છે.
- આ રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવા ગુણસંપન્ન બોધિરત્નને પ્રાપ્ત કરીને તને વિનયના અનુગ્રહથી જે શાંતરસનું પીયૂષપાન સાંપડ્યું છે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી લે.

૧૨. ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના :-

જિનેશ્વર પરમાત્માએ બતાવેલો ‘રત્નત્રયીની આરાધના રૂપ ધર્મ’ એ જ સર્વોત્તમ ધર્મ છે. જિનેશ્વર પરમાત્મા વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ છે. રાગાદિ મોહના સમસ્ત દોષોથી રહિત છે. તેથી અસત્ય બોલવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. સર્વજ્ઞ હોવાથી યથાર્થ સ્વરૂપના જાણકાર છે. તીર્થંકર નામ કર્મના ઉદયવાળા હોવાથી પરનું કલ્યાણ થાય એવી વાણી પ્રકાશિત કરનારા છે. માટે સંસાર સાગરથી તારનારો સાચો ધર્મ તેમણે બતાવ્યો છે. આશ્રવ એ હેય છે. સંવર અને નિર્જરા ઉપાદેય છે. આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવા એ જ ધર્મ છે. ગુણોનું પરમ નિધાન (ખજાનો) પોતાના આત્મા પાસે જ છે. કસ્તુરી મૃગને જેમ પોતાની નાભિમાંથી કસ્તુરીની સુગંધ આવે છે તેની તેને ખબર નથી તેથી અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે. તેમ મારા ગુણો મારી પાસે જ છે મારે જ મેળવવાના છે એ જ સાચો ધર્મ છે. તેના માટે જ બધી આરાધના છે. દાન-શીલ-તપ અને ભાવ આ ચાર પ્રકારનો ધર્મ અનુક્રમે પરિગ્રહ-મૈથુન-આહાર અને ભય સંજ્ઞાને તોડવા માટે છે. વિકારો, વાસનાઓ અને કષાયો એ આત્માનો સ્વભાવ નથી પણ વિભાવ છે. તેનો ત્યાગ કરીને સ્વ સ્વભાવમાં આવવું એ જ ધર્મ છે. એ જ મુક્તિની પ્રાપ્તિનું પરમ નિદાન છે. હું તેને યોગ્ય રીતે આરાધુ એવી ભાવના ભાવવાની છે.

ઉપર મુજબ બાર ભાવનાઓ ભાવવાથી સંસારનો અને સંસારના સુખનો રાગ ઘટે છે. રાગ ઘટવાથી દ્વેષ ઘટે છે. રાગ-દ્વેષ-ઓછા થવાથી આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તદ્દન ઓછા થાય છે. જેથી કર્મોના આશ્રવોનો નિરોધ થતાં સંવર-નિર્જરા વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી મુક્તિથી પ્રાપ્તિ અત્યંત સુલભ બને છે.

ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના પર શાંતસુધારસના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર :-

જગતના હિત અને કલ્યાણ માટે જિનેશ્વર ભગવંતોએ દાન, શીલ, તપ તથા ભાવ-આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો છે. એ ધર્મ મારા હૃદયમાં સતત રખ્યા કરો.

- જ્યારે માતા, પિતા, ભાઈ-બહેન બધા જ મોઢું ફેરવી લે છે. પોતાના જ સૈનિકો-માણસો દીન-હીન બની જાય છે. ધનુષ્ય બાણ ઉઠાવનારના હાથ હેઠા પડી જાય છે. એવા કપરા સમયે કષ્ટભરી દશામાં પણ સજ્જ બનીને ધર્મ આખી દુનિયાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે.

- જે ધર્મના પ્રભાવથી ચલ અને અચલ વસ્તુઓથી યુક્ત ત્રણે લોક વિજયી બને છે. જે ધર્મ પ્રાણીઓને આ ભવ, પરભવમાં હિતકર બનીને સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ આપે છે અને જે ધર્મ પોતાના પ્રભાવથી અનેક અનર્થોની પીડાને ટાળી દે છે. એવા મહાકરુણામય ધર્મ વૈભવને મારો ભક્તિભાવ ભર્યો નમસ્કાર હોજો.
- ધર્મ તો સાચે જ કલ્પવૃક્ષ છે ! એ બધું જ આપે છે. મહાન સામ્રાજ્ય, સૌભાગ્યશીલ પત્ની, પુત્ર-પૌત્રોથી ભર્યોભર્યો પરિવાર, જનપ્રિયતા, સુંદરતા, કાવ્યશક્તિ, ચતુરાઈ, વક્તૃત્વ, નિરોગિતા, ગુણગ્રાહકતા, સજ્જનત્વ, સુંદરબુદ્ધિ, આવા તો કેટલાં ફળ કહીએ ?

સૂત્ર (૯-૮) પ્રયોજન :- પરિષદોનું સ્વરૂપ અને તેના હેતુ જણાવે છે.

માર્ગાચ્યવનનિર્જરાર્થ પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ ૧-૮

માર્ગાચ્યવન નિર્જરાર્થ પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ ૯-૮

માર્ગ અચ્યવન નિર્જરાર્થ પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ ૯-૮

શબ્દાર્થ :- માર્ગ = મોક્ષમાર્ગ, અચ્યવન = સ્થિર રહેવું, નિર્જરાર્થ = કર્મ ખપાવવા માટે, પરિષોઢવ્યા = સહન કરવા યોગ્ય.

સૂત્રાર્થ :- (સમ્યગ્દર્શન આદિ મોક્ષ) માર્ગથી પતિત ન થવાય તે માટે તથા પૂર્વબદ્ધ કર્મોની) નિર્જરા થાય તે માટે જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- આઠમાં સૂત્રથી સત્તરમા સૂત્ર સુધી પરીષદોનું જ વર્ણન છે. પરિષોઢવ્યાઃ શબ્દથી પરીષદ શબ્દનો અર્થ જણાવ્યો છે. પરિષોઢવ્ય એટલે જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષદ છે. પરિષોઢવ્ય-નિર્જરાર્થ આ બે પદો પરીષદો સહન કરવાનું કારણ સૂચવે છે. પરીષદો સહન કરવાથી, વિશેષપણે નિર્જરા થાય છે. સમ્યગ્ભાવપૂર્વક રત્નત્રયીની સાધના કરતાં કરતાં જે જે પરીષદો સહન કરવામાં આવે તેનાથી આત્મામાં સહનશીલતા અને સમભાવનું અપૂર્વ સામર્થ્ય પ્રગટે છે. જેનાથી અત્મા મેરૂ પર્વતની જેમ સ્થિર બની જાય છે. પ્રાપ્ત થયેલા આ ઉત્તમ માર્ગથી જીવ પતિત થતો નથી. સહનશીલતા અને સમતા હોવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. આકુલતા-વ્યાકુલતા થતી નથી. આર્ત-રૌદ્રધ્યાન થતા નથી. પરીષદોના દુઃખો ઉપર કે તેના નિમિત્તો ઉપર દ્વેષભાવ પ્રગટતો

નથી. પ્રાપ્ત થયેલા રત્નત્રયી સ્વરૂપ મુક્તિ માર્ગથી આ જીવ પતન પામતો નથી પરંતુ તેમાં વિકાસ સાધી ગુણસ્થાનકોની શ્રેણી ઉપર ચઢે છે. આ રીતે પૂર્વબધ્ધ કર્મોની નિર્જરા અને નવા કર્મોનો નિરોધરૂપ સંવર, આ બન્ને ઉપાદેય તત્ત્વો પરીષદો સહન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

શંકા:- ઉપસર્ગ અને પરીષદમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન :- દેવ-મનુષ્ય અને તિર્યંચ દ્વારા જે પ્રતિકુળતાઓ આવે તેને ઉપસર્ગ કહેવાય છે અને કુદરતી પ્રતિકુળતાઓ આવે તેને પરીષદ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૯) પ્રયોજન :- બાવીસ (૨૨) પરિષદોનું વર્ણન કરે છે.

ક્ષુત્-પિપાસા-શીતોષ્ણ-દંશમશક-નાગ્ન્યાડરતિ - સ્ત્રી-ચર્યા-
નિષદ્યા-શય્યા-ડક્રોશ-વધ-યાચના-ડલાભ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-મલ-
સત્કાર-પુરસ્કાર-પ્રજ્ઞા-ડજ્ઞાના-ડદર્શનાનિ ૯-૯

ક્ષુત્-પિપાસા-શીતોષ્ણ-દંશમશક-નાગ્ન્યાડરતિ-સ્ત્રી-ચર્યા-
નિષદ્યાશય્યા-કોશ-વધ-યાચના-ડલાભ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-મલ-સત્કાર-
પુરસ્કાર-પ્રજ્ઞા-ડજ્ઞાના-ડદર્શનાનિ - ૯-૯

ક્ષુત્-પિપાસા-શીત-ઉષ્ણ-દંશમશક-નાગ્ન્ય-અરતિ-સ્ત્રી-ચર્યા-
નિષદ્યા-શય્યા-આકોશ-વધ-યાચના-અલાભ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-મલ-
સત્કાર-પુરસ્કાર-પ્રજ્ઞા-અજ્ઞાન-અદર્શનાનિ ૯-૯

શબ્દાર્થ :- ક્ષુત્ = ક્ષુધા-ભૂખ, પિપાસા = તૃષ્ણા-તરસ, શીત = ઠંડી, ઉષ્ણ = ગરમી, દંશમશક = મચ્છર-ડાંસ, નાગ્ન્ય = નગ્નતા, અરતિ = સંયમમાં ઉદ્વેગ, સ્ત્રી = સ્ત્રી દ્વારા થતો પરિષદ, ચર્યા = વિહાર, નિષદ્યા = સ્વાધ્યાય માટે સ્થિરતા, શય્યા = વસતિ-શય્યા, આકોશ = તિરસ્કાર, વધ = તાડન, યાચના = માંગવું, અલાભ = ભિક્ષાદિની અપ્રાપ્તિ, રોગ = બિમારી, તૃણસ્પર્શ = તૃણ ઘાસનો સ્પર્શ, મલ = મેલ સત્કાર પુરસ્કાર = સત્કાર, સન્માન, પ્રજ્ઞા = વિશિષ્ટ બુદ્ધિ, અજ્ઞાન = વિશિષ્ટજ્ઞાનનો અભાવ, અદર્શન = સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત થવું.

સૂત્રાર્થ :- (૧) ^૧ક્ષુધા (ભૂખ) પરીષદ, (૨) ^૧પિપાસા (તરસ) પરીષદ, (૩) ^૧શીત (ઠંડી) પરીષદ, (૪) ^૧ઉષ્ણ (ગરમી) પરીષદ, (૫) ^૧દંશમશક પરીષદ, (૬) ^૨નાગ્ન્ય (નગ્નતા) પરીષદ, (૭) ^૨અરતિ પરીષદ, (૮) ^૨સ્ત્રી પરીષદ, (૯) ^૧ચર્યા (વિહાર) પરીષદ, (૧૦) ^૨નિષદ્યા (સ્વાધ્યાય માટે સ્થિરતા, ઉપાશ્રય) પરીષદ, (૧૧) ^૧શય્યા પરીષદ, (૧૨) ^૨આક્રોશ (તિરસ્કાર) પરીષદ, (૧૩) ^૧વધ પરીષદ, (૧૪) ^૨ચાયના પરીષદ, (૧૫) ^૪અલાભ પરીષદ, (૧૬) ^૧રોગ પરીષદ, (૧૭) ^૧તૃણસ્પર્શ પરીષદ, (૧૮) ^૧મલ પરીષદ, (૧૯) ^૨સત્કાર પરીષદ, (૨૦) ^૩પ્રજ્ઞા પરીષદ, (૨૧) ^૩અજ્ઞાન પરીષદ અને (૨૨) ^૫અદર્શન પરીષદ (એમ ૨૨ પરીષદો છે.)

ભાવાર્થ :- પરીષદોને બરાબર સમજવા માટે ત્રણ બાબતો બરાબર સ્પષ્ટ થવી જોઈએ.

- (૧) વિશિષ્ટ પ્રકારના અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોની ઉપસ્થિતિ તે પરીષદ
- (૨) પરીષદ આવતા રાગ-દ્વેષને વશ ન થવું અને સંયમ બાધક કોઈપણ પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે પરીષદ જય અથવા પરીષદ જીત્યો કહેવાય
- (૩) પરીષદ આવતાં રાગ-દ્વેષને વશ બની જવું અને સંયમ બાધક પ્રવૃત્તિ કરવી તે પરીષદ - અજય અથવા પરીષદ જીત્યો ન કહેવાય

(૧) ક્ષુધાપરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

અતિશય ક્ષુધા વેદના થાય તે ક્ષુધા પરીષદ કહેવાય છે. ક્ષુધાને શક્ય હોય ત્યાં સુધી સમભાવે સહન કરવી પરંતુ સહન થઈ ન શકે તો શાસ્ત્રમાં જણાવેલી ૪૨ દોષોથી રહિત વિધિ પૂર્વક ગોચરી - ભિક્ષા ગ્રહણ કરી ક્ષુધાને શમાવવી.

જો નિર્દોષ આહાર ન મળેતો દોષિત આહાર ન લેવો પરંતુ મનમાં સમભાવ રાખી ક્ષુધા સહન કરવી તે ક્ષુધાપરીષદનો વિજય કહેવાય છે. નિર્દોષ આહાર મળે તો રાજી ન થવું અને નિર્દોષ આહાર ન મળે તો નારાજ ન થવું. દોષિત આહાર લેવાની ઈચ્છા ન કરવી અને મનમાં સમભાવ રાખવો તે ક્ષુધા પરીષદનો વિજય ગણાય છે. અથવા ક્ષુધા પરીષદ જય કહેવાય છે.

વેદનીયના ઉદયથી (૧૧), જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (૧) અને ઉદયથી (૧), ચારિત્ર-મહોનીયના ઉદયથી (૭), દર્શનમહોનીયના ઉદયથી (૧), લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી (૧) ૧ = વેદનીય, ૨ = ચારિત્રમોહનીય, ૩ = જ્ઞાનાવરણીય, ૪ = અંતરાય, ૫ = દર્શનમોહનીય.

ક્ષુધા સહન થાય તેમ હોય છતાં વિષયરસની લોલુપતાથી આહાર ગ્રહણ કરવો અને ક્ષુધા સહન થાય તેમ ન હોય ત્યારે નિર્દોષને બદલે દોષિત આહાર લેવાની ઈચ્છા થવી અને તેવા દોષિત આહારથી ક્ષુધા શમાવવી તે ક્ષુધાપરીષદને જીત્યો ન ગણાય અથવા ક્ષુધા પરીષદનો અજય કર્યો કહેવાય છે.

(૨) પિપાસા પરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

અતિશય તૃષ્ણાની વેદના એ પિપાસા પરીષદ છે. પિપાસા સમભાવે સહન કરવી, જો સહન ન થાય તો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ નિર્દોષ પાણી લાવીને તૃષ્ણા શાંત કરવી તે પિપાસા પરીષદ જય કહેવાય છે.

પિપાસા સહન ન થાય તો દોષિત પાણીથી એ તૃષ્ણા શમાવવી તે પિપાસા પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૩) શીત પરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

અતિશય ઠંડીની વેદના તે શીત પરીષદ. ગમે તેવી ઠંડી પડે, તો પણ સમભાવે સહન કરવી, પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને સાધુપણામાં ન વપરાય તેવા રજાઈ-ગાદલા જેવા વસ્ત્રોની ઈચ્છા કરવી નહીં તથા અગ્નિના તાપણાથી તાપવાની ઈચ્છા ન કરવી તે શીત પરીષદનો જય કહેવાય છે.

અનુચિત વસ્ત્રોની તથા અગ્નિસેવનની ઈચ્છા કરવી તે શીત પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૪) ઉષ્ણ પરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

અતિશય તાપની વેદના તે ઉષ્ણ પરીષદ. ગરમી સહન કરવી, તાપમાં ઉઘાડા પગે ચાલતાં દુઃખ ધારણ ન કરવું, સ્નાન, છત્રી, પંખા વગેરેનો ઉપયોગ ન કરવો. કપડાથી પણ પવન ન નાંખવો અને સમ્યક્ ભાવે તાપને સહન કરવો તે ઉષ્ણ પરીષદનો જય કહેવાય છે.

તાપની વેદના નિવારવા પાણીનો, સ્નાનનો, પંખાનો વગેરે સંયમને બાધા પહોંચે તેવી પ્રવૃત્તિનો આશ્રય લેવો કે ઈચ્છા કરવી તે ઉષ્ણ પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૫) દંશ-મશક પરીષહ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

માંસ, મચ્છર, માંકડ જેવા સૂક્ષ્મ જીવોના ઉપદ્રવથી જે વેદના થાય તે દંશ-મશક પરીષહ કહેવાય છે. તેવા પ્રસંગે ઉપદ્રવવાળા સ્થાનને છોડીને અન્ય સ્થાને ન જવું. ડાંસ આદિ જીવોને પીડા થાય તેવા ધૂમાડા આદિ ઉપાયો ન અપનાવવા. સમભાવ પૂર્વક આ સૂક્ષ્મ જીવોના ઉપદ્રવો સહન કરવા તે દંશ-મશક પરીષહનો જય કહેવાય છે.

સ્થાનાંતર કરવું કે રજોહરણથી જીવોને દૂર કરવા અથવા ધૂમાડા આદિના પ્રયોગ કરવા. તે દંશ-મશક પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૬) નાગ્ન્ય (નગ્નતા) પરીષહ :- (જુગુપ્સા મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

મુનિ બે પ્રકારના હોય છે. જિન કલ્પી અને સ્થવિર કલ્પી.

જિનકલ્પી મુનિઓને આશ્રયી વસ્ત્ર રહિત થઈને રહેવું તે નાગ્ન્ય પરીષહ કહેવાય. તેવું જીવન જીવવામાં લજ્જા ન લાવવી કે વિકારી ન બનવું તે નાગ્ન્ય પરીષહનો-જય કહેવાય અને મનમાં લજ્જા-ઉદ્વેગ-ખેદ કે વિકાર લાવે તો નાગ્ન્ય પરીષહનો અજય કહેવાય છે. સ્થવિર કલ્પી મુનિઓને આશ્રયી સંયમમાં બાધા ન આવે તેવી રીતે શરીરને આચ્છાદિત કરવા પૂરતું શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ મુજબનું અલ્પમુલ્યવાળું વસ્ત્ર ધારણ કરવું તે નાગ્ન્ય પરીષહનો વિજય કહેવાય છે.

શાસ્ત્ર મર્યાદા મુજબના વસ્ત્રો ન મળે તો પણ દ્વેષ, ઉદ્વેગ, ખેદ ન કરવો પરંતુ સમભાવ રાખવો તે નાગ્ન્ય પરીષહનો જય કહેવાય છે. શાસ્ત્ર મર્યાદા પ્રમાણેના વસ્ત્રો ન મળે ત્યારે ખેદ, ઉદ્વેગ કે દ્વેષ આવે અથવા અનુચિત વસ્ત્રો ધારણ કરવાની ઈચ્છા થાય તે નાગ્ન્ય પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૭) અરતિ પરીષહ :- (અરતિ મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

સંયમી જીવનમાં સંયમ પાળતાં પરસ્પર કુસંપ, ક્લેશ, ઝઘડા આદિથી અથવા સમયસર આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, વસતિ વગેરે ન મળવાથી મનમાં અરતિ (અપ્રીતિ-ઉદ્વેગ-કંટાળો) થાય તે અરતિ પરીષહ કહેવાય, મનમાં અલ્પ પણ અપ્રીતિ દ્વેષ કે ઉદ્વેગ ન કરતાં સમભાવ રાખવો. મનને શુભભાવમાં જોડી દેવું તે અરતિ પરીષહનો જય કહેવાય છે. જો અરતિ ઉદ્વેગ કે દ્વેષ કરીએ તો અરતિ પરીષહનો અજય કહેવાય છે. અર્થાત્ અરતિ પરીષહ જીત્યો ન કહેવાય છે.

(૮) સ્ત્રી પરીષહ :- (પુરુષવેદ નામના મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

સંયમી મહાત્માની સામે કોઈ સ્ત્રી કામવાસના વધે તેવા હાવભાવ કરે, શરીરના અંગોનું પ્રદર્શન કરે, હાસ્યાદિ ચેષ્ટા કરે, શરીરની ટાપટીપ કરી મનને ચલિત કરવા પ્રયત્ન કરે, કામભોગ માટે પ્રાર્થના કરે તો પણ તેમાં ન જોડાવું અને તે બધા ભાવોની ઉપેક્ષા કરવી. શરીર એ અશુચિનો ઉકરડો છે એમ સમજી મનને મક્કમ રાખી, અલ્પમાત્રાએ પણ વાસના ન થવા દેવી તે સ્ત્રી પરીષહનો જય કહેવાય છે.

જે મનમાં રતિ-પ્રીતિ થાય, વાસના જન્મે, સ્ત્રીના અંગોપાંગ તરફ દ્રષ્ટિ જાય તો સ્ત્રી પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૯) ચર્યા પરીષહ :- (વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

સ્વીકારેલા ધર્મજીવનને પુષ્ટ રાખવા અસંગપણે જુદા - જુદા સ્થાનોમાં વિહાર કરવો અને કોઈપણ એક સ્થાનમાં સ્થિરવાસ ન સ્વીકારવો તે ચર્યા પરીષહ, શાસ્ત્રમાં કદ્યા મુજબ ચોમાસાનો એક અને બાકીના આઠ મહીનાના આઠ એમ નવકલ્પી વિહાર કરવો, પરંતુ એક ગામમાં એક માસથી વધારે રહેવું નહીં અને ચોમાસામાં ચાર માસથી વધારે રહેવું નહીં. કારણ કે એક સ્થાને વધારે રહેવાથી પરિચય વધે, રાગ થાય અને કાલાન્તરે પતન થાય.

નવકલ્પી વિહાર કરતા લાંબા રસ્તા આવવાથી, નિર્જન રસ્તા આવવાથી તથા રસ્તામાં કાંટા, કાંકરા આવવાથી ઉદ્વેગ-કંટાળો-થાક-અરતિ વગેરે થાય તે ચર્યા પરીષહ કહેવાય, તેવા પ્રસંગે ઉદ્વેગ - અરતિ ન કરવા એ ચર્યાપરીષહનો જય કર્યો કહેવાય છે.

આથી ઉલ્લું અરતિ, ઉદ્વેગ કે દ્વેષ કરવા, વિહાર ન કરીને એક સ્થાને જ વધારે રહેવું અથવા નજીકના ગામમાં રહેવું અને મોહને પોષવો તે ચર્યા પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૦) નિષદ્યા પરીષહ :- (ભય મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

નિષદ્યા એટલે વસતી, ઉપાશ્રય આદિ સ્થાન ત્યાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ સાધના કરતાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય એ નિષદ્યા પરીષહ કહેવાય છે. વિના કારણે મુનિને ક્યાંય જવાનું ન હોય તેથી સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક વિનાના સ્થાનમાં વિધિપૂર્વક બેસી ધર્મધ્યાન, સ્વાધ્યાય કરવાના હોય છે. તેથી એક ઠેકાણે બેસી રહેવાથી કંટાળે નહીં,

થાકે નહી. યોગ્ય આસન મુદ્રાએ બેસી સાધના કરે તે નિષઘા પરીષહનો જય કર્યો કહેવાય છે.

પ્રતિકૂળતાઓને લીધે જો રાગ-દ્વેષ આદિ કષાયોને વશ થઈ જવાય તો તે નિષઘા પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૧) શય્યા પરીષહ :- (વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

શય્યા એટલે શયન અથવા સંથારો, ભૂમિ વગેરે. શયનક્રિયા કરવા માટે પ્રાપ્ત થયેલી ભૂમિ ઉંચી નીચી હોય, કાંટા-કાંકરાવાળી હોય, ખાડા-ટેકરાવાળી હોય અથવા મુલાયમ ટાઈલ્સ અને આરસવાળી અનુકુળ ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય તે શય્યા પરીષહ કહેવાય છે.

પ્રતિકુળ ભૂમિ મળે તો ક્રોધ, દ્વેષ અને ઉદ્વેગ ન કરવો અને અનુકુળ ભૂમિ મળે તો અહંકાર, રાગ ન કરવો તે શય્યા પરીષહનો જય કર્યો કહેવાય છે. પ્રતિકુળ ભૂમિમાં દ્વેષ અને અનુકુળ ભૂમિમાં રાગ થાય તો શય્યા પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૨) આક્રોશ પરીષહ :- (ક્રોધ મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

કોઈ અજ્ઞાની કે દ્વેષી, કઠોર વચન બોલે, અપમાન કરે, આક્રોશ (ગુસ્ત) કરે, અવિવેક ભર્યું બોલે તે આક્રોશ પરીષહ. તેને સમભાવે સહન કરવો પણ સામે ગુસ્સો ન કરવો તે આક્રોશ પરીષહનો જય કર્યો કહેવાય છે. જો આક્રોશ કરનાર ઉપર તિરસ્કારનો ભાવ આવે, દ્વેષ આવે તો આક્રોશ પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૩) વધ પરીષહ :- (વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

કોઈ અજ્ઞાની ક્રોધ કરતાં મારે અથવા કોઈપણ જાતની શારીરિક પીડા યા હાનિ કરે ત્યારે તેના ઉપર સામે ક્રોધ ન કરતાં સમ્યગ્ભાવે સહન કરે તે વધ પરીષહનો જય કર્યો કહેવાય છે. આથી ઉલ્ટું જો ક્રોધ કરે તો વધ પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૪) યાયના પરીષહ :- (માન મોહનીય કર્મના ઉદયથી)

વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર-પાણી-ઉપકરણ-શય્યા-વસતિ વગેરે વિધિ પૂર્વક માંગીને જ ઉપયોગમાં લેવાના હોય છે. માંગવામાં શરમ ન રાખવી તથા ભૂતકાળની સંસારી અવસ્થાનું રાજરાજવીપણું સ્મરણમાં ન લાવવું તે યાયના પરીષહનો જય અને માન, અહંકાર આવે તો યાયના પરીષહનો અજય કહેવાય છે.

(૧૫) અલાભ પરીષદ :- (લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી)

માન અને લજ્જા છોડીને ઘેર ભિક્ષા માંગવા છતાં નિર્દોષ આહાર કે જરૂરી વસ્તુ ન મળે તો લાભાંતરાય કર્મનો ઉદય છે અથવા સહેજે તપ વૃદ્ધિ થાય છે એમ સમજી ઉદ્વેગ ન કરવો તે અલાભ પરીષદનો જય કર્યો કહેવાય છે. તેથી ઉલ્લું વર્તન હોય તો અલાભ પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૧૬) રોગ પરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

શરીરમાં ટીબી, કેન્સર વગેરે કોઈપણ રોગ થવો તે રોગ પરીષદ કહેવાય. શરીરમાં રોગ આવે ત્યારે સમભાવે સહન કરવો અથવા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ અનાસક્ત ભાવે રોગની ચિકિત્સા કરવી અને કરાવવી તે રોગ પરીષદનો જય કર્યો કહેવાય છે. રોગ આવે ત્યારે ચિંતા કરવી તથા શાસ્ત્ર મર્યાદા ઓળંગીને ઉપાયો કરવા તે રોગ પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૧૭) તૃણ સ્પર્શ પરીષદ :- (અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

ગચ્છમાં રહેનારા અને ગચ્છથી અલગ વિચરનારા એ બંને પ્રકારના સાધુઓને અમુક સંયોગોમાં પોલાણ રહિત ઘાસનો ઉપયોગ કરવાની અનુજ્ઞા છે. આથી જરૂર પડે ત્યારે ઘાસ ઉપર સંથારો અને ઉત્તરપટો પાથરીને સૂવે, અથવા સંજોગોવશાત્ માત્ર ઘાસ ઉપર પણ સુવુ પડે. તે વખતે તૃણની અણીઓ શરીરને ખુંચે તો પણ ઉદ્વેગ ન કરે તે તૃણસ્પર્શ પરીષદ. એ વખતે વેદનાને સમભાવે સહન કરવી કે વસ્ત્રની ઈચ્છા ન કરવી તે પરીષદનો જય કહેવાય છે. ઉદ્વેગવાળા અથવા અપ્રીતિવાળા બને તો તે પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૧૮) મલ પરીષદ :- (વેદનીય કર્મના ઉદયથી)

મલ એટલે શરીરપરનો મેલ. મુનિઓને અપૂકાયની વિરાધના ન થાય તેટલા માટે સર્વ સાવધયોગોનો ત્યાગ હોય છે તેથી સ્નાનાદિ ક્રિયા હોતી નથી. આથી શરીર ઉપર મેલ થાય તે મલપરીષદ. મેલ ઉતારવાની કે સ્નાન કરવાની મનોવૃત્તિ ન થવી તે મલ પરીષદનો જય કર્યો કહેવાય છે. અને મેલને દૂર કરવો અથવા દૂર કરવાની કે સ્નાનાદિની ઈચ્છા થવી તે મલ પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૧૯) સત્કાર (પુરસ્કાર) પરીષદ :- (લોભ મોહનીયના ઉદયથી)

આ જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની ગુણવત્તા અથવા વિશિષ્ટતા હોય અને તેના કારણે બીજા લોકો તેની પ્રશંસા કરે, સન્માન કરે, સત્કાર કરે અને લોકોમાં મોટા બનાવે

અને વિશિષ્ટ પદવી આપે તે પુરસ્કાર. આવા પ્રકારના સત્કાર-પુરસ્કારના પ્રસંગો આવી પડે તે પરીષદ કહેવાય. તેવા પ્રસંગોની મનમાં અલ્પ પણ ઈચ્છા ન થવી. પ્રસંગો આવી પડે તો મનમાં હર્ષ કે પ્રીતિ ન થવી અને માન-સન્માન ન મળ્યું હોય તો અલ્પ પણ ઉદ્વેગ કે કલુષિતતા ન થવી તે સત્કાર પરીષદનો જય કર્યો કહેવાય છે. જો માન સન્માનની ઈચ્છા થાય. માન-સન્માન કાળે હર્ષ-પ્રીતિ, અહંકાર થાય અને માન-સન્માન ન થયા હોય તો ચિત્ત કલુષિત થાય તો સત્કાર પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૨૦) પ્રજ્ઞા પરીષદ :- (જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી)

વિશિષ્ટ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ તે પ્રજ્ઞા પરીષદ છે. શાસ્ત્રો ભણવામાં પોતાની બુદ્ધિ સારી સહકાર આપતી હોય છતાં તેનો જરાપણ ગર્વ ન કરે. પોતે બહુશ્રુત હોવાથી અનેક લોકોના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી સંતુષ્ટ કરે અને અનેક લોકો તે બહુશ્રુત મહાત્માની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે ત્યારે એવું વિચારે કે 'પૂર્વે મારાથી પણ અનંત ગુણ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ થયા છે. ત્યારે હું કોણ ?' તો તેને પ્રજ્ઞા પરીષદ જીત્યો કહેવાય છે. તેમ ન કરે તો અને ગર્વ કરે તો પ્રજ્ઞા પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

(૨૧) અજ્ઞાન પરીષદ :- (જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી)

અજ્ઞાનતા એટલે જ્ઞાનની હીનતા. કર્મના ઉદયથી માસતુષ મુનિની જેમ વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, કોઈપણ જાતનો શાસ્ત્રીય બોધ કે અનુભવ થતો ન હોય તેવા કાળે મુનિનો કોઈ આત્મા તિરસ્કાર કરે, આ મુનિ તો સર્વથા મૂર્ખ છે, અજ્ઞાની છે તેને કંઈ જ ગતાગમ પડતી નથી વગેરે શબ્દો દ્વારા અપમાન કરે તે અજ્ઞાન પરીષદ કહેવાય. તે સમયે સમતા રાખવી પરંતુ મનમાં ગ્લાનિ કે ક્લેશ ન કરવો અને તિરસ્કાર કરનારા ઉપર દ્વેષ થાય નહિ તે અજ્ઞાન પરીષદનો વિજય અથવા પરીષદનો જય કહેવાય છે. મનમાં દુઃખ લાગે અને તિરસ્કાર કરનારા ઉપર દ્વેષ થાય તો પરીષદનો અજય અથવા અવિજય કહેવાય છે.

(૨૨) અદર્શન પરીષદ :- (દર્શનમોહનીયના ઉદયથી)

જૈન દર્શનના શાસ્ત્રોમાં કહેલા કેટલાક અતીન્દ્રિય ભાવો પ્રત્યક્ષ ન દેખાય. ઘણી તપશ્ચર્યા, સાધના કરવા છતાં પણ અવધિજ્ઞાન જેવી વિશિષ્ટ લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન ન પણ થાય અને બુદ્ધિહીનતાના કારણે ન પણ સમજાય ત્યારે જૈન ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા થવાના પ્રસંગો ઉભા થાય. ઈતર દર્શનોમાં કોઈ બાવા-જતી-જોગી લોકો માયાના જોરે ચમત્કારો અને પ્રભાવો દેખાડે ત્યારે તેમાં અંજાઈ જઈ તે દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા થવાના પ્રસંગો આવે તે અદર્શન પરીષદ કહેવાય.

આવા પ્રસંગોમાં પણ જૈન દર્શનથી અલ્પ પણ ચલિત ન થવું. અશ્રદ્ધા ન કરવી, શ્રદ્ધાભંગ ન કરવો અને અન્ય દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા ન કરવી તે અદર્શન પરીષદનો જય કહેવાય છે. જો આવા પ્રસંગોના કારણે જૈન ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા અને ઈતર દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા-પ્રીતિ થઈ જાય તો અદર્શન પરીષદનો અજય કહેવાય છે.

- અઘાતી કર્મોમાંથી ફક્ત વેદનીય કર્મના ઉદયથી (૧૧) પરીષદો આવે છે. ઘાતી કર્મોમાંથી મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય અને અંતરાય કર્મો દ્વારા પરીષદો આવે છે.
- મોહનીય કર્મથી ચારિત્ર મોહનીય દ્વારા સાત (૭) પરીષદો સંભવી શકે.
- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી ૧ અને ક્ષયોપશમથી ૧ એમ (૨) પરીષદો હોઈ શકે.
- અંતરાય કર્મના ઉદયથી ફક્ત એક (૧) અલાભ પરીષદ હોઈ શકે.
- દર્શનમોહનીયના ઉદયથી (૧) અદર્શનપરિષદ હોઈ શકે.

વેદનીય કર્મના ઉદયથી આવતા ૧૧ પરીષદોનાં નામ

(૧) ક્ષુધા, (૨) પિપાસા, (૩) શીત, (૪) ઉષ્ણ, (૫) દંશમશક, (૬) ચર્યા, (૭) વધ, (૮) રોગ, (૯) શય્યા, (૧૦) તૃણસ્પર્શ અને (૧૧) મલ.
જિનેશ્વર ભગવાનને ફક્ત વેદનીયનો ઉદય હોવાથી ઉપરોક્ત અગિયાર (૧૧) પરીષદો હોઈ શકે છે.

ચારિત્રમોહનીયના કર્મના ઉદયથી (જુગુપ્સા, અરતિ, પુરુષ/સ્ત્રી વેદ, ભય, ક્રોધ, માન, લોભ)

(૧) નાગ્ન્ય :- જુગુપ્સામોહ. (૨) અરતિ :- અરતિ મોહ. (૩) સ્ત્રી :- પુરુષવેદમોહનીય, (૪) નિષધા :- ભયમોહ, (૫) આક્રોશ :- ક્રોધમોહ, (૬) યાયના :- માનમોહ, (૭) સત્કાર :- લોભમોહનીયના ઉદયથી

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના :- (ક્ષયોપશમ દ્વારા) પ્રજ્ઞાપરિષદ અને ઉદય દ્વારા અજ્ઞાન પરિષદ હોય છે.

અંતરાય કર્મના ઉદયથી :- અલાભ (લાભાંતરાયના ઉદયથી) પરિષદ

દર્શન મોહનીય ઉદયથી :- અદર્શન પરિષદ.

નોંધ :- જ્યારે જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય પણ હોય જ. ૬-૭-૮- અને ૯ મા ગુણસ્થાને ૨૨ પરીષદો હોઈ શકે છે.

સૂત્ર (૯-૧૦) પ્રયોજન :- પરિષદોની ગુણસ્થાનકોમાં વિચારણા કરે છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય - છન્નસ્થવીતરાગયોશ્ચતુર્દશ ૧-૧૦

સૂક્ષ્મસંપરાય - છન્નસ્થવીતરાગયોશ્ચતુર્દશ ૯-૧૦

સૂક્ષ્મસંપરાય - છન્નસ્થવીતરાગયોઃ ચતુર્દશ ૯-૧૦

શબ્દાર્થ :- સૂક્ષ્મસંપરાય = ૧૦મું ગુણસ્થાનકઃ છન્નસ્થવીતરાગ = ૧૧-૧૨ ગુણસ્થાનક, ચતુર્દશ = ચૌદ

સૂત્રાર્થ :- સૂક્ષ્મસંપરાય (ચારિત્રવાળા) અને છન્નસ્થવીતરાગ (જીવોને) ૧૪ (પરીષદો હોય છે.)

ભાવાર્થ :- સૂક્ષ્મસંપરાય એટલે ૧૦મું ગુણસ્થાનક જ્યાં સંજવલન લોભનો ઉદય હોય છે. છન્નસ્થ વીતરાગ એટલે મોહનીય કર્મના ઉદય રહિત ૧૧-૧૨ ગુણસ્થાનક

આ રીતે ૧૦-૧૧-૧૨ ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ, પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એમ ચૌદ (૧૪) પરીષદો હોય છે. અર્થાત આ પરીષદો દસમા અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનકે સંભવે છે.

શંકા :- છન્નસ્થ વીતરાગ કોને કહેવાય ?

સમાધાન :- છન્નસ્થ વીતરાગ એટલે જેમણે મોહનીયકર્મને સર્વથા ઉપશમાવેલ છે અથવા મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે પરંતુ બાકીના છન્ન કર્મો (આવરણ સ્વરૂપ) હજુ વિદ્યમાન છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણે છન્ન કર્મોના અસ્તિત્વને લીધે તેને છન્નસ્થ કહ્યું છે. મોહનીય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષય કે ઉપશમને કારણે રાગ ન વર્તતો હોવાથી તેઓને વીતરાગ કહેલા છે. ૧૧-૧૨ ગુણસ્થાનકે છન્નસ્થ વીતરાગ હોય છે.

શંકા:- દસમા ગુણઠાણે સંજવલન સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય છે માટે ચારિત્ર મહોનીય કર્મનો ઉદય હોવાથી ત્યાં પણ મોહનીય કર્મના આઠ પરીષદો કહેવા જોઈએ તે કેમ કહેતા નથી ? અને બાકીના ૧૪ જ પરીષદો હોય, આમ શા માટે કહો છો ?

સમાધાન :- સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકે જો કે સંજવલન સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય છે. તે તમારી વાત સાચી છે. પણ તે અતિશય અલ્પમાત્રાએ છે. તેથી સ્વકાર્ય કરવા અસમર્થ છે. તેથી આઠ પરીષદો કહ્યા નથી. દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી આવતા આઠ પરીષદો (૧) નાગ્ન્ય (૨) અરતિ (૩) સ્ત્રી (૪) નિષદ્યા (૫) આક્રોશ (૬) યાચના (૭) સત્કાર-પુરસ્કાર અને (૮) અદર્શન પરિષદ એમ કુલ આઠ પરિષદો ૧૦-૧૧-૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં સંભવતા નથી.

ઉપર જણાવેલા ૧૪ પરીષદોમાં (૧) અલાભ પરીષદ લાભાંતરાયકર્મના ઉદયજન્ય છે. (૨) પ્રજ્ઞા પરીષદ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય છે. (૩) અજ્ઞાન પરીષદ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયજન્ય છે. અને બાકીના ૧૧ પરીષદો વેદનીય કર્મના ઉદયજન્ય છે. ૧૦-૧૧-૧૨ ગુણઠાણે અંતરાય કર્મ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને વેદનીય કર્મ વિદ્યમાન છે. તેથી ઉપરોક્ત ૧૪ પરિષદો સારી રીતે સંભવે છે.

સૂત્ર (૯-૧૧) પ્રયોજન :- સયોગી કેવળીને કેટલા પરીષદો હોય તે સંબંધી વિચારણા.

एकादश जिने	૧-૧૧
એકાદશ જિને	૯-૧૧
એકાદશ જિને	૯-૧૧

શબ્દાર્થ :- એકાદશ = અગીયાર, જિને = જિનેશ્વરપ્રભુને

સૂત્રાર્થ :- જિનેશ્વર ભગવાનને (૧૩-૧૪ ગુણસ્થાનકવાળા જીવોને) ૧૧ પરીષદો હોય છે.

ભાવાર્થ :- જિનને ઘાતીકર્મનો ઉદય ન હોવાથી ઘાતીકર્મના ઉદયથી થતા પરીષદો હોતા નથી. જિનને વેદનીયકર્મનો ઉદય હોવાથી વેદનીય કર્મના ઉદયથી થતા ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, અને મલ એ અગીયાર પરીષદો સંભવે છે. જિનેશ્વરોને વેદનીયકર્મનો (સાતા - અસાતા બંને) ઉદય ૧૪મા ગુણઠાણાના ચરમ સમય સુધી કહ્યો છે.

સૂત્ર (૯-૧૨) પ્રયોજન :- ૯મા ગુણસ્થાનકે કેટલા પરિષહો હોય ? તે જણાવે છે.

બાદરસંપરાયે સર્વે ૯-૧૨

બાદરસંપરાયે સર્વે ૯-૧૨

બાદર સંપરાયે સર્વે ૯-૧૨

શબ્દાર્થ :- બાદર = સ્થૂળ, સંપરાય = કષાય, સર્વે = બધા (પરીષહો)

સૂત્રાર્થ :- બાદર સંપરાય (નવમા ગુણ સ્થાને) સર્વે (પરીષહો હોય છે.)

ભાવાર્થ :- બાદર સંપરાય એટલે સ્થૂળ કષાય. જ્યાં સુધી આ સ્થૂળ કષાયોનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી એટલે કે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી ૨૨ પરિષહોનું અસ્તિત્વ સંભવે છે. અર્થાત્ ૬-૭-૮-૯ ગુણ સ્થાનકોમાં બાવીસે બાવીસ પરીષહો હોય છે, કારણ કે ત્યાં સર્વ કર્મોનો ઉદય ચાલું છે હવે પછીના ચાર સૂત્રોમાં ક્યા ક્યા કર્મના ઉદયથી ક્યા ક્યા પરીષહો આવે ? તે જણાવે છે.

સૂત્ર (૯-૧૩) પ્રયોજન :- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કારણે ક્યા પરીષહો આવે તે જણાવે છે.

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાને ૯-૧૩

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાને ૯-૧૩

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞા-અજ્ઞાને ૯-૧૩

શબ્દાર્થ :- જ્ઞાનાવરણે = જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયમાં, અજ્ઞાન = અજ્ઞાન પરીષહ, પ્રજ્ઞા = પ્રજ્ઞા પરીષહ

સૂત્રાર્થ :- પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બે પરીષહો જ્ઞાનાવરણ કર્મના કારણે હોય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ-વૈભવ. એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અજ્ઞાનતા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંનેનો સાથે સમાવેશ કરવા માટે જ્ઞાનાવરણે પદમાં ગ્રન્થકાર એમ જણાવે છે કે, જ્ઞાનાવરણીય

કર્મ હોવા છતાં આ બંને પરીષદો હોય છે. મૂલસૂત્રમાં ક્ષયોપશમ કારણ છે કે, ઉદય કારણ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી. પ્રજ્ઞા ભલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતી હોય પરંતુ તે કાળે પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય તો હોય છે જ. કારણ કે, ક્ષયોપશમ કાળે કર્મનો ઉદય ચાલુ જ હોય છે. માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની વિદ્યમાનતાવાળા કાળમાં બારમા ગુણઠાણા સુધી આ બંને પરીષદો હોય છે.

શંકા :- પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિવૈભવ એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી પ્રજ્ઞા પરીષદ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી કેવી રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન :- અહીં ‘જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયે’ એટલે ‘જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી’ એવો અર્થ નથી. પરંતુ ‘જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય વર્તમાન હોય ત્યારે’ એવો અર્થ છે. પ્રજ્ઞા પરીષદ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય વર્તમાન હોય ત્યારે આવે છે. કારણ કે પ્રજ્ઞા જ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વર્તમાન હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ઉદય પણ વર્તમાન હોય છે. આથી પ્રજ્ઞા પરીષદ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદય વખતે આવે છે તે અર્થ બરાબર છે.

શંકા:- ૧૧ અને ૧૨મા ગુણસ્થાને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અને ઉદય હોવાથી પ્રજ્ઞા પરીષદ અને અજ્ઞાન પરીષદ હોઈ શકે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મનો ઉદય ન હોવાથી પ્રજ્ઞા કાળે અહંકાર અને અજ્ઞાન કાળે દીનતા સંભવતા નથી. તો આ પરીષદોનો જય અને અજય કેવીરીતે હોય ?

સમાધાન :- પ્રજ્ઞા પરીષદનું ગર્વ અને અજ્ઞાનપરીષદનું દીનતા કારણ નથી, કિન્તુ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન છે અર્થાત્ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ મળવાથી ગર્વ કરવો એ પ્રજ્ઞા પરીષદ નથી, કિન્તુ વિશિષ્ટ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ જ પ્રજ્ઞા પરીષદ છે. વિશિષ્ટ બુદ્ધિ મળવાથી ગર્વ કરવો એ પ્રજ્ઞા પરીષદનો અજય છે.

તે જ પ્રમાણે વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાથી દીનતા કરવી એ અજ્ઞાન પરીષદ નથી. કિન્તુ વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવી એ જ અજ્ઞાન પરીષદ છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાથી દીનતા કરવી એ અજ્ઞાન પરીષદનો અજય છે. ૧૧ અને ૧૨મા ગુણસ્થાને ગર્વ અને દીનતા ન હોવાથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદનો અજય ન થાય. જય જ થાય, પણ પરીષદ તો આવે, કારણ કે ૧૧ અને ૧૨માં ગુણસ્થાને પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન બંને સંભવે છે.

સૂત્ર (૯-૧૪) પ્રયોજન :- દર્શનમોહનીય અને અંતરાયકર્મના ઉદયે ક્યા ક્યા પરીષદો હોય ? તે જણાવે છે.

દર્શનમોહાન્તરાયયોરદર્શનાલાભૌ ૯-૧૪

દર્શનમોહાન્તરાયયોરદર્શનાલાભૌ ૯-૧૪

દર્શનમોહ-અન્તરાયયોઃ અદર્શનઃ અલાભૌ ૯-૧૪

શબ્દાર્થઃ- દર્શન મોહ. = દર્શન મોહનીય કર્મ, અદર્શન = અદર્શન પરીષદ, અન્તરાય = અંતરાય કર્મ, અલાભ = અલાભ પરીષદ.

સૂત્રાર્થ :- દર્શનમોહનીય કર્મ અને અંતરાય કર્મના ઉદયે અનુક્રમે અદર્શન પરીષદ અને અલાભ પરીષદ થાય છે.

ભાવાર્થ :- દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય.

જીવને પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વને મલીન કરવાનું કામ સમ્યક્ત્વ મોહનીય કરે છે.

જૈન ધર્મ ઉપર પ્રીતિ કે અપ્રીતિ ન થવા દેવાનું કામ મિશ્ર મોહનીય કરે છે.

અરૂચિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ મિથ્યાત્વ મોહનીય કરે છે.

આ રીતે ત્રણે દર્શન મોહનીય કર્મનો ઉદય દર્શનગુણને એટલે કે સમ્યક્ત્વ ગુણને મલીન કરવાનું, અર્થાત્ નાશ કરવાનું કામ કરે છે તેથી અદર્શનભાવ (સમ્યક્ત્વના અભાવરૂપ ભાવ) લાવે છે. માટે દર્શનમોહનીયના ઉદયથી અદર્શન પરીષદ આવે છે. જેમ જેમ આ ત્રણ દર્શન મોહનીયનો ક્ષયોપશમ વધે અથવા ક્ષાયિકભાવ આવે તેમ તેમ આ દર્શન પરીષદનો વિજય ગણાય છે. અંતરાય કર્મમાં લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી અલાભ પરીષદ આવે છે.

સૂત્ર(૯-૧૫) પ્રયોજન :- ચારિત્રમહોનીય કર્મના ઉદયે કેટલા પરીષદો હોય ? તે જણાવે છે.

ચારિત્રમોહે નાગ્ન્યાડરતિ સ્ત્રી નિષદ્યાડક્રોશ

યાચના સત્કારપુરસ્કારાઃ

૧-૧૫

ચારિત્રમોહે નાગ્ન્યાડરતિ-સ્ત્રી-નિષદ્યાડક્રોશ

યાચના - સત્કારપુરસ્કારાઃ

૯-૧૫

ચારિત્રમોહે નાગ્ન્ય અરતિ સ્ત્રી નિષદ્યા

આક્રોશ યાચના સત્કાર પુરસ્કારાઃ

૯-૧૫

શબ્દાર્થઃ- દરેક શબ્દ પરીષદનું નામ સૂચવે છે.

સૂત્રાર્થ :- નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કાર-પુરસ્કાર (કુલ સાત પરીષદો) ચારિત્ર મહોનીયના ઉદયથી હોય છે.

ભાવાર્થઃ- જૈન શાસ્ત્રોમાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ૧૬ કષાય અને ૯ નોકષાય એમ કુલ ૨૫ ભેદ છે. સૂત્રમાં જણાવેલા સાત પરીષદો નીચે મુજબ કર્મોના ઉદયથી આવે છે.

- (૧) નાગ્ન્ય પરીષદ :- જુગુપ્સા મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. કારણકે સંપૂર્ણ નગ્નતા, અલ્પમૂલ્યવસ્ત્ર કે જીર્ણવસ્ત્રને ધારણ કરવામાં જુગુપ્સા થતી હોય છે, એટલે કે તિરસ્કાર-અણગમો થતો હોય છે.
- (૨) અરતિ પરીષદ :- અરતિ મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. સંયમી જીવનમાં આહારની, પાણીની, વસ્ત્રોની, વસતિની વગેરે અનેક પ્રકારની પ્રતિકુળતાઓ આવે છે. તે વખતે સંયમમાં અપ્રીતિભાવ થવાનો સંભવ છે.
- (૩) સ્ત્રી પરીષદ :- પુરૂષવેદ મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. કામવાસના તથા તેવા પ્રકારની બુદ્ધિથી સ્ત્રીના અંગોપાંગનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ પુરૂષવેદના ઉદયથી થાય છે.
- (૪) નિષદ્યા પરીષદ :- ભય મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. ઉપાશ્રયની અંદર-બહાર, ચૌટામાં અને સ્મશાન આદિ સ્થાનોમાં સંયમની સાધના કરતાં કરતાં દુષ્ટ મનુષ્યો અને ભૂતપ્રેતાદિ તરફથી ભયો પ્રગટ થાય છે. તેથી ચિત્ત ભયભીત રહે છે.

- (પ) આક્રોશ પરીષદ :- ક્રોધ મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. દુષ્ટ માણસો ગમે તેવા હલકા તિરસ્કારાત્મક અથવા કષાયોત્તેજક વચનો બોલે ત્યારે ક્રોધ કરવાના ભાવ આવે છે. એટલે ક્રોધ મોહનીયનો ઉદય કહેવાય.
- (દ) યાયના પરીષદ :- માન મહોનીયના ઉદયથી આવે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક આહારાદિની યાયના કરવામાં ભૂતકાળનું સંસારી જીવન સ્મૃતિગોચર થવાથી માનહાનિ, લજ્જા આદિ ભાવો માન કષાયના ઉદયથી થાય છે.
- (૭) સત્કાર પુરસ્કાર પરીષદ :- લોભ મોહનીયના ઉદયથી આવે છે. જ્યારે જ્યારે સત્કારાદિ થાય છે ત્યારે ત્યારે આસક્તિ, મૂર્છા, મમતા અને રાગ, આવા પ્રકારના વિકારી ભાવો, લોભ મોહનીયના ઉદયથી થાય છે.

સૂત્ર (૯-૧૬) પ્રયોજન :- ૨૨માંથી ૧૧ પરીષદો ક્યા કર્મના કારણે છે તે જણાવ્યું. આ સૂત્રમાં બાકીના ૧૧ પરીષદોનું કારણ જણાવે છે.

વેદનીયે શેષા: ૧-૧૬

વેદનીયે શેષા: ૯-૧૬

વેદનીયે શેષા: ૯-૧૬

શબ્દાર્થ :- વેદનીયે = વેદનીય કર્મના ઉદય વખતે, શેષા = બાકીના (૧૧ પરીષદો)

સૂત્રાર્થ :- બાકીના ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એમ ૧૧ પરીષદો વેદનીયના ઉદયે હોય છે.

ભાવાર્થ :- ક્ષુધા, પિપાસા આદી અગિયાર પરીષદો પીડા ઉપજાવનારા છે, અને પીડા અસાતા વેદનીયના ઉદયથી આવે છે. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ક્ષુધા, પિપાસા આદિ ૧૧ પરીષદો આ સૂત્ર પ્રમાણે વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. સૂત્ર ૯-૧૧ પ્રમાણે જિનેશ્વર પરમાત્માને આ જ ૧૧ પરીષદો હોય છે તેથી તેરમા અને ચૌદમા ગુણઠાણે વર્તતા કેવલી પરમાત્માને ક્ષુધા-પિપાસા આદિ પરીષદો હોય છે.

સૂત્ર (૯-૧૭) પ્રયોજન :- એક જીવને એકી સાથે કેટલા પરીષહો સંભવે ? તે જણાવે છે.

एकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः ९-१७

એકાદયો ભાજ્યા યુગપદેકોનવિંશતેઃ ૯-૧૭

એકાદયો ભાજ્યાઃ યુગપદ્ એકોનવિંશતેઃ ૯-૧૭

શબ્દાર્થ :- એકાદય = એકથી માંડીને, ભાજ્યા = વિકલ્પે, સંભવે, યુગપદ્ = એકીસાથે, એકોનવિંશતિ = ઓગણીસ.

સૂત્રાર્થ :- એક જીવને એકી સાથે એકથી આરંભીને વધુમાં વધુ ઓગણીસ પરીષહો હોઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :- આગળ જણાવેલા ૨૨ પરીષહોમાં શીત અને ઉષ્ણ આ બે પરીષહો પરસ્પર વિરોધી છે. શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ ન હોય અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન હોય.

ચર્યા, નિષદ્યા અને શય્યા આ ત્રણ પરીષહો પણ પરસ્પર વિરોધી છે. ચર્યા પરીષહ વિહાર કરવા (ચાલવા) સ્વરૂપ છે. નિષદ્યા પરીષહ કાયોત્સર્ગાદિ મુદ્રાએ સ્થિર થવા સ્વરૂપ છે અને શય્યા પરીષહ નિદ્રા સ્વરૂપ છે. તેથી એક જીવને એક કાળે ત્રણમાંથી એક હોય છે, બાકીના બે હોતા નથી. તેથી શીત-ઉષ્ણમાંથી એક અને ચર્યા આદિ ૩ માંથી બે પરીષહો એમ કુલ ત્રણ પરીષહો બાદ કરતાં શેષ ૧૯ પરીષહો એકી સાથે હોઈ શકે છે. વધુમાં વધુ પરીષહો એકી સાથે એક જીવને ૧૯ હોય છે અને જઘન્યથી એક પરીષહ સંભવી શકે છે.

શંકા :- પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહો પણ પરસ્પર વિરોધી છે તે બંને એક સાથે કેવી રીતે હોય ?

સમાધાન :- પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહો વિષયભેદે એકી સાથે હોઈ શકે છે. જે વિષયનું સારું જ્ઞાન હોય તે વિષય સંબંધી પ્રજ્ઞા પરીષહ હોય છે અને તે જ કાળે કોઈ બીજો વિષય જે બિલકુલ ન આવડતો હોય તે વિષયનો અજ્ઞાન પરીષહ પણ સાથે હોઈ શકે છે. માટે ઉત્કૃષ્ટ ૧૯ પરીષહો એકીસાથે એક જીવને હોઈ શકે તે વિધાન બરાબર છે.

ઉદાહરણ તરીકે એક જીવને ગણિતનું સારું જ્ઞાન હોય અને નૃત્યકળાનું જ્ઞાન ન પણ હોય એટલે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદો એકી સાથે હોઈ શકે છે.

સૂત્ર (૯-૧૮) પ્રયોજન:- ચારિત્રના પાંચ ભેદ જણાવે છે.

સામાયિક છેદોપસ્થાપ્ય પરિહારવિશુદ્ધિ	
સૂક્ષ્મસંપરાય યથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્	૧-૧૮
સામાયિક છેદોપસ્થાપ્ય પરિહારવિશુદ્ધિ	
સૂક્ષ્મસંપરાય યથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્	૯-૧૮
સામાયિક છેદોપસ્થાપ્ય પરિહારવિશુદ્ધિ	
સૂક્ષ્મસંપરાય યથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્	૯-૧૮

શબ્દાર્થ :- ભાવાર્થમાં દરેક પ્રકારના ચારિત્રનો અર્થ આવી જાય છે.

સૂત્રાર્થ :- સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એમ ચારિત્ર પાંચ પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ :- (૧) સામાયિક :- ‘સમ’ એટલે સમતાભાવ, ‘આય’ એટલે લાભ. સમતાભાવનો લાભ થાય તેને સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. જો કે છેદોપસ્થાપ્ય આદિ બાકીના ચાર ચારિત્રોમાં પણ સમતાભાવની પ્રાપ્તિરૂપ સામાયિક ચારિત્ર તો છે જ તો પણ જુના ચારિત્રનો છેદ અને નવા ચારિત્રની ઉપસ્થાપના આદિ વિશિષ્ટ પ્રયોગો જેમાં નથી તેવા સામાન્ય ચારિત્રને સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. છેદ - ઉપસ્થાપના આદિ વિશિષ્ટ પ્રયોગો જેમાં છે તે ચારિત્રને સામાયિક સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ છેદોપસ્થાપનીય આદિ વિશેષ નામોથી વ્યવહાર કરાય છે.

કષાયોની અલ્પતા :- આંશિક સમતાભાવ તે નિશ્ચય સામાયિક ચારિત્ર છે અને સર્વ સાવધયોગોનો (પાપોનો) ત્યાગ તથા પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન તે વ્યવહાર સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિને વ્યવહાર કહેવાય અને આંતરિક આત્મપરિણતિને નિશ્ચય કહેવાય છે.

આ સામાયિક ચારિત્રના બે ભેદ છે. (૧) ઈત્વરકાલિક અને (૨) યાવજજીવિક. અલ્પકાળ રહેનાર સામાયિક ઈત્વરકાલિક છે. ઈત્વરકાલિક સામાયિકને ચાલુ ભાષામાં લઘુ દીક્ષા અથવા કાચી દીક્ષા કહેવાય છે. જીવનપર્યંત રહેનાર સામાયિક ને યાવજજીવિક કહેવાય છે.

પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરપ્રભુના કાળમાં જીવો અનુક્રમે ઋજુ અને જડ તથા વક્ર અને જડ હોવાથી નિપુણતા આદિ વિશિષ્ટ ગુણો રહિત હોવાના કારણે ચારિત્ર સ્વીકારતાની સાથે જ નિરતિયાર (નિર્દોષ) ચારિત્ર પાળી શકતા નથી. તેથી ચારિત્ર લીધા પછી નિરતિયાર ચારિત્ર પાળી શકે તે માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવી પડે છે ચારિત્ર લીધા પછી શાસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો અભ્યાસ અને યોગોદ્વહન આદિ ક્રિયા કરવા દ્વારા નિરતિયાર ચારિત્ર પાળવામાં નિપુણ બને છે. આ પ્રમાણે નિપુણતા આવ્યા બાદ ફરીથી બીજીવાર દીક્ષા અપાય છે. પ્રથમ જે ચારિત્ર આપવામાં આવ્યું તે ચારિત્ર દીક્ષાના દિવસથી પ્રારંભીને ફરીથી બીજીવાર દીક્ષા (વડી દિક્ષા) ન અપાય ત્યાં સુધી જ રહેનાર હોવાથી તે અલ્પકાલીન સંયમને ઈત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. આ ચારિત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના કાળે જ હોય છે અને દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી પ્રાયઃ ઉત્કૃષ્ટથી છ મહીના સુધી હોય છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ તીર્થંકરોના કાળે અને ભરત ઐરાવતમાં બાવીસ તીર્થંકરોના કાળે જીવો ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોવાથી પ્રથમ દિવસથી જ સાવધયોગના ત્યાગની સાથે જ ચાર મહાવ્રતોવાળું ચારિત્ર (સંયમ) આપવામાં આવે છે કે જે ચારિત્ર નિરતિયાર પણે પાળવા સમર્થ હોવાથી યાવજજીવ માટેનું હોય છે. તે યાવજજીવ સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. આ જીવોને સંયમ આપવામાં લઘુદીક્ષા અને વડીદીક્ષા એવો ભેદ હોતો નથી. સ્ત્રી સાથે વ્યવહારના ત્યાગનું અને ધન સાથેના વ્યવહારના ત્યાગનું યોથું અને પાંચમું વ્રત સાથે કરેલ હોવાથી તેઓને સદાકાળ ચાર જ મહાવ્રત હોય છે.

(૨) છેદોપસ્થાપ્ય :- જેમાં જુના ચારિત્રનો (પૂર્વ પર્યાયનો) છેદ કરી નવું ચારિત્ર (નવા પર્યાયવાળું ચારિત્ર) આપવામાં આવે તે છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર કહેવાય છે. આ ચારિત્ર પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવતક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરોના કાળે સાધુઓને લઘુદીક્ષા આપ્યા પછી જ્યારે વડીદીક્ષા અપાય ત્યારથી હોય છે. આ પ્રમાણે ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરોના કાળે પ્રારંભમાં ઈત્વરકાલિક સામાયિક (લઘુદીક્ષા) અને વડીદીક્ષા બાદ છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોય છે. બાવીસ

તીર્થકરોના શાસનમાં તથા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વતીર્થકરોના કાળે દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી જ યાવજ્જીવનું સામાયિક ચારિત્ર જ હોય છે. ત્યાં છદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોતું નથી.

આ છદોપસ્થાપ્ય ચારિત્રના (૧) નિરતિચાર અને (૨) સાતિચાર એમ બે ભેદ હોય છે. નિરતિચાર એટલે અતિચાર રહિત અને સાતિચાર એટલે અતિચાર સહિત. જે ચારિત્રમાં મૂલગુણનો સર્વથા ભંગ થતો નથી પરંતુ જીવોની યોગ્યતાના કારણે ચારિત્ર આપવામાં આવે તે નિરતિચાર છદોપસ્થાપ્ય કહેવાય છે. આ ચારિત્ર ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા-છેલ્લા જિનેશ્વરોના કાળે સાધુઓને વડી દીક્ષા આપ્યા પછી હોય છે. ઈત્વર સામાયિકવાળા સાધુઓને છદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર નિરતિચાર હોય છે. એક તીર્થકર પરમાત્માના તીર્થમાંથી બીજા તીર્થકર પરમાત્માના તીર્થમાં જતા સાધુઓને પણ આ નિરતિચાર છદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોય છે. તથા શીલભંગ આદિ કોઈ મહાદોષના કારણે મૂલગુણનો ઘાત થવાથી ફરીથી દીક્ષા આપવામાં આવે તે સાતિચાર છદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર કહેવાય છે. આવા પ્રકારનું સાતિચાર છદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર ભરત-ઐરાવતમાં પહેલા-છેલ્લા તીર્થકર ભગવાનના કાળે જ હોય છે.

(૩) પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર :-

પરિહાર એટલે વિશિષ્ટ કોટિના તપ દ્વારા પળાતું નિર્મળ ચારિત્ર તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર. આ ચારિત્રના પાલનમાં નવ સાધુઓનો સમુદાય જ હોય. તેનાથી ઓછા કે અધિક સાધુ સાથે ન હોય.

તે નવ સાધુઓમાં ચાર સાધુ તપ કરે, બીજા ચાર સાધુ તેમની સેવા કરે અને એક સાધુને વાચનાચાર્ય (ગુરુ) તરીકે સ્થાપે. જેને ગુરુ તરીકે સ્થાપવામાં આવે, તેઓને વાચનાચાર્ય કહેવાય. જે વાચનાચાર્ય બને તે તપ કરનાર અને સેવા કરનાર (૪ + ૪) આઠ સાધુઓને વાચના આપે. જો કે સર્વે સાધુઓ અતિશય શ્રુતલબ્ધિસંપન્ન હોય છે. પરંતુ આ રીતે કરવું તે તેઓનો આચાર છે.

તેઓની તપવિધિ આ પ્રમાણે હોય છે.

ઉનાળામાં જઘન્યથી એક ઉપવાસ, મધ્યમથી બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ.

શિયાળામાં જઘન્યથી બે ઉપવાસ, મધ્યમથી ત્રણ ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસ.

ચોમાસામાં જઘન્યથી ત્રણ ઉપવાસ, મધ્યમથી ચાર ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ ઉપવાસ.

પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર પાળવામાં જે કાળે જે ઋતુ ચાલતી હોય તે કાળે તે ઋતુમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તપ કરે. પારણામાં સદા આયંબિલ જ કરે. તે આયંબિલ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના અભિગ્રહપૂર્વક કરે. સેવા કરનાર તથા વાચનાચાર્ય સદા આયંબિલ કરે.

આવો તપ અઢાર મહિને પૂર્ણ થાય. દર છ મહિને નીચે જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે તપ થાય.

પહેલા છ મહિના : - ચાર સાધુઓ તપ કરે. બીજા ચાર સાધુઓ તપ કરનાર સાધુઓની સેવા કરે, અને એક સાધુ વાચનાચાર્ય બને. સેવા કરનાર અને વાચનાચાર્ય દરરોજ આયંબિલ કરે.

બીજા છ મહિના :- જે સાધુઓ સેવા કરતા હતા તે સાધુઓ તપ કરે અને તપ કરનારા સાધુઓ સેવા કરે. વાચનાચાર્ય પહેલા હતા તે જ સાધુ હોય. વાચનાચાર્ય અને સેવા કરનાર સાધુઓ દરરોજ આયંબિલ કરે

ત્રીજા છ મહિના :- હવે વાચનાચાર્ય તપ શરૂ કરે. બાકીના આઠ સાધુઓમાંથી એક વાચનાચાર્ય બને અને સાત સાધુઓ તપસ્વીની સેવા કરે. આઠ સાધુઓ દરરોજ આયંબિલ કરે.

પારણામાં સદા આયંબિલ કરે. આ પ્રમાણે અઢાર મહિને તપ પૂર્ણ થાય. તપ પૂર્ણ થયા પછી ફરીથી તે મુનિઓ આ તપ પણ કરે, અથવા જિનકલ્પ સ્વીકારે અથવા સ્થવિર કલ્પમાં પાછા ચાલ્યા જાય.

ચારિત્ર આચરનારા મુનિઓ કોઈપણ જાતની શારીરિક સેવા-શુશ્રુષા કરવારૂપ અપવાદોનું સેવન કરતા નથી. આંખમાં તૃણ (ફોતરું કે રેતીનો કણ) પડ્યું હોય, જે સહન કરવું દુષ્કર છે તે પણ કઢાવતા નથી. ભિક્ષા વિનાના કાળે કાયોત્સર્ગમાં જ રહે છે. કોઈને દીક્ષા આપતા નથી પરંતુ ધર્મનો ઉપદેશ કોઈ કોઈવાર આપે છે.

પ્રથમ સંઘયણવાળા જ આ ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. તીર્થંકર પરમાત્મા પાસે અથવા તીર્થંકર ભગવાનના હાથે દીક્ષિત થયેલા સાધુ પાસે, આ ચારિત્ર ગ્રહણ કરે. આ ચારિત્ર ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના શાસનમાં પાટપરંપરામાં બે પાટ સુધી જ હોય છે. જેમ કે મહાવીરપ્રભુના શાસનમાં જંબુસ્વામી સુધી હતું. તેમના નિર્વાણ બાદ આ ચારિત્ર વિચ્છેદ થયું.

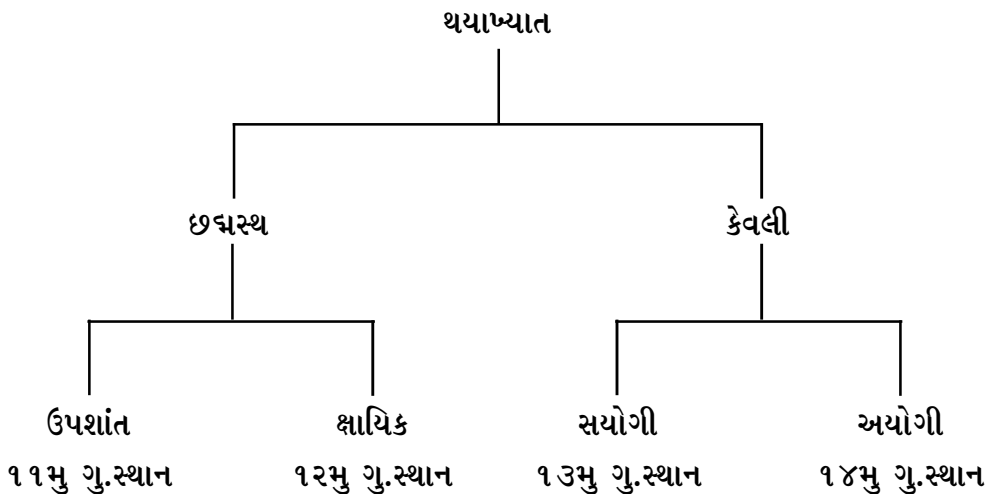
(૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર :-

સૂક્ષ્મ એટલે અતિશય અલ્પ અને સંપરાય એટલે કષાય (લોભ). અનંતાનુબંધી આદિ બાર (૧૨) કષાયો તથા સંજવલન ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય અથવા ઉપશમ કરીને કેવળ સંજવલન લોભ જ ઉદયમાં શેષ વર્તે છે. અને તે પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોય ત્યારે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર હોય છે. આ ચારિત્ર દસમા ગુણઠાણે જ આવે છે. કારણ કે ત્યાં જ સૂક્ષ્મસંજવલન લોભ ઉદયમાં વર્તે છે. દશમું ગુણસ્થાનક ઉપશમશ્રેણીમાં અને ક્ષપકશ્રેણીમાં આવે છે. મોહને ઉપશમાવતો ઉપશમાવતો જે જીવ ઉપર ચઢે તે ઉપશમ શ્રેણી અને મોહનો ક્ષય કરતો કરતો જે જીવ ઉપર ચઢે તે ક્ષપક શ્રેણી. આ કાળે ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં શ્રેણી ન હોવાથી સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર હોતું નથી.

(૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર :- જિનેશ્વર ભગવંતોએ જેવું કહ્યું છે તેવું ચારિત્ર એટલે કે સર્વથા કષાયના ઉદય વિનાનું (વીતરાગ ભાવવાળું) ચારિત્ર તે યથાખ્યાત ચારિત્ર.

આ ચારિત્ર ૧૧-૧૨-૧૩ અને ૧૪મા એમ ચાર ગુણઠાણે હોય છે. ૧૧મા ગુણઠાણે મોહનો સર્વથા ઉપશમ હોવાથી અને ૧૨-૧૩-૧૪ ગુણઠાણામાં મોહનો સર્વથા ક્ષય હોવાથી કષાયોના ઉદય વિનાનું વીતરાગ ભાવવાળું સર્વથા શુદ્ધ અને જેવું ભગવંતોએ કહ્યું છે તેવું આ ચારિત્ર છે.

તેના છઠ્ઠસ્થ અને કેવલી એમ બે ભેદ છે. અને દરેકના બે - બે ભેદ છે. નીચેના ચાર્ટમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કુલ ચાર ભેદ છે.

સૂત્ર ૯-૧૮માં કહેલા પાંચ ચારિત્રોમાં પૂર્વ પૂર્વ ચારિત્ર કરતાં ઉત્તર ઉત્તર ચારિત્ર વધારે વિશુદ્ધ છે. સામાયિક ચારિત્ર થી છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર વધારે વિશુદ્ધ છે. છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર કરતાં પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર વધારે વિશુદ્ધ છે. આ કાળે ઈત્વરકાલિક સામાયિક અને છેદોપસ્થાપ્ય એમ બે જ ચારિત્રો ભરત - ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉપર જણાવેલા બે ચારિત્રો વિનાના સર્વે ચારિત્રો હોય છે.

શંકા :- સંવરના ૫૭ ભેદોમાં પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ ચારિત્ર જુદા જુદા ભેદ રૂપે કેમ ગણ્યા ? સમિતિ ગુપ્તિનું પાલન એ જ ચારિત્ર છે.

સમાધાન :- સમિતિ ગુપ્તિનું પાલન એ કારણ છે. અને ચારિત્ર એ કાર્ય છે. સમિતિ ગુપ્તિના પાલન દ્વારા સમતાભાવ આદિ સ્વરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. દશ પ્રકારના યતિધર્મમાં પણ સંયમધર્મ આવેલો છે તેથી ચારિત્ર તેમાં પણ અંતર્ગત થઈ જાય છે. છતાં ચારિત્રને જુદું ગણાવવાનું કારણ એ છે કે ચારિત્ર પ્રધાન છે. ચારિત્ર ધર્મની પ્રધાનતા જણાવવા આમ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે પાંચ (૫) સમિતિ, ત્રણ (૩) ગુપ્તિ, દશ (૧૦) યતિધર્મ, બાર (૧૨) ભાવના, બાવીશ (૨૨) પરીષદ અને પાંચ (૫) ચારિત્ર એમ સંવરના સત્તાવન (૫૭) ભેદ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા પછી અહીં સંવર તત્ત્વ સમાપ્ત થાય છે.

હવે નિર્જરા તત્ત્વનું વિવેચન શરૂ થાય છે. સૂત્ર ૯-૩માં કહ્યું તપસા નિર્જરા ચ તપ દ્વારા નિર્જરા અને સંવર એમ બન્ને થાય છે. તેથી નિર્જરાના કારણભૂત તપના ભેદો સમજાવે છે. તપના બે ભેદ છે. બાહ્ય તપ અને અભ્યંતર તપ. સૂત્ર ૯-૧૮માં બાહ્યતપ સમજાવે છે.

સૂત્ર ૯-૧૮ (પાંચ ચારિત્ર) ઉપર પ્રશ્નોત્તરી-

શંકા :- ચારિત્ર એટલે શું ?

સમાધાન :- જુદી જુદી રીતે ચારિત્રની વ્યાખ્યા આપી શકાય

સાવધ યોગોથી (પાપ પ્રવૃત્તિથી) નિવૃત્તિ અને નિરવધ (પાપ વગરના) યોગોમાં પ્રવૃત્તિના પરિણામ તે ચારિત્ર

આત્માની શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. જો કે ચારિત્રના અનેક ભેદો સંભવે છે. છતાં પરિણામ શુદ્ધિના તરતમ(વિવિધ) ભાવોની અપેક્ષાએ ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત.

શંકા :- શું સામાયિક ચારિત્ર બીજા ભેદોમાં સમાયેલું નથી ?

સમાધાન :- તમારો પ્રશ્ન યોગ્ય છે. સામાયિક ચારિત્ર બધા ભેદોમાં વ્યાપ્ત છે પરંતુ પછી પછીના ચારિત્રો આત્મ વિકાસની કક્ષા અનુસાર દર્શાવ્યા છે અર્થાત્ ક્રમસર ચારિત્રના ભેદમાં આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે.

શંકા :- સામાયિકને ચારિત્ર કેમ કહ્યું ?

સમાધાન :- શ્રાવકનું સામાયિક ૪૮ મિનિટનું હોય છે એટલે ૪૮ મિનિટ માટે તે દેશવિરતિધર કહેવાય છે અને આ દ્રવ્યથી ચારિત્ર કહી શકાય. જ્યારે સાધુ માટે સામાયિક જીવનભર હોય છે એટલે તે (સાધુ) સર્વવિરતિધર કહેવાય.

સામાયિક = સમ + આય + ઈક, સમ = સમતા, આય = લાભ. જેનાથી સમતાનો લાભ થાય તે સામાયિક. આ શબ્દમાં ઈક પ્રત્યય છે.

અનાદિકાળની આત્માને વિષમ સ્થિતિમાંથી સમ (સમતાભાવમાં એટલે કે સમતાવાળી) સ્થિતિમાં લાવવાનું સાધન તે સામાયિક ચારિત્ર. વર્તમાન ભાષામાં સામાયિક ચારિત્ર એટલે 'દીક્ષા'

શંકા :- ઈત્વરકાલિક સામાયિક કોને કહેવાય ? વર્તમાનમાં આ સામાયિક છે?

સમાધાન :- ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકર પરમાત્માના કાળમાં જીવો ઋજુ અને જડ તથા વક્ર અને જડ હોવાથી દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી નિરતિયાર (દોષ વગરનું) ચારિત્ર પાળી શકતા નથી. તે માટે જ્યાં સુધી વિશિષ્ટ અભ્યાસ અને અનુભવ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી કાચી દીક્ષા અથવા ઈત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર અપાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી કાચી દીક્ષા છ મહિના સુધી રહે છે.

શંકા :- વડી દીક્ષા અને યાવજીવ સામાયિકનો અર્થ સરખો છે ?

સમાધાન :- ના. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના કાળે સાધુઓને પ્રારંભમાં કાચી દીક્ષા (ઈત્વરકાલિક) અને પછી વડી દીક્ષા (છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર) આપવામાં આવે છે. તેમને યાવજીવ સામાયિક ચારિત્ર હોતું નથી. પણ જુનુ છેદીને નવું આપ્યું છે તે માટે છેદોપસ્થાપ્ય કહેવાય છે.

બાવીસ તીર્થકરના કાળે અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વ તીર્થકરોના કાળે જીવો નિરતિચાર ચારિત્ર પાળવા સમર્થ હોવાથી તેમનું ચારિત્ર યાવજીવ સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. યાવજીવ ચારિત્રમાં ઈત્વરકાલિક અને છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોતા નથી. દીક્ષાના પહેલા દિવસથી જ યાવજીવ ચારિત્ર હોય છે.

શંકા :- છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર એટલે શું ?

સમાધાન :- પ્રથમ દીક્ષા (કાચી દીક્ષા) બાદ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીને વિશેષ શુદ્ધિ માટે જે જીવન પર્યતની ફરી દીક્ષા આપવામાં આવે છે એટલે કે પ્રથમ દીક્ષા (કાચી દીક્ષા)નો છેદ કરી ફરી નવેસરથી વડી દીક્ષાનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે તેને છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર કહેવાય છે.

શંકા :- છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર ક્યારે હોય ? અને કોને હોય ?

સમાધાન :- છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના કાળે જ હોય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રના સાધુઓને છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોતું નથી.

શંકા :- પરિહારવિશુદ્ધિ એટલે શું ?

સમાધાન :- પરિહાર એટલે ત્યાગ અર્થાત્ ગચ્છના ત્યાગવાળો જે તપ અને તેનાથી થતી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ તે પરિહારવિશુદ્ધિ.

શંકા :- પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર કોણ લઈ શકે ?

સમાધાન :- પ્રથમ સંઘયણવાળા પૂર્વધરો જ આ ચારિત્ર લઈ શકે. આ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરવાના અધિકારી બે પ્રકારે જીવો કહ્યા છે.

(૧) તીર્થકર પરમાત્મા પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કરનારા.

(૨) તીર્થકર પરમાત્મા પાસે જેમણે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું છે તેમની પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કરનારા.

શંકા :- ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરોના તીર્થમાં પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર હોય ?

સમાધાન :- હા હોય છે પરંતુ બે પાટ પરંપરા સુધી જ હોય છે. જેમ કે આ તીર્થમાં જંબુસ્વામી (બીજી પાટ) ના નિર્વાણ બાદ આ ચારિત્રનો વિચ્છેદ થયો. ફક્ત સુધમસ્વામી અને જંબુસ્વામી સુધી જ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર હતું.

શંકા :- પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રમાં તપની વિધિ શું છે ?

સમાધાન:- નવ સાધુઓ આ તપ કરે છે. નવથી ઓછા ન હોય અને નવથી વધારે પણ ન હોય. તેમાં ચાર સાધુઓ જે સમયે પરિહાર તપનું સેવન કરે તે વખતે જે ઋતુ ચાલતી હોય તે ઋતુ પ્રમાણે તપ કરે અને પારણામાં આયંબિલ કરે. આ તપ છ મહિના સુધી ચાલે.

ચાર સાધુઓ તપસ્વી સાધુઓની સેવા કરે અને એક સાધુ વાચનાચાર્ય તરીકે રહે. વાચનાચાર્ય આઠેય સાધુઓને વાચના આપે. સેવા કરનાર ચાર સાધુ તથા વાચનાચાર્ય દરરોજ આયંબિલ કરે.

છ મહિના પછી જે સાધુઓ સેવા કરતા હતા તે સાધુઓ તપ કરે અને જે તપ કરતા હતા તે વૈયાવચ્ચ (સેવા) કરે. આ તપ પણ છ મહિના સુધી ચાલે. વાચનાચાર્ય તે જ હોય

છ મહિના પછી વાચનાચાર્ય પોતે તપ શરૂ કરે. તે તપ પણ છ મહિના સુધી ચાલે. બાકીના આઠ સાધુઓમાંથી એક વાચનાચાર્ય બને અને સાત સાધુ તપસ્વીની સેવા કરે આ આઠેય સાધુઓ (૭ સેવા કરનારા અને ૧ વાચનાચાર્ય) દરરોજ આયંબિલ કરે.

આ રીતે ૧૮ મહિને તપ પૂરો થાય.

શંકા :- પરિહાર તપમાં ઋતુ પ્રમાણે તપ કરે એટલે શું ?

સમાધાન :- ઉનાળામાં જઘન્ય ઉપવાસ, મધ્યમ છઠ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ અઠ્ઠમ

શિયાળામાં જઘન્ય છઠ્ઠ, મધ્યમ અઠ્ઠમ, ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસ

ચોમાસામાં જઘન્ય અઠ્ઠમ, મધ્યમ ચાર ઉપવાસ, ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસ. જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારમાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો તપ કરે.

શંકા :- સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર એટલે શું ?

સમાધાન :- સંપરાય એટલે લોભકષાય. સૂક્ષ્મ લોભને કર્મગ્રંથની પરીભાષામાં દશમુ ગુણસ્થાનક કહ્યું છે. મોહનીયકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિમાંથી ૨૭નો ક્ષય કે ઉપશમ થયો હોય, ફક્ત સંજવલન લોભનો ઉદય જ બાકી હોય.

સંજ્વલન લોભમાં પણ બાદર સંજ્વલન લોભનો ક્ષય કે ઉપશમ થયા બાદ ફક્ત સૂક્ષ્મ લોભનો જ ઉદય ચાલુ હોય ત્યારે જીવને જે ચારિત્ર હોય છે તેને સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.

આ ચારિત્રનો કાળ માત્ર અંતમુહૂર્ત હોય છે. આ ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણીમાં ચઢતા કે પડતા જીવને તથા ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા જીવને હોય છે.

શંકા :- યથાખ્યાત ચારિત્ર સમજાવો ?

સમાધાન :- યથા એટલે જેવું, શાસ્ત્રોમાં અર્હત્ ભગવંતોએ ખ્યાત અર્થાત્ કહ્યું છે તેવું ચારિત્ર તે યથાખ્યાતચારિત્ર. બીજી રીતે કહીએ તો કષાયના ઉદયથી સર્વથા રહિત ચારિત્ર. ઉપશાંતમોહ(૧૧મુ ગુણસ્થાન), ક્ષીણમોહ (૧૨મુ ગુણસ્થાન), સયોગી કેવળી (૧૩મુ), અને અયોગી કેવળી (૧૪મુ). ૧૧મા ગુણસ્થાને કષાયનો સર્વથા ઉપશમ હોય છે. મોહનીય કર્મ સત્તામાં છે પણ ઉદયમાં નથી. તે વખતનું ચારિત્ર ઉપશાંત યથાખ્યાત ચારિત્ર

૧૨, ૧૩ અને ૧૪માં ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી જે ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર છે તે ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર.

શંકા :- વર્તમાન કાળે સાધુઓને પાંચમાંથી ક્યા ચારિત્ર હોઈ શકે ?

સમાધાન :- ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના સાધુઓને ઈત્વરકાલિક અને છેદોપસ્થાપનીય એ બે ચારિત્ર જ હોય છે.

સૂત્ર (૯-૧૯) પ્રયોજન : ચારિત્રનું વર્ણન સમાપ્ત કરીને હવે બાહ્ય તપના છ ભેદ આ સૂત્રમાં જણાવે છે-

અનશનાવમૌદર્ય - વૃત્તિપરિસંખ્યાન - રસપરિત્યાગ

વિવિક્તશય્યાસન - કાયક્લેશા બાહ્યં તપઃ ૯-૧૯

અનશનાવમૌદર્ય-વૃત્તિપરિસંખ્યાન-રસપરિત્યાગ

વિવિક્તશય્યાસન-કાયક્લેશા બાહ્યં તપઃ ૯-૧૯

અનશન - અવમૌદર્ય - વૃત્તિપરિસંખ્યાન-

રસપરિત્યાગ વિવિક્તશય્યાસન-કાયક્લેશા બાહ્યં તપઃ ૯-૧૯

શબ્દાર્થ :- અનશન = આહાર ત્યાગ; અવમૌદર્ય = ઉણોદરી, વૃત્તિપરિસંખ્યાન = દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી વૃત્તિનો અભિગ્રહ, રસપરિત્યાગ = સ્વાદિષ્ટ આહારનો ત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન = એકાંત શય્યાસન -સંલીનતા, કાયકલેશ = કાયાને કષ્ટ પહોંચે તેવા વિવિધ પ્રકારના તપ.

સૂત્રાર્થ :- અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિ પરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત-શય્યાસન, કાયકલેશ (એમ છ પ્રકારે) બાહ્યતપ છે.

ભાવાર્થ :- વાસનાઓને ક્ષીણ કરવા માટે તથા જોઈતું આધ્યાત્મિક બળ મેળવવા માટે શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનને જે તપાવે, અર્થાત કર્મના રસને તપાવે - બાળી નાંખે તે તપ.

તપના બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે ભેદ છે. બાહ્યતપ એ અભ્યંતરતપનું સાધન છે અભ્યંતરતપ એ કર્મક્ષયનું કારણ છે. બાહ્યતપમાં પુદ્ગલદ્રવ્યના ત્યાગની પ્રધાનતા છે અને અભ્યંતરતપમાં કષાયોના ત્યાગની પ્રધાનતા છે. સંયમરક્ષા, સંવર, કર્મનિર્જરા વગેરે આત્મકલ્યાણના ધ્યેયથી કરવામાં આવતો તપ જ વાસ્તવિક તપ છે.

સંસારસુખની બુદ્ધિથી કે રોગનાશની બુદ્ધિથી અથવા પરાધીનતા આદિ કારણોથી કરાયેલો તપ નિર્જરાનું કારણ બનતો નથી. આવો તપ સાચો તપ નથી.

બાહ્યતપના છ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અનશન :- અશન એટલે આહાર, તેનો ત્યાગ તે અનશન. તેના બે ભેદ છે. ઈત્વરકાલિક અનશન અને યાવજ્જીવિક અનશન.

થોડા સમય માટે અથવા અમુક પરિમિત કાળ પુરતો આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે તે ઈત્વરકાલિક અનશન.

ચૌવિહાર, તિવિહાર, દુવિહાર તથા નવકારશી, પોરસી, એકાસણ, આયંબિલ, ઉપવાસ, છઠ્ઠ, માસક્ષમણ, યાવત્ છ મહીનાના ઉપવાસ સુધીનો તપ ઈત્વરકાલિક અનશન કહેવાય છે.

જીવનપર્યંત આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે તે યાવજ્જીવિક અનશન કહેવાય છે

યાવજ્જીવિક અનશનના ત્રણ ભેદ છે.

ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન, ઈંગિનીમરણ અને પાદપોપગમન .

ભક્તપ્રત્યાખાન :- જીવનપર્યંત ત્રણ આહારનો અથવા ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. શારીરિક પરિકર્મ (સેવા) કરી શકાય છે અને કરાવી શકાય છે. નિયત સ્થાનમાં રહેવાય અને સ્થાનાન્તર પણ કરી શકાય છે.

ઈંગિની :- ઈંગિની એટલે ઉઠવા બેસવા આદિની ચેષ્ટા. જેમાં નિયત કરેલા અમુક જ ભાગમાં હરવું, ફરવું આદિ ચેષ્ટા થઈ શકે. આ તપમાં ચારે પ્રકારના આહાર (અશન, જલ(પાણી) ખાદિમ, સ્વાદિમ) નો ત્યાગ હોય છે. શારીરિક સેવા સ્વયં કરી શકે. પરંતુ બીજાની પાસે કરાવી ન શકે. નિયત ક્ષેત્રમાં જ રહે પરંતુ સ્થાનાન્તર ન થાય.

પાદપોપગમન :- પાદપ + ઉપગમન = પાદપોપગમન

પાદપ એટલે વૃક્ષ. ઉપગમન એટલે સમાનતા.

જેમાં વૃક્ષની સમાનતા હોય એટલે કે પોતાના નિયત કરેલા ક્ષેત્રમાં જ રહેવાનું હોય. હાથ, પગ આદિ અંગોને હલાવી-ચલાવી શકાય નહિ. જેમ પડી ગયેલું વૃક્ષ જેવી સ્થિતિમાં પડ્યું હોય તેવી જ સ્થિતિમાં સદા રહેવાનું હોય છે. સદા એક પડખે સૂઈને ધ્યાનમાં લીન રહેવાનું હોય છે. શરીરની સેવા કરવાની ન હોય અને ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ હોય તેવા અનશનને પાદપોપગમન અનશન કહેવાય છે.

ઉપર વર્ણવેલા ત્રણ પ્રકારના અનશન એક પછી એક ચઢિયાતી કોટીના છે. જ્યારે પોતાના જ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનીના વચનથી પોતાનું મૃત્યુ નજીક જણાય અને શારીરિક પરિસ્થિતિ ધર્મનું પાલન કરવામાં અસમર્થ જણાય ત્યારે યોગી મહાત્મા અને ધૈર્યવાન ગુણસંપન્ન પુરુષો ઉપરના ત્રણ પ્રકારના યાવજજીવિક અનશનમાંથી યથાશક્તિ કોઈપણ એક અનશન સ્વીકારે છે. કોઈપણ પ્રકારની આકસ્મિક પીડા (જેનાથી તરત જ મૃત્યુ થાય તેવી) ન આવી હોય ત્યારે જે અનશન કરાય તે નિર્વ્યાઘાત અનશન કહેવાય છે. તે કરતી વખતે સમય હોવાથી સંલેખના (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિનો સંકોચ) કરવા પૂર્વક કરાય છે.

વિદ્યુત્પાત, સર્પદંશ, અગ્નિભય આદિના ઉપદ્રવ પ્રસંગે કરાતું અનશન તે વ્યાઘાત કહેવાય છે. તે કાળે સમય ન હોવાથી સંલેખના (સંકોચ) કર્યા વિના પણ કરી શકાય છે. (વર્તમાનમાં સંઘયણ બળ ઓછું હોવાથી એક સાથે વધુમાં વધુ ૧૬ ઉપવાસનું પ્રત્યાખ્યાન લેવાય છે.)

(૨) અવમૌદર્ય :- અવમ્ = ઓછું, ઔદર્ય = ઉદરપૂર્તિ

અવમૌદર્ય એટલે ઉણોદરી

પેટમાં જેટલી ભૂખ હોય તેનાથી ઓછો આહાર કરવો. ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે ઉણોદરી તપ કહેવાય છે. સામાન્યપણે પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલ (કોળીયા પ્રમાણ) અને સ્ત્રીનો આહાર ૨૮ કવલ હોય છે. મુખને વિકૃત કર્યા વિના સુખે સુખે ચાવીને ખાઈ શકાય તેવું જે કવલનું માપ તે કવલ કહેવાય છે.

જઘન્ય ઉણોદરી પુરુષને ૩૧ કવલ અને સ્ત્રીને ૨૭ કવલ છે. ઉત્કૃષ્ટ ઉણોદરી પુરુષને ૮ કવલ અને સ્ત્રીને ૭ કવલ છે. અહીં આઠ કે સાત કોળીયાના માપ કરતાં આપણી સ્વાભાવિક જરૂરીયાતનો ચોથા ભાગનો આહાર કરવો તે ઉત્કૃષ્ટ ઉણોદરી સમજવી.

ઉણોદરીથી અપ્રમત્તતા, અલ્પનિદ્રા, સંતોષ આદિ ગુણો વિકસે છે. સ્વાધ્યાય આદિ સાધના સુખપૂર્વક થાય છે. ઈન્દ્રિયો ઉપર કંટ્રોલ રહેવાથી સંયમની રક્ષા અને સંયમની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૩) વૃત્તિ પરિસંખ્યાન :- વૃત્તિ એટલે આહારગ્રહણ માટેની માનસિક ઈચ્છા, પરિસંખ્યાન એટલે સંખ્યા ધારવી. આહારની લાલસાને ઓછી કરવા માટે અમુક પ્રકારનો જ આહાર લેવો. એ પ્રમાણે આહારનું નિયમન કરવું તે વૃત્તિપરિસંખ્યાન અથવા વૃત્તિસંક્ષેપ તપ કહેવાય છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે વિશિષ્ટ અભિગ્રહ ધારવાથી આ પ્રકારનો તપ થઈ શકે છે.

દ્રવ્યથી :- અમુક સંખ્યામાં જ દ્રવ્યો વાપરવા. ધારો કે પાંચ દ્રવ્યો વાપરવા એવી સંખ્યા નક્કી કરી તો તેટલા જ દ્રવ્યો વાપરવાં તે વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ નથી. પરંતુ તેનાથી અધિક ન વાપરવાનો જે નિયમ છે તે આહારના ત્યાગરૂપ હોવાથી વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ કહેવાય છે.

ક્ષેત્રથી :- અમુક ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય તો અથવા અમુકક્ષેત્રમાં બેસીને જ આહાર વાપરવો એવો નિયમ કર્યો તેમાં અન્ય ક્ષેત્રનો જે ત્યાગ છે તે ક્ષેત્રથી વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ કહેવાય છે.

કાળથી :- અમુક નિયમ કરેલા કાળમાં જ જો આહારપ્રાપ્તિ થાય તો અથવા નિયત કાળમાં જ આહાર વાપરવો. અન્ય કાળમાં પ્રાપ્ત થાય તેમ હોય તો પણ ન વાપરવો તે કાળથી વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ કહેવાય છે.

ભાવથી :- હસતો ચહેરો, પ્રસન્ન મુખમુદ્રા સાથે આપવાનો ભાવ જણાય તો જ આહાર લેવો અન્યથા ત્યાગ કરવો તે ભાવથી વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ કહેવાય છે.

મહાવીરસ્વામી ભગવાને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અભિગ્રહ લીધો હતો. દ્રવ્યથી અભિગ્રહ લીધો કે વહોરાવનાર સ્ત્રી હોય અને વહોરવા લાયક દ્રવ્ય અડદના બાકુળા હોય.

ક્ષેત્રથી અભિગ્રહ લીધો કે ઉંબરાની અંદર એક પગ હોય અને ઉંબરાની બહાર એક પગ હોય.

કાળથી અભિગ્રહ લીધેલો કે મધ્યાહ્ન કાળ પછીનો સમય હોય.

ભાવથી અભિગ્રહ હતો કે સ્ત્રીને માથે મુંડન, પગમાં બેડી અને આંખમાં રૂદન (આંસુ) હોય. ત્રણ દિવસની ઉપવાસી અને રાજકુમારી છતાં દાસી બનેલી હોય.

પાંચ મહિના અને પચીસ દિવસ પછી ચંદનબાળા દ્વારા ભગવાનનો અભિગ્રહ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી પૂર્ણ થયેલો તે વાત ઘણી જાણીતી છે.

આ તપના સેવનથી આપત્તિના પ્રસંગે ધીરજ રાખી શકાય તેવું સત્વ પ્રગટે છે. આહારની લાલસા નાશ પામે છે કે ઘટી જાય છે. અશુભ કર્મોની નિર્જરા થાય છે. આ તપ સંયમની સાધનામાં ઘણો સહાયક બને છે.

(૪) રસપરિત્યાગ :-

સ્વાદિષ્ટ રસવાળા માદક આહારનો ત્યાગ એ રસપરિત્યાગ તપ કહેવાય છે. શિખંડ, દુધપાક, બાસુંદી, ગુલાબજાંબુ, રસમલાઈ વગેરે મિષ્ટાન્ન પદાર્થોનો સર્વથા અથવા આંશિક ત્યાગ કરવો.

શરીરમાં વિકારો કરે, ઉન્માદ જગાડે, ભોગ તરફ લઈ જાય અને અંતે દુર્ગતિમાં લઈ જાય તેને જૈન શાસ્ત્રોમાં વિગઈ કહેવાય છે.

વિગઈના બે ભેદ છે. મહાવિગઈ અને લઘુવિગઈ. મધ, માંસ, મદિરા અને માખણ આ ચાર મહાવિગઈ છે. જૈનકુળમાં જન્મ્યા પછી આ ચાર મહાવિગઈ યાવજજીવ ત્યજી દેવી જોઈએ. તેમાં અસંખ્ય જીવોની હિંસા હોવાથી મહાપાપ છે.

ઘી, તેલ, દહી, દુધ, ગોળ અને તળેલા પદાર્થો (કડા વિગઈ) આ છ લઘુવિગઈ છે. આ છ વિગઈઓમાં તે તે વર્ણના જીવોની ઉત્પત્તિ અમુક કાળ સુધી નથી માટે અભક્ષ્ય નથી પરંતુ વિકાર અને ઉન્માદ કરનારી તો છે જ તેથી અનિવાર્ય કારણ હોય તો જ તેનો ઉપયોગ કરવો અન્યથા ત્યાગ કરવો.

જે વિગઈની આવશ્યકતા જ હોય તે વિગઈ વિના બાકીની વિગઈઓનો ત્યાગ કરવો. વિગઈના ત્યાગથી શરીર સ્ફૂર્તિવાળુ રહે છે. સ્વાધ્યાયાદિ સુખપૂર્વક થાય છે. આળસ અને નિંદ્રા અલ્પ થાય છે અને સંયમ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિગઈ શબ્દના બે અર્થ (૧) વિકૃતિ (૨) વિગતિ = દુર્ગતિ.

જે મનને વિકૃત કરી આત્માને દુર્ગતિમાં લઈ જાય તે વિગઈ.

(૫) વિવિક્તશય્યાશન :-

વિવિક્ત એટલે એકાંત. એકાંતમાં શય્યા અને આસન રાખવું તે વિવિક્તશય્યાસન. સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકથી રહિત તથા સંયમમાં બાધા ન પહોંચે તેવા શૂન્યઘર, મંદિર વગેરે એકાંત સ્થળે જ્ઞાનાદિની આરાધનામાં લીન રહેવું તે વિવિક્તશય્યાસન તપ કહેવાય છે.

કોઈક જગ્યાએ વિવિક્તશય્યાસનના બદલે 'સંલીનતા' શબ્દ પણ આવે છે તે એક પ્રકારનો પર્યાયવાચી શબ્દ જ છે. સંલીનતાના ચાર ભેદ કહ્યા છે. ઈન્દ્રિય સંલીનતા, કષાય સંલીનતા, યોગસંલીનતા અને વિવિક્તચર્યા સંલીનતા,

ઈન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવી અને સ્વાધ્યાયમાં જોડવી તે ઈન્દ્રિય સંલીનતા.

કોધાદિ કષાયોને કાબુમાં રાખવા અને તેના પ્રતિસ્પર્ધી ક્ષમા આદિ ગુણોને આરાધવા તે કષાયસંલીનતા.

મન, વચન અને કાયાને અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી અટકાવી શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં લયલીન કરવી તે યોગસંલીનતા.

એકાન્ત અવસ્થામાં બેસવા-ઉઠવા આદિચર્યામાં લીન બનવું તે વિવિક્ત-ચર્યાસંલીનતા.

આ ચારે સંલીનતામાં પ્રથમની ત્રણ સંલીનતા પૂર્વકની ચોથી સંલીનતા હોય તો જ આત્મહિત થાય છે. અન્યથા નિરર્થક છે. આ જ અર્થ વિવિક્તશય્યાસન શબ્દનો પણ છે. આ તપના સેવનથી રક્ષા અને વૃદ્ધિ થાય છે, બ્રહ્મચર્ય ભંગ થવાનો ભય રહેતો નથી, સ્વાધ્યાય આદિ અનુષ્ઠાનો એકાગ્રતાપૂર્વક થાય છે.

(૬) કાયકલેશ :-

અહીં કલેશ શબ્દનો અર્થ કષ્ટ-દુઃખ એટલો જ કરવો. કંકાસ, કડવાશ, વેર-ઝેર આવો અર્થ ન કરવો. ટૂંકમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ આત્મગુણોની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે કાયાને કષ્ટ આપવું. અર્થાત્ દુઃખમાં, કષ્ટમાં સહનશીલતામાં રાખવી તે કાયકલેશ તપ કહેવાય છે.

ઉગ્ર વિહાર, વીરાસન આદિ આસનો, કાયોત્સર્ગ, કેશનો લોચ, ભૂમિ શય્યા, એકાશનાદિ તપ જેવા અનુષ્ઠાનો કરવા દ્વારા રાગ-દ્વેષ ન થાય તે રીતે કાયાને સહનશીલ કરવી તે કાયકલેશ તપ કહેવાય છે.

આ તપના સેવનથી સમભાવ રહે છે, સહન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટે છે. વીર્યાતરાયકર્મનો તીવ્ર ક્ષયોપક્ષમ થાય છે અને શાસન પ્રભાવના થાય છે.

આ છ પ્રકારના તપને બાહ્યતપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે શરીરને (બાહ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયોને) તપાવે છે આ તપને લોકો જોઈ (સમજી) શકે છે. આ તપ જોઈને લોકો તપસ્વી કહે છે. આ તપના કારણે લોકોમાં માન-બહુમાન થાય છે એટલે આ તપ લોકભોગ્ય, લોકમાન્ય અને લોકગમ્ય છે. માટે તેને બાહ્યતપ કહેવાય છે.

બાહ્યતપથી શરીરની મૂર્છા-મમતાનો ત્યાગ, આહારની લાલસાનો ત્યાગ, ઈન્દ્રિયો ઉપરનો વિજય, સમયસર અને પ્રમાણસર ભોજનના કારણે શારીરિક રોગોનો અભાવ થાય છે તેમજ શરીરની સ્ફૂર્તિ દ્વારા સ્વાધ્યાય ધ્યાન આદિ રૂપ આત્મસાધનાની વૃદ્ધિ થાય છે. આ તપ અભ્યંતર તપમાં સહાયક છે. જેમકે એકાશનનો તપ કરવાથી શેષ સમયમાં આહાર લાવવાનો અને ભોજન કરવાનો સમય બચવાથી સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૦) પ્રયોજન :- અભ્યંતરતપના છ ભેદ જણાવે છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત - વિનય - વૈયાવૃત્ય - સ્વાધ્યાય - વ્યુત્સર્ગ - ધ્યાનાન્યુત્તરમ્	૯-૨૦
પ્રાયશ્ચિત્ત - વિનય - વૈયાવૃત્ય - સ્વાધ્યાય - વ્યુત્સર્ગ - ધ્યાનાન્યુત્તરમ્	૯-૨૦
પ્રાયશ્ચિત્ત - વિનય - વૈયાવૃત્ય - સ્વાધ્યાય - વ્યુત્સર્ગ - ધ્યાનાનિ-ઉત્તરમ્	૯-૨૦

શબ્દાર્થ :- પ્રાયશ્ચિત્ત = દોષ શુદ્ધિ, વિનય = વિનય, વૈયાવૃત્ય = વૈયાવચ્ચ-સેવા, સ્વાધ્યાય = અભ્યાસ, વ્યુત્સર્ગ = ત્યાગ, ધ્યાન = ધ્યાન, ચિત્તની સ્થિરતા, ઉત્તર = અભ્યંતર.

સૂત્રાર્થ :- પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન (એમ છ પ્રકારનો) આ અભ્યંતર તપ છે.

ભાવાર્થ :- શંકા : - અભ્યંતર તપ એટલે શું ?

સમાધાન :- જેમાં માનસિક ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય છે. જે મુખ્યપણે બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા ન રાખતું હોવાથી બીજાઓ વડે દેખી પણ ન શકાય તેવો જે તપ તે અભ્યંતર તપ.

જે તપ લોકો બાહ્ય દ્રષ્ટિથી જાણી શકતા નથી, જે તપથી લોકો તપસ્વી કહેતા નથી, જેનાથી બાહ્ય શરીર તપતું નથી પણ જે આત્માને અને મનને તપાવે છે તેને અભ્યંતર તપ કહેવાય છે.

મુખ્યત્વે આત્માની અંતરંગ પરિણતિની વિશુદ્ધિ વડે થતો હોવાથી જ્ઞાની પુરુષોએ તેને અભ્યંતર તપ કહ્યો છે.

હવે આ છ પ્રકારના અભ્યંતર તપને ક્રમશઃ સમજાવે

પ્રાયશ્ચિત્ત :-

શંકા :- પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે શું ?

સમાધાન :- લીધેલા વ્રતમાં થયેલા પ્રમાદ જનિત દોષોની જેના વડે શુદ્ધિ કરી શકાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત.

પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દમાં પ્રાયઃ અને ચિત્ત એ બે શબ્દો છે. પ્રાયઃ એટલે અપરાધ અને ચિત્ત એટલે વિશુદ્ધિ. જે અપરાધની અને મનની શુદ્ધિ કરે એવી આલોચનાદિ ધાર્મિક ક્રિયાને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ સૂત્ર ૯-૨૨માં ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ કહે છે.

વિનય :- જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન રાખવું તે વિનય

ગુણવંતની (ગુણીની) ભક્તિ-બહુમાન કરવું, આશાતના ન કરવી તે વિનય.

વિનયના ચાર ભેદ સૂત્ર (૯-૨૩)માં કહેવાશે.

વૈયાવૃત્ય :-

આચાર્ય આદિ મહાપુરુષોની સેવા એ વૈયાવૃત્ય કે વૈયાવચ્ચ કહેવાય છે. વૈયાવૃત્યના ૧૦ ભેદ સૂત્ર ૯-૨૪માં આવશે.

શંકા :- વિનય અને વૈયાવૃત્યમાં તફાવત શું ?

સમાધાન :- વિનયમાં આદર-બહુમાન ની પ્રધાનતા છે જ્યારે વૈયાવૃત્યમાં કાયચેષ્ટાની અને આહાર આદિને લાવી આપવા રૂપ ક્રિયાની અર્થાત્ દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે. વૈયાવૃત્ય શબ્દ વ્યાવૃત્ત ઉપરથી બનેલો છે. વ્યાવૃત્ત એટલે વ્યાપારમાં નિવૃત્તિ. અર્થાત્ આચાર્ય આદિની સેવા માટે જિનોક્ત શાસ્ત્રાનુસારે તે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ સેવા વિનાના બીજાં કાર્યોથી નિવૃત્તિ તે વૈયાવૃત્ય.

સ્વાધ્યાય :- જ્ઞાન મેળવવા માટે વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો તે સ્વાધ્યાય.

શ્રુતનો અભ્યાસ તે સ્વાધ્યાય, જેના પાંચ ભેદ સૂત્ર ૯-૨૫ માં કહેવાશે.

વ્યુત્સર્ગ :- વ્યુત્સર્ગ એટલે ત્યાગ

સાધનામાં વિઘ્નભૂત કે બીનજરૂરી વસ્તુનો ત્યાગ એ વ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. વ્યુત્સર્ગના બે ભેદ છે. જેનું વર્ણન સૂત્ર ૯-૨૬માં આગળ આવશે.

ધ્યાન :- ચિત્તની એકાગ્રતા તે ધ્યાન

વિવિધ વિષયોમાં ભટકતા ચિત્તને કોઈ એક વિષયમાં સ્થિર કરવું તે, અર્થાત્ - એકાગ્રતા એ ધ્યાન છે.

ધ્યાનના ચાર ભેદનું વર્ણન ગ્રંથકારશ્રી આગળના સૂત્રોમાં કરવાના છે.

સૂત્ર (૯-૨૧) પ્રયોજન :- ધ્યાન સિવાય પ્રત્યેક અભ્યંતર તપના ભેદની સંખ્યા જણાવે છે.

નવચતુર્દશપચ્છદ્વિભેદં યથાક્રમંપ્રાગ્ધ્યાનાત્ ૧-૨૧

નવચતુર્દશપચ્ચદ્વિભેદં યથાક્રમંપ્રાગ્ધ્યાનાત્ ૯-૨૧

નવ ચતુઃ દશ પંચ દ્વિ ભેદં યથાક્રમં પ્રાગ્ધ્યાનાત્ ૯-૨૧

શબ્દાર્થ :- નવ = નવ (પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ), ચતુઃ = ચાર (વિનયના ભેદ), દશ = દશ (વૈયાવચ્ચના ભેદ), પંચ = પાંચ (સ્વાધ્યાયના ભેદ), દ્વિ = બે (વ્યુત્સર્ગના ભેદ), ભેદં = ભેદ-પ્રકાર, યથાક્રમં = અનુક્રમે, પ્રાગ્ધ્યાનાત્ = ધ્યાનની પૂર્વેના

સૂત્રાર્થ :- ધ્યાન પહેલાના (એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી વ્યુત્સર્ગ સુધીના) પ્રત્યેક અભ્યંતર તપના અનુક્રમે નવ, ચાર, દશ, પાંચ, અને બે ભેદ છે.

ભાવાર્થ :- અભ્યંતર તપના જે છ ભેદ છે તેમાંથી છેલ્લા ધ્યાન-ભેદને છોડીને બાકીના સૂત્રમાં કહેલા પાંચ ભેદોના પેટાભેદો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે.

અભ્યંતર તપ	ભેદ
પ્રાયશ્ચિત્ત	૯
વિનય	૪
વૈયાવચ્ચ	૧૦
સ્વાધ્યાય	૫
વ્યુત્સર્ગ	૨

શંકા :- શું ધ્યાનના પેટા ભેદો નથી ?

સમાધાન :- ના એવું નથી, પણ ધ્યાનના ભેદોના પણ અવાંતર ભેદો હોવાથી તેનો અહીં સમાવેશ ન કરતાં પછીથી અલગરૂપે ધ્યાનના ભેદો જણાવ્યા છે.

સૂત્ર (૯-૨૨) પ્રયોજન :- પ્રાયશ્ચિત્ત તપના પેટા ભેદોનું વર્ણન કરે છે.

આલોચન પ્રતિક્રમણ તદુભય વિવેક

વ્યુત્સર્ગતપશ્છેદ પરિહારોપસ્થાપનાનિ ૯-૨૨

આલોચન પ્રતિક્રમણ તદુભય વિવેક

વ્યુત્સર્ગતપશ્છેદ પરિહારોપસ્થાપનાનિ ૯-૨૨

આલોચન-પ્રતિક્રમણ-તદુભય - વિવેક-

વ્યુત્સર્ગ-તપસ્-છેદ-પરિહાર-ઉપસ્થાપનાનિ ૯-૨૨

શબ્દાર્થ :- આલોચન = દોષોનું પ્રકાશન, પ્રતિક્રમણ = પાપથી પાછા હઠવું, તદુભય = આલોચના અને પ્રતિક્રમણ, વિવેક = અકલ્પ્યનો ત્યાગ, વ્યુત્સર્ગ = ઉપયોગપૂર્વક ત્યાગ, તપ = બાહ્ય-અભ્યંતર તપ, છેદ = પર્યાય ભંગ કરવો, પરિહાર = દોષપાત્ર, ઉપસ્થાપના = પુનઃઆરોપણ

સૂત્રાર્થ :- આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય (આલોચના તથા પ્રતિક્રમણ), વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર, ઉપસ્થાપના (એમ પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દમાં પ્રાય : એટલે પાપ - દોષ - અપરાધ અને ચિત્ત એટલે શુદ્ધ કરનાર - દૂર કરનાર - નાશ કરનાર. એટલે દોષો અને અપરાધોની શુદ્ધિ કરનારા ભાવતપને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

તેના નવ ભેદો છે.

(૧) આલોચના :- પ્રકાશિત કરવું, ગુરુ સમક્ષ કહેવું તે આલોચના.

આરાધના કરતાં કરતાં અજાણતાં લાગેલા અથવા અનિવાર્ય સંજોગોની પરવશતાના કારણે જાણીને થયેલા દોષોનું દુઃભાતા મનથી ગુરુ પાસે પ્રગટ કરવું.

જેવા સંજોગોમાં જેવો દોષ સેવાયો હોય તે અલ્પ માત્રાએ પણ હીનાધિક (ઓછું - વતું) કર્યા વિના ગુરુ સમક્ષ નિવેદન કરવું, વિનમ્રભાવે કથન કરવું તે આલોચના.

(૨) પ્રતિક્રમણ :- થયેલી ભૂલો માટે, લાગેલા દોષો માટે મિચ્છામિ દુક્કડં આપવું અર્થાત્ ભૂલોનો સ્વીકાર કરી આ અયોગ્ય કર્યું છે એવો પશ્ચાતાપ કરવો અને ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન કરવાનો નિર્ણય તે પ્રતિક્રમણ.

અતિચાર દોષોથી આગળ ન વધતાં તેનાથી પાછા ફરવું તે પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કેટલાક દોષો એવા હોય છે કે જે માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધ થતા નથી તે માટે પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી હોય છે.

(૩) તદ્ભય :- આલોચના અને પ્રતિક્રમણ બંને સાથે કરવામાં આવે ત્યારે તદ્ભય અર્થાત્ મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.

આલોચના અને પ્રતિક્રમણ ઉભયથી દોષોની શુદ્ધિ કરવી અર્થાત્ દોષોને ગુરુ સમક્ષ પ્રગટ કરવા અને અંતઃકરણથી મિચ્છામિદુક્કડં આપવું.

(૪) વિવેક :- સાધુ જીવનમાં આહાર-પાણી આદિ ગ્રહણ કરતી વખતે ઘણો ઉપયોગ રાખવા છતાં પણ અજ્ઞાનદશાથી અકલ્પ્ય (દોષિત) આહાર-પાણી આવી જાય તો વિધિપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો. જીવહિંસા ન થાય તે રીતે દોષિત આહાર પરઠવી દેવો તે વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

(૫) વ્યુત્સર્ગ :- વ્યુત્સર્ગ શબ્દમાં 'વિ' ઉપસર્ગ છે.

વિશેષ કરીને ઉત્સર્ગ એટલે વચન અને કાયાની બાહ્યચેષ્ટાનો ત્યાગ. અર્થાત્ ઉપયોગ પૂર્વક વચન અને કાયાના વ્યાપારોનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ તપ છે. આરાધનામાં જે જે દોષો લાગ્યા હોય તેનો કાયોત્સર્ગ દ્વારા નાશ કરવો તે વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત. કાયોત્સર્ગમાં વચન અને કાયાની તમામ બાહ્યચેષ્ટાનો વિશેષ કરીને ત્યાગ હોય છે. માત્ર નવકારાદિ ગણવા પુરતો મનનો શુભવ્યવસાય ચાલુ હોય છે.

(૬) તપ :- આત્મસાધના કરતાં કરતાં લાગેલા સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ દોષોના નાશ માટે ગુરુજીએ કરેલી આજ્ઞા મુજબ છઠ્ઠ કે અઠ્ઠમ આદિ તપ કરવા. તપ કરવા દ્વારા દોષોનો નાશ કરવો તે તપ પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) છેદ :- દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવજ્યા ઘટાડવી તે છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત.

દીક્ષા પર્યાય છેદવો એટલે આરાધનામાં કંઈક મોટો દોષ લાગ્યો હોય ત્યારે ગુરુજી, દોષ સેવનાર સાધુના ચારિત્રના જેટલો વર્ષોનો ચારિત્ર પર્યાય થયો હોય તેમાંથી અમુક (૨-૫-૧૦ ઈત્યાદિ) વર્ષોનો છેદ સર્વશિષ્યગણ સમક્ષ જાહેર કરે. તેનાથી આ દોષ સેવનાર શિષ્ય નાના બને અને તેટલા વર્ષોમાં તેમની પછી દીક્ષા લીધેલા જીવો મોટા બને છે.

જેઓએ આજ સુધી વંદન-ખામણા ઈત્યાદિ કર્યા હોય તે સાધુઓ હવે મોટા થયા હોવાથી તેઓને આ દોષ સેવનાર સાધુ વંદન-ખામણા ઈત્યાદિ કરે. આ પ્રમાણે માનને તોડવા દ્વારા દોષજન્ય કર્મ આ જીવ ખપાવે.

(૮) પરિહાર :- પરિહાર એટલે ત્યાગ. આરાધનામાં થયેલા દોષ બદલ ગુરુજીએ આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત જ્યાં સુધી પૂર્ણ કરે નહીં ત્યાં સુધી તે દોષ સેવનાર શિષ્યનો જઘન્યથી એક માસ અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ ત્યાગ કરવો એટલે તેની સાથે વંદનવ્યવહાર અને આહારપાણીના આદાનપ્રદાનનો ત્યાગ કરવો તેવો અર્થ કરવો પરંતુ સમુદાયમાંથી કાઢી મુકવો એવો અર્થ ન કરવો.

(૯) ઉપસ્થાપન :- ઉપસ્થાપન એટલે ફરીથી દીક્ષા આપવી. અર્થાત્ આરાધનામાં લાગેલો દોષ મોટો છે એમ ગુરુજીને લાગે તો ચારિત્રનો પૂર્વકાલીન જેટલા વર્ષોનો પર્યાય હોય તે તમામ પર્યાયનો છેદ કરીને ફરીથી નવી દીક્ષા (પ્રવજ્યા) આપવી તે ઉપસ્થાપન પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. આ પ્રાયશ્ચિત્તથી દોષ સેવનાર જીવની પછીના સર્વે દીક્ષિત જીવો મોટા થાય છે (મોટા ગણાય છે)

શંકા :- નવતત્ત્વ પ્રકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તના દસ ભેદ કહ્યા છે અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં નવ ભેદ કહ્યા છે તો આ બંને સંગત કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન :- પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રથમ સાત ભેદ બન્ને સ્થાને (નવતત્ત્વ પ્રકરણમાં અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં) સમાન છે.

આઠમા પરિહાર અને નવમા ઉપસ્થાપનના બદલે નવતત્ત્વ પ્રકરણમાં અનુક્રમે અનવસ્થાપ્ય અને મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

અનવસ્થાપ્ય એટલે ગુરુએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી મહાપ્રતો ન ઉચ્ચરાવવા. આ પ્રાયશ્ચિત્ત કંઈક અંશે પરિહારને મળતું છે.

મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે સ્થૂલદોષ જણાતાં મૂલથી પુનઃદીક્ષા આપવી. આ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપસ્થાપનની સાથે સંપૂર્ણપણે સમાન છે.

આ રીતે નવ પ્રાયશ્ચિત્તમાં છેલ્લા બેમાં નામ માત્ર ભેદ છે. વિશિષ્ટ અર્થભેદ નથી. માત્ર આઠમામાં કંઈક અર્થભેદ છે. છેલ્લુ દસમું પારાંચિત (અથવા પારાંચિક) પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત :- સાધ્વીનો શીલભંગ થયો હોય અથવા કોઈ (સાધુ) મોટા દોષોની શુદ્ધિ માટે ગચ્છની બહાર નીકળી ૧૨વર્ષ સુધી છૂપાવેશમાં વિચરે. રાજા-મહારાજાને પ્રતિબોધી (સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીની જેમ) જૈન શાસનની અદ્ભૂત પ્રભાવના કરે ત્યારબાદ ફરીથી દીક્ષા લઈ ગચ્છમાં પ્રવેશ કરે તે પારાંચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

વર્તમાનમાં અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, શિષ્યોની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા અને સહનશીલતાના અભાવે હાલ વિચ્છેદ પામેલાં છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે આવા પ્રકારના કોઈ અગમ્ય કારણસર આ પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉલ્લેખ આ સૂત્રમાં ન કર્યો હોય એમ જણાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૩) પ્રયોજન :- વિનયના પેટા ભેદ જણાવે છે.

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રોપચારાઃ ૯-૨૩

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રોપચારાઃ ૯-૨૩

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ઉપચારાઃ ૯-૨૩

શબ્દાર્થ :- જ્ઞાન = જ્ઞાનવિનય, દર્શન = દર્શનવિનય, ચારિત્ર = ચારિત્રવિનય, ઉપચાર = ઉપચારવિનય,

સૂત્રાર્થ :- જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય (એમ વિનયના ચાર ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- વિનયના મુખ્ય બે ભેદ છે. તાત્ત્વિક વિનય અને ઉપચારવિનય.

તાત્ત્વિકવિનય :- દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની (મોક્ષ માર્ગની) સ્વયં આરાધના કરવી. અને બીજાને આ આરાધના કરવા માટે પ્રેરણા કરવી. તે તાત્ત્વિકવિનય કહેવાય છે.

ઉપચારવિનય :- જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત અન્ય આરાધકોનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો. તે ઉપચાર વિનય જાણવો.

બંને મળીને સૂત્રકારે વિનયના ચાર ભેદ કહ્યા છે.

(૧) **જ્ઞાનવિનય :-** મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ પાંચ જ્ઞાનની તથા તે તે જ્ઞાનના તે તે વિષયની શ્રદ્ધા કરવી, જ્ઞાનની ભક્તિ કરવી, જ્ઞાન ઉપર બહુમાનભાવ રાખવો. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય પદાર્થોનું તે તે ભાવે ચિંતન કરવું, વિધિપૂર્વક નવું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું વગેરે જ્ઞાનવિનય છે.

(૨) **દર્શનવિનય :-** દર્શન એટલે શ્રદ્ધા, પરમાત્માએ કહેલા તત્ત્વો ઉપર દ્રઢ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ કરવી. સમ્યક્ત્વના ૬૭ ગુણો અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા. ઉપકાર કરનારા દેવ-ગુરુ આદિ પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો અને આશાતનાનો ત્યાગ કરવો તે દર્શન વિનય.

(૩) **ચારિત્ર વિનય :-** સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત આ પાંચ ચારિત્રની શ્રદ્ધા કરવી. આવા ચારિત્રધર્મને શાસ્ત્રાનુસારે જાણીને યથાશક્તિ જીવનમાં ઉતારવો. તેનું યથાર્થ પાલન કરવું. આવા ચારિત્રવાન મહાત્માઓ પ્રત્યે ભક્તિ, બહુમાન રાખવું અને આવો ચારિત્રમાર્ગનો ઉપદેશ આપવો તે ચારિત્ર વિનય.

(૪) **ઉપચાર વિનય :-** જે જે આત્માઓ આપણાથી સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોમાં અધિક હોય તેવા ગુણીયલ ગુરુઓ તથા ઉપકારી જીવો આવે ત્યારે તેમની સન્મુખ જવું, અંજલિ જોડવી (પ્રણામ કરવા) ઉભા થવું, આસન આપવું, વંદન કરવું, યોગ્ય વસ્ત્ર આદિ આપીને સત્કાર કરવો તથા તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવા દ્વારા સન્માન કરવું વગેરે ઉપચાર વિનય કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૪) પ્રયોજન :- વૈયાવચ્ચ નામના અભ્યંતર તપના દશ પેટા ભેદ જણાવે છે.

આચાર્યોપાધ્યાય -તપસ્વિ-શૈક્ષક-ગ્લાન-

ગણ-કુલ-સંઘ-સાધુ-સમનોજ્ઞાનામ્ ૯-૨૪

આચાર્યોપાધ્યાય-તપસ્વિ-શૈક્ષક-ગ્લાન-

ગણ-કુલ-સંઘ-સાધુ-સમનોજ્ઞાનામ્ ૯-૨૪

આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વિ-શૈક્ષક-ગ્લાન-

ગણ-કુલ-સંઘ-સાધુ-સમનોજ્ઞાનામ્ ૯-૨૪

શબ્દાર્થ :- આચાર્ય = પંચાચાર પાળે પળાવે તે, ઉપાધ્યાય = શ્રુત પ્રદાન કરે તે, તપસ્વી = તપ કરનારા, શૈક્ષક = નવદીક્ષિત, ગ્લાન = રોગથી પીડાતા, ગણ = એક વાચના વાળો સમૂહ, કુલ = અનેક ગણોનો સમૂહ, સંઘ = સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ = મોક્ષનો સાધક, સમનોજ્ઞ = જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે સમાન.

સૂત્રાર્થ :- આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષક, ગ્લાન, ગણ, કુલ, સંઘ, સાધુ, સમનોજ્ઞ, (એ દશ પ્રકારના જીવોની વૈયાવચ્ચ એ વૈયાવચ્ચના દશ ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- વૈયાવૃત્ય એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેનું પ્રાકૃતમાં વૈયાવચ્ચ થાય છે. વ્યાવૃત્ત એટલે અન્ય ભાવોથી વ્યાવૃત્તિ લેવા પૂર્વક વિવક્ષિત કાર્યમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ, ઓતપ્રોત, લયલીન.

વૈયાવૃત્ય એટલે સેવા કરવી. સેવા એક પ્રકારની હોવા છતાં સેવ્ય વ્યક્તિઓ (સેવા કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓ) દશ પ્રકારની છે તેથી સેવાના-વૈયાવૃત્યના દસ ભેદ છે.

વૈયાવૃત્યના દસ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) આચાર્ય :- પોતે પાંચ આચાર પાળે અને અન્યને પળાવે. ગચ્છમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હોય. સૂરિમંત્રના આરાધક હોય. સાધુઓને શાસ્ત્રોનું અર્થપ્રદાન કરવામાં નિપુણ હોય. શાસનના હિતકારી કાર્યો કરવાની યથાયોગ્ય જવાબદારી સમજનારા અને વહન કરનારા હોય તે આચાર્ય.

- (૨) ઉપાધ્યાય :- ઉપ એટલે પાસે અને અધ્યાય એટલે ભણવું. સાધુઓ જેમની પાસે ભણે અર્થાત્ સાધુ સંતોને મુખ્યત્વે સૂત્રપાઠ કરાવવામાં અને ક્વચિત્ અર્થપાઠ કરાવવામાં નિપુણ હોય તે ઉપાધ્યાય.
- (૩) તપસ્વી :- છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ આદિ વિશિષ્ટ તપ આચરનારા હોય. ઉત્કૃષ્ટ અને ઉગ્ર તપ કરનારા એટલે કે ચાર ઉપવાસથી માંડીને છ માસ સુધીનો તપ, શ્રેણીતપ, વર્ધમાન તપ વિગેરે વિશિષ્ટ તપ કરનારા તે તપસ્વી.
- (૪) શૈક્ષક :- શિક્ષાને યોગ્ય જે નવદીક્ષિત હોય તે શૈક્ષક. સૂત્રો અને તેના અર્થો ભણવા રૂપ ગ્રહણશિક્ષા અને તેમાં કલા પ્રમાણે આચરણ કરવું તે આસેવન શિક્ષા. આ બંને શિક્ષાને યોગ્ય એવા અલ્પકાળમાં દીક્ષિત થયેલા મુનિ.
- (૫) ગ્લાન :- રોગ વગેરેથી ક્ષીણ હોય તે ગ્લાન. જ્વર આદિ વ્યાધિથી પીડાતા મુનિ.
- (૬) ગણ :- ગણ એટલે સમુદાય. કોઈપણ એક આચાર્યનો અને તે આચાર્યની આજ્ઞામાં વર્તનારો સાધુ સમુદાય તેને ગણ કહેવાય છે.
- (૭) કુલ :- ગણોનો સમુદાય. અનેક ગચ્છો (ગણો)નો સમુદાય.
- (૮) સંઘ :- સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનો સમૂહ.
- (૯) સાધુ :- જે જીવો સંસાર ત્યજી, સાવધયોગ ત્યજી, જિનાજ્ઞાના અનુસારે રત્નત્રયીની સાધનામાં વર્તે અને આત્માના ગુણોની સાધના કરે, આરાધના કરે તે સાધુ. બાહ્ય અને અભ્યંતર ગ્રન્થિ વિનાના અર્થાત્ નિર્ગ્રન્થ હોય તે સાધુ કહેવાય છે.
- (૧૦) સમનોજ :- જેમનો પરસ્પર ગોચરી પાણી આદિ લેવા-દેવાનો વ્યવહાર હોય તેવા સાધુ સમનોજ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૫) પ્રયોજન :- સ્વાધ્યાય તપના ભેદ જણાવે છે.

વાચનાપૃચ્છનાનુપ્રેક્ષામ્નાયધર્મોપદેશાઃ	૧-૨૫
વાચનાપૃચ્છનાનુપ્રેક્ષામ્નાયધર્મોપદેશાઃ	૯-૨૫
વાચના-પૃચ્છના-અનુપ્રેક્ષા-આમ્નાય-ધર્મોપદેશાઃ	૯-૨૫

શબ્દાર્થ :- વાચના = પાઠ લેવો, પૃચ્છના = પૂછવું, અનુપ્રેક્ષા = ચિંતન કરવું, આમ્નાય = પરાવર્તના, ધર્મોપદેશ = ધર્મનું કથન કરવું

સૂત્રાર્થ :- વાચના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય, ધર્મોપદેશ (એમ પાંચ પ્રકારે સ્વાધ્યાય કહ્યો છે.)

ભાવાર્થ :- સ્વ એટલે આત્માનો, અધ્યાય એટલે સ્વાધ્યાય. જેમાં સાંસારિક ભાવોનો નાશ થતો હોય અને આત્માના ગુણોનો ઉઘાડ થતો હોય તેવા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન (અભ્યાસ) તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. તેના પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે.

(૧) **વાચના :-** સાધુ-સાધ્વીને (તેમના યોગ્ય) અને ચતુર્વિધ સંઘને (સંઘને યોગ્ય) આગમ આદિનો પાઠ આપવો. અને મહાત્માઓ પાસે આગમો સાંભળવા તથા આગમોના (સૂત્રોના) અર્થો વિવેચન સાથે યથાયોગ્ય ભણવા, ભણાવવા, સમજવા અને સમજાવવા.

(૨) **પૃચ્છના :-** ભણાવેલા સૂત્રો અને અર્થો સંબંધી પ્રશ્નો પૂછવા. ગુરુએ જે સૂત્રો અને અર્થો ભણાવ્યા તે શિષ્યોને બરાબર ન સમજાયા હોય અથવા સમજાયા હોય પરંતુ તેમાં કંઈ શંકા હોય તો તે શંકાઓ શિષ્યોએ ગુરુને પૂછવી તે પૃચ્છના.

મારું ભણાવેલું શિષ્યોને બરાબર સમજાયું છે કે કેમ ? તે જાણવા અને ન સમજાયું હોય તો સમજાવવા ગુરુજી પોતે પણ શિષ્યોને જે પ્રશ્નો કરે તે પણ પૃચ્છના કહેવાય છે.

(૩) **અનુપ્રેક્ષા :-** ભાવના, ભાવવું, વિચારવું તે અનુપ્રેક્ષા. ભણેલા શાસ્ત્રોનું તથા તેના અર્થોનું તેમજ તેના સંબંધમાં રહેલા આનુસંગિક ભાવોનું ચિંતન મનન કરવું. પૂર્વાપર દીર્ઘ વિચારણા કરવી તે અનુપ્રેક્ષા.

(૪) **આમ્નાય :-** મુખથી ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક સૂત્રો બોલવાં. એટલે કે નવા સૂત્રો ઉચ્ચારણ પૂર્વક **વારંવાર બોલવા** દ્વારા કંઠસ્થ કરવાં અને જુનાં કંઠસ્થ કરેલાં સૂત્રો વારંવાર બોલી જવા (પુનરાવર્તન કરવું) તે.

(૫) **ધર્મોપદેશ :-** સૂત્રોના અર્થો ઉપદેશાત્મક પદ્ધતિએ સમજાવવા તે ધર્મોપદેશ. શિષ્યવર્ગને, સાધુ-સાધ્વીને અને ચતુર્વિધ સંઘને યથાયોગ્ય રીતે ઉપકારી થાય તેવો હિતકારી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો.

આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયથી અધ્યયન કરનારને અને કરાવનારને, સ્વ સ્વભાવમાં જ ઉદ્યમશીલ રહેવાથી તેમજ વિભાવદશાનો ત્યાગ થવાથી તેમના પૂર્વબધ્ધકર્મોની નિર્જરા થાય છે.

શંકા :- નવતત્વ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદોમાં વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા આવે છે. સૂત્ર ૯-૨૫માં ભેદોના નામમાં થોડો ફેર છે. તેમના અર્થ એક જ છે કે જુદા જુદા ?

સમાધાન :- તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. હવે ક્રમમાં જોઈએ તો બંનેમાં વાચના અને પૃચ્છનાનો ક્રમ સરખો છે.

સૂત્ર ૯-૨૫માં ત્રીજા નંબરે અનુપ્રેક્ષા છે જ્યારે નવતત્વમાં ચોથા નંબરે અનુપ્રેક્ષા છે પરંતુ બંનેના અર્થ સરખા છે. તે જ રીતે સૂત્ર ૯-૨૫માં ચોથા ક્રમમાં આમ્નાય છે. જ્યારે નવતત્વમાં ત્રીજા ક્રમમાં પરાવર્તના છે. આ રીતે નામ અને ક્રમ બંને જુદા છે પરંતુ અર્થ સમાન છે. સૂત્ર ૯-૨૫માં પાંચમા ક્રમે ધર્મોપદેશ શબ્દ છે જ્યારે નવતત્વમાં ધર્મકથા શબ્દ આવે છે. બંનેનો અર્થ સમાન છે માત્ર નામમાં ભેદ છે.

સૂત્ર (૯-૨૬) પ્રયોજન :- વ્યુત્સર્ગ નામના અભ્યંતર તપના ભેદ જણાવે છે.

બાહ્યાભ્યન્તરોપધ્યો:	૧-૨૬
બાહ્યાભ્યન્તરોપધ્યો:	૯-૨૬
બાહ્ય-અભ્યન્તર-ઉપધ્યો:	૯-૨૬

શબ્દાર્થ :- બાહ્ય-ઉપધિ = બાહ્ય દ્રવ્યરૂપ ઉપધિ (ઉપકરણ આદિ), અભ્યંતર-ઉપધિ = મમત્વ આદિનો ત્યાગ.

સૂત્રાર્થ :- બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉપધિનો (ત્યાગ એમ બે પ્રકારે વ્યુત્સર્ગ છે)

ભાવાર્થ :- વ્યુત્સર્ગ એ અભ્યંતર તપનો પાંચમો ભેદ છે. વ્યુત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, વિશેષ ત્યાગ, આત્મસાધનામાં ધર્મ-આરાધના કરવામાં જે જે વિઘ્નભૂત હોય, અકલ્પ્ય હોય તેનો અથવા બિનજરૂરી હોય તેવી ઉપધિનો (વસ્તુનો) ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે. બાહ્ય ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ અને અભ્યંતર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ.

(૧) બાહ્ય ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ :- સંયમી જીવનમાં સહાયક થનારી જરૂરી એવી વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર અને ઔષધ આદિ સામગ્રી સિવાયની તમામ બાહ્ય પૌદ્ગલિક સામગ્રી (ઉપધિ) નો ત્યાગ કરવો. ન કલ્પે તેવા અજાણતા આવી ગયેલા આહાર-પાણી આદિનો પણ જિન આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાગ કરવો.

(૨) અભ્યંતર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ :- આત્મામાં મિથ્યાત્વના, કોધાદિ કષાયોના અને શુભ-અશુભ યોગોના ભાવોથી સતત કર્મો બંધાય છે. તે આન્તરિક પરિણામોનો ત્યાગ કરવો, તેને અભ્યન્તર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે.

રોગાદિના કારણે સંયમ પાળી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે અથવા જ્ઞાનથી કે જ્ઞાનીના વચનથી મૃત્યુકાળ નજીક જણાય ત્યારે અનશન કરવા પૂર્વક સમતાભાવ સાથે કાયાનો ત્યાગ કરવો તે પણ અભ્યન્તર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે.

આ બંને પ્રકારની ઉપધિનો વ્યુત્સર્ગ (ત્યાગ) કરવાથી મમતા, મૂર્છા, ઓછાં થાય છે. પરિણામે રોગાદિનો નાશ થવાથી વૈરાગ્યભાવની વૃદ્ધિ થતાં પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૭) પ્રયોજન :- ધ્યાનના સ્વરૂપ એટલે લક્ષણને જણાવે છે.

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ ૯-૨૭

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ ૯-૨૭

ઉત્તમસંહનનસ્ય એકાગ્ર ચિન્તાનિરોધઃ ધ્યાનમ્ ૯-૨૭

શબ્દાર્થ :- ઉત્તમસંહનનસ્ય = ઉત્તસંઘયણવાળાને, એકાગ્ર = એક વિષયમાં, ચિન્તાનિરોધ = ચિત્ત સ્થિરતા, ધ્યાનમ્ = ધ્યાન (અભ્યન્તર તપનો એક ભેદ).

સૂત્રાર્થ :- કોઈ એક વિષયમાં ચિત્તની સ્થિરતા તે ધ્યાન. આવું ધ્યાન ઉત્તમ સંઘયણવાળાને હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્રમાં એકાગ્રચિન્તાનિરોધને ધ્યાન કહેવાય છે.

એકાગ્ર એટલે એક વિષય અથવા એક આલંબન.

ચિન્તા એટલે ચંચળ(ચલિત) ચિત્ત. નિરોધ એટલે સ્થિરતા. ચંચળચિત્તને કોઈપણ એક વિષયમાં સ્થિર કરવું તે ધ્યાન. આ ધ્યાન ઉત્તમ સંઘયણવાળા જીવને હોય છે. સ્વોપણ ભાષ્યમાં (સૂત્રકારે લખેલા ભાષ્યમાં) પ્રથમના ચાર સંઘયણને ઉત્તમ સંઘયણ ગણેલ છે. કોઈપણ એક વિષયમાં ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે માનસિક બળ જરૂરી છે. માનસિક બળ માટે શારીરિક બળ પણ જરૂરી છે. તેથી ઉત્તમસંઘયણ વાળાને જ ચિત્તની એકાગ્રતા રૂપ ધ્યાન સંભવી શકે છે.

પાંચમા-છટ્ટા સંઘયણવાળા જીવને ચિત્તની સ્થિરતાવાળું ધ્યાન અલ્પમાત્રાએ હોય છે. પરંતુ તેની માત્રા અલ્પ હોવાથી ‘ધ્યાન નથી’ એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

આ વ્યાખ્યા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને આશ્રયી છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ અશુભધ્યાન હોવાથી ધ્યાન હોવા છતાં પણ નિર્જરાના કારણભૂત ધ્યાન ગણાતું નથી. કેવળીભગવંતોને મન (ચિત્ત) ન હોવાથી આ ધ્યાન હોતું નથી. તેમને યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન (શુક્લધ્યાનના અંતિમ બે ભેદો) હોય છે.

શંકા :- ચારે ગતિમાં નબળા સંઘયણવાળા જીવોને પણ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન હોય છે. અહીં સૂત્રમાં આપેલી ધ્યાનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે નબળા સંઘયણવાળાને ધ્યાન થઈ શકે નહીં તો પછી આ સૂત્ર કઈ રીતે ઘટાવવું ?

સમાધાન :- આ સૂત્ર અનુસાર પ્રબળ કોટિના ધ્યાનને જ ધ્યાન તરીકે કહ્યું છે. સામાન્ય કોટિના ધ્યાનને ધ્યાનસ્વરૂપે ગણતરીમાં લેવાયેલ જ નથી.

જેમ અધિક સંપત્તિવાળાને જ શ્રીમંત કહેવામાં આવે છે તેમ અહીં પ્રબળ કોટિની એકાગ્રતાને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આથી ચારે ગતિમાં નબળા સંઘયણવાળાને પણ જે ધ્યાન હોય છે તે વાત સાથે કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

શંકા :- શું કેવળી ભગવંતને ‘મન’ નથી હોતું ?

સમાધાન :- મન હોય છે પણ મનનો ઉપયોગ (વપરાશ) હોતો નથી એટલે નથી તેમ કહ્યું છે. જો કે ઉપયોગ હોય છે પણ અત્યંત અલ્પ હોય છે. મોટા ભાગે ફક્ત અનુત્તરવાસી દેવોના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા પુરતો જ મનનો ઉપયોગ કરે છે. બાકીતો કેવળીના જ્ઞાનમાં બધું જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે મન હોવા છતાં ઉપયોગ મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. આ હકીકતથી ઉપચારથી એમ કહ્યું છે. તેનો અર્થ કેવળીને મન નથી હોતું.

સૂત્ર (૯-૨૮) પ્રયોજન :- ધ્યાન કેટલા સમયનું હોઈ શકે છે ? તે જણાવે છે.

આમુહૂર્તાત્	૯-૨૮
આમુહૂર્તાત્	૯-૨૮
આ મુહૂર્તાત્	૯-૨૮

શબ્દાર્થ :- આ = મર્યાદા સૂચવે છે, મુહૂર્તાત્ = મુહૂર્ત સુધી.

સૂત્રાર્થ :- મુહૂર્ત સુધી (અર્થાત્ લગાતાર ધ્યાન વધારે માં વધારે મુહૂર્ત સુધી (૪૮ મિનિટ) રહે છે.

ભાવાર્થ :- મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી, અડતાલીસ (૪૮) મિનિટ. એક અહોરાત્રિનો ત્રીસમો ભાગ. આ પ્રમાણે એક રાત્રિદિવસ (૨૪ કલાક) ના ત્રીસમા ભાગને મુહૂર્ત કહેવાય છે. એક મુહૂર્તમાં એક સમય પણ ઓછો હોય તો તે અંતર્મુહૂર્ત (મુહૂર્તમાં કંઈક ઓછું) કહેવાય છે.

જઘન્ય (નાનામાં નાનું) અંતર્મુહૂર્ત નવ સમયનું છે. ઉત્કૃષ્ટ (મોટામાં મોટું) અંતર્મુહૂર્ત એક સમય ન્યૂન (ઓછું) એક મુહૂર્ત (બે ઘડી)નું છે.

કોઈપણ એક વિષયમાં મનની સ્થિરતા વધુમાં વધુ એક મુહૂર્ત સુધી જ ટકે છે. કારણ કે ચિત્ત અતિશય ચંચલ છે. વારંવાર વિષયાન્તર થયા જ કરે છે. કોઈપણ એક વિષયમાં વધુ સમય સ્થિર રહેતું નથી. એક મુહૂર્ત બાદ એક-બે સમય અથવા વધુ સમય બીજા વિષયમાં ધ્યાન જાય છે અને ફરી પાછું મૂળ વિષયમાં ધ્યાન આવે છે. સ્થૂલ દ્રષ્ટિએ કોઈને પણ લાગે કે કલાકો સુધી લગાતાર ધ્યાન ચાલે છે પણ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો મુહૂર્ત બાદ ચિત્ત સૂક્ષ્મ પણ અવશ્ય ચલિત થઈ જાય છે.

શંકા:- જો ધ્યાન મુહૂર્ત સુધી જ રહેતું હોય તો કલાકો કે દિવસો સુધી ધ્યાનમાં રહેવાના મહાત્માઓના મળતા સમાચારો શું અસત્ય છે ?

સમાધાન :- છન્નસ્થ જીવોનું ચિત્ત સદા ચંચલ છે એટલે મુહૂર્ત સુધી ધ્યાન રહે છે તે નિશ્ચયનયથી કહ્યું છે. કોઈ વિષયમાં મુહૂર્ત મુહૂર્ત ધ્યાન રહે અને વચ્ચે વચ્ચે વિષયાન્તરમાં એક કે બે સમય પુરતું ધ્યાન બદલાય. પરંતુ તે સ્થૂલદ્રષ્ટિવાળા જીવોથી ગમ્ય ન હોવાથી વ્યવહારનયથી ધ્યાન ઘણા કલાક અને ઘણા દિવસો પણ રહે છે એમ કહેવાય છે. આ મુહૂર્તપ્રમાણનું જે વિધાન છે તે નિશ્ચયનયથી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી છે.

શંકા :- એક મુહૂર્તમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ, ક્ષુલ્લકભવ અને આવલિકા કેટલાં થાય ?

સમાધાન :- એક મુહૂર્ત = ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ
 એક મુહૂર્ત = ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લકભવ (નાનામાં નાનો ભવ)
 એક મુહૂર્ત = ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા
 એક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ૧૭૧ (સાડા સત્તર) ક્ષુલ્લકભવ થાય છે.
 એક ક્ષુલ્લકભવમાં ૨૫૬ આવલિકા થાય છે.
 એક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ૪૪૪૬થી અધિક આવલિકા થાય છે.
 એક આવલિકામાં અસંખ્ય સમયો પસાર થાય છે.

સૂત્ર (૯-૨૯) પ્રયોજન :- ધ્યાનના ચાર ભેદ જણાવે છે.

આર્તરૌદ્રધર્મશુક્લાનિ ૧-૨૧

આર્તરૌદ્રધર્મશુક્લાનિ ૯-૨૯

આર્ત-રૌદ્ર-ધર્મ-શુક્લાનિ ૯-૨૯

શબ્દાર્થ :- આર્ત = દુઃખજન્ય, રૌદ્ર = ગાઠ પરિણામજન્ય,
 ધર્મ = ક્ષમાદિ ધર્મયુક્ત, શુક્લ = નિર્મળ ધ્યાન.

સૂત્રાર્થ :- આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ, શુક્લ (એમ ધ્યાનના ચાર ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- ધ્યાનના ચાર ભેદ છે. તેમાં પ્રથમના બે ભેદ કર્મબંધનું કારણ હોવાથી સંસારહેતુક છે અને છેલ્લા બે ભેદ કર્મક્ષયનું કારણ હોવાથી મોક્ષહેતુક છે. આ વાત સૂત્ર ૯-૩૦માં વધારે સ્પષ્ટ થશે. પ્રથમના બે ધ્યાન અશુભ અને અન્તિમ બે ધ્યાન શુભ છે.

(૧) આર્તધ્યાન :- ઋત્ત શબ્દનો અર્થ છે પીડા, દુઃખ. સાંસારિક દુઃખોના કારણે થતું જે ધ્યાન તે આર્તધ્યાન. અણગમતી વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે અથવા ગમતી વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે આવી પડેલી દુઃખોની પરંપરાથી જે માનસિક ચિંતા થાય છે. તે આર્તધ્યાન છે. તેના ચાર ભેદ છે જેનું વર્ણન આગળ આવે છે.

(૨) રૌદ્રધ્યાન :- રુદ્ર શબ્દ ભયંકર અર્થમાં છે. કૂર (ભયંકર) પરિણામ તે રૌદ્રધ્યાન. હિંસા - જુઠ-ચોરી આદિ મહાપાપો કરવા માટેના કુર પરિણામ તે રૌદ્રધ્યાન. બીજા જીવોને દુઃખ આપવાના, બીજાના દુઃખોમાં વૃદ્ધિ કરવાના, બીજાના દુઃખોમાં નિમિત્ત બનવાના જે ભયંકર પરિણામ તે રૌદ્રધ્યાન. આ ધ્યાનના પણ ચાર ભેદ છે જે આગળ આવશે.

(૩) ધર્મ્યધ્યાન (ધર્મધ્યાન) ધર્મ શબ્દ ઉપરથી ધર્મ્ય શબ્દ બનેલ છે. આત્માના ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ આદિ દશવિધ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટેની સતત નિર્મળ વિચારધારા તે ધર્મ્યધ્યાન.

ધર્મસ્ય ઇદમ્ ઇતિ ધર્મ્યમ્ ધર્મ સંબંધી જે ધ્યાન તે ધર્મ્યધ્યાન તેના ચાર ભેદ આગળ આવશે.

(૪) શુક્લધ્યાન :- શુક્લ એટલે ઉજળું, ધોળું , નિર્મળ. રાગ-દ્વેષ અને મોહ આદિ દોષોથી રહિત નિર્મળ જે વિચારધારા તે શુક્લધ્યાન.

જો કે ધર્મધ્યાન પણ નિર્મળ ધ્યાન છે. પરંતુ પ્રશસ્ત એવા રાગાદિ ભાવવાળું તે ધર્મધ્યાન છે તેથી તે આંશિક નિર્મળ છે અને આંશિક કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

શુક્લધ્યાન સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત એમ સમસ્ત રાગાદિભાવોથી લગભગ મુક્ત છે તેથી સંપૂર્ણ નિર્મળ છે માટે તેને શુક્લ ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાનના પણ ચાર ભેદ છે જેનું વર્ણન સૂત્ર ૯-૩૯થી ૯-૪૬માં આવશે.

સૂત્ર (૯-૩૦) પ્રયોજન :- ચાર પ્રકારના ધ્યાનમાંથી છેલ્લા બે ધ્યાનો કોનું કારણ બને છે તે વિષય જણાવે છે.

પરે મોક્ષહેતૂ ૧-૩૦

પરે મોક્ષહેતૂ ૯-૩૦

પરે મોક્ષહેતૂ ૯-૩૦

શબ્દાર્થ:- પરે = પછીના બે ધ્યાનો, મોક્ષહેતૂ = મોક્ષના હેતુભૂત છે.

સૂત્રાર્થ :- છેલ્લાં બે ધ્યાન મોક્ષના હેતુભૂત છે.

ભાવાર્થ :- આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ આ ચાર ધ્યાનોમાંથી સૂત્રના ક્રમ પ્રમાણે પરે એટલે પાછળનાં અંતિમ બે ધ્યાનો એટલે કે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન મુક્તિનાં હેતુ છે. ધર્મધ્યાન દ્વારા શુક્લધ્યાન આવે છે અને તેના દ્વારા મુક્તિ આવે છે. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને આ સૂત્રમાં મુક્તિ હેતુ કહ્યા છે તેથી સમજી લેવું કે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન આ બે ધ્યાનો સંસારનો હેતુ છે અને અંતિમ બે ધ્યાનો કર્મક્ષયના કારણ બને છે. પ્રથમના બે ધ્યાનો બંધહેતુ બને છે અને અંતિમ બે ધ્યાન નિર્જરા હેતુ બને છે.

ધ્યાન ઉપર વિશેષ ચિંતન

ધ્યાનના બે વિભાગ છે.

અશુભ અથવા અપ્રશસ્ત ધ્યાન દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે. શુભ અથવા પ્રશસ્ત ધ્યાન સદ્ગતિમાં લઈ જાય છે. અશુભ ધ્યાનના બે વિભાગ છે.

(૧) આર્તધ્યાન કે જે તિર્યચ ગતિનું કારણ બને છે.

(૨) રૌદ્રધ્યાન કે જે સામાન્ય રીતે નરકગતિનું કારણ બને છે.

શુભ ધ્યાનના બે વિભાગ છે.

(૧) ધર્મ ધ્યાન મનુષ્યગતિનું અથવા દેવગતિનું કારણ બને છે.

(૨) શુક્લ ધ્યાન મોક્ષનું કારણ બને છે.

મનને ધ્યાન સાથે ઘણો સંબંધ છે. મન કહો કે ચિત્ત કહો સામાન્ય રીતે બન્નેનો અર્થ એક છે. ચિત્તની સ્થિર અવસ્થા એ ધ્યાન છે. ચિત્તની અસ્થિર (ચંચળ) અવસ્થા ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.

(૧) ચિંતા-ચિંતન, (૨) ભાવના (૩) ધ્યાન અને (૪) અનુપ્રેક્ષા.

હવે આ ચારેયના અર્થ સમજીએ.

ચિંતા :- ચિત્ત ફરતું હોય, વિચરતું હોય તેને વિચાર કહેવાય છે. આ વિચારને ચિંતા અથવા ચિંતન પણ કહેવાય છે.

ભાવના :- એકની એક વાતને રસપૂર્વક વારંવાર વિચારવાથી આત્મા ભાવિત

થાય છે. એટલે રસપૂર્વક વારંવાર કરાતા એ વિચારોને - ચિંતનને ભાવના કહેવાય છે. ચિંતન કરતાં ભાવનામાં મન વધારે ઘેરું, અને વધારે સૂક્ષ્મ બને છે.

ધ્યાન :- જે વિચારોથી મન ભાવિત થયું હોય તેમાંના કોઈપણ એક મુદ્દા ઉપર મન સ્થિર થઈ જાય તે ધ્યાન કહેવાય છે.

અનુપ્રેક્ષા :- આ ધ્યાનમાંથી બહાર આવ્યા પછી ધ્યાનની અસરના કારણે ચિંતનમાં ઉંડાણ વધે, જે વિસ્તાર વધે, જે સૂક્ષ્મતા તરફ આગળ વધાય તેને અનુપ્રેક્ષા કહેવાય છે.

પહેલી ભૂમિકામાં ચિંતન હોય છે. તે પછીની ભૂમિકામાં ભાવના આવે છે. અને તે પછીની ભૂમિકામાં ધ્યાન આવે છે. જ્યારે અનુપ્રેક્ષા એ ધ્યાન પછી આવે છે.

મન એકાગ્ર બનવાના કારણે ધ્યાન સમયે આત્માનો ઉપયોગ કોઈપણ એક વિષયમાં સ્થિર થઈ જાય છે. કાન સાંભળે છે. આંખ જુએ છે. નાક સૂંઘે છે. જીભ ચાખે છે અને ચામડી સ્પર્શ અનુભવે છે પરંતુ આ બધું ત્યારે જ શક્ય બને છે કે જ્યારે આત્માનો ઉપયોગ મન દ્વારા એમાં જોડાય છે. જો તે તે ઈન્દ્રિયો સાથે આત્માનો ઉપયોગ મન દ્વારા ન જોડાય તો તે તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા તે તે વિષયોનો અનુભવ આત્માને થઈ શકતો નથી.

ઘણીવાર કોઈ વ્યક્તિને ઘણા જોરથી બોલાવવા છતાં પણ તેને સંભળાતું નથી કારણ કે એમાં એનો ઉપયોગ જોડાયો હોતો નથી, જેમ કેટલાક લોકો ધ્યાનબહેરા હોય છે, તેમનો ઉપયોગ હોય તો ધીમેથી બોલેલું પણ એમને સંભળાય છે અને ઉપયોગ ન હોય તો રાડ પાડો તો પણ સંભળાતું નથી. આવું કેમ બને છે ?

કારણ કે એ સમયે એમનો ઉપયોગ એ વિષયમાં હોતો નથી પણ અન્યત્ર હોય છે એ જ રીતે ધ્યાનમાં ચિત્ત એક વિષયમાં સ્થિર-એકાગ્ર બનેલું હોવાથી અન્ય સ્થાનેથી મનનું જોડાણ કપાઈ જાય છે.

યોગ અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો યોગ એ મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને ઉપયોગ એ આત્માનો જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણ છે.

આ ઉપયોગનું જોડાણ મન સાથે થાય, મનનું જોડાણ ઈન્દ્રિયો સાથે થાય અને ઈન્દ્રિયોનું જોડાણ વિષયો સાથે થાય, ત્યારે તે વિષયનો અનુભવ આત્માને થાય છે. આમાંથી ક્યાંય પણ જોડાણ તૂટી જાય તો તે વિષયનો અનુભવ આત્માને થતો નથી.

આ જોડાણ આત્મા માટે નુકશાનકારક નથી કારણ કે આ જોડાણ તો જ્ઞાનનું કારણ બને છે પરંતુ આ જોડાણમાં જે રાગ, દ્વેષ, મોહ ભળે છે તેનાથી આર્ત કે રૌદ્રધ્યાન થાય છે તે નુકશાનકારક છે. જો તેમાં રાગ, દ્વેષ કે મોહ ન ભળે તો આર્ત, રૌદ્રધ્યાન થતું નથી. જેથી આત્માને નુકશાન થતું નથી પરંતુ જ્ઞાનમાત્ર થાય છે.

સૂત્ર(૯-૩૧) પ્રયોજન :- આર્તધ્યાનના ચાર ભેદ પૈકી પ્રથમ ભેદનું વર્ણન કરે છે.

આર્તમમનોજ્ઞાનાં સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય

સ્મૃતિસમન્વાહાર:

૧-૩૧

આર્તમમનોજ્ઞાનાં સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય

સ્મૃતિસમન્વાહાર:

૯-૩૧

આર્તમ્-અમનોજ્ઞાનાં-સમ્પ્રયોગે-તદ્-વિપ્રયોગાય

સ્મૃતિ - સમન્વાહાર:

૯-૩૧

શબ્દાર્થ :- આર્તમ્ = આર્તધ્યાન, અમનોજ્ઞ = અનિષ્ટ, અપ્રિય, સમ્પ્રયોગ = સંયોગ-પ્રાપ્તિ, તદ્ = તે (અપ્રિયવસ્તુનો), વિપ્રયોગ = વિયોગ, સ્મૃતિસમન્વાહાર = ચિંતાનું સાતત્ય.

સૂત્રાર્થ :- અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે તે (અનિષ્ટ વસ્તુ)ના વિયોગને માટે સ્મૃતિ સમન્વાહાર (ચિંતા કરવી) તે આર્ત (ધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ જાણવો).

ભાવાર્થ :- ચાર પ્રકારના ધ્યાનોમાંથી પ્રથમ આર્તધ્યાન સમજાવે છે. તેના ચાર ભેદ છે. તેમાંથી પ્રથમ ભેદ સમજાવે છે.

અમનોજ્ઞાનામ્ જે જે ભાવો આપણા મનને ન ગમતા હોય તે ભાવો અમનોજ્ઞ કહેવાય છે. તેવા અમનોજ્ઞ ભાવોનો સમ્પ્રયોગે એટલે કે સંયોગ થયે છતે તદ્વિપ્રયોગાય તે અનિષ્ટ ભાવોના વિયોગ માટે (તે ભાવો કેમ દૂર થાય તે માટે) સ્મૃતિસમન્વાહાર: જે ચિંતા વિચારણા કરવી, તેના ઉપાયો વિચારવા તે આર્તધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ કહેવાય છે.

જ્યારે જ્યારે આ જીવને અણગમતા પદાર્થોનો સંયોગ થાય છે. ત્યારે ત્યારે તે તે અણગમતા પદાર્થો પોતાનાથી કેમ દૂર થાય તેની વિચારણા, તે પદાર્થો દૂર કરવા

માટેની વિચારણા તે 'અનિષ્ટ વિયોગ ચિંતા' આર્તધ્યાન કહેવાય છે. જેમ કે આપણે જ્યાં બેઠા હોઈએ ત્યાં અણગમતી વ્યક્તિ અથવા કોઈ દુષ્ટ વ્યક્તિ આવી જાય તો તે કેમ દૂર થાય તેવી વિચારણા કરવી તે 'અનિષ્ટવિયોગ ચિંતા' આર્તધ્યાન કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૩૨) પ્રયોજન :- આર્તધ્યાનનો બીજો ભેદ જણાવે છે.

વેદનાયાશ્ચ	૧-૩૨
વેદનાયાશ્ચ	૯-૩૨
વેદનાયાઃ ચ	૯-૩૨

શબ્દાર્થ :- વેદનાયાઃ = વેદના. (રોગ)

સૂત્રાર્થ :- વેદના (પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ)ની (ચિંતા કરવી તે આર્તધ્યાનનો બીજો ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- વેદના એટલે શારીરિક પીડા -રોગો.

શરીરમાં ડાયાબીટીશ, બ્લડપ્રેશર વગેરે રોગો થયા હોય ત્યારે તે રોગો કેમ દૂર થાય તેની ચિંતા અથવા તે રોગોના વિયોગની વિચારણા કરવી તે વેદનાવિયોગ ચિંતા નામનો આર્તધ્યાનનો બીજો ભેદ છે.

શંકા :- શરીરમાં થતાં રોગો કોઈપણ મનુષ્યોને અણગમતા જ હોય છે. તેથી તે અણગમતા રોગો તથા રોગોથી થતી પીડાનો વિયોગ કેમ થાય ? આવી જે વિચારણા કરાય તે શું સૂત્ર ૯-૩૧માં જણાવેલા પ્રથમભેદમાં ના આવે ?

સમાધાન :- એક અપેક્ષાએ તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. રોગ અને રોગજન્ય પીડા અણગમતી (અનિષ્ટ) છે. તેથી આ બીજો ભેદ પ્રથમ ભેદમાં સમાવી શકાય છે. કારણકે પ્રથમ ભેદમાં અણગમતી વસ્તુના વિયોગની ચિંતા કરવી તેને આર્તધ્યાન છે તે અર્થ બીજા ભેદમાં પણ ઘટે છે. હવે બે ભેદો ભિન્ન કરવાનું કારણ શું ? તે સમજીએ. શરીર એ આત્માના એક એક પ્રદેશની સાથે ઓતપ્રોત છે. લોઢા અને અગ્નિની જેમ વ્યાપ્ત છે. તેથી જ શરીર ઉપર અતિશય રાગ અને મમતા છે. આ કારણથી શરીરમાં થતા રોગો અને તે રોગોથી થતી પીડા અનિષ્ટ છે.

બીજી બધી પ્રતિકુળતાઓ ઉપર આ જીવને જેટલો અણગમો છે. તેના કરતાં અનેકગણો અણગમો રોગ ઉપર અને રોગજન્ય પીડા ઉપર છે. માટે રોગ અને રોગજન્ય પીડામાં અનિષ્ટતાની અધિકતા જણાવવા માટે જુદા ભેદ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

રોગ સિવાયની બીજી અનિષ્ટ વસ્તુમાં કોઈ મનુષ્યને એક વસ્તુ અનિષ્ટ હોય એ જ વસ્તુ બીજા મનુષ્યને ઈષ્ટ પણ હોય. જેમ કે જે આપણો શત્રુ છે તે આપણને અનિષ્ટ હોય પરંતુ જેનો તે મિત્ર હોય તેને ઈષ્ટ પણ હોય. કારેલાનું શાક કડવું હોવાથી આપણને અનિષ્ટ હોય છતાં તે શાક જેને બહુ ભાવે તેને માટે ઈષ્ટ પણ હોય. વિષ્ટા મનુષ્યોને અનિષ્ટ છે એ જ વિષ્ટા ભૂંડને ઈષ્ટ છે. માટે આપણી અનિષ્ટ વસ્તુ સર્વની અનિષ્ટ બનતી નથી. પરંતુ શારીરિક રોગો અને તે રોગોથી થતી પીડા તો સર્વજીવ માટે અનિષ્ટ છે. એમ વિશેષતા જણાવવા માટે આ ભેદ ભિન્ન કર્યો છે.

સૂત્ર (૯-૩૩) પ્રયોજન :- આર્તધ્યાનના ત્રીજા ભેદનું લક્ષણ જણાવે છે.

વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ ૧-૩૩

વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ ૯-૩૩

વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ ૯-૩૩

શબ્દાર્થ :- વિપરીતં = ઉલ્ટું (વિયોગ થયેલાના સંયોગની ચિંતા),
મનોજ્ઞાનામ્ = ઈષ્ટ કે પ્રિય વિષયોના.

સૂત્રાર્થ :- મનોજ્ઞભાવોમાં વિપરીત (ધ્યાન સમજવું), (અર્થાત ઈષ્ટ ભાવોનો વિયોગ થતાં તેના સંયોગ માટે જે વિચારણા કરવી તથા પ્રાપ્ત થયેલા ઈષ્ટ સંજોગો સદા રહે તેવી વિચારણા કરવી તે આર્તધ્યાનનો ‘ઈષ્ટસંયોગ ચિંતા’ રૂપ ત્રીજો ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- આ સૂત્રમાં ‘ઈષ્ટ સંયોગ ચિંતા’ નામના ત્રીજા ભેદનું વર્ણન છે. આ ભેદમાં લખેલા ઈષ્ટ-સંયોગ-ચિન્તા આ શબ્દો જોતાં પ્રથમભેદથી બરાબર વિપરીતતા જણાય છે. માત્ર ફેર (તફાવત) એટલો જ છે કે ત્યાં અમનોજ્ઞાનામ્ અણગમતી વસ્તુલેવાની છે. અહીં મનોજ્ઞ ભાવો લેવાના છે. બાકીના પદો વિપરીતમ્ વિપરીતપણે જોડવા.

સૂત્ર (૯-૩૧)માં તદ્વિપ્રયોગાય શબ્દ છે તેને બદલે અહીં વિપ્રયોગે કરવું.

પદોના ફેરફાર સાથે આ સૂત્રની રચના આ પ્રમાણે થશે.

મનોજ્ઞાનાં વિપ્રયોગે તદ્સંપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહારઃ તૃતીયમ્

મનગમતી (ઈષ્ટ) વસ્તુઓનો વિયોગ થતાં તે વસ્તુઓનો સંયોગ કેમ થાય ? એવી ચિંતા-વિચારણા કરવી તે આર્તધ્યાનનો 'ઈષ્ટ સંયોગ ચિંતા' નામનો પ્રથમભેદથી વિપરીત ત્રીજો ભેદ છે. જેમ કે મનુષ્ય માત્રને ધન-સંપત્તિ-પાંચ ઈન્દ્રિયોના સુખો વગેરે ઈષ્ટ વસ્તુઓ છે. તે અશુભ કર્મના ઉદયથી ચાલી ગઈ હોય અથવા કોઈ વ્યક્તિ પાસે પૈસા દબાઈ ગયા હોય તો તે કેમ પાછા આવે ? તે અંગે જે વિચારણા કરવી તેને ઈષ્ટસંયોગ ચિંતા ધ્યાન કહેવાય છે.

શંકા :- મનુષ્ય માત્રને અણગમતી વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે તેનો વિયોગ કરવાની અને મનગમતી વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેનો સંયોગ કેમ થાય ? આ ચિંતા-વિચારણા તો થાય જ છે. જો આવી વિચારણા ન કરે તો દુનિયામાં તે મુર્ખોજ કહેવાય. આમાં શું ખોટી વિચારણા કરી છે ? કરવા જેવી યોગ્ય જ વિચારણા કરી છે. આવી વિચારણા કરવી એ તો માનવબુદ્ધિનું ફળ છે અન્યથા પશુમાં અને મનુષ્યમાં તફાવત શું ?

સમાધાન :- વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થાય ત્યારે વિયોગ કેમ થાય ? અને ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે સંયોગ કેમ થાય ? તે માટે વિચારણા કરવી તે વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ બરાબર છે. પરંતુ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી તે બરાબર નથી.

કારણકે એમ કરવામાં અનિષ્ટ વસ્તુ ઉપર દ્વેષ અને ઈષ્ટ વસ્તુ ઉપર રાગ થાય છે. રાગ-દ્વેષ કરવાથી નવા કર્મો બંધાય છે. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ આ સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ ઉપર દ્વેષ ન કરવો કે રાગ ન કરવો એ જ સાચું કર્તવ્ય છે તેથી જેમની અધ્યાત્મદૃષ્ટિ વિકસી છે તેવા મહાત્માઓ આવી ચિંતા-વિચારણા કરતા નથી.

મહાવીર ભગવાનને ચંડકૌશિક તથા સંગમે ઉપસર્ગ કર્યો અને પાર્શ્વનાથ પ્રભુને મેઘમાળીએ ઉપસર્ગ કર્યો ત્યારે અનિષ્ટનો સંયોગ થયો હોવા છતાં તે મહાત્માઓએ અનિષ્ટનો વિયોગ કરવાની ચિંતા-વિચારણા કરી નથી. પરંતુ ધ્યાનમાં લીન બન્યા હતા.

શંકા :- દુઃખને દૂર કરવાનો અને સુખને મેળવવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે દુનિયાની દૃષ્ટિએ તો ગાંડો માણસ જ કહેવાય ને ?

સમાધાન :- દુનિયાની દૃષ્ટિ મોહભરેલી છે અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ મોહના ત્યાગથી ભરેલી છે. તેથી અધ્યાત્મદૃષ્ટિવાળાની પ્રવૃત્તિ દુનિયાની દૃષ્ટિવાળાને ન સમજાય. તેના માટે દુનિયાની દૃષ્ટિ છોડવી જ પડે.

શંકા :- આર્તધ્યાનનો સૂત્ર ૯-૩૧માં કહેલો પ્રથમભેદ અને સૂત્ર ૯-૩૩માં કહેલો ત્રીજો ભેદ સામસામા વિરોધીપણે છે. તો તે બન્ને ભેદોને અને તેને સમજાવનારાં બન્ને સૂત્ર ૯-૩૧ અને ૯-૩૩ને પાસે પાસે કહેવાં જોઈએ. સૂત્ર - ૯-૩૨ વેદનાયાશ્ચ વચ્ચે કેમ નાંખ્યું ? નવતત્ત્વ વગેરે ગ્રંથોમાં આર્તધ્યાનના ચાર ભેદો અનિષ્ટવિયોગ - ઈષ્ટવિયોગ - વેદના અને નિદાન એવા ક્રમે છે. ખુલાસો કરશો ?

સમાધાન :- સૂત્ર ૯-૩૧માં...સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિ સમન્વાહારઃ આ સૂત્ર ૯-૩૨માં વેદનાયાશ્ચ (વેદના પદ)ની સાથે સંબંધ કરવાની આવશ્યકતા છે. તે પદોની સૂત્ર ૯-૩૨માં અનુવૃત્તિ લાવવી ઈષ્ટ છે. કારણકે તેમ કરવાથી 'વેદનાના સંયોગમાં તેના વિયોગ માટે જે વિચારણા' એવો અર્થ સંગત થાય છે. માટે ઉપરોક્ત પદોની અનુવૃત્તિ માટે આવી રચના કરી છે. સૂત્ર ૯-૩૩માં વિપરીતમ્ શબ્દથી જ ઉપરોક્તથી ભિન્ન અર્થ સમજાઈ જ જાય છે. માટે ૯-૩૨ સૂત્રમાં ઉપરોક્ત પદોની અનુવૃત્તિ લાવવા માટે વેદનાયાશ્ચ સૂત્ર વચ્ચે મૂક્યું છે.

શંકા:- આર્તધ્યાનના પ્રથમભેદનું નામ 'અનિષ્ટ વિયોગ ચિંતા' અને ત્રીજા ભેદનું નામ 'ઈષ્ટ સંયોગ ચિંતા' કહો છો તેના બદલે પ્રથમ ભેદનું નામ 'અનિષ્ટ સંયોગ ચિંતા' (અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થયો હોય ત્યારે ચિંતા કરવી) અને ત્રીજા ભેદનું નામ 'ઈષ્ટ વિયોગ ચિંતા' (ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં ચિંતા કરવી) એમ નામ કહીએ તો ચાલે?

સમાધાન :- નામભેદ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. પરંતુ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ થયો હોય ત્યારે સંયોગની ચિંતા થતી નથી કારણકે સંયોગ તો થઈ જ ચૂક્યો છે. ચિંતા હવે તેના વિયોગની કરવાની છે. તેથી ત્યાં વિયોગ શબ્દ ઉચિત છે. એવી જ રીતે જ્યાં ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થયો હોય ત્યાં કર્મના ઉદયથી વિયોગ તો થઈ જ ચૂક્યો છે ફરીથી તેનો સંયોગ કેમ થાય ? એમ સંયોગની ચિંતા છે.

માટે અનિષ્ટની સાથે વિયોગ અને ઈષ્ટની સાથે સંયોગ શબ્દ વધારે ઉચિત છે.

સૂત્ર (૯-૩૪) પ્રયોજન :- આર્તધ્યાનનો ચોથો ભેદ જણાવે છે.

નિદાનં ચ ૧-૩૪

નિદાનં ચ ૯-૩૪

નિદાનં ચ ૯-૩૪

શબ્દાર્થ :- નિદાનં = નિયાણુ, અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવાનો તીવ્ર સંકલ્પ

સૂત્રાર્થ :- નિયાણુ પણ (આર્તધ્યાનનો ચોથો ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- નિદાન એટલે છેદવાનું સાધન, નાશ કરવાનું સાધન. ધર્મની ક્રિયા કરતાં કરતાં આ લોક કે પરલોકના સાંસારિક સુખોની ઈચ્છા (માંગણી) કરવાથી આત્માનું કર્મક્ષયરૂપ જે સુખ છે તે છેદાઈ જાય છે, કપાઈ જાય છે માટે આવા પૌદ્ગલિક સુખોની ઈચ્છા કરવી તે નિદાન (નિયાણુ) કહેવાય છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોની આરાધના અને તપ આદિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો અનાદિ કાળનાં આત્માને લાગેલાં ચીકણાં કર્મો તોડીને મોક્ષસુખ અપાવે છે.

જ્યાં જન્મ-મરણાદિ દુઃખો બિલકુલ નથી અને આત્માના અનંત ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ અનંત સુખ જ્યાં છે. તેવા પ્રકારના મુક્તિસુખ અપાવનાર અનુષ્ઠાનો આચરીને આ લોક કે પરલોકનાં રાજ્યપ્રાપ્તિ કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ આદિ તુચ્છ સાંસારિક સુખોની ઈચ્છા કરવી તે કાગડા ઉડાડવામાં ચિંતામણિ રત્નને ફેંકી દેવા અથવા વેડફી નાખવા તુલ્ય છે.

આવી તુચ્છ ભાવનાથી આત્માને પ્રાપ્ત થનારું અનંત આત્મસુખ છેદાઈ જાય છે, કપાઈ જાય છે. તેથી આવા પ્રકારની ભૌતિક સુખની ઈચ્છા કરવી તે નિદાન કરણ નામનું ચોથા પ્રકારનું આર્તધ્યાન છે. સંસારમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખોમાંથી અને સુખોના અભાવમાંથી આ ચારે પ્રકારના આર્તધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા :- આર્તધ્યાનના ચાર ભેદો અત્યંત સંક્ષેપમાં કેવી રીતે વર્ણવી શકાય ?

સમાધાન :- પહેલા ભેદનું નામ છે અનિષ્ટ વિયોગ ચિંતા રૂપ આર્તધ્યાન. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થતાં તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવા. બીજા ભેદનું નામ છે 'વેદના વિયોગ ચિંતા' રૂપ આર્તધ્યાન. શારીરિક રોગ અને તે દ્વારા થતી શારીરિક અને માનસિક પીડા, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવા.

ત્રીજા ભેદનું નામ છે ઈષ્ટસંયોગ ચિંતા રૂપ આર્તધ્યાન. ઈષ્ટવસ્તુના વિયોગ કાળે તેને મેળવવાના ઉપાયો વિચારવા.

ચોથા ભેદનું નામ છે નિદાનકરણ આર્તધ્યાન. ધર્મના ફળ રૂપે આ લોક કે પરલોકના સુખની ઈચ્છા એ નિદાનકરણ છે.

આ પ્રમાણે આ ચારે ભેદો દુઃખમાંથી ઉદ્ભવે છે. આવા પ્રકારની ચિંતાઓ કરવાથી મોહની પરાધીનતાના કારણે ઘણા અશુભ વિચારો આવે છે. તેનાથી ભાવિમાં પણ પાછા દુઃખોજ આવે એવાં કર્મો બંધાય છે.

આ પ્રમાણે આર્તધ્યાન દુઃખમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ચિંતાકાળે દુઃખ કરાવે છે અને અશુભકર્મોનો બંધ કરાવવા દ્વારા તેના ઉદયકાળે પુનઃ દુઃખ જ આપે છે.

સૂત્ર (૯-૩૫) પ્રયોજન :- આર્તધ્યાનના સ્વામી ક્યા જીવો હોઈ શકે તે જણાવે છે.

તદવિરત - દેશવિરત - પ્રમત્તસંયતાનામ્ ૯-૩૫

તદવિરત - દેશવિરત - પ્રમત્તસંયતાનામ્ ૯-૩૫

તદ્ - અવિરત - દેશવિરત - પ્રમત્તસંયતાનામ્ ૯-૩૫

શબ્દાર્થ :- તદ્ = તે આર્તધ્યાન, અવિરત = અવિરતિ જીવો, દેશવિરતિ = દેશવિરતિધર જીવો, શ્રાવકો, અગારી વ્રતીઓ, પ્રમત્તસંયત = સર્વવિરતિધર મુનિઓ.

સૂત્રાર્થ :- તે (આર્તધ્યાન)અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતને સંભવે છે.

ભાવાર્થ :- આ આર્તધ્યાન નીચે જણાવેલા ત્રણ પ્રકારના જીવોને હોય છે.

(૧) અવિરત :- મિથ્યાત્વથી (પહેલા ગુણસ્થાનકથી) અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ (ચોથા ગુણસ્થાનક) સુધીના જીવોને હોય છે.

(૨) દેશવિરત :- પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા જીવોને હોય છે અને

(૩) પ્રમત્તસંયત :- છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવાળા જીવોને હોય છે.

ટૂંકમાં એક થી છ ગુણસ્થાનક સુધી આર્તધ્યાન હોય છે. આ આર્તધ્યાન દુઃખના ઉદ્ભવેગથી અને સુખના રાગથી થાય છે. જેટલી જેટલી દુઃખ પ્રત્યે અપ્રીતિ અને સુખ પ્રત્યે પ્રીતિ તેટલી તેટલી અનિષ્ટ અને ઈષ્ટ વસ્તુઓના સંયોગ-વિયોગ કાળે ચિંતા વધારે થાય છે તેને જ આર્તધ્યાન કહેવાય છે. દુઃખ પ્રત્યે ઉદ્ભવેગ અને સુખ પ્રત્યે પ્રીતિ વધુમાં વધુ છટ્ટા ગુણસ્થાનક સુધી જ હોય છે. સાતમા ગુણસ્થાને અપ્રમાદ અવસ્થા છે. આઠમા ગુણસ્થાનકથી મોહનીયનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થતો હોવાથી આર્તધ્યાન હોતું નથી.

સૂત્ર (૯-૩૬) પ્રયોજન :- રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ તથા તે કોને હોય તે જણાવે છે.

હિંસાનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યો રૌદ્રમવિરતદેશવિરતયોઃ ૧-૩૬

હિંસાનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યો રૌદ્રમવિરતદેશવિરતયોઃ ૯-૩૬

હિંસા-અનૃત-સ્તેય-વિષયસંરક્ષણેભ્યઃ રૌદ્રમ્

અવિરત-દેશવિરતયોઃ ૯-૩૬

શબ્દાર્થ :- હિંસા = હિંસા, અનૃત = અસત્ય, અસ્તેય = ચોરી, વિષયસંરક્ષણ = વિષય કે તેના સાધનનું રક્ષણ, રૌદ્રમ્ = રૌદ્ર ધ્યાન, અવિરત = વિરતિ રહિત જીવો, દેશવિરત = દેશથી વિરત અગારી પ્રતી કે શ્રાવક

સૂત્રાર્થ :- હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વિષયસંરક્ષણ માટે સતત ચિંતા તે રૌદ્ર ધ્યાન છે. તે અવિરત અને દેશવિરત, જીવોમાં સંભવે છે.

ભાવાર્થ :- આર્તધ્યાનના ચાર ભેદો સમજાવીને હવે રૌદ્ર-ધ્યાનના ચાર ભેદો સમજાવે છે.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના સંરક્ષણ માટે ચિંતા-વિચારણા કરાય તે રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. આ વિચારો હિંસા સંબંધી હોય તો હિંસાનુબંધી, અસત્ય સંબંધી હોય તો મૃષાનુબંધી, ચોરી સંબંધી હોય તો સ્તેયાનુબંધી અને વિષયસંરક્ષણ સંબંધી હોય તો વિષયસંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે.

(૧) હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન :- હિંસા માટેના ભયંકર વિચારો મનમાં કરવા.

કોઈપણ જીવની હત્યા કેવી રીતે કરવી, ક્યારે કરવી, ક્યા સાધનથી કરવી ઈત્યાદિની ઘણા આવેશપૂર્વક વિચારણા કરવી. ક્રોધ અને ભયંકર આવેશ સાથે હત્યાના વિચારો કરવા. તેને હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે.

(૨) મૃષાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન :- માયા આદિ કષાયોના આવેશ પૂર્વક અસત્ય બોલવા માટે વિચારો કરવા કે કેવી રીતે અસત્ય બોલવું, કેટલું અસત્ય બોલવું. આ બોલાયેલા અસત્યની સામે ઉલટ તપાસ થાય તો શું પ્રતિકાર કરવો. કેવું અસત્ય બોલવાથી સામેનાને છેતરી શકાશે વગેરે અસત્ય બોલવાની જે વિચારણા તે મૃષાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન છે.

(૩) સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન :- માયા, કપટ આદિ કષાયોના આવેશપૂર્વક ચોરી સંબંધી વિચારો કરવા, ચોરી કરવા ક્યાં જઈશું તો વધારે લાભ થશે. ચોરી કેવી રીતે અને ક્યા સમયે કરવી. કેવી રીતે ચોરી કરીશું તો નહીં પકડાઈએ, ઈત્યાદિની વિચારણા કરવી તે સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે.

(૪) વિષયસંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન :- પાંચે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોના જે જે સાધનો પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયા હોય તેના સંરક્ષણ માટેના વિચારો કરવા. જેમ કે પ્રાપ્ત થયેલ ધન ક્યાં રાખવું, ક્યાં છૂપાવવું, તેની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરવી. સરકાર, સ્વજનો કે ચોર ન લઈ જાય તેના શું ઉપાયો કરવા ઈત્યાદિ વિચારણા તે સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. આ ચોથા ભેદમાં સંરક્ષણ શબ્દથી ધન, ધાન્ય, હીરા-મોતી-ઝવેરાત વગેરે જે જે ઈષ્ટ વિષયો પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયા હોય તેને સાચવવાના ઉપાયોની ચિંતા કરવી તે સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે.

પરંતુ તે ન મળ્યા હોય ત્યારે તેને મેળવવાના વિચારો જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે વિપરીત મનોજ્ઞાનામ્ સૂત્ર ૯-૩૩નો અર્થ લાગુ પડતો હોવાથી આર્તધ્યાન કહેવાય છે.

ટૂંકમાં મનગમતા ઈષ્ટ વિષયોનો વિયોગ હોય અને સંયોગ કેમ થાય ? તેના ઉપાયોની વિચારણા તે સૂત્ર ૯-૩૩ પ્રમાણે આર્તધ્યાન કહેવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોના સંરક્ષણ માટેના ઉપાયોની ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. રૌદ્રધ્યાનના સ્વામી કોણ ? મને સુખની પ્રાપ્તિ થાય એ અંગેના વિચારો તે આર્તધ્યાન, મારું સુખ ચાલ્યું ન જાય એ અંગેના વિચારો તે રૌદ્રધ્યાન.

મિથ્યાત્વથી અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક સુધીના એટલે ચોથા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવોને તથા પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા દેશવિરત જીવોને રૌદ્રધ્યાન હોય છે.

છટ્ટા અને તે પછીના ગુણઠાણાવાળા મુનિઓ હિંસા આદિ પાપોથી વિરમેલા છે, પાપોના ત્યાગી છે. મહાવ્રતધારી હોવાથી અંશથી પણ તે પાપોની ચિંતા વિનાના હોય છે તેથી રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદો છટ્ટા કે તે પછીના ગુણસ્થાનકોમાં સંભવતા નથી.

શંકા :- હિંસા, અસત્ય, ચોરી (સ્તેય), મૈથુન અને પરિગ્રહ એમ પાપો પાંચ છે. આ પાંચ પાપોની વિચારણા રૂપે રૌદ્રધ્યાનના પણ પાંચ ભેદ કહેવા જોઈએ તો ચાર ભેદ કેમ કહ્યા ? શું મૈથુનની વિચારણા - ચિંતા કરવી તે રૌદ્રધ્યાન નથી ?

સમાધાન :- મૈથુનની ચિંતા કરનારા જીવોને 'મૈથુન' એ ઈષ્ટ વસ્તુ હોવાથી 'ઈષ્ટ વસ્તુના સંરક્ષણના ઉપાયો વિચારવા તે રૌદ્રધ્યાન' એવા ચોથા ભેદવાળા રૌદ્રધ્યાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે.

મૈથુન પ્રાપ્ત ન થયું હોય પરંતુ તેનો યોગ કરવા ચિંતા આ જીવ કરતો હોય ત્યારે ત્રીજા ભેદવાળું આર્તધ્યાન કહેવાય છે.

સંસારમાં રહેલા એક થી પાંચ ગુણઠાણાવાળા તમામ જીવોને આર્ત અને રૌદ્ર એમ બન્ને ધ્યાન સદા હોય છે. છટ્ટા ગુણઠાણાવાળા જીવોને આ બે ધ્યાનમાંથી માત્ર આર્તધ્યાન જ હોય છે. રૌદ્રધ્યાન હોતું નથી.

સૂત્ર (૯-૩૭) પ્રયોજન :- ધર્મધ્યાનના ભેદો અને ધર્મધ્યાનના અધિકારી કોણ? તે જણાવે છે.

આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય ૯-૩૭

આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય ધર્મમપ્રમત્તસંયતસ્ય ૯-૩૭

આજ્ઞા-અપાય-વિપાક-સંસ્થાનવિચયાય-ધર્મમ્ અપ્રમત્તસંયતસ્ય ૯-૩૭

શબ્દાર્થ :- આજ્ઞા = જિનાજ્ઞા, અપાય = દુઃખ, વિપાક = ફળ, સંસ્થાન = લોકની આકૃતિ, વિચય = ચિંતન, વિવેક, ધર્મમ્ = ધર્મધ્યાન.

અપ્રમત્તસંયતસ્ય = સંયતની અપ્રમત્ત અવસ્થા

સૂત્રાર્થ :- આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય, સંસ્થાનવિચય સંબંધી જે વિચારણા તે ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. જે અપ્રમત્તસંયત જીવોને હોય છે.

ભાવાર્થ :- ધ્યાન ચાર પ્રકારે કહેવાયું છે. પણ જેને અત્યંતર તપ કહી શકાય તેવા ધ્યાનના બે ભેદ છે. જેમાંનું એક છે ધર્મ ધ્યાન.

આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ બે વાત કહી છે. ધર્મધ્યાનના ભેદો અને ધર્મધ્યાનના અધિકારી કોણ ? મૂળસૂત્રમાં કહેલો વિચય શબ્દ આજ્ઞા આદિ ચાર શબ્દોની સાથે જોડવો.

વિચય એટલે ચિંતન, પર્યાલોચન, વિવેક, વિચારણા.

આજ્ઞાવિચય :- સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞા સર્વ ભવ્ય જીવોને ઉત્તરોત્તર આત્મસાધક હોવાથી તેમની આજ્ઞાને અનુસરવાની સતત વિચારણા તે આજ્ઞા વિચય ધર્મધ્યાન છે. તેમની આજ્ઞામાં ઘણા ગૂઢ રહસ્યો રહેલાં છે. સાધુઓ માટે અને શ્રાવકો માટે ભગવાનની કઈ કઈ આજ્ઞા છે એ વિષે એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન મનન કરવું એ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન છે.

અપાય વિચય :- અપાય એટલે દુઃખ. સંસારના જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે શારીરિક અને માનસિક દુઃખો અને દુઃખોના કારણભૂત એવા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, કષાય વગેરેનો એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવો તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાન.

સંસારમાં અપાય, હડધુતપણું, ઠોકરો, હાનિ, નુકશાન, દુઃખો, ઠેર ઠેર દેખાય છે. આત્માને ક્યાંય પોતાનું સુખ દેખાય નહીં, તેથી આત્મામાં અપાયોની પર્યાલોચના (ચિંતન) ચાલે. જેથી તેનાથી દૂર રહેવાના ઉપાયરૂપ આજ્ઞામાં વધારે સ્થિર થવા માટે સંસારના અપાયોની પર્યાલોચના કરે તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાન.

વિપાકવિચય :- દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ભવને અનુસારે થનારા જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોના ફળનો વિચાર તે વિપાકવિચય. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જીવ અજ્ઞાની રહે છે. દર્શનાવરણીયના ઉદયથી વસ્તુને જોઈ શકાય નહીં, નિદ્રા આદિનો ઉદય થાય છે. સાતાવેદનીયથી સાંસારિક સુખ અને અસાતા વેદનીયથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. વિપરીત જ્ઞાન, અવિરતિ, રતિ વગેરે મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે.

આયુષ્યકર્મના ઉદયથી નરક આદિ ગતિમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે. નામકર્મના ઉદયથી શુભ કે અશુભ દેહ આદિ મળે છે. ગોત્રકર્મના ઉદયથી ઉચ્ચ કે નીચગોત્રમાં જન્મ લેવો પડે છે. અંતરાયકર્મના ઉદયથી દાન, લાભ આદિમાં અંતરાય થાય છે. આ રીતે આઠ કર્મોના ફળનો વિચાર તે વિપાક વિચય ધર્મધ્યાન.

સંસ્થાન વિચય:- સંસ્થાન એટલે આકાર. લોકના તથા લોકમાં રહેલા દ્રવ્યોના આકારનું કે સ્વરૂપનું પર્યાલોચન એ સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન છે.

લોક, જગત, વિશ્વ વગેરે શબ્દો એકાર્થક છે. લોકને ઉપરના છેડાથી નીચેના છેડા સુધી માપવામાં આવે તો ૧૪ રજજુ પ્રમાણ થાય છે. તેનો આકાર પગ પહોળા કરી કેડે હાથ દઈ ઉભા રહેલા પુરૂષ સમાન છે. તેના ઉર્ધ્વ, અધો અને તિરછર્ણ તેમ ત્રણ વિભાગ છે. અધોલોક ઉંધા પડેલા કુંડાના આકાર સમાન છે. તિરછર્ણલોક થાળીની આકૃતિ સમાન છે. ઉર્ધ્વલોક મૃદંગ સમાન છે. તિરછર્ણલોકના નીચેના ભાગમાં વ્યંતર તથા ઉપરના ભાગમાં જ્યોતિષ્ક જાતિના દેવો રહે છે. મધ્યભાગમાં બંગડીના આકારે અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો આવેલા છે. તેમાં અઢી દ્વીપમાં મનુષ્યો વસે છે. શેષ દ્વીપ-સમુદ્રમાં તિર્યચો વસે છે. ઉર્ધ્વલોકના પ્રારંભમાં વૈમાનિક જાતિના દેવો રહે છે. અધોલોકમાં ભવનપતિ દેવો રહે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના આધારે લોકના આકાર, સ્વરૂપ વગેરેનો વિચાર કરવો તે સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન છે.

આજ્ઞા, અપાય અને વિપાક એ ત્રણના પર્યાલોચનમાં ઉંડા ઉતરતા ઉતરતા સમગ્ર વિશ્વ વ્યવસ્થાની જિજ્ઞાસા સહજ રીતે મનમાં ઉભરાવા લાગે છે. તે ઉપરથી વિશ્વની ઘટના કેવી અદ્ભૂત છે? તેના પર્યાલોચનમાં આત્મા લીન થાય છે. વિશ્વના સર્વ સ્થાનોમાં સિદ્ધશીલા જ વસવા યોગ્ય સ્થાન જણાય છે. એ જ સંસ્થાન વિચય ધ્યાનથી શુકલધ્યાન તરફ જવાનો માર્ગ છે.

ધર્મધ્યાનના સ્વામી : - આ ધર્મધ્યાન અપ્રમત્ત સંયતને હોય છે. ધર્મધ્યાનના સ્વામી સાતમા ગુણઠાણા કે તેથી ઉપરની કક્ષાના (બારમા ગુણઠાણા સુધીના)ના જીવો કહેવાય છે. કેમ કે સર્વવિરતિધરથી સયોગી કેવળી વચ્ચેની કક્ષાના સંયતોને 'અપ્રમત્ત સંયત' આદિ કક્ષા કહેલી છે.

આ દષ્ટિએ છઠ્ઠા ગુણઠાણા સુધીના જીવો અર્થાત્ પ્રમત્ત સંયત કક્ષા સુધીના જીવોને તાત્વિક ધર્મધ્યાન ન હોય તે સિદ્ધ થાય છે. તેઓને અભ્યાસરૂપ ધર્મધ્યાન હોય પણ પારમાર્થિક ધર્મધ્યાન ન હોય.

સૂત્ર (૯-૩૮) પ્રયોજન :- ધર્મધ્યાનના સ્વામી તરીકે અન્ય અધિકારીનો નિર્દેશ કરે છે.

ઉપશાન્તક્ષીણકષાયયોશ્ચ ૧-૩૮

ઉપશાન્તક્ષીણકષાયયોશ્ચ ૯-૩૮

ઉપશાન્ત - ક્ષીણ - કષાયયો: ચ ૯-૩૮

શબ્દાર્થ :- ઉપશાન્ત = જેમાં કષાયોનો ઉપશમ થયો હોય તેવી આત્મવિકાસની સ્થિતિ, ક્ષીણ = જેમાં કષાયોનો ક્ષય થયો હોય તેવી આત્મવિકાસની સ્થિતિ, કષાય = ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

સૂત્રાર્થ :- ઉપશાન્ત કષાય અને ક્ષીણ કષાય (મુનિ)ને પણ (ધર્મધ્યાન હોય છે.)

ભાવાર્થ :- ધર્મધ્યાનના સ્વામી કે અધિકારીને જણાવવા માટે સૂત્રકાર મહર્ષિએ સંયતોની ત્રણ કક્ષા જણાવેલી છે.

અપ્રમત્તસંયત ની કક્ષા પૂર્વસૂત્ર (૯-૩૭)માં કહી.

આ સૂત્રમાં ઉપશાન્તકષાય અને ક્ષીણકષાય એ બે કક્ષાને જણાવે છે.

સંયતોની આ બંને કક્ષાને ગુણસ્થાનકની પરિભાષામાં ૧૧મું અને ૧૨મું ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. એટલે કે આ ધર્મધ્યાન ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ ગુણઠાણે હોય છે. અહીં ઉપશાન્તમોહ લખવાથી ફક્ત અગિયારમું ગુણસ્થાનક ન સમજતાં આખી ઉપશમશ્રેણી સમજવી. તેવી જ રીતે ક્ષીણમોહ શબ્દથી ફક્ત બારમું ગુણસ્થાનક ન સમજતાં ક્ષપકશ્રેણી સમજવી. તેથી પૂર્વસૂત્રમાં અપ્રમત્તમુનિ અને આ સૂત્રમાં બે શ્રેણી લખવાથી એમ કહી શકાય કે ૭ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકો સુધી ધર્મધ્યાન હોય છે.

શંકા :- ધર્મધ્યાનના સ્વામી (અધિકારી) કહેવામાં અપ્રમત્તસંયત ૯-૩૭ સૂત્રમાં અને ઉપશાન્ત મોહ તથા ક્ષીણમોહ ૯-૩૮ સૂત્રમાં એમ જુદા શા માટે કહ્યા ? બન્નેને એક જ સૂત્રમાં કેમ ન કહ્યા ?

સમાધાન :- ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ શબ્દોની અનુવૃત્તિ સૂત્ર ૯-૩૮માં લઈ જવી છે માટે બે સૂત્રોમાં સ્વામી જુદા કહ્યા છે.

સૂત્ર (૯-૩૯) પ્રયોજન :- શુક્લધ્યાનના પૂર્વના બે ભેદના સ્વામી જણાવે છે.

શુક્લે ચાદ્યે પૂર્વવિદઃ	૧-૩૧
શુક્લે ચાદ્યે પૂર્વવિદઃ	૯-૩૯
શુક્લે ચ આદ્યે પૂર્વવિદઃ	૯-૩૯

શબ્દાર્થ :- શુક્લે = શુક્લધ્યાનના બે ભેદ, આદ્યે = પહેલાના બે ભેદ, પૂર્વવિદઃ = પૂર્વધર.

સૂત્રાર્થ :- શુક્લ ધ્યાનના પહેલા બે ભેદ પૂર્વધર એવા ઉપશાન્ત મોહ અને ક્ષીણમોહ મુનિને હોય છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ લેતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદોના સ્વામી ઉપશાન્ત કષાયી અને ક્ષીણ કષાયી (સંયતો) પણ પૂર્વધર મુનિઓ કહ્યા છે.

ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાય મુનિ જો પૂર્વધર ન હોય તો તેમને ૧૧-૧૨મા ગુણસ્થાને ધર્મધ્યાન હોય અને જો પૂર્વધર હોય તો શુક્લધ્યાન પ્રથમના બે ભેદ હોય.

ઉપશમ અને ક્ષપક એ બંને પ્રકારની શ્રેણિમાં ધર્મ અને શુક્લ એ બન્ને પ્રકારના ધ્યાન હોય છે.

બન્ને પ્રકારની શ્રેણિનો આરંભ આઠમા ગુણસ્થાનકથી થાય છે. પરંતુ કર્મોના ઉપશમનો કે ક્ષયનો પ્રારંભ નવમા ગુણસ્થાનકથી થાય છે.

૧૧મા ગુણસ્થાનકે ઉપશમશ્રેણિની સમાપ્તિ થાય છે અને ૧૨મા ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણિની સમાપ્તિ થાય છે. બન્ને પ્રકારની શ્રેણિમાં ૮-૯-૧૦ ગુણસ્થાનોમાં ધર્મધ્યાન જ હોય છે.

૧૧મા અને ૧૨મા ગુણસ્થાનકે ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન હોઈ શકે છે. શ્રેણિએ ચઢનારા જીવો બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) પૂર્વધર (શ્રુતકેવલી અર્થાત્ ચૌદ પૂર્વધર)

(૨) અપૂર્વધર એટલે (ચૌદપૂર્વથી ઓછા શ્રુતના જ્ઞાતા). બન્ને પ્રકારની શ્રેણિમાં ૧૧મા અને ૧૨મા ગુણસ્થાને પૂર્વધરને શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદ હોય છે. અપૂર્વધરને ધર્મધ્યાન હોય છે.

સૂત્ર (૯-૪૦) પ્રયોજન :- શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદના સ્વામી જણાવે છે.

પરે કેવલિનઃ ૯-૪૦

પરે કેવલિનઃ ૯-૪૦

પરે કેવલિનઃ ૯-૪૦

શબ્દાર્થ :- પરે = પછીના બે, કેવલિનઃ = કેવળી આત્માઓને હોય.

સૂત્રાર્થ :- પછીના બે એટલે કે શુક્લધ્યાનના અંતિમ બે ભેદો કેવલજ્ઞાનીને હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્રકાર મહર્ષિ સૂત્ર ૯-૪૧માં શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ કહેવાના છે. તેમાંથી અંતિમ બે ભેદ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ કેવલી ભગવંતને જ હોય છે. છત્રસ્થને હોતા નથી.

કેવલી પરમાત્માને પણ તેરમા ગુણઠાણાના અંતે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ અને ચૌદમા ગુણઠાણે વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ હોય છે. તેરમા ગુણઠાણે વર્તતા કેવલી ભગવંતો પોતાના આયુષ્યનો અંતિમ કાળ એક અન્તમુહૂર્ત વિના સર્વકાળ, ધર્મદેશના આપવા દ્વારા સમાપ્ત કરીને, કેવલી સમુદ્ઘાત કરવાનો હોય તો તે કરીને, અંતે ‘યોગનિરોધ’ કરે છે. એટલે કે મન-વચન-કાયાના યોગોને અટકાવવાનું કામ અવશ્ય કરે છે.

જ્યાં સુધી આ યોગ ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી કર્મોનો આશ્રવ ચાલુ છે. કર્મોનો આશ્રવ ચાલુ હોય તો મુક્તિ થતી નથી. તેથી આશ્રવ અટકાવવા યોગનિરોધ કરે છે. પ્રથમ બાદર મનયોગ, પછી બાદર વચનયોગ અને પછી બાદર કાયયોગ એમ ત્રણ બાદર (સ્થૂલ) યોગનો નિરોધ કર્યા પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગ, સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરે છે.

આ નિરોધ કરતાં કરતાં જે છેલ્લો સૂક્ષ્મકાયયોગ છે તેનો નિરોધ ચાલતો હોય છે. ત્યારે શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી ધ્યાન હોય છે.

અહીં કેવલી ભગવંતોમાં ધ્યાનનો અર્થ ચિંતન-મનન કે વિચારણા એવો કરવાનો નથી. કારણ કે કેવલી ભગવંતોને ભાવમન હોતું નથી તેથી વિચારણા સંભવતી નથી.

ચિંતન - મનન કરવું એ મતિજ્ઞાન - શ્રુતજ્ઞાનના આવરણના ક્ષયોપશમનો વિષય છે. કેવલીભગવંતોને મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન આદિ પ્રાથમિક જ્ઞાનો હોતાં નથી. તેથી અહીં ‘ધ્યાન’ શબ્દનો અર્થ આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા અર્થાત્ યોગ નિરોધ એવો સમજવો.

જ્યારે સૂક્ષ્મ એવા કાયયોગનો નિરોધ થતો હોય એટલે કે સૂક્ષ્મ એવી કાયિક ચેષ્ટાઓ દ્વારા આત્મપ્રદેશોનું જે જે સ્ફૂરણ છે તે અટકાવાતું હોય અને યોગરહિત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાતી હોય ત્યારે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ ધ્યાન કહેવાય છે.

સંપૂર્ણપણે યોગનો નિરોધ થઈ જાય, આત્મા અયોગી બની જાય, આત્મપ્રદેશો મેરુપર્વતની જેમ સંપૂર્ણપણે નિશ્ચલ બની જાય ત્યારે શુકલધ્યાનનો ચોથો ભેદ વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. અહીં આત્માની સંપૂર્ણ નિષ્કંપ અવસ્થા હોવાથી કર્મોનો આશ્રવ સર્વથા વિરામ પામે છે. એટલે અનાશ્રવભાવ અથવા સર્વસંવરભાવ હોય છે.

શંકા :- જો કેવલી ભગવંતોને અંતિમ કાલે સૂક્ષ્મકાય યોગનો નિરોધ કરતાં અને અયોગી ગુણઠાણે જ આ બે ધ્યાનો આવતા હોય તો કેવલી અવસ્થાના (તેરમા ગુણઠાણાની પ્રાપ્તિના) પ્રથમ સમયથી ક્યું ધ્યાન હોય ? પ્રથમના બે ભેદો પૂર્વધરને હોવાથી છદ્મસ્થને જ હોય છે. તો તેરમા ગુણઠાણાના પ્રારંભકાલે શું હોય ? અર્થાત્ ક્યું ધ્યાન હોય ?

સમાધાન :- સામાન્યથી કેવલી ભગવંતોને કોઈ ધ્યાન હોતું જ નથી. કારણ કે ધ્યાન એટલે એકાગ્ર મનોવૃત્તિ-એકચિત્તે વિચારણા કરવી.

કેવલી ભગવંતોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ન હોવાથી ચિંતન-મનન વિચારણા નથી. સર્વજગતને સાક્ષાત્ દેખે છે. વળી ધ્યાન કરવું એ સાધક દશા છે અને કેવલી અવસ્થા એ સિદ્ધ દશા છે. માટે કેવલી ભગવંતોને ધ્યાન હોતું નથી. તેથી તેઓની જે અવસ્થા છે તેને ધ્યાનાન્તરિકા દશા કહેવાય છે. ધ્યાન વિનાની અવસ્થા કહેવાય છે.

તેરમા ગુણઠાણાના અંતે અને ચૌદમે ગુણઠાણે જે ધ્યાન છે તે પણ યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન છે. આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા - નિષ્કંપ અવસ્થા એ ધ્યાન છે. પણ ચિંતન-મનન રૂપ ધ્યાન નથી.

સૂત્ર (૯-૪૧) પ્રયોજન :- શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો જણાવે છે.

પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્ક-સૂક્ષ્મક્રિયા-
ડપ્રતિપાતિવ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તીનિ ૧-૪૧

પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્ક - સૂક્ષ્મક્રિયા
ડપ્રતિપાતિવ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તીનિ ૯-૪૧

પૃથક્ત્વ - એકત્વ-વિતર્ક સૂક્ષ્મક્રિયા
અપ્રતિપાતિ - વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તીનિ ૯-૪૧

શબ્દાર્થ :- પૃથક્ત્વ = ભેદ જુદાપણું, એકત્વ = અભેદ, વિતર્ક = પૂર્વગત શ્રુત, સૂક્ષ્મક્રિયા = અતિઅલ્પ ક્રિયા, અપ્રતિપાતિ = પતનથી રહિત, વ્યુપરતક્રિયા = ક્રિયા અટકી જવી, અનિવૃત્તિનિ = જેમાં પતન નથી તે.

સૂત્રાર્થ :- પૃથક્ત્વ વિતર્ક (સવિચાર), એકત્વ વિતર્ક (અવિચાર), સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તિ (એમ શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો છે.)

ભાવાર્થ :- શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો સમજવા માટે તેમાં વપરાયેલા શબ્દોના અર્થ પહેલા વિચારીએ.

પૃથક્ત્વ = ભેદપણું અથવા જુદાપણું. દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના ભેદની પ્રધાનતા વાળી વિચારણા.

એકત્વ = દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના અભેદની પ્રધાનતાવાળી વિચારણા.

વિતર્ક = ચોદ પૂર્વોમાં રહેલા વિષયો સંબંધી શ્રુતજ્ઞાનના આધારે વિચારણા કરવી તે.

સવિચાર = દ્રવ્ય - ગુણ - પર્યાયનું પરિવર્તન. દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના વિષયવાળા અર્થ સંબંધી તથા શબ્દ સંબંધી પરિવર્તન યુક્ત વિચારો કરવા તે અને એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં પરિવર્તન થવું.

અવિચાર = દ્રવ્ય પર્યાય આદિ અર્થોનું, શબ્દ અને અર્થનું તથા ત્રણ યોગોનું પરિવર્તન વિના કોઈપણ એકમાં સ્થિરતા પણે ચિંતન કરવું તે.

અહીં મૂલ સૂત્રમાં પૃથક્ત્વ, એકત્વ અને વિતર્ક એવા ત્રણ શબ્દો છે તેમાં વિતર્ક શબ્દ પૃથક્ત્વની સાથે અને એકત્વની સાથે એમ બન્ને સાથે જોડવાથી પૃથક્ત્વવિતર્ક અને એકત્વવિતર્ક એમ બે ભેદ થાય છે. તથા સૂત્ર ૯-૪૪માં બીજા ભેદને અવિચાર કહ્યો છે. તેના ઉપલક્ષણથી (અર્થાપત્તિથી) સમજાય છે કે પ્રથમભેદ સવિચાર છે. તેથી પ્રથમભેદમાં સવિચાર શબ્દ અને બીજાભેદમાં અવિચાર શબ્દ જોડાય છે જેથી ઉપરોક્ત નામો બને છે. એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન કરવું એ અર્થ સૂત્ર ૯-૨૭ અને ૯-૩૧થી ચાલ્યો જ આવે છે.

હવે આપણે એક એક ભેદના અર્થ વિચારીએ.

(૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર :

કોઈપણ એક દ્રવ્યને આશ્રયીને પૂર્વગતશ્રુતના આધારે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આદિ ધર્મોનું મનની એકાગ્રતાપૂર્વક ભેદપ્રધાન ચિંતન - મનન કરવું. ભેદ પ્રધાન એટલે ઉત્પાદ એ ઉત્તર પર્યાય આશ્રયી છે. અસત્ હોય તે સત્ થાય એ એનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે વ્યય એ પૂર્વ પર્યાયને આશ્રયી છે. સત્ હોય તે અસત્ થાય એ એનું સ્વરૂપ છે.

ઉત્પાદથી વ્યય ભિન્ન છે. આવી વિચારણા કરતાં કરતાં એક દ્રવ્યથી ભિન્ન દ્રવ્યમાં અને એક પર્યાયથી ભિન્ન પર્યાયમાં પરિવર્તિત થવું. દ્રવ્ય - પર્યાય આશ્રયી વિચારધારા બદલાતી રહે તે પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર નામનું પ્રથમ શુકલધ્યાન છે. વળી આવી સૂક્ષ્મવિચારણા પૂર્વમાં જે શ્રુત છે તેના આલંબને થાય તેને જ શુકલધ્યાન કહેવાય છે. માટે આ ધ્યાન પૂર્વગત શ્રુતના ધારક-પૂર્વધર મહાત્માઓને જ હોય છે .

જીવ અને અજીવ કોઈપણ એક દ્રવ્યને આશ્રયી નૈગમ આદિ જુદા જુદા નયોની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય આદિ સ્વરૂપ, નિત્ય-અનિત્ય સ્વરૂપ, સામાન્ય - વિશેષ સ્વરૂપ, ઈત્યાદિ પર્યાયોનું સ્વરૂપ ચૌદ પૂર્વના શ્રુતના આલંબને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જે વારાફરતી બદલાતું ચિંતનમનન કરવું તે આ પ્રથમભેદ છે.

આ સૂક્ષ્મચિંતનમાં ચૌદ પૂર્વના મહાશ્રુતનું આલંબન છે. જેથી આપણા સામાન્ય શ્રુતના આલંબને જે ચિંતન મનન થાય છે તે આજ્ઞાવિચય આદિ ધર્મધ્યાન ગણાય. આ સૂક્ષ્મચિંતનમાં કોઈપણ એક દ્રવ્યનો કે એક પર્યાયનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યારે તેને છોડીને અન્ય દ્રવ્ય કે અન્ય પર્યાયના વિચાર ઉપર આ જીવ (આરૂઢ) થાય છે. એવી જ રીતે કોઈપણ એક શબ્દનો કે અર્થનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યારે તેને છોડીને અન્ય શબ્દના કે અન્ય અર્થના વિચારમાં સંક્રમિત થાય છે.

તેમ જ કાયયોગનો ત્યાગ કરી વચનયોગનું કે મનોયોગનું પણ આલંબન લે છે.

અથવા મનોયોગનો ત્યાગ કરી કાયયોગનું કે વચનયોગનું પણ આલંબન લે છે. આ રીતે મન-વચન-કાયના યોગોની પણ સંકાન્તિ થાય છે. આ સંકાન્તિને (સૂત્ર ૯-૪૬ પ્રમાણે) વિચાર કહેવાય છે તેનાથી યુક્ત આ ધ્યાન છે તેથી સવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે.

(૨) એકત્વ વિતર્ક અવિચાર :- કોઈપણ એક દ્રવ્યનું અથવા એક પર્યાયનું અભેદની પ્રધાનતાએ પરિવર્તન વિના, ચૌદ પૂર્વના શ્રુતના આલંબને જે જે ચિંતન મનન થાય છે. તે આ શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ છે.

ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એક દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી એકરૂપ (અભેદ) જ છે. જે કાલે પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય થાય છે તે કાલે જ ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. એમ કાલાશ્રિત પણ એકરૂપ (અભેદ) છે.

જ્યાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો ભેદ છે ત્યાં અભેદ પણ છે જ. જે દ્રવ્ય નિત્ય છે તે જ દ્રવ્ય (પર્યાય આશ્રયી) અનિત્ય પણ છે જ. તેથી નિત્ય-અનિત્ય એકસ્થાનવર્તી હોવાથી અભિન્ન છે માટે એકત્વ કહેવાય છે. એકત્વ (અભેદ) પ્રધાન હોવાથી અર્થની વ્યંજનની કે યોગની સંકાન્તિ હોતી નથી માટે અવિચાર કહ્યું છે અને ચૌદ પૂર્વના શ્રુતનું આલંબન હોવાથી વિતર્ક કહ્યું છે. આ રીતે આ ધ્યાન પણ પૂર્વધર મહાત્માઓને જ હોય છે. આ ધ્યાન વિચાર રહિત હોવાથી પવન રહિત સ્થાને રહેલા દીપકની જેમ નિષ્પ્રકંપ - સ્થિર હોય છે.

ઉપર જણાવેલા ધ્યાનના બે ભેદો પૂર્વધર પુરુષોને જ હોવાથી તેનો વધારે અનુભવ તો તેઓને જ હોય છે.

(૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી :- સૂક્ષ્મક્રિયા એટલે જેમાં અતિશય અલ્પ ક્રિયા અર્થાત્ સૂક્ષ્મ કાયયોગ માત્ર જ હોય. અપ્રતિપાતી એટલે પતનથી રહિત. જેમાં માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ સૂક્ષ્મક્રિયા જ રહી છે અને ધ્યાન કરનારના વધતા પરિણામ વિશેષ હોવાથી પતન નથી તે ધ્યાન સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી.

પોતાનું આયુષ્ય એક અંતર્મુહૂર્ત જેટલું જ બાકી રહે છે ત્યારે કેવળી ભગવંતો યોગનિરોધની ક્રિયા શરૂ કરે છે. તેમાં વચનયોગ અને મનોયોગનો સર્વથા નિરોધ કરી બાદરકાયયોગનો પણ નિરોધ કરી કેવળ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ સૂક્ષ્મકાયયોગ બાકી રહે ત્યારે આ ધ્યાન હોય છે.

યોગ નિરોધ તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે (અંતિમ અંતર્મુહૂર્તમાં) થાય છે. માટે આ ધ્યાન તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે હોય છે.

(૪) વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તિ :- વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ શબ્દમાં વ્યુપરતક્રિયા અને અનિવૃત્તિ એ બે શબ્દો છે. જેમાં સર્વથા ક્રિયા અટકી ગઈ છે તે વ્યુપરતક્રિયા જેમાં નિવૃત્તિ (અટકવાનું) નથી તે અનિવૃત્તિ. જેમાં મન આદિ ત્રણે યોગોનો સર્વથા નિરોધ થઈ જવાથી કોઈપણ જાતની ક્રિયા નથી તથા જે ધ્યાન આત્મા મોક્ષમાં જાય ત્યાં સુધી જરા પણ અટકતું નથી કે પાછું ફરતું નથી તે ધ્યાન વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ આ ભેદ યૌદ્ધમા ગુણસ્થાને હોય છે.

સાર :-

શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદમાં પહેલા બે શુક્લધ્યાન છન્નસ્થને અને છેલ્લા બે શુક્લધ્યાન કેવળી ભગવંતને હોય છે. (સૂત્ર ૯-૩૯ અને સૂત્ર ૯-૪૦)

પહેલા ત્રણ ધ્યાન સયોગી જીવને અને છેલ્લું ધ્યાન અયોગી કેવળીને હોય છે. (સૂત્ર ૯-૪૨)

આ ચારે ધ્યાનનો પ્રત્યેકનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. છન્નસ્થ ધ્યાન યોગની એકાગ્રતા રૂપ છે અને કેવળીને ધ્યાન યોગનિરોધ રૂપ છે.

સૂત્ર (૯-૪૨) પ્રયોજન :- ધ્યાનમાં યોગની વિચારણા.

તત્ત્ર્યેકકાયયોગાયોગાનામ્ ૯-૪૨

તત્ત્ર્યેકકાયયોગાયોગાનામ્ ૯-૪૨

તત્ ત્રિ-એક-કાયયોગ-અયોગાનામ્ ૯-૪૨

શબ્દાર્થ :- તત્ = તે શુક્લ ધ્યાન, ત્રિ = ત્રણ (યોગ) વાળાને, એક = કોઈપણ એક યોગવાળાને, કાયયોગ = કાયયોગવાળાને, અયોગાનામ્ = અયોગીઓને.

સૂત્રાર્થ :- તે (ચાર પ્રકારનું શુક્લધ્યાન અનુક્રમે) ત્રણ યોગવાળા, કોઈપણ એકયોગવાળા, કાયયોગવાળા અને યોગ વિનાના (અયોગી આત્માઓને) હોય છે.

ભાવાર્થ :- શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો કોને હોય છે ? તેના સ્વામી સૂત્ર ૯-૩૯ અને ૯-૪૦માં કહ્યા જ છે. તો પણ 'યોગ' આશ્રયી સ્વામી આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

પ્રથમ ભેદ ત્રણ યોગવાળાને હોય છે.

બીજો ભેદ એક યોગવાળાને હોય છે.

ત્રીજો ભેદ કાયયોગવાળાને હોય છે. અને

ચોથો ભેદ યોગરહિત આત્માને હોય છે.

પ્રથમભેદમાં યોગની સંક્રાન્તિ છે. એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં અને બીજા યોગમાંથી ત્રીજા યોગમાં ફેરબદલી કરે છે. એટલે કે આ ચિંતનકાળે પૃથક્તા અને સવિચાર દશા હોવાથી ત્રણેયોગ બદલાતા રહે છે. માટે પ્રથમભેદ ત્રણયોગવાળાને હોઈ શકે છે. બીજા ભેદોમાં યોગોની સંક્રાન્તિ નથી. કોઈપણ એક યોગમાં જ જીવ સ્થિર છે, કારણકે એકત્વ અને અવિચાર છે. તેથી જે કોઈ એક યોગમાં પ્રવર્તતા હોય તે જ એક યોગવાળાને આ બીજો ભેદ હોય છે.

ત્રીજો ભેદ તેરમા ગુણઠાણાના અંતે બે યોગોનો નિરોધ કર્યા પછી માત્ર સૂક્ષ્મકાયયોગ જ હોવાથી તે આત્મા સૂક્ષ્મકાયયોગવાળો છે. તેથી ત્રીજો ભેદ સૂક્ષ્મકાયયોગવાળા કેવળીને જ હોય છે.

ચોથો ભેદ વ્યુપરતક્રિયા હોવાથી અયોગી કેવળીને જ હોય છે. એટલે કે યોગવ્યાપાર રહિત જીવોને જ હોય છે.

સૂત્ર (૯-૪૩) પ્રયોજન :- શુક્લધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદોમાં વિશેષતા જણાવે છે.

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ૧-૪૩

એકાશ્રયે સવિતર્કે પૂર્વે ૯-૪૩

એક આશ્રયે સવિતર્કે પૂર્વે ૯-૪૩

શબ્દાર્થ :- એક આશ્રયે = કોઈ એક આલંબન સહિત. સવિતર્ક = શ્રુતસહિત, પૂર્વે = પૂર્વના બે (શુક્લધ્યાન) ના ભેદો.

સૂત્રાર્થ :- (શુક્લધ્યાનના) પૂર્વના બે ભેદો કોઈપણ એક દ્રવ્ય -ગુણ-પર્યાયિના આલંબનવાળા છે અને સવિતર્ક છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વના બે ભેદો સવિતર્ક છે એટલે કે પૂર્વોમાં લખેલા શ્રુતના આલંબનવાળા છે. કારણ કે આ બે ભેદોના સ્વામી પૂર્વધર જ હોવાથી પૂર્વસંબંધી શ્રુતજ્ઞાનના આલંબનયુક્ત આ બે ભેદો હોય છે. પ્રથમભેદ સવિચાર (પરિવર્તન યુક્ત) છે અને બીજોભેદ અવિચાર (પરિવર્તન રહિત) છે. અર્થની, વ્યંજનની અને યોગની સંક્રાન્તિને પરિવર્તન (વિચાર) કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૪૪) પ્રયોજન :- શુક્લ ધ્યાનના પહેલા અને બીજા ભેદો વચ્ચે મહત્વનો તફાવત જણાવે છે.

અવિચારં દ્વિતીયમ્	૯-૪૪
અવિચારં દ્વિતીયમ્	૯-૪૪
અવિચારં દ્વિતીયમ્	૯-૪૪

શબ્દાર્થ :- અવિચારં = વિચારથી રહિત, દ્વિતીયમ્ = (શુક્લ ધ્યાનનો) બીજો ભેદ,

સૂત્રાર્થ :- (શુક્લધ્યાનનો) બીજો ભેદ વિચારથી રહિત છે.

ભાવાર્થ :- શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો પૂર્વે જણાવ્યા. તેની અનુવૃત્તિ ચાલે છે. પહેલા બે ભેદની વિશેષતા જણાવતું એકાગ્રયે સવિતર્કે સૂત્ર પણ આ પૂર્વે કહ્યું છે. ત્યારપછી તેના અનુસંધાન વાળા આ સૂત્રમાં શુક્લધ્યાનના બીજા ભેદનું લક્ષણ કહ્યું. તેના આધારે સંકલિત અર્થ આ રીતે થઈ શકે :-

શુક્લ ધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ એકાગ્રય - પૃથક્ત્વ - સવિતર્ક - સવિચાર - કહ્યો

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો ભેદ એકાગ્રય - એકત્વ - સવિતર્ક - અવિચાર કહ્યો

આ રીતે એકાગ્રય અને સવિતર્કપણું બંનેમાં સમાન છે.

જ્યારે પૃથક્ત્વ અને વિચાર સંબંધી બંનેમાં ભેદ છે.

પહેલો ભેદ પૃથક્ત્વ અને સવિચાર છે.

બીજો ભેદ એકત્વરૂપ અને અવિચારરૂપ છે.

વિચાર એટલે શું ?

દ્રવ્ય અને પર્યાયિ, શબ્દ અને અર્થ, મન-વચન - કાયાના યોગોનું પરસ્પર સંક્રમણ કે પરાવર્તન જે છે, તેને જ વિચાર એટલે સંક્રમ અથવા ફેરબદલી કહેવાય છે.

જેમ કે કોઈ એક પૂર્વધર પૂર્વગત શ્રુતને આધારે ધ્યાન (એકાગ્ર ચિન્તા નિરોધ) કરતા હોય ત્યારે કોઈ એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપર, કોઈએક દ્રવ્ય ઉપરથી પર્યાયરૂપ અન્ય અર્થ ઉપર, એક પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપર ચિંતન માટે પ્રવૃત્ત થાય તેને 'વિચાર' કહેવાય છે.

આ જ રીતે શબ્દથી અર્થ ઉપર કે અર્થથી શબ્દ ઉપર ચિંતન કરવું, મન-વચન-કાયાદિ યોગમાં એક ઉપરથી અન્ય યોગ ઉપર અવલંબવું તે સવિચાર કહેવાય છે.

જો આ રીતે ન વિચારતાં શબ્દ કે અર્થમાંથી કોઈ એક યોગમાંથી કોઈ એક અને દ્રવ્ય-પર્યાયમાંથી કોઈ એક ઉપર જ ચિંતન કરે અને વિચારોનું સંક્રમણ ન થાય તો તેને અવિચાર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૪૫) પ્રયોજન :- વિતર્કના અર્થને જણાવે છે.

વિતર્કઃ શ્રુતમ્ ૯-૪૫

વિતર્કઃ શ્રુતમ્ ૯-૪૫

વિતર્કઃ શ્રુતમ્ ૯-૪૫

શબ્દાર્થ :- વિતર્ક = વિકલ્પ, શ્રુત = શ્રુતજ્ઞાન, પૂર્વગત શ્રુત.

સૂત્રાર્થ :- વિતર્ક એટલે શ્રુત (શાસ્ત્રાનુસારી જ્ઞાન)

ભાવાર્થ :- વિતર્ક શબ્દનો અર્થ થાય કે વિશેષ તર્કો કરવા, સૂક્ષ્મ વિચારો દોડાવવા.

આ અર્થ પૂર્વગતશ્રુત અને અપૂર્વગતશ્રુત એમ બંનેમાં લાગુ પડે છે. તો પણ અહીં પૂર્વગતશ્રુત અને અપૂર્વગતશ્રુત એમ બંને શ્રુત નથી લેવાનું કારણકે આ બન્ને ભેદો માત્ર પૂર્વધરને જ હોય છે. એવું સૂત્ર ૯-૩૯માં કહ્યું છે તેથી સૂત્ર ૯-૩૯ના આધારે પૂર્વાપર સંકલના કરતાં પૂર્વગતશ્રુત જ લેવું. સામાન્ય શ્રુત ન લેવું.

ધ્યાન એટલે વિચારણા અર્થાત્ પૂર્વગતશ્રુતના આલંબને જે વિચારણા થાય - વિકલ્પો કરાય તે વિકલ્પોને (વિચારોને) વિતર્ક કહેવો જોઈએ. શ્રુતતો તેમાં આલંબનરૂપ છે. શ્રુતને વિતર્ક ન કહેવાય પરંતુ શ્રુતના આલંબને થતા વિકલ્પોને વિતર્ક કહેવો જોઈએ.

શ્રુત એ વિતર્કોનું આલંબન હોવાથી કારણમાં કાર્યનો જેમ ઉપચાર કરાય છે તેમ અહીં શ્રુતને જ ઉપચારથી વિતર્ક કહ્યો છે.

સૂત્ર (૯-૪૬) પ્રયોજન :- 'વિચાર' ની વ્યાખ્યા આપે છે.

વિચારોઽર્થ વ્યજ્ઞન યોગસંક્રાન્તિઃ ૯-૪૬

વિચારોઽર્થ વ્યજ્ઞન યોગસંક્રાન્તિઃ ૯-૪૬

વિચારઃ અર્થ વ્યજ્ઞન યોગ સંક્રાન્તિઃ ૯-૪૬

શબ્દાર્થ :- વિચાર = અર્થ, વ્યજ્ઞન યોગની સંક્રાન્તિ, અર્થ = દ્રવ્ય કે પર્યાય, વ્યજ્ઞન = અર્થ -શબ્દ, યોગ = મન-વચન-કાયા, સંક્રાન્તિ = પરાવર્તન.

સૂત્રાર્થ :- વિચાર એટલે અર્થ, વ્યજ્ઞન અને યોગની સંક્રાન્તિ

ભાવાર્થ :- શુક્લધ્યાનના પહેલા અને બીજા ભેદમાં જે સવિચાર અને અવિચાર શબ્દ આવે છે તેમાં આવેલા વિચાર શબ્દનો અર્થ અહીં સમજાવે છે. વિચાર એટલે સંક્રાન્તિ - સંક્રમણ - પરિવર્તન. કોનું પરિવર્તન ? અર્થનું વ્યજ્ઞનનું અને યોગનું પરિવર્તન તે વિચાર કહેવાય છે.

સૂત્રમાં જણાવેલા પારિભાષિક શબ્દોનો ભાવાર્થ વિચારીએ.

અર્થ :- એટલે ધ્યેય, ચિંતન કરવા લાયક, ચિંતન-મનન યોગ્ય દ્રવ્ય અથવા પર્યાય. જીવાદિ છ દ્રવ્યો અને તેના અનંત પર્યાયો, પૂર્વધરોના શ્રુતથી ચિંતન કરવા યોગ્ય છે માટે તેને અર્થ કહેવાય છે.

વ્યજ્ઞન :- એટલે વચન, શબ્દોચ્ચાર, બોલવું. જે ચિંતવવા લાયક દ્રવ્ય અને પર્યાયો સ્વરૂપ ધ્યેય છે તેના અર્થને સમજાવનારો શબ્દોચ્ચાર, તથા વચનોચ્ચાર, એટલે કે શ્રુતવચન અથવા શાસ્ત્રવચન તે વ્યજ્ઞન કહેવાય છે.

યોગ :- મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ, ચેષ્ટા, પ્રવર્તન તે યોગ કહેવાય છે.

સંકાન્તિ :- સંક્રમણ, પરિવર્તન, એકના ચિંતન ઉપરથી બીજાના ચિંતન ઉપર જવું, એકને છોડીને બીજાના વિચારમાં જવું. સંકાન્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, અર્થસંકાન્તિ, વ્યંજન સંકાન્તિ, અને યોગ સંકાન્તિ.

અર્થ સંકાન્તિ :- કોઈપણ એક દ્રવ્યનું ધ્યાનકરી દ્રવ્યાન્તર નું ધ્યાન કરવું અથવા પર્યાયનું ધ્યાન કરવું તથા કોઈપણ એક પર્યાયનું ધ્યાન કરી બીજા પર્યાયનું અથવા દ્રવ્યનું ધ્યાન કરવું. એમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય એવા દ્રવ્ય - પર્યાયનો બદલો થયો તે અર્થસંકાન્તિ જાણવી.

વ્યંજન સંકાન્તિ:- કોઈપણ એક શાસ્ત્રવચન ઉપર ઘણું ચિંતન-મનન કરીને બીજા શાસ્ત્રવચનનું ચિંતન મનન કરવું તે વ્યંજનસંકાન્તિ જાણવી.

યોગસંકાન્તિ :- મનયોગ, વનચયોગ અને કાયયોગમાંથી કોઈપણ એક યોગના આલંબને ધ્યાન કરી અન્ય યોગના આલંબને ધ્યાન કરવું. જુદા જુદા યોગો દ્વારા વારાફરતી જુદુ જુદુ ધ્યાન કરવું તે યોગસંકાન્તિ.

આ પ્રમાણે અર્થ, વ્યંજન અને યોગ સંબંધી જે જે સંકાન્તિ છે તેને વિચાર કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમભેદમાં આવી ત્રણ પ્રકારની સંકાન્તિ હોય છે માટે સવિચાર કહેવાય છે. અને બીજા ભેદમાં આવી સંકાન્તિ હોતી નથી તેથી અવિચાર કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર તપ એમ બાર (૧૨) ભેદે તપનું સેવન કરવાથી પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની નિર્જરા થાય છે. અહીં નિર્જરાત્વ પૂર્ણ થાય છે.

શંકા :- બાહ્યતપથી નિર્જરા કેમ થાય ? બાહ્ય તપમાં તો કાયકષ્ટ છે. માત્ર કાયકષ્ટથી તપસ્વી કહેવાય તો તિર્યચો અને નારકોને તપસ્વી કહેવા જોઈએ.

સમાધાન :- નિર્જરાના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ છે. આત્મામાંથી કર્મોનું છૂટા પડવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. કર્મોને છૂટા પાડનાર આત્માના શુદ્ધ પરિણામ તે ભાવનિર્જરા છે. માત્ર દ્રવ્યનિર્જરાથી આત્મા સર્વથા મુક્ત થઈ શક્તો નથી. તપશ્ચર્યા કરતા જો ભાવનિર્જરા ન થાય તો તપથી નિર્જરા થતી નથી. બાહ્યતપની કેવળ કાયા ઉપર અસર થાય છે તે વાત તદ્દન અસત્ય છે. જે બાહ્ય તપની કેવળ કાયા ઉપર અસર થાય અને આત્મા ઉપર અસર ન થાય એ વાસ્તવિક બાહ્ય તપ નથી પરંતુ તે કાયકલેશ જ છે.

બાહ્યતપ દ્વારા આહાર ઉપર મૂર્છા-મમતા ઓછી થાય છે. ઈચ્છાઓનો નિરોધ થાય છે. રસની લોલુપતા ઘટી જાય છે. બાહ્યતપ કરવાથી વધેલા સમયમાં ધ્યાન આદિ અભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્વાધ્યાયથી સંવેગ, નિર્વેદ તથા વૈરાગ્ય વધે છે. આ પ્રમાણે બાહ્યતપ પણ અભ્યંતરતપનું કારણ બનવા દ્વારા નિર્જરાનું કારણ બને છે.

સૂત્ર (૯-૪૭) પ્રયોજન :- આત્મવિકાસની ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાએ કોને કેટલી નિર્જરા થાય તેનો નિર્દેશ આ સૂત્રમાં કરે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ-શ્રાવક-વિરતાનન્તવિયોજક-

દર્શનમોહ - ક્ષપકોપશમકોપશાન્તમોહક્ષપક -

ક્ષીણમોહ - જિનાઃ ક્રમશોઽસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ ૯-૪૭

સમ્યગ્દૃષ્ટિ - શ્રાવક- વિરતાનન્તવિયોજક -

દર્શનમોહ - ક્ષપકોપશમકોપશાન્તમોહક્ષપક -

ક્ષીણમોહ - જિનાઃ ક્રમશોઽસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ ૯-૪૭

સમ્યગ્દૃષ્ટિ - શ્રાવક- વિરત-અનન્તવિયોજક -

દર્શનમોહક્ષપક-ઉપશમક-ઉપશાન્તમોહ-ક્ષપક -

ક્ષીણમોહ - જિનાઃ ક્રમશઃ અસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ ૯-૪૭

શબ્દાર્થ :- સમ્યગ્દૃષ્ટિ = મિથ્યાદૃષ્ટિ ટાળી સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટાવે તે આત્મા, શ્રાવક = દેશ વિરતિ ધારણ કરનાર, વિરત = સર્વવિરતિ ધારણ કરનાર, અનન્તવિયોજક = અનંતાનુબંધી કષાયની વિસંયોજના કરનાર, દર્શનમોહક્ષપક = દર્શનમોહના ક્ષયનો કર્તા, (મોહ) ઉપશમક = ચારિત્રમોહની પ્રકૃતિનો ઉપશમ કરનાર, ઉપશાન્તમોહ = મોહનીયની સર્વ પ્રકૃતિનો ઉપશમ કરનાર, મોહક્ષપક = ચારિત્રમોહનીયની પ્રકૃતિઓનો વર્તમાનમાં ક્ષય કરનાર, ક્ષીણમોહ = મોહની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય જેણે કર્યો છે તે આત્મા, જિન = કેવળી સર્વજ્ઞ, અસંખ્યેયગુણ = અસંખ્યાતગુણી, નિર્જરા = કર્મનો ક્ષય થવો તે.

સૂત્રાર્થ :- (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) શ્રાવક, (૩) વિરત, (૪) અનંતાનુબંધી વિયોજક, (૫) દર્શનમોહ ક્ષપક, (૬) ચારિત્રમોહઉપશમક. (૭) ઉપશાન્તમોહ, (૮) ચારિત્રમોહ

ક્ષપક, (૯) ક્ષીણમોહ, (૧૦) જિન (સયોગી - અયોગી) (આ દશ) શ્રેણીવાળા જીવો અનુક્રમે પૂર્વ પૂર્વથી અસંખ્યેયગુણી નિર્જરા કરે છે.

ભાવાર્થ :- શાસ્ત્રમાં પ્રધાનપણે બાર પ્રકારના તપથી કર્મોની નિર્જરા બતાવી છે. પરંતુ તપની જેમ આત્માના દશ ગુણો એક એકથી ચઢિયાતા છે તેમાં અસંખ્યાતગુણાં કર્મો તૂટે છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ સૂત્રમાં કર્મોને ખપાવવા માટે દશ ગુણશ્રેણીઓ બતાવી છે. પહેલી ગુણશ્રેણી કરતાં બીજી ગુણશ્રેણીમાં કાળ ઓછો લાગે છે. અને કર્મો વધારે તૂટે છે. દશે ગુણશ્રેણીઓનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. પરંતુ એક પછી એક ગુણશ્રેણીનો કાળ નાનું નાનું અંતર્મુહૂર્ત છે અને વધારે વધારે કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

શંકા :- ગુણશ્રેણી એટલે શું ?

સમાધાન :- ગુણ એટલે ગુણાકારે, શ્રેણી એટલે પંક્તિબદ્ધરૂપે (લાઈનસર) પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા થવી તે ગુણશ્રેણી કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વ ગુણશ્રેણીમાં જેટલી કર્મોની નિર્જરા થાય છે તેના કરતા શ્રાવકપણાની (દેશ વિરતિપણાની) ગુણશ્રેણીમાં અસંખ્યાત ગુણી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. આ દશ ગુણશ્રેણી આત્માના અધ્યવસાય સ્વરૂપ (ગુણાત્મક પરિણામ) રૂપ છે. આત્મા જેમ જેમ અધિક - અધિક ઉંચા ગુણો પામતો જાય છે તેમ તેમ તે ગુણોના પ્રતાપે નિર્મળ અધ્યવસાયની ધારાના બળે ક્રમશઃ અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા કરનારો બને છે. ઉદય દ્વારા જે કર્મને ખપાવતાં સેંકડો સાગરોપમ થાય તે જ કર્મ ગુણશ્રેણી દ્વારા અંતર્મુહૂર્તમાં આ જીવ નાશ કરે છે.

શંકા :- ગુણશ્રેણી દરમ્યાન શું પ્રક્રિયા બને છે જેથી કર્મો અંતર્મુહૂર્તમાં નાશ પામે?

સમાધાન :- આત્માની પાસે સત્તામાં રહેલા કર્મોની જે દીર્ઘસ્થિતિ છે. તેને તોડવા માટે જીવ બે પ્રક્રિયા કરે છે. સ્થિતિઘાત દ્વારા સ્થિતિ તોડીને ટૂંકી કરે અને રસઘાત દ્વારા રસની જે તીવ્રતા છે. તેની મંદતા કરે છે, અથવા હીન રસવાળી કરે છે.

ત્યારપછી સ્થિતિ અને રસથી હીન થયેલા કર્મદલિકોને ખસેડીને, જે કર્મોનો ઉદય ચાલુ છે તેની સાથે ગુણશ્રેણી રૂપે ગોઠવે છે. ઉદયગત દલિકોની સાથે ગુણશ્રેણી રૂપે ગોઠવાયેલા દલિકો આ જીવ ખપાવે છે. આમ ઉદય દ્વારા જે કર્મને ખપાવતા સેંકડો સાગરોપમ થાત તે જ કર્મ અંતર્મુહૂર્તમાં ખપાવે છે.

આ દશ ગુણશ્રેણીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમ્યગ્દષ્ટિ (ગુણશ્રેણી) :- પરમાત્માના વચનો ઉપરની પ્રીતિ - શ્રદ્ધા સ્વરૂપ 'સમ્યગ્દર્શન' જીવને પ્રાપ્ત થયું હોય પરંતુ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ નામનો ગુણ જે જીવને પ્રાપ્ત થયો નથી અર્થાત અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ નામનું ચોથું ગુણસ્થાનક જીવને છે. તે જીવને સમ્યક્ત્વ નામના ગુણના બળે સ્થિતિઘાત - રસઘાત આદિ દ્વારા ઉપરના ભાગથી સ્થિતિ તુટીને ઉદય સમયથી અસંખ્યાત ગુણાકારે ગોઠવાય અને ઉદયગત દલિકની સાથે ભોગવાઈને નાશ પામે છે. તે પ્રથમ ગુણશ્રેણી.

(૨) શ્રાવક (દેશવિરતિ ગુણશ્રેણી) :- પાંચ અણુવ્રત આદિ અંશથી વિરતિ જે જીવને પ્રાપ્ત થઈ છે. તે પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા જીવની દેશવિરતિ નામના ગુણના પ્રતાપે જે શ્રેણી બને તે બીજી ગુણશ્રેણી

(૩) વિરત (સર્વવિરતિ ગુણશ્રેણી) :- સંસારના સાવધભાવોનો ત્યાગ કરી પાંચ મહાવ્રત સ્વરૂપ સર્વવિરતિ ગુણ જે મહાત્માઓએ સ્વીકાર્યો છે તેઓની સર્વવિરતિ ગુણના પ્રતાપે જે ગુણશ્રેણી થાય તે ત્રીજી ગુણશ્રેણી.

(૪) અનન્તવિયોજક :- અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોનો જે આત્મા સત્તામાંથી સંપૂર્ણ નાશ કરે છે અને દર્શન મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો નાશ કરતો નથી તેવા આત્માની અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોની વિસંયોજના (ક્ષય-નાશ) કરવા દ્વારા જે ગુણશ્રેણી બને તે ચોથી ગુણશ્રેણી.

આ ગુણશ્રેણી ચારથી સાત ગુણઠાણામાં હોય છે.

(૫) દર્શનમોહક્ષપક :- અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોનો નાશ કર્યા પછી અટકે નહીં, પરંતુ ત્રણ દર્શનમોહનીય કર્મનો પણ નાશ કરી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે તે પાંચમી ગુણશ્રેણી.

(૬) મોહોપશમક :- ચારિત્ર મોહનીય કર્મની ૨૧ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવતો જીવ ઉપશમશ્રેણીમાં આરોહણ કરે છે. તે મોહનો ઉપશમ કરવા દ્વારા જે ગુણશ્રેણી રચાય તે છઠ્ઠી ગુણશ્રેણી. આ ગુણશ્રેણી ઉપશમશ્રેણીમાં આઠથી દશ ગુણસ્થાનકોમાં હોય છે.

(૭) ઉપશાન્ત મોહ :- મોહનીય કર્મની અઠ્ઠાવીસ (૨૮) કર્મ પ્રકૃતિઓ જે આત્માએ સર્વથા ઉપશમાવી છે અને ૮-૯-૧૦ ગુણસ્થાક સમાપ્ત કરીને અગિયારમા

ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થાય તે ગુણો વડે કર્મોના ક્ષય માટે થતી ગુણશ્રેણી તે સાતમી ગુણશ્રેણી. આ ગુણશ્રેણી અગિયારમા (૧૧) ગુણસ્થાનકે હોય છે.

(૮) ક્ષપક :- ચારિત્ર મોહનીયની દર્શનસપ્તક વિનાની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતાં કરતાં જે શ્રેણી માંડે તે ક્ષપક નામની આઠમી ગુણશ્રેણી છે. દર્શનસપ્તકની સાત પ્રકૃતિઓ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં ખપાવેલી છે. આ ગુણશ્રેણી ૮-૯-૧૦ ગુણઠાણે હોય છે.

(૯) ક્ષીણમોહ :- સર્વથા મોહનીય કર્મનો જેણે ક્ષય કર્યો છે તે બારમું (૧૨) ગુણસ્થાનક તે સમયે જે ગુણશ્રેણી થાય તે નવમી ગુણશ્રેણી.

(૧૦) જિન :- તેરમા - ચૌદમા ગુણસ્થાનકવાળા કેવલી ભગવાન અઘાતી કર્મો ખપાવવાની જે ગુણશ્રેણી રચે તે દશમી ગુણશ્રેણી.

ઉપરની દશ ગુણશ્રેણીઓમાં સયોગી - અયોગી એમ બે ગુણશ્રેણીઓને સાથે ગણીને જિન તરીકેની એક ગુણશ્રેણી ગણીને સૂત્રમાં દશ (૧૦) ગુણશ્રેણી જણાવી છે. કર્મગ્રંથોમાં સયોગી જિન અને અયોગી જિન અલગ અલગ ગણતાં અગિયાર (૧૧) ગુણશ્રેણી વર્ણવેલી છે.

સૂત્ર (૯-૪૮) પ્રયોજન :- ચારિત્રની તરતમતાની દૃષ્ટિએ નિર્ગ્રંથના ભેદો સૂત્રકાર જણાવે છે.

પુલાક-બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથ-સ્નાતકા-નિર્ગ્રંથા: ૧-૪૮

પુલાક-બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથ-સ્નાતકા નિર્ગ્રંથા: ૯-૪૮

પુલાક-બકુશ-કુશીલ-નિર્ગ્રંથ-સ્નાતકા નિર્ગ્રંથા: ૯-૪૮

શબ્દાર્થ :- પુલાક = જિનકથિત આગમથી પતિત ન થનાર, બકુશ = આચારમાં શિથિલ પણ જિન શાસન પર પ્રીતિવાળા, કુશીલ = સંયમ પાલનમાં પ્રવૃત્ત, પણ ઉત્તરગુણ ન પાળી શકે તેવા મુનિ, નિર્ગ્રંથ = વિચરતા વીતરાગ છન્નસ્થ. સ્નાતક = સયોગી કેવળી.

સૂત્રાર્થ :- પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ઝન્થ અને સ્નાતક (એમ પાંચ પ્રકારના) નિર્ઝન્થો (સાધુઓ) હોય છે.

ભાવાર્થ :- સંસારી સર્વે જીવોમાં કર્મોની નિર્જરા મુખ્યત્વે મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે. મનુષ્યગતિમાં પણ વીતરાગ કથિત ધર્મ પામેલા અને ભાવથી જૈન ધર્મયુક્ત એવા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક અને શ્રાવિકાના જીવો જ કર્મોની નિર્જરાના અધિકારી છે. તે ચારમાં પણ સાધુ-સાધ્વી સર્વસાવધના ત્યાગી હોવાથી અને મહાવ્રત આદિ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના ધારક અને પાલક હોવાથી નિર્જરાના સવિશેષ અધિકારી છે.

સાધુજીવનમાં તરતમતાપણે કેટલા પ્રકારના સાધુઓ હોય તે વાત ગ્રંથકારશ્રી અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. આ સૂત્રમાં પુલાક આદિ પાંચ પ્રકારના મુનિઓ કહ્યા છે. તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

(૧) **પુલાક :-** પુલાક એટલે સાર વિનાનું - નિસ્સાર.

જેમ શેરડી, કેળા કે મોસંબી વિગેરે ફળોની ઉતારેલી છાલ સાર વિનાની કહેવાય છે અથવા સીંગના ફોતરા સાર વિનાનાં કહેવાય છે તેમ જે સાધુએ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું હોય પરંતુ તે ચારિત્ર દોષોવાળુ હોવાથી સાર વિનાનું હોય તે પુલાક. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અતિચારો સેવવાથી સારવાળુ ચારિત્ર જેનું નથી તે પુલાક સાધુ કહેવાય છે.

તેના બે ભેદ છે. લબ્ધિપુલાક અને સેવાપુલાક

લબ્ધિપુલાક :- તપ અને શ્રુતના પ્રભાવથી અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ પ્રગટ થઈ હોય છે. લબ્ધિઓનો ઉપયોગ જૈનશાસન ઉપર મહાન આફત આવે ત્યારે જ કરવો જોઈએ તેને બદલે પ્રમાદવશ થઈને પોતાની મહત્તા બતાવવા અથવા યશ, કીર્તિ વધારવા લબ્ધિઓનો ઉપયોગ કરે તે લબ્ધિપુલાક કહેવાય છે.

આ મુનિઓને જૈન શાસન ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે. ચારિત્રના પરિણામ પણ હોય છે. પરંતુ મોહના ઉદયથી પોતાની ખ્યાતિ વધારવા લબ્ધિઓનો ઉપયોગ કરી ચારિત્રને સારથી રહિત કરે છે.

જેમ કે સ્થુલિભદ્ર મુનિએ, તેમની બહેનો વંદન કરવા આવી ત્યારે સિંહનું રૂપ બતાવ્યું. અષાઢાભૂતિ મુનિએ તૃણ ખેંચી સોનેયાની વૃષ્ટિ કરી. આ લબ્ધિપુલાકના દૃષ્ટાંતો છે.

સેવાપુલાક :- રત્નત્રયીની આરાધનામાં વિના કારણે દોષો સેવે - અતિચારો લગાડે, તેના પાંચ ભેદ છે. જ્ઞાનપુલાક, દર્શનપુલાક, ચારિત્રપુલાક, લિંગપુલાક અને સૂક્ષ્મપુલાક

જ્ઞાનપુલાક :- યોગ્ય કાલે ન ભણે, વિનયથી ન ભણે, ભણાવનાર વિદ્યાગુરુનો આદરભાવ ન રાખે, વિશિષ્ટ સૂત્રો માટે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલી યોગોદ્વહન આદિ ક્રિયા વિના ભણે. મૂલપાઠ અશુદ્ધ કરે. સૂત્રોના અર્થ અનુચિત કરે.

દર્શનપુલાક :- સમ્યક્ત્વગુણમાં શંકા, કાંક્ષા, વિતિગિચ્છા વગેરે અતિચારો લગાડે.

ચારિત્રપુલાક :- સર્વથા પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાંચ મહાવ્રતોમાં અને પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણોમાં અતિચારો લગાડે.

લિંગપુલાક :- શાસ્ત્રોક્ત સાધુવેષને બદલે નિષ્કારણ મનકલ્પિત બીજા લિંગને (વેશને) ધારણ કરે.

સૂક્ષ્મ પુલાક :- મનમાં સંકલ્પ - વિકલ્પ દ્વારા સૂક્ષ્મ અતિચારો લગાડે.

(૨) **બકુશ :-** બકુશ એટલે રંગબેરંગી ચિત્ર-વિચિત્ર. જે મુનિઓનું ચારિત્ર વિશુદ્ધિ અને અશુદ્ધિથી મિશ્ર હોય તે બકુશ. તેના બે ભેદ છે. શરીર બકુશ અને ઉપકરણ બકુશ.

શરીર બકુશ :- જે મુનિઓ શરીરની સેવા, સંભાળ અયોગ્ય રીતે કરે તે શરીર બકુશ. જેમ કે હાથ પગ ધુએ, મેલ ઉતારે, મોઢું ધુએ, દાંતની ચમક રાખે. વાળ ઓળે ઈત્યાદિ સાધુપણાને અનુચિત શારીરિક સેવા કરે. તે શરીર બકુશ.

ઉપકરણ બકુશ :- ઉપકરણો ઉપર મમતા રાખે. જેમ કે દાંડાને અને પાત્રોને રંગથી તથા તેલ આદિથી ચમકવાળા રાખે. વસ્ત્રો અતિશય ઉજળા રાખે. બીનજરૂરી સાધનો ભેગાં કરે અને તેની મમતાપૂર્વક સારસંભાળ રાખે. વધારે ઉપધિ રાખે.

બન્ને પ્રકારના મુનિઓ ચારિત્ર પાળવામાં અને ક્રિયા કરવામાં શિથિલ હોય છે. તેઓનું મન હંમેશાં શરીરની અને ઉપકરણોની વિભૂષા કરવામાં જ હોય છે. બાહ્ય, આડંબર, માનસન્માન અને પોતાની પ્રસિદ્ધિમાં જ પોતાનું મન હોય છે. શારીરિક સુખસગવડતા અને આરામદાયક જીવનની ઈચ્છાવાળા હોય છે.

આ બકુશમુનિના બીજી રીતે પાંચ ભેદ પણ હોય છે. આભોગ, અનાભોગ, સંવૃત્ત, અસંવૃત્ત અને સૂક્ષ્મ

આભોગ :- જાણવા છતાં દોષોનું સેવન કરે

અનાભોગ :- અજાણતા દોષોનું સેવન કરે

સંવૃત્ત :- પ્રગટપણે બીજા લોકો દેખે તેવીરીતે દોષોનું સેવન કરે

અસંવૃત્ત :- કોઈ ન દેખે તેમ છૂપી રીતે દોષોનું સેવન કરે

સૂક્ષ્મ :- અલ્પ પ્રમાદ સેવે.

(૩) કુશીલ :- કુશીલ એટલે અયોગ્ય આચરણવાળા. સંજવલન કષાયના ઉદયથી જેમનું ચારિત્ર દુષિત હોય. તેના બે ભેદ છે. પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાય કુશીલ.

પ્રતિસેવનાકુશીલ :- પિંડવિશુદ્ધિ, ભાવના આદિ ઉત્તરગુણોમાં અતિચારનું પ્રતિસેવન કરે, ચારિત્રને મલીન કરે.

કષાય કુશીલ :- ચારિત્ર લેવા છતાં સંજવલન કષાયના ઉદયથી જ્ઞાનાદિ ગુણોની આરાધનામાં અતિચારો લગાડે, દોષો લગાડે, કષાયો કરે.

(૪) નિર્ગ્રન્થ :- ગ્રન્થ એટલે ગાંઠ. તે બે પ્રકારની છે. બાહ્ય ગ્રંથિ અને અભ્યંતર ગ્રંથિ

પૌદ્ગલિક સાધન સામગ્રી તે બાહ્ય ગ્રંથિ અને મોહ - માયા - મમતા અને રાગ દ્વેષ આદિ અભ્યંતર ગ્રંથિ. આ બંને ગ્રંથિ જેણે દૂર કરી છે તે નિર્ગ્રન્થ મુનિ કહેવાય છે. તેના ક્ષપક અને ઉપશમક એમ બે ભેદ છે.

ઉપશમક નિર્ગ્રન્થ :- ઉપશમકશ્રેણીમાં વર્તતા અને ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાને પહોંચેલા મુનિઓ મોહને ઉપશમાવવા દ્વારા નિર્ગ્રન્થ બન્યા છે.

ક્ષપકનિર્ગ્રન્થ :- ક્ષપકશ્રેણીમાં વર્તતા અને બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને પહોંચેલા મુનિઓ મોહનો ક્ષય કરવા દ્વારા નિર્ગ્રન્થ બન્યા છે.

(૫) સ્નાતક :- રાગ-દ્વેષ આદિ અભ્યંતર મલોને અતિશયપણે દૂર કરનારા. જેમ સ્નાનથી શરીરનો મેલ દૂર થાય તેમ આત્માનો મેલ જેમણે ચારિત્રના બળે દૂર કર્યો છે તે સ્નાતક.

સ્નાતકના બે ભેદ છે. સયોગી સ્નાતક અને અયોગી સ્નાતક.

સયોગી સ્નાતક :- સર્વથા મોહ-અજ્ઞાન આદિ દોષો દૂર કર્યા છે. તે તેરમા ગુણઠાણે રહેલા સયોગી કેવળી ભગવાન સયોગી સ્નાતક કહેવાય છે.

અયોગી સ્નાતક :- ચૌદમા ગુણઠાણે રહેલા અયોગી કેવળી ભગવાન્ અયોગી સ્નાતક કહેવાય છે.

સૂત્ર (૯-૪૯) પ્રયોજન :- પુલાક આદી પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્નથો સંબંધિ આઠ પ્રકારે વિશેષ વિચારણા પણ શાસ્ત્રમાં કરેલી છે.

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગ-

લેશ્યોપપાતસ્થાનવિકલ્પત:સાધ્યા: ૯-૪૯

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગ-

લેશ્યોપપાતસ્થાનવિકલ્પત:સાધ્યા: ૯-૪૯

સંયમ-શ્રુત-પ્રતિસેવના-તીર્થ-લિંગ-

લેશ્યા-ઉપપાત-સ્થાન-વિકલ્પત: સાધ્યા: ૯-૪૯

શબ્દાર્થ :- સંયમ = સામાયિક આદિ પાંચ ચારિત્ર, શ્રુત = શ્રુતજ્ઞાન, પ્રતિસેવના = વિરાધના, તીર્થ = શાસન, લિંગ = ચિહ્ન, લેશ્યા = મનના પ્રતિભાવો, ઉપપાત = ઉત્પત્તિસ્થાન, સ્થાન = સંયમના પ્રકારો, વિકલ્પત: = વિકલ્પોથી, ભેદથી, સાધ્યા = વિચારણા કરવી.

સૂત્રાર્થ :- સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, લિંગ, લેશ્યા, ઉપપાત, સ્થાન એ આઠ દ્વારોથી (નિર્ગ્નથો સંબંધી વિશેષ) વિચારણા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :- સૂત્ર ૯-૪૯માં પાંચ પ્રકારના મુનિઓ કહ્યા છે. તે મુનિઓ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા માટે આ સૂત્રમાં કહેલાં આઠ દ્વારો વિચારવાં.

(૧) સંયમ :- સંયમ એટલે ચારિત્ર. સૂત્ર ૯-૧૮માં સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાપ્યાત એ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર કહ્યા છે. તેમાંથી કયા કયા સાધુને કયું કયું ચારિત્ર હોય ? તે વિચારવું.

પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ શિથીલ આચારવાળા અને પ્રમાદયુક્ત હોવાથી સામાયિક અને છેદોપસ્થાપ્ય એમ બે પ્રકારના ચારિત્રવાળા હોય છે.

કષાયકુશીલ મુનિઓને (કષાયમાં સંજવલન કષાય દસમા ગુણઠાણા સુધી હોવાથી) સામાયિક અને છેદોપસ્થાપ્ય તો હોય છે તદ્દુપરાંત પરિહારવિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પણ હોય છે. નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક મુનિઓને યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે.

(૨) શ્રુત :- અહીં શ્રુત શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનના અર્થમાં વપરાયો છે. ક્યા મુનિઓને જઘન્યથી કેટલું શ્રુતજ્ઞાન હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી કેટલું શ્રુતજ્ઞાન હોય ?

ઉત્કૃષ્ટ :- પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ એ ત્રણ પ્રકારના સાધુઓ ઉત્કૃષ્ટથી દશ પૂર્વધર હોય છે. કષાય કુશીલ અને નિર્ગ્રન્થ સાધુઓ ઉત્કૃષ્ટથી ચૌદ પૂર્વધર હોય છે.

જઘન્ય :- પુલાક મુનિઓ લબ્ધિધારી છે તેથી તેઓને આઠ પૂર્વથી અધિક શ્રુત હોય છે. બકુશ, કુશીલ અને નિર્ગ્રન્થ મુનિઓને જઘન્યથી અષ્ટપ્રવચન માતા જેટલું જ શ્રુત હોય છે.

સ્નાતક મુનિઓ કેવળજ્ઞાની હોવાથી, તેમને જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન ન હોવાથી તે શ્રુતરહિત હોય છે.

(૩) પ્રતિસેવના :- પ્રતિસેવનાનો અર્થ સામાન્યથી વિરાધના (અપવાદ સેવવા, અતિચારો લગાડવા, દોષો સેવવા) એવો અર્થ થાય છે.

પુલાક મુનિઓ સામાન્યથી અતિચારો લગાડતા નથી. પ્રતિસેવના લેતા નથી. પરંતુ કોઈ રાજા આદિનો બળાત્કાર થાય અથવા શાસનની અવહેલના થતી હોય તો તે અટકાવવા મહાવ્રતોમાં પણ અચિતારો લગાડે છે.

જેમ વિષ્ણુકુમાર મુનિએ નમુચિના પ્રહાર માટે એક લાખ યોજનનું શરીર બનાવ્યું હતું.

બકુશમુનિઓમાં ઉપકરણ બકુશ ઉપકરણ સંબંધી દોષો સેવે છે. રંગબેરંગી, જુદા જુદા મનગમતા આકારના અને મુલ્યવાન વસ્ત્રો અને પાત્રો મેળવવામાં ઉત્સુક હોય છે. સારા મળે તો આનંદ પામનારા અને નબળા મળે તો ખેદ પામનારા. ઉપકરણોની સાફસુફીમાં જ ઓતપ્રોત રહી દોષો સેવે છે. શરીર બકુશ મુનિઓ શરીર સંબંધી દોષો સેવે છે. શરીર સાફસુફ રાખવું, દંતશુદ્ધિ, મુખશુદ્ધિ વારંવાર કરવી ઈત્યાદિ અતિચારો સેવે છે.

કુશીલ મુનિઓમાં પ્રતિસેવનાકુશીલ મુનિઓ આહારના દોષો સેવે છે. બાકીના કષાયકુશીલ નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક મુનિઓ ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહવાળા હોવાથી તથા મોહરહિત હોવાથી દોષ વિનાના હોય છે.

(૪) તીર્થ :- તીર્થકર ભગવંતોએ સ્થાપેલા તીર્થના કાળમાં હોય ? કે તીર્થ વિનાના કાળમાં હોય ? તેની વિચારણા કરવામાં આવે છે.

તીર્થકર ભગવંતો કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરે છે. તે સંઘને તીર્થ કહેવાય છે. ચતુર્વિધ સંઘરૂપ તીર્થ વિચ્છેદ થાય ત્યાં સુધી તીર્થ છે એમ સમજવું. તીર્થ સ્થપાયા પહેલા અને તીર્થનો વિચ્છેદ થયા પછીનો કાળ અતીર્થ કહેવાય છે.

તીર્થના કાળમાં પાંચે પ્રકારના મુનિઓ હોય છે. અતીર્થના કાળમાં મરુદેવા માતાની જેમ કષાયકુશીલ નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક મુનિઓ ક્વચિત હોઈ શકે છે.

(૫) લિંગ :- લિંગ એટલે નિર્ગ્રન્થનું ચિહ્ન. દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારે લિંગ છે.

દ્રવ્યલિંગ :- રજોહરણ, મુહપત્તિ યુક્ત વેષ આદિ બાહ્ય સ્વરૂપ

ભાવલિંગ :- જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રગુણ.

પાંચ પ્રકારના સાધુઓને ભાવલિંગ અવશ્ય હોય છે. પરંતુ દ્રવ્યલિંગ તો પાંચેમાં હોય કે ન પણ હોય. ટૂંકા કાળવાળાને (મરુદેવામાતા) હોય અથવા ન હોય પણ દીર્ઘકાળવાળાને અવશ્ય હોય જ.

(૬) લેશ્યા :- કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત આદિ છ લેશ્યામાંથી કયા મુનિને કઈ લેશ્યા અને કેટલી લેશ્યા હોય ? તે વિચારવું.

પુલાકમુનિઓ લબ્ધિયુક્ત હોવાથી તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એમ ત્રણ શુભ લેશ્યાવાળા હોય છે.

બકુશ તથા પ્રતિસેવનાકુશીલ મુનિઓ શિથીલ આચારવાળા અને પ્રમાદવાળા હોવાથી તેમને છ લેશ્યા હોય છે.

કષાયકુશીલમાં સામાયિક, છેદોપસ્થાપ્ય અને પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રવાળાને તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એમ ત્રણ શુભ લેશ્યા હોય છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય વાળા કષાયકુશીલને, નિર્ગ્રન્થ મુનિઓને અને સ્નાતક મુનિઓને માત્ર શુક્લલેશ્યા જ હોય છે. અયોગી સ્નાતક મુનિઓ લેશ્યા વિનાના હોય છે.

(૭) ઉપપાત :- પાંચે પ્રકારના મુનિઓ મૃત્યુપામીને કઈ ગતિમાં અને ક્યાં સુધી ઉત્પન્ન થાય તેની વિચારણા કરવી. જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એમ બે રીતે વિચારવું.

સ્નાતક સિવાયના પુલાક આદિ સર્વ સાધુઓ જઘન્યથી પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવ રૂપે પહેલા સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત - પુલાકનો સહસ્ત્રાર દેવલોકમાં વીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવ સુધી છે.

બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત આરણ અને અચ્યુત દેવલોક સુધી અનુક્રમે ૨૧-૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિ પ્રમાણ હોય છે.

કષાયકુશીલ તથા નિર્ગ્રન્થનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવ સુધી હોય છે.

સ્નાતક તો નિર્વાણ પામીને મોક્ષમાં જ જનારા હોય છે.

(૮) સ્થાન :- સ્થાન એટલે આત્માના સંકલેશ-વિશુદ્ધિના પર્યાયોની તરતમતા. કષાયોનો નિગ્રહ અને યોગનો નિગ્રહ એ સંયમ છે. સંયમ બધાનો બધી વખતે એક સરખો ન હોઈ શકે, તેમાં તરતમતા હોય છે.

કષાય નિમિત્તક સંયમ સ્થાનો અસંખ્યાતાં કહ્યાં છે. જ્યાં સુધી કષાયનો લેશ પણ સંબંધ હોય ત્યાં સુધીનાં સંયમ સ્થાનો કષાય નિમિત્તક અને ત્યારપછીના સ્થાનો યોગ નિમિત્તક સમજવાં. યોગનો સર્વથા નિરોધ થવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને છેલ્લુ સંયમ સ્થાન સમજવું.

નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતકમાં કષાયોનો અભાવ હોવાથી નિષ્કષાયત્વ (કષાયના અભાવ) રૂપ વિશુદ્ધિ બન્નેમાં સમાન હોવા છતાં યોગની તરતમતાથી આત્મવિશુદ્ધિમાં તરતમતા રહે છે. ૧૩મા ગુણસ્થાને યોગનો વ્યાપાર હોય છે. ચૌદમા ગુણઠાણે યોગનો સર્વથા અભાવ હોય છે. પાંચ પ્રકારના સંયમીઓમાં સંયમસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.

પુલાક અને કષાયકુશીલના સંયમસ્થાનો સૌથી જઘન્ય છે.

અસંખ્યાત સંયમસ્થાન સુધી બંને સાથે જ જાય છે. ત્યારબાદ પુલાક અટકે છે. પરંતુ કષાયકુશીલ અસંખ્યાત સ્થાન સુધી જાય છે.

ત્યારપછી કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એક સાથે આગળ જાય છે. ત્યારબાદ બકુશ અટકે છે. ત્યારપછી અસંખ્યાત સ્થાન સુધી જઈને કષાયકુશીલ અટકે છે.

ત્યારપછી અકષાય અર્થાત્ માત્ર યોગ નિમિત્તક સંયમ સ્થાનો આવે છે જેને નિર્ગ્રન્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે પણ તેવા અસંખ્યાત સ્થાન સેવી અટકે છે.

ત્યારપછી એક જ છેલ્લું સર્વોપરિ, વિશુદ્ધ અને સ્થિર સંયમસ્થાન આવે છે. જેને સેવીને સ્નાતક નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ સંયમ સ્થાનોમાં પૂર્વ - પૂર્વના સંયમ સ્થાનથી પછી પછીના સંયમ સ્થાનમાં સંયમ વિશુદ્ધિ અનંતગુણી હોય છે.

શંકા : મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ કયા છે ?

સમાધાન : મૂલગુણ એટલે પાંચ મહાવ્રતો. ઉત્તરગુણ એટલે શય્યાતરપિંડ, રાજ્યપિંડ, અગ્રપિંડ અને નિત્યપિંડ. સંક્ષેપમાં દરેકના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

શય્યાતરપિંડ : જેના ઘરમાં સાધુ ભગવંત રાત્રે રોકાયા હોય તેના ઘરનો આહાર બીજા દિવસે સાધુને ન ખપે.

રાજ્યપિંડ : રાજાના ઘરનો આહાર મુનિને ન કલ્પે (ખપે).

અગ્રપિંડ : તૈયાર થયેલી રસોઈમાંથી અગ્રિમ ભાગ ન વહોરાવાય અથવા વહોરાવો તો મુનિને ન ખપે.

નિત્યપિંડ : દરરોજ એક જ ઘરમાંથી આહાર સાધુ ભગવંતને ન ખપે.

નવમા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

આઠ અધ્યાય સુધી જીવાદિ તત્ત્વોમાં જીવની સંસારયાત્રાનો ક્રમ જાણ્યા પછી ગ્રંથકાર મહર્ષિ હવે જીવને સંવરરૂપી મોક્ષમાર્ગના સહાયક તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરાવે છે. આશ્રવનો નિરોધ કરવાથી જીવને અવરાયેલી શ્રદ્ધાની રૂચિ જાગ્રત થાય છે. નિર્જરા તત્ત્વરૂપ શુદ્ધ પરિણામથી અનાદિના કર્મો ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થઈને જીવ સર્વથા મુક્ત થાય છે.

અકામનિર્જરા વડે સહન કરતો જીવ કોઈ મહાપુણ્યયોગે અધ્યાત્મભાવમાં પ્રવેશ કરે છે. અન્ય પદાર્થોમાં થયેલી નિજબુદ્ધિ અને તે તે પદાર્થો પ્રત્યેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ ક્ષીણ થાય છે. જીવનું સામર્થ્ય પ્રગટે છે, ત્યારે ચૈતન્યનું જાગરણ થાય છે, જે જ્ઞાનપ્રકાશ વડે તત્ત્વને જેમ છે તેમ જાણે છે, શ્રદ્ધા કરે છે, અને સ્વરૂપમાં શમાય છે જ્યાં કેવળ નિરામય સુખ છે.

સંવર એ આત્માના શુભ પરિણામ છે, જ્યાંથી નિર્જરાનો પણ પ્રારંભ થાય છે. સાધનાની અપેક્ષાએ તેના પદ્ધતિસરના વિવિધ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. સમિતિ-ગુપ્તિ દ્વારા જીવ શુદ્ધ થતો જાય છે, સાવધાન બને છે. તેનામાં ક્ષમા આદિ ગુણો પ્રગટ થાય છે જે ચારિત્રની શુદ્ધિમાં સહાયક બને છે. પરિણામે જીવ કોઈ શુદ્ધ વિષયમાં એકાગ્ર થઈ ઉપયોગની ચંચળતા શમાવે છે.

અનાદિ સંયમ અને તેની સાથે નિર્જરારૂપ તપનો સંગમ થવાથી અનાદિના કર્મમળના સમૂહને સાધક છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખે છે. કર્મોનું બળ ઘટતું જાય છે. મિથ્યાત્વની દશામાં કર્મથી પ્રભાવિત થયેલો જીવ હવે તેનો બદલો લેવા એક સમય પણ ચૂકતો નથી. કર્મના સમૂહને નાશ કરવાની યુક્તિમાં બાહ્યતપ દ્વારા સાધક ઈચ્છાઓથી વિરમે છે અને અભ્યંતર તપ વડે ધ્યાન દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરતો ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢી સાધક મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંયમને કારણે શ્રેણી પર આરૂઢ થઈ અનંતગુણશ્રેણી નિર્જરા કરે છે.

આવા જ્ઞાનીને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન વડે સમયે સમયે અનંત અનંત શુદ્ધ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થાય છે. આથી કર્મોનો સમૂહ નાશ પામે છે.

ધર્મધ્યાનનો પ્રારંભ થતાં, જીવનો કર્મભાર હળવો બને છે ઉપયોગની સ્થિરતા આવે છે. સૂક્ષ્મ ચિંતનની ધારા ટકે છે, ત્યારે સાધક શ્રેણીના ક્રમમાં શુકલધ્યાનનો સ્વામી બને છે.

ચાર ઘનઘાતી કર્મનો નાશ થઈ જીવ કેવળજ્ઞાન પામી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. કારણ કે હવે ભવભ્રમણનું કોઈ કર્મબીજ આ અવસ્થામાં રહેતું નથી. ભલે તે સમયે નામ, ગોત્ર આદિ અઘાતી કર્મનો ઉદય છે પરંતુ એ કંઈ બાધા પહોંચાડી શકે તેમ નથી.

ગ્રંથકારે પ્રથમ અધ્યાયમાં મોક્ષનો નિર્દેશ કર્યા પછી આ અધ્યાયમાં તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવ્યા છે. અનાદિનું ચાલ્યું આવતું મિથ્યાત્વ જીવને અધર્મ પરિણામરૂપે વળગેલું હતું અને જીવ દુઃખ પામતો આવ્યો હતો. આ અધ્યાયમાં સંવર તત્ત્વથી જીવને ધર્મની પ્રાપ્તિ સૂચવી છે. સંવરરૂપ પરિણામથી જીવમાં સાચા ધર્મનો પ્રારંભ થાય છે. પૂર્વસંસ્કારથી જીવમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારીભાવોને અટકાવવાનું કાર્ય સંવરતત્ત્વથી થાય છે. સાધક સાચા ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મિથ્યાભાવ દબાય છે, અટકે છે. મિથ્યાત્વનું અટકવું અને સંવરનું ઉત્પન્ન થવું તે અવસ્થા શુદ્ધ ઉપયોગની છે. અર્થાત્ સાધક જ્યારે મિથ્યાભાવથી અટકે છે ત્યારે પ્રથમ આ શુભભાવો ટળે છે અને જે કંઈ ધર્મઆરાધના કરે છે તેમાં શુભભાવનો ઉત્પાદ થાય છે. જેમ જેમ ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધે તેમ સંવર પરિણામ પણ વૃદ્ધિ પામે છે.

સંવર અને નિર્જરા પક્ષીની પાંખ જેવા છે. બંને સાથે કાર્ય કરે છે. કેમકે જ્યારે નવા કર્મનું આવવું અટકે છે, જ્યારે ગ્રહણ કરેલા પૂર્વ કર્મો નાશ પામે છે.

જે યોગો આશ્રવનું કારણ હતા તે યોગો ઉપયોગની શુદ્ધિને કારણે સાધનામાં સહાયક બને છે. સમિતિ-ગુપ્તિ દ્વારા યોગોની ક્રિયા સમ્યક્ બને છે. તેમાં તપના નિમિત્તે ઈચ્છા-આસક્તિનો અભાવ થતાં સાધકમાં આત્માનો શુદ્ધ ઉપયોગ વૃદ્ધિ પામે છે. આથી આત્મપ્રદેશો પર સત્તા જમાવીને બેઠેલાં જૂના કર્મો પ્રથમ તો શિથિલ થઈને રહે છે, પછી સ્વયં આત્મપ્રદેશથી છૂટા થઈ જાય છે.

આવા સંવર નિર્જરા ધર્મરૂપ પરિણામના અધિકારી મુનિઓ છે. છતાં તેના અંશો સમ્યગ્દર્શન સાથે પ્રગટ થાય છે.

જેટલો પરભાવ તેટલો સંસાર અને જેટલો સ્વભાવ તેટલો સંવર. જેટલો રાગ-સરાગ તેટલો સંસાર અને જેટલો વીતરાગભાવ તેટલો સંવર. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનની હાજરીમાં સંવર છે, અને મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાનની હાજરીમાં સંસાર છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જ્યાં સુધી ભય છે, દેહાદિ સંબંધ છે, ત્યાં સુધી કર્મબંધ છે. પરંતુ તે રાગ ભાવથી છે. જે વડે રાગ થાય તે વડે મુક્તિ ન થાય અને જેનાથી વીતરાગ ભાવ પ્રગટે તેનાથી સંસાર ન વધે.

યોગોની મુક્તિ કે સમ્યગ્ પ્રકારે પ્રવૃત્તિરૂપ સમિતિ એ બાહ્ય ઉપાય છે, પરંતુ તે સમયે જીવના પરિણામની શુદ્ધિ થવાથી તે કર્મોને આવતા રોકે છે. તે પ્રમાણે તપાદિ બાહ્ય ઉપાય છે, તેના નિમિત્તે થયેલા શુદ્ધ પરિણામ કર્મોનો નાશ કરે છે.

અધ્યાત્મજીવનનો વિકાસ ગુણસ્થાનકની શ્રેણીથી દર્શાવ્યો છે, તે વાસ્તવમાં આત્માના પરિણામોની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અવસ્થા છે. નવમા અધ્યાયમાં દેશવ્રત અને મહાવ્રતનો સંવર-નિર્જરાની ઉપાસનામાં સમાવેશ કર્યો નથી. અર્થાત્ સંવર-નિર્જરા એ વ્રતો કરતાં થોડી વધુ વિકાસની ભૂમિકા છે. દેશવ્રત કે મહાવ્રતોના અભ્યાસ દ્વારા જીવ સંયમમાં આવે છે. સમિતિ-ગુપ્તિ એ જીવના પરિણામને વિશેષ નિર્મળ બનાવે છે. તપ દ્વારા જીવની બાહ્ય અને અંતરંગ શુદ્ધિ થાય છે. દેશવ્રત અને મહાવ્રત સાધકના ઉચ્ચ નિમિત્તો છતાં અપેક્ષાએ એ સાધનામાં પરલક્ષની મુખ્યતા અને સ્વલક્ષની ગૌણતા જણાય છે. અહિંસા પાળવામાં પરની દયાની વિશેષતા છે. જો કે રાગાદિ ભાવને ભાવ હિંસા ગણી છે. છતાં છકાય આદિ જીવોની રક્ષા મુખ્ય છે તેમ અન્ય વ્રતમાં પણ પરપદાર્થોના નિમિત્ત સાથે એ સાધના હોય છે. જેમકે બાહ્ય પરિવ્રલ એ પરપદાર્થો છે તેની મૂર્છા ઘટે તે પરિમાણ વ્રત છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન બાહ્યપણે સ્ત્રી-ભોગના ત્યાગ સાથે છે અને આંતરિકપણે આત્મભાવે રમણતા છે.

જો કે સમિતિ ગુપ્તિ કે પરિષદો દરેકમાં બાહ્યમાં કંઈ નિમિત્તો હોય છે, છતાં તે સંવર-નિર્જરાની સાધનામાં અંતરલક્ષની વિશેષતા છે. તેથી જ તે ભાવની ઉપસ્થિતિમાં કર્મો અટકે છે, નાશ પામે છે. અર્થાત્ વ્રતો એ પાયો છે, તેમાંથી જીવને ધર્મભાવનાની વિશેષ રુચિ ટકે છે. સંવર નિર્જરા એ ઈમારત છે અને મોક્ષ એ સુખ છે.

અધ્યાય-૯

TEST-1 (સૂત્ર-૯ : ૧૯ - ૯ : ૨૨)

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... પાદપોગમન મરણને યાવજજીવિક અનશન કહેવાય છે.
- (૨) ..... વિવિક્તશય્યાસન એ સંલીનતા તપનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે.
- (૩) ..... અભ્યંતર તપ એ બાહ્યતપનું સાધન છે
- (૪) ..... કર્મની વધારે નિર્જરા અભ્યંતર તપથી થાય છે.
- (૫) ..... લઘુ વિગઈમાં માખણ આવી જાય છે.
- (૬) ..... છ વિગઈના નામ નીચે પ્રમાણે છે :
ઘી, તેલ, દૂધ, દહીં, ગોળ અને કડાઈ (વિગઈ) તળેલું.
- (૭) ..... કાયકલેશ એટલે કજીયો, કંકાશ, કડવાશ દ્વારા કાયને કષ્ટ આપવું.
- (૮) ..... આલોચના પરમાત્માની સામે લઈ શકાય.
- (૯) ..... મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત એટલે આલોચના અને તપ.
- (૧૦) ..... ઉપવાસ તથા છઠ અઠમને જ અનશન કહેવાય છે.
- (૧૧) ..... અભ્યંતર તપના ૧૨ ભેદ છે.
- (૧૨) ..... ભક્તપ્રત્યાખ્યાનમાં જીવનભર ચાર આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.
- (૧૩) ..... શરીરમાં વિકારો જગાડે તે મહાવિગઈ કહેવાય છે.

- (૧૪) ..... બહારના લોકો દેખી શકે અને જાણી શકે તે બાહ્યતપ.
 (૧૫) ..... જે તપ કરવાથી લોકો તપસ્વી કહે નહિ તે સાચો તપ નથી.
 (૧૬) ..... કંદમૂળને લઘુવિગઈ કહી શકાય.
 (૧૭) ..... પોતાની ભૂલોનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું હોય તો ગુરુ સામે પ્રતિક્રમણ કરવું.
 (૧૮) ..... પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આ કાળમાં નથી.
 (૧૯) ..... ચૌવિહારને ઈત્વરકાલિક અનશન ન કહેવાય.
 (૨૦) ..... રોજ “નવકારશી” નો નિયમ લેવો તે પચ્ચખાણ છે પણ તપ નથી.

અધ્યાય-૯

TEST-2 (સૂત્ર : ૯ - ૨૭ થી ૯ - ૩૬)

નામ : ..... તારીખ : .....

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... રસપૂર્વક વારંવાર કરાતા ચિંતનને ભાવના કહેવાય છે.
- (૨) ..... પ્રથમના બે સંઘયણ ઉત્તમ ગણાય છે.
- (૩) ..... ઋષભનારાય સૌથી ઉત્તમ સંઘયણ છે.
- (૪) ..... કેવળીને મન હોવા છતાં મોટા ભાગે ઉપયોગ મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી.
- (૫) ..... જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત એક સમય ન્યૂન એક મુહૂર્ત છે.
- (૬) ..... એક મુહૂર્ત = ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લકભવ.
- (૭) ..... છન્નસ્થ જીવોનું ચિત્ત સદા ચંચળ રહે છે.
- (૮) ..... આર્તધ્યાન વખતે આયુષ્યનો બંધ પડે તો નિગોદનું આયુ. બંધાય.
- (૯) ..... શુકલધ્યાન આંશિક કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

- (૧૦) ..... ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન મોક્ષના હેતુ છે.
- (૧૧) ..... આર્તધ્યાનના ત્રીજા ભેદનું નામ “ઈષ્ટ વિયોગ ચિંતા” છે.
- (૧૨) ..... પાર્શ્વનાથ ભગવાનને મેઘમાળીના ઉપસર્ગથી આર્તધ્યાન થયું.
- (૧૩) ..... ધર્મના ફળરૂપે પરલોકના સુખની ઈચ્છા એ “નિદાન” છે.
- (૧૪) ..... રૌદ્રધ્યાન એક થી છ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
- (૧૫) ..... સુખના રાગથી ધર્મધ્યાન થાય છે.
- (૧૬) ..... ધનના સંરક્ષણની ચિંતા તે સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન છે.
- (૧૭) ..... Terrorist ના crime માં મુખ્યત્વે આર્તધ્યાન હોય છે.
- (૧૮) ..... રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકારમાં હિંસાનુબંધી, મૃષાનુબંધી, સ્તેયાનુબંધી અને વિષયસંરક્ષણાનુબંધી છે.
- (૧૯) ..... વર્તમાનકાળે શુકલધ્યાન કોઈને હોતું નથી.
- (૨૦) ..... ભગવાનના દર્શન-પૂજન કરે તેને હંમેશા ધર્મધ્યાન હોય.
- (૨૧) ..... કોઈ એક વિષયમાં ચિત્તની સ્થિરતા ઉત્તમ સંઘયણવાળાને હોય છે.
- (૨૨) ..... ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત નવ સમયનું છે.
- (૨૩) ..... ધર્મધ્યાન મનુષ્યગતિ અથવા દેવગતિનું કારણ બને છે.
- (૨૪) ..... શુકલધ્યાન લાવવા માટે ધર્મધ્યાન જરૂરી છે.
- (૨૫) ..... શારીરિક રોગો અને તેની પીડા સર્વ જીવો માટે અનિષ્ટ છે.
- (૨૬) ..... આર્તધ્યાનના ચાર ભેદ છે અને રૌદ્રધ્યાનના બે ભેદ છે.
- (૨૭) ..... નિદાન અથવા નિયાણું એ રૌદ્રધ્યાનના બે ભેદ છે.
- (૨૮) ..... સુખ પ્રત્યેના રાગથી પણ આર્તધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૨૯) ..... અસત્ય (જુઠ) બોલીને કોઈને છેતરવું તે સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય.
- (૩૦) ..... છઠ્ઠા ગુણઠાણાવાળા જીવોને રૌદ્રધ્યાન હોય પણ આર્તધ્યાન ન હોય.

- (૩૧) ..... આર્તધ્યાનનું બીજા વિપરીત સંયોગ નથી પણ મનની વિકૃતિ છે.
- (૩૨) ..... સાતમા ગુણસ્થાનકથી આર્તધ્યાનનો અભાવ છે.
- (૩૩) ..... તમારા જીવનમાં જે પણ બને છે તે તમારા પોતાના જ કર્મોના કારણે બને છે, અન્ય વ્યક્તિ તો નિમિત્ત માત્ર જ છે.
- (૩૪) ..... ક્ષયોપશમભાવને સમર્પિત બનેલું મન કહે છે કે પ્રતિકૂળતા સહન કર્યા વિના કર્મ ખપશે નહિ માટે સમભાવ પૂર્વક સહન કરી લે.

અધ્યાય-૯

TEST-3 (સૂત્ર : ૯-૩૭ થી ૯-૪૯)

નામ : ..... તારીખ : .....

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... ૭ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક સુધી ધર્મધ્યાન હોય છે.
- (૨) ..... ૧૦ પૂર્વ જાણનારા જ્ઞાનીને ૧૧ અને ૧૨મા ગુણસ્થાને ધર્મધ્યાન હોય.
- (૩) ..... શુકલધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદ છન્નસ્થને પણ હોઈ શકે.
- (૪) ..... કેવલીભગવંતને દ્રવ્યમન હોય છે, પણ ભાવમન હોતું નથી.
- (૫) ..... કેવલીભગવંતને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય જ.
- (૬) ..... વિતર્ક એટલે પૂર્વગત શ્રુતજ્ઞાનના આધારે થતી વિચારણા.
- (૭) ..... શુકલધ્યાનના ત્રીજા પાયા વખતે સૂક્ષ્મ મન-વચન-કાયયોગ હોય.
- (૮) ..... ૧૧મા ગુણસ્થાને મોહનીય કર્મની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય.
- (૯) ..... સ્થિતિઘાત એટલે કર્મની સ્થિતિને તોડવી.
- (૧૦) ..... “સમ્યક્ત્વ” ગુણ માત્ર જથા ગુણસ્થાને જ હોય.
- (૧૧) ..... વિરત એટલે પાંચમા ગુણઠાણે વર્તતી ગુણશ્રેણી.

- (૧૨) ..... અનન્તવિયોજક એટલે ચાર કષાયોનો ક્ષય.
 (૧૩) ..... અપ્રમત્તસંયત એટલે છઠ્ઠા ગુણસ્થાને રહેલો જીવ.
 (૧૪) ..... ધર્મધ્યાન બાહ્યતપમાં આવે.
 (૧૫) ..... વિપાકવિચય ધર્મધ્યાનમાં માત્ર ઘાતીકર્મોના ફળના વિચારો હોય.
 (૧૬) ..... વ્યંતર દેવો અધોલોકમાં રહે છે.
 (૧૭) ..... ૮ થી ૧૦ ગુણસ્થાનોમાં માત્ર ધર્મધ્યાન જ હોય એ જરૂરી નથી.
 (૧૮) ..... ૧૦ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાની મહાત્માને ૧૧ કે ૧૨મા ગુણસ્થાને ધર્મધ્યાન જ હોય.
 (૧૯) ..... શુકલધ્યાનના અંતિમ બે ભેદો ૧૪ પૂર્વધરને હોય.
 (૨૦) ..... શુકલધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદો શ્રુતકેવલીને જ હોય.
 (૨૧) ..... આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા અને યોગનિરોધ સમાન અર્થા છે.
 (૨૨) ..... વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તિ ધ્યાન વખતે કર્મના આશ્રવો સર્વથા અટકે છે.
 (૨૩) ..... ધ્યાનાન્તરિકા અવસ્થા કેવલીભગવંતોને જ હોય.

અધ્યાય-૯

EXAM-1 (સૂત્ર : ૯-૧ થી ૯-૨૬)

નામ : ..... તારીખ : .....

- (૧) ..... આશ્રવોને અટકાવવા તે નિર્જરા કહેવાય.
 (૨) ..... આશ્રવના બધુ મળીને ૩૯ ભેદ છે.
 (૩) ..... ઈર્ષ્યાપિથ આશ્રવ ૧ થી ૧૦ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.
 (૪) ..... ચોથા ગુણઠાણથી તેરમા ગુણઠાણ સુધી દેશસંવર વધતો જાય છે.
 (૫) ..... સંવરના પેટાભેદો ૪૨ છે.

- (૬) ..... તપથી સંવર અને નિર્જરા થાય છે.
- (૭) સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મ ..... પરીષદજય અને ચારિત્રના સેવન દ્વારા કર્મોનો સંવર થાય છે.
- (૮) ..... પરીષદોના કુલ ૨૨ ભેદ છે.
- (૯) ..... અનુપ્રેક્ષાના ૧૦ ભેદ છે.
- (૧૦) ..... મન, વચન, કાયાનો સમ્યગ્ પ્રકારે નિગ્રહ કરવો તે ગુપ્તિ છે.
- (૧૧) ..... અયોગીકેવલી તથા સિદ્ધભગવંતોને છોડીને સર્વ જીવોને કાયયોગ તો હોય જ.
- (૧૨) ..... પાંચ આચાર અને ત્રણ ગુપ્તિને જૈન શાસ્ત્રમાં “અષ્ટ પ્રવચન માતા” કહેવાય છે.
- (૧૩-૧૫) ઉત્તમ ક્ષમા માર્દવ ..... સત્ય સંયમ, તપ, ... આર્કિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એમ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ છે.
- (૧૬) ..... માયા કરીને ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળતા મળે તો “માન” ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૭) ..... ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એક સાંકળ સમાન છે. જેની શરૂઆત “ક્રોધ” થી થાય છે.
- (૧૮) ..... ક્ષમા એ આત્માની વિભાવ દશા છે.
- (૧૯) ક્ષમા રાખવી એ આત્માનો ધર્મ છે એમ સમજીને ક્ષમા રાખવી તે ..... ક્ષમા કહેવાય.
- (૨૦-૨૧) ક્રોધથી વિરુદ્ધ ક્ષમા, માયાથી વિરુદ્ધ ....., લોભથી વિરુદ્ધ ..... છે.
- (૨૨) ..... સંયમના ૧૨ ભેદ છે.
- (૨૩-૨૬) અનિત્ય, અશરણ, ... એકત્વ, અન્યત્વ, ... આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોકસ્વરૂપ, ... અને ..... એમ ૧૨ ભાવના છે.
- (૨૭) ..... કુદરતી જે પ્રતિકૂળતાઓ આવે તેને ઉપસર્ગ કહેવાય છે.

- (૨૮) આકોશ પરિષદ ..... કર્મના ઉદયથી આવે છે.
- (૨૯) ..... છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હોય છે.
- (૩૦) ..... અભ્યંતર તપ એ બાહ્યતપનું સાધન છે.
- (૩૧) ..... જરૂર કરતા ઓછું ખાવું તે અનશન તપ કહી શકાય.
- (૩૨) ..... જે તપ લોકભોગ્ય અને લોકમાન્ય છે તેને અભ્યંતર તપ કહેવાય છે.
- (૩૩) સ્વાદિષ્ટ રસવાળા માદક આહારના ત્યાગને ..... નામનો તપ કહેવાય.
- (૩૪) સ્વાધ્યાય નામના અભ્યંતર તપના ..... (૪/૫) ભેદ છે.
- (૩૫) ..... આલોચના પ્રાયશ્ચિત્ત ભગવાન સામે લેવું જોઈએ.
- (૩૬) આલોચના અને પ્રતિક્રમણ બંને સાથે કરવામાં આવે તેને ..... પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય.
- (૩૭) ..... આલોચના કરતા પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત ચઢિયાતું કહેવાય.
- (૩૮) ..... યાવજજીવ અનશન એટલે છ મહિના સુધી આહારનો ત્યાગ કરવો.
- (૩૯) છ થી નવ ગુણસ્થાનકોમાં ..... (૧૯/૨૨) પરિષદો હોય છે.
- (૪૦) જે તપમાં જીવનપર્યંત ત્રણ કે ચાર આહારનો ત્યાગ હોય તે તપને ..... (ભક્તપ્રત્યાખ્યાન/ઈંગિની) તપ કહેવાય છે.
- (૪૧) અનશન, અવમૌદર્ય, ..., રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયકલેશ બાહ્ય તપ કહેવાય છે.
- (૪૨) ..... પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર આ કાળમાં નથી.
- (૪૩) સર્વવિરતિધર માટે સામાયિક ..... (૪૮ મિનિટ/જીવનભર) હોય છે.
- (૪૪) તીર્થકરોએ જેવું કહ્યું છે તેવા ચારિત્રને ..... (સૂક્ષ્મસંપરાય/યથાખ્યાત) ચારિત્ર કહેવાય છે.
- (૪૫) ..... પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદો જીવને એકીસાથે હોઈ શકે.
- (૪૬) ..... નિષધા અને શય્યા પરીષદો જીવને એકીસાથે ન હોય.

- (૪૭) સ્ત્રી પરીષદ ..... (વેદનીય/મોહનીય) કર્મના ઉદયથી આવે છે.
- (૪૮) દર્શન મોહનીય કર્મના ..... (ત્રણ/ચાર) ભેદ છે.
- (૪૯) ..... કેવળજ્ઞાન પામેલા તીર્થંકરને ઘાતીકર્મના ઉદયથી થતા પરીષદો હોતા નથી.
- (૫૦) અનિત્ય ભાવનામાં ..... (સમય/શક્તિ) મર્યાદા મુખ્ય છે.
- (૫૧) ..... “આયુષ્ય ઝાકળના બિંદુ જેવું છે” તે અશરણ ભાવનાનું ચિંતન છે.
- (૫૨) ..... ૧૧, ૧૨, ૧૩ ગુણસ્થાનકોમાં આવતા આશ્રવોને ઈર્યાપથ આશ્રવ કહે છે.
- (૫૩) પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને ..... કહેવાય છે.

અધ્યાય-૯

EXAM-2 (પહેલી પાંચ ભાવના / ૨૨ પરિષદો)

નામ : ..... તારીખ : .....

- (૧) સામ્યચારિયક આશ્રવના ..... (૪૨/૩૯) ભેદ છે.
- (૨) માન ..... (પ્રીતી/વિનય)નો નાશ કરે છે.
- (૩) વ્યંતરનિકાયના દેવો ..... (અધો/મધ્ય) લોકમાં વસે છે.
- (૪) સૌથી વધુ દુર્લભ છે ..... (મનુષ્યભવ/સમ્યગ્દર્શન)
- (૫) જીવના શુભ કે અશુભ અધ્યવસાય ..... (દ્રવ્ય/ભાવ) આશ્રવ છે.
- (૬) આશ્રવનો નિરોધ એ ..... છે.
- (૭) તપ દ્વારા ..... અને નિર્જરા બંને થાય છે.
- (૮) વચનયોગ ..... (એકેન્દ્રિય/બેઈન્દ્રિય) જીવોને હોય છે.
- (૯) નિરોધ એટલે આવતા કર્મોને ..... (અટકાવવા/ક્ષય કરવો).
- (૧૦) સંવરના બે ભેદ છે ..... અને સર્વસંવર.

- (૧૧) સંવરના ..... (૪૨/૫૭) ઉપાયો છે.
- (૧૨) મનોયોગ ..... (સંજ્ઞી/અસંજ્ઞી) પંચેન્દ્રિ જીવોને હોય છે.
- (૧૩) ક્ષમાના પાંચ ભેદ ઉપકારક્ષમા, અપકારક્ષમા, ..., વચનક્ષમા, ધર્મક્ષમા.
- (૧૪) માર્દવ એટલે ..... (સરળતા/નમ્રતા) રાખવી.
- (૧૫) બ્રહ્મચર્યની ..... (૧૨/૯) વાડ છે.
- (૧૬) શાંત સુધારસ ગ્રંથ પૂજ્ય ..... (યશોવિજયજી/વિનયવિજયજી) એ બનાવ્યો છે.
- (૧૭) કોઈપણ કાર્ય ..... અને નિમિત્તના યોગે થાય છે.
- (૧૮) ..... ઈર્ષ્યા, ભાષા, એષણા, આદાન-નિક્ષેપ અને (ઉત્સર્ગ) એ પાંચ સમિતિ છે.
- (૧૯) પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને ..... (અષ્ટપ્રવચન માતા/સંયમ) કહે છે.
- (૨૦) દેવો ચાર નિકાયના છે ભવનપતિ, ... વ્યંતર, અને વૈમાનિક.
- (૨૧) સ્ત્રી પરીષદ ..... (વેદનીય/ચારિત્રમોહનીય) કર્મના ઉદયથી આવે.
- (૨૨) સાધુને ચોમાસામાં ..... (એક/ચાર) મહિનાથી વધુ રહેવાય નહિ.
- (૨૩) ..... પરીષદમાં હંમેશા પ્રતિકૂળતા જ હોય. (T / F)
- (૨૪) ..... યાચના પરીષદ વેદનીયકર્મના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૨૫) ..... જિનેશ્વર પ્રભુને શય્યા પરીષદ સંભવી શકે. (T / F)
- (૨૬) ..... અદર્શન પરીષદ ચારિત્ર મોહનીયના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૨૭-૩૦) બાર ભાવનાઓના નામ છે : અનિત્ય, ૨ ..... સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, ..., આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ..., ..., ધર્મસ્યાખ્યાત.
- (૩૧-૩૨) દાન-શીલ-તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ અનુક્રમે પરિગ્રહ ....., આહાર અને ..... સંજ્ઞાને તોડવા માટે છે.
- (૩૩) ..... એક જીવને એકીસાથે એકથી માંડીને ૨૨ પરીષદો હોઈ શકે. (T / F)

- (૩૪) ..... આઠમા ગુણસ્થાને ૨૨માંથી કોઈપણ પરીષહ સંભવી શકે. (T / F)
- (૩૫) ..... નિષઘ્ના પરીષહ દર્શન મોહનીયના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૩૬) ..... આકોશ પરીષહ ક્રોધ મોહનીય કર્મના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૩૭) ..... અરતિ પરીષહ વેદનીય કર્મના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૩૮) ..... અજ્ઞાન પરીષહ દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદયથી આવે. (T / F)
- (૩૯) ..... એક સાથે એક જીવને પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષહ હોઈ શકે. (T / F)
- (૪૦) ..... ૧૧ અથવા ૧૨મે ગુણસ્થાને આવેલો જીવ છન્નસ્થ વીતરાગ કહેવાય. (T / F)
- (૪૧) ..... અજ્ઞાન પરીષહ એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. (T / F)
- (૪૨) ..... એક જીવને એકીસાથે વધુમાં વધુ ૧૯ પરીષહો હોઈ શકે. (T / F)
- (૪૩) ..... ૧૧ અને ૧૨મા ગુણસ્થાને દર્શનમોહનીય કર્મનો ઉદય હોય. (T / F)
- (૪૪) ..... પ્રજ્ઞા, જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. (T / F)
- (૪૫) ..... જિનેશ્વર ભગવાનને અરતિ પરીષહ હોય. (T / F)
- (૪૬) નિર્દોષ ભિક્ષા ન મળવી તે ..... (યાચના/અલાભ) પરીષહ છે.
- (૪૭) ..... અનુકૂળ પ્રસંગોને આધીન બનીને રાગ-દ્વેષ કરવા તે પરીષહ જય કહેવાય. (T / F)
- (૪૮) ..... અઘાતી કર્મોમાંથી માત્ર વેદનીયકર્મના ઉદયથી પરીષહો હોય છે. (T / F)
- (૪૯) ..... તીર્થકરને લાભાંતરાય કર્મના ઉદયથી પરીષહ આવી શકે. (T / F)
- (૫૦) ..... વેદનીય કર્મના ઉદયથી આવતા કુલ પરીષહોની સંખ્યા ૧૪ છે. (T / F)

અધ્યાય : ૧૦

નવમા અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વ સમજાવ્યાં. આવતા કર્મોને રોકવા તે સંવર કહેવાય અને કર્મોનો આંશિક ક્ષય તે નિર્જરા કહેવાય છે. આ જીવ નવા કર્મો બાંધવાનાં અટકાવે અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો અંશે અંશે ક્ષય કરે તો એક સમય એવો આવે કે જ્યારે આત્મામાંથી સર્વે કર્મો ક્ષય થઈ જાય. સર્વ કર્મોનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય થવો તે મુક્તિ કે મોક્ષ કહેવાય છે. આમ સંવર અને નિર્જરા એ મુક્તિનાં કારણ છે અને મોક્ષ એ કાર્ય છે. ગ્રંથકારશ્રી દસમા અધ્યાયમાં મોક્ષ તત્ત્વ સમજાવે છે.

અંશે અંશે સંવર અને નિર્જરા સાધતો સાધતો આ આત્મા, મુક્તિકાળ નજીક આવે ત્યારે મોહનીય વગેરે કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે “ક્ષપકશ્રેણી” માંડે છે. આઠ-નવ અને દસમા ગુણસ્થાનકે મોહનીયકર્મોનો સૌથી પ્રથમ નાશ કરે છે. મોહનીયકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યા પછી તે મહાત્મા ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણઠાણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયકર્મોનો નાશ કરે છે. અંતિમ સમયે આ ત્રણ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરીને વ્યવહારનયથી તેરમા ગુણઠાણાના પ્રથમ સમયે અને નિશ્ચયનયથી બારમાના અંતિમ સમયે જીવ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જે કેવલજ્ઞાન મુક્તિ પ્રાપ્તિનું અસાધારણ કારણ છે. આ હકીકત ગ્રંથકારશ્રી હવે જણાવે છે.

સૂત્ર (૧૦-૧) પ્રયોજન : ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી આત્મામાં કયો ગુણ પ્રગટ થાય છે. તે જણાવે છે.

મોહક્ષયાદ્ જ્ઞાન-દર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્	૧૦-૧
મોહક્ષયાદ્ જ્ઞાન-દર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્	૧૦-૧
મોહક્ષયાદ્ જ્ઞાન-દર્શનાવરણ-અન્તરાય-ક્ષયાત્ ચ કેવલમ્	૧૦-૧

શબ્દાર્થ : મોહ = મોહનીયકર્મ, જ્ઞાન આવરણ = જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, દર્શન આવરણ = દર્શનાવરણીય કર્મ, અન્તરાય = અંતરાય કર્મ, ક્ષયાત્ = ક્ષય થવાથી, કેવલમ્ = કેવળજ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : મોહનીયકર્મનો ક્ષય થયા બાદ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાયકર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ : મુક્તિની પ્રાપ્તિ પહેલાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જૈનશાસ્ત્રોમાં સ્વીકારાઈ છે. તેથી મોક્ષનું વર્ણન કરતાં પહેલાં કેવલજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ અવશ્ય સમજવો જરૂરી છે. સૂર્યના પ્રકાશક સ્વભાવની જેમ કેવલજ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ કહેવાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશક સ્વભાવ હોવા છતાં મેઘ-ઘટા તેને આચ્છાદન કરનાર હોવાથી તે પ્રતિબંધક મનાઈ છે. તેમ કેવળજ્ઞાન આત્માનો ગુણ હોવા છતાં, કેવળજ્ઞાનાવરણીયકર્મ તેનું આચ્છાદન કરનાર હોવાથી પ્રતિબંધક કર્મ કહેવાય છે. તેથી પ્રતિબંધક કર્મોનો નાશ કરવાથી આત્મામાં રહેલી સહજ ચેતનારૂપ જે કેવળજ્ઞાન નામનો ગુણ છે. તેનો આવિર્ભાવ થાય છે.

કેવળજ્ઞાનની જેમ કેવળદર્શન નામના ગુણનો પ્રતિબંધ કરનાર કર્મ દર્શનાવરણીય અને અનંતવીર્યનો પ્રતિબંધ કરનાર કર્મ અન્તરાયકર્મ છે. આમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય ત્રણે કર્મોનો નાશ બારમા ગુણ સ્થાનકે સાથે થાય છે. પરંતુ આ ત્રણ કર્મોનો નાશ, મોહનીયકર્મના નાશ પછી જ થાય છે. મોહનીયકર્મની અતિશય પ્રબળતાના કારણે તેના નાશ વિના બાકીના ત્રણ કર્મોનો નાશ સંભવિત નથી.

ક્ષપકશ્રેણીમાં આઠમા, નવમા અને દસમા ગુણસ્થાનકે મોહનીયકર્મનો ક્ષય થાય છે. દસમા ગુણસ્થાનકના અંતે સંપૂર્ણપણે પ્રથમ મોહનીયનો ક્ષય થયા બાદ આત્મા બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે જાય છે. પ્રબળતા ધરાવતું મોહનીયકર્મ ક્ષય થવાથી બાકીનાં ત્રણ કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે આત્મામાં વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. તે શક્તિના બળે તે ત્રણ કર્મો ગમે તેટલી તીવ્ર સ્થિતિ-રસ ધરાવતા હોય તો પણ તે ત્રણ કર્મોનો આ આત્મા અંતર્મુહૂર્ત માત્રમાં અવશ્ય નાશ કરી જ શકે છે. મોહનીયકર્મનો ક્ષય થયા પછી માત્ર અંતર્મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં બાકીના ત્રણ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

શંકા : ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થયા પછી જ કેવળજ્ઞાન થાય છે. તે વાત સાચી. પરંતુ મોહનીયકર્મને અલગ કેમ બતાવ્યું ?

સમાધાન : અહીં મોહનીયકર્મ અલગ બતાવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે મોહ સૌથી વધુ બળવાન છે. તેનો નાશ થયા પછી જ અન્ય કર્મોનો નાશ શક્ય બને છે. ટૂંકમાં અહીં મોહનીયકર્મની પ્રધાનતા બતાવવી છે.

પહેલા મોહનીયકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય. પછી અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે જીવ છદ્મસ્થ વીતરાગ રહે છે. પછી એકી સાથે જ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે અને જીવ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી અર્થાત્ સયોગી કેવળી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

શંકા : ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી આત્મામાં તે તે ઘાતીકર્મો વડે ઢંકાયેલા (આવાર્ય) એવા ચાર ગુણો પ્રગટ થવા જોઈએ. પરંતુ આ સૂત્રમાં તો માત્ર કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન : જીવના અનેક ગુણો હોવા છતાં ચૈતન્યગુણ સર્વગુણોમાં મુખ્યગુણ છે. તે ચૈતન્યશક્તિ સામાન્ય બોધરૂપ અને વિશેષ બોધરૂપ એમ બે પ્રકારની છે. તે બંને પ્રકારની ચૈતન્યશક્તિનો સમુચ્ચયરૂપે કેવલમ્ શબ્દમાં ઉલ્લેખ છે. તેથી ઢંકાયેલા ગુણોમાં કેવલ ઉપયોગની પ્રધાનતા હોવાથી અહીં તેનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉપયોગની બાબતમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની દૃષ્ટિએ સમયાન્તરે ઉપયોગ હોય છે. પ્રથમ સમયે કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને બીજા સમયે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ એમ સમયાન્તરે આ ઉપયોગ સદા હોય છે. કેટલાક આચાર્યો એમ માને છે કે એક જ સમયે બંને ઉપયોગ સાથે હોય છે. “એક સમયમાં બે ઉપયોગ સાથે ન હોય” એ વાત છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ છે. એમ તેઓનું કહેવું છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીની દૃષ્ટિએ એક સમયમાં “કેવલોપયોગ” અર્થાત્ એક જ ઉપયોગ હોય છે. કેવલી અવસ્થામાં જ્ઞાન અને દર્શન જેવો ભેદ હોતો જ નથી.

સૂત્ર (૧૦-૨) પ્રયોજન : કર્મનો આત્યન્તિક ક્ષય કઈ રીતે થાય ? તેના કારણો જણાવે છે.

બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્	૧૦-૨
બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્	૧૦-૨
બન્ધ હેત્વભાવ નિર્જરાભ્યામ્	૧૦-૨

શબ્દાર્થ : બન્ધ હેત્વભાવ = બંધના હેતુઓનો અભાવ, નિર્જરાભ્યામ્ = કર્મોનું ખરી જવું.

સૂત્રાર્થ : બંધ હેતુઓના અભાવથી અને નિર્જરાથી (કર્મોનો આત્યન્તિક ક્ષય થાય છે.)

ભાવાર્થ : એક વખત બંધાયેલું કર્મ ક્યારેક તો ક્ષય પામે જ છે. પણ તે જાતનું કર્મ ફરી બંધાવાનો સંભવ હોય અથવા તે જાતનું કોઈ કર્મ હજુ બાકી હોય, ત્યાં સુધી તે કર્મનો આત્યન્તિક ક્ષય થયો છે એમ ન કહેવાય. આત્યન્તિક ક્ષય એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મનો ક્ષય અને નવા કર્મને બાંધવાની યોગ્યતાનો અભાવ. એક ઉદાહરણથી વિચારીએ.

જેમ કોઈ મકાનમાં પડેલો કચરો સાફ કરીએ, પણ બારી-બારણાં ખુલ્લાં હોય અને તેમાંથી આવતા પવન દ્વારા કચરો અંદર આવતો જ હોય તો તે મકાન સર્વથા કચરા વિનાનું બનતું નથી.

ઉપરના ઉદાહરણનો સાર એ જ છે કે, જો નવા કર્મોનું આગમન ચાલુ રહે તો, કર્મનો થતો ક્ષય એ આત્યન્તિક ક્ષય કહેવાતો નથી.

મોક્ષની સ્થિતિ કર્મના આત્યન્તિક ક્ષય વિના સંભવતી જ નથી. આવા આત્યન્તિક ક્ષય થવાના બે કારણો સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્રમાં રજૂ કરે છે.

(૧) બંધહેતુઓનો અભાવ અને (૨) નિર્જરા.

બંધહેતુઓનો અભાવ થતાં નવા કર્મોનો બંધ અટકે છે અને નિર્જરાથી પ્રથમના બંધાયેલા કર્મોનો અભાવ થાય છે.

કર્મબંધનાં જે જે કારણો છે તે તે કારણોનો જો અભાવ કરીએ અને જો પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો નાશ ન કરીએ તો આત્મા શુદ્ધ બને નહીં અને તેના વિના મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહીં. તેથી આત્યન્તિક કર્મક્ષય માટે પૂર્વબદ્ધકર્મોની નિર્જરા પણ આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે કર્મોના આત્યન્તિક ક્ષય માટે અને આત્માની સર્વથા શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે (૧) બંધહેતુનો અભાવ અને (૨) નિર્જરા આ બે કારણો જરૂરી છે. જેની ચર્ચા ઉપર કરી છે.

કર્મબંધના મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ કારણો (હેતુઓ) સૂત્ર ૮-૧ માં જણાવેલ છે. સંવરના ૫૭ ભેદોમાંથી યથાયોગ્ય ભેદોના આસેવન દ્વારા તે પાંચ કારણોનો અભાવ કરી શકાય છે અને સૂત્ર ૯-૧૯ થી ૯-૪૬ સુધીમાં વર્ણવેલા બાહ્ય-અભ્યન્તર તપના આસેવન દ્વારા નિર્જરા પણ કરી શકાય છે. આ બંને કારણોની પ્રાપ્તિથી સર્વ કર્મોનો આત્યન્તિક ક્ષય અર્થાત્ મોક્ષ થાય છે.

દસમા ગુણસ્થાનકના અંતે મોહનીયકર્મનો ક્ષય થવાથી બારમા ગુણસ્થાનકે આત્માને વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય છે અને બારમાના અંતે શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મોના ક્ષય થવાથી તેરમા ગુણઠાણે સર્વજ્ઞતા ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા ગુણ આવવા છતાં વેદનીય આદિ ચાર અઘાતી કર્મો હજુ કંઈક અંશે બાકી હોવાથી સર્વકર્મના ક્ષય સ્વરૂપ આત્યન્તિક ક્ષય ન હોવાથી મુક્તિ થતી નથી. તેથી તે બાકી રહેલા અઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરવા માટે ધર્મદેશના આપવાનું કાર્ય કરતા છતાં ઔદયિકભાવ પ્રમાણે વિચરે છે. જો વેદનીયાદિ કર્મ વધારે હોય તો અંતે કેવલીસમુદ્ઘાત કરવા દ્વારા તે પૂર્વબદ્ધ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરે છે, ત્યારે જ સર્વ કર્મોનો આત્યન્તિક ક્ષય થયો કહેવાય છે. તેનાથી જ આત્માની મુક્તિ થાય છે અને જન્મ-મરણનું અનાદિનું ચક્ર અટકે છે.

સૂત્ર (૧૦-૩) પ્રયોજન : મોક્ષનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ:	૧૦-૩
કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ:	૧૦-૩
કૃત્સ્ન-કર્મ-ક્ષય: મોક્ષ:	૧૦-૩

શબ્દાર્થ : કૃત્સ્ન = સંપૂર્ણ, કર્મ = આઠ પ્રકારના કર્મ, ક્ષય = નાશ કરવો તે, મોક્ષ = સંપૂર્ણ મુક્તિ.

સૂત્રાર્થ : સર્વ કર્મોનો ક્ષય એ મોક્ષ છે.

ભાવાર્થ : કૃત્સ્ન એટલે સર્વ. બધા જ કર્મોનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય મોક્ષ કહેવાય છે. બધા જ કર્મોનો ક્ષય થવાથી આ આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર એવો અને સ્ફટિક જેવો અતિશય નિર્મળ બને છે. કર્મો નાશ થવાથી ફરીથી જન્મ-મરણરૂપ સંસાર આવતો નથી. જેમ બીજ બળી જવાથી અંકુરા ઉગતા નથી. તેમ બંધહેતુ ન હોવાથી કર્મબંધ થતો નથી અને પૂર્વબદ્ધ સર્વે કર્મોની નિર્જરા થયેલી હોવાથી સર્વથા કર્મ રહિત થયેલ આ આત્માને ફરી સંસાર આવતો નથી.

સૂત્ર (૧૦-૪) પ્રયોજન : પાંચ પ્રકારના ભાવોમાંથી કયા ભાવોનો અભાવ થતાં મોક્ષ થાય છે. તેનો નિર્દેશ કરે છે.

ઔપશમિકાદિ-ભવ્યત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર

કેવલસમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સિદ્ધત્વેભ્યઃ ૧૦-૪

ઔપશમિકાદિ-ભવ્યત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર

કેવલસમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સિદ્ધત્વેભ્યઃ ૧૦-૪

ઔપશમિક આદિ-ભવ્યત્વ-અભાવાત્ ચ

અન્યત્ર કેવલ-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન દર્શન-સિદ્ધત્વેભ્યઃ ૧૦-૪

શબ્દાર્થ : ઔપશમિકાદિ = ઔપશમિક વગેરે પાંચે ભાવો, ભવ્યત્વ = એક પ્રકારનો પારિણામિક ભાવ, અન્યત્ર = સિવાયના, કેવલ = કેવળ, સમ્યક્ત્વ = સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન, દર્શન = કેવળદર્શન, સિદ્ધત્વ = સિદ્ધપણુ.

સૂત્રાર્થ : ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સિદ્ધત્વ આટલા ભાવો વિના શેષ ઔપશમિક આદિ ભાવો અને ભવ્યત્વભાવનો અભાવ થવાથી મોક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ : આત્મા જ્યારે મોક્ષે જાય છે ત્યારે ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક અને પારિણામિક આ પાંચ ભાવોમાંથી કેટલા ભાવો રહે અને કેટલા ભાવોનો અભાવ થાય તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ઔદાયિકભાવ, આ ત્રણ ભાવો કર્મોની અપેક્ષાવાળા હોવાથી અને આ આત્માને સર્વથા કર્મો ન હોવાથી, આ ત્રણ ભાવો બિલકુલ હોતા જ નથી. પરંતુ ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવની બાબતમાં કંઈક ભિન્નતા છે. પારિણામિકભાવમાં માત્ર ભવ્યત્વનો જ અભાવ થાય છે. (અભવ્યત્વ તો છે જ નહીં). તેથી જીવત્વ, ચૈતન્યત્વ, અસ્તિત્વ, અસંખ્યપ્રદેશત્વ ઇત્યાદિ બીજા ઘણા પારિણામિક ભાવો મોક્ષાવસ્થામાં પણ ચાલુ રહે છે. જો કે પારિણામિક ભાવના જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એમ ત્રણ ઉત્તરભેદો પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સૂત્ર ૨-૭ માં લખેલા આદિ શબ્દથી અસ્તિત્વ, ચૈતન્યત્વ, અસંખ્યપ્રદેશત્વ વગેરે બીજા પણ ઘણા પારિણામિક

ભાવો છે. તેમાંથી માત્ર એક ભવ્યત્વ જ ચાલ્યું જાય છે. કારણ કે, ભવ્યત્વનો અર્થ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા. પરંતુ જ્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જ જાય છે ત્યારે યોગ્યતાનો વ્યવહાર રહેતો જ નથી. તેથી ભવ્યત્વ ભાવનો અભાવ થાય છે. શેષ પારિણામિક ભાવો હોય છે.

ક્ષાયિકભાવ પણ જો કે, કર્મસાપેક્ષ છે તો પણ કર્મોના ક્ષયરૂપે (અભાવરૂપે) અપેક્ષિત છે. તેથી મુક્તાવસ્થામાં તે ક્ષાયિકભાવ રહે છે. તેથી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સર્વકર્મોના ક્ષયજન્ય સિદ્ધત્વ આ ચાર ભાવો મુક્તાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે. કારણ કે તે આત્માના ગુણરૂપ છે. તેથી તે ચાર ભાવોને વર્જને શેષ ઔપશમિકાદિ અને ભવ્યત્વનો અભાવ થવાથી મુક્તિ થાય છે.

શંકા : ક્ષાયિકભાવના સૂત્ર ૨-૪માં કહેલા નવ ભેદોમાંથી વર્જનીય એવા સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન-દર્શન અને સિદ્ધત્વની સાથે ક્ષાયિક ચારિત્ર અને ક્ષાયિકવીર્ય વિગેરે છ ભેદોનો ઉલ્લેખ કેમ ન કર્યો ? સમ્યક્ત્વાદિની જેમ આ છ ભાવોને પણ વર્જને શેષ ભાવોનો અભાવ મુક્તિમાં જણાવવો જોઈએ.

સમાધાન : ક્ષાયિકચારિત્ર, ક્ષાયિકવીર્ય વગેરે શેષ જે ક્ષાયિકભાવના ભેદો છે તેનો “સિદ્ધત્વ” ભેદમાં સમાવેશ કરી લેવો એટલે સૂત્રમાં કહેલા ચાર ભેદનું જેમ વર્જન કર્યું છે, તેમ શેષ ક્ષાયિકભાવોનું પણ અભાવમાં વર્જન સમજી લેવું.

શંકા : ક્ષાયિકભાવના સૂત્ર ૨-૪ માં કહેલા નવ ભેદોમાં સિદ્ધત્વભેદ તો આવ્યો જ નથી. તો તે ક્ષાયિકભાવમાં ગણાય કે કોઈ બીજા ભાવમાં ગણાય ?

સમાધાન : ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ જે કહ્યા છે તે મુખ્યત્વે ઘાતીકર્મને આશ્રયી કહ્યા છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ નથી. કારણ કે, જેમ ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી સૂત્ર ૨-૪માં કહેલા નવ ભાવો આ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય અવ્યાબાધ સુખ, અક્ષયસ્થિતિ, અરૂપીપણું અને અગુરુલઘુ ઈત્યાદિ ભાવો પણ ક્ષાયિકભાવ જ છે અને આઠે કર્મોના ક્ષયજન્ય સિદ્ધત્વ પણ ક્ષાયિકભાવનો જ ભેદ છે. માટે આ સર્વે ક્ષાયિકભાવના ભેદો મુક્તાવસ્થામાં જ હોય છે, તે પણ સર્વે સિદ્ધજીવોમાં સમજી લેવા.

શંકા : ઔપશમિકાદિ પદમાં કહેલા આદિ શબ્દથી ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો અભાવ જેમ સમજી લેવાય છે તેમ તે આદિ શબ્દથી ભવ્યત્વ નો પણ અભાવ સમજી શકાય છે તો ભવ્યત્વ નો જુદો ઉલ્લેખ શા માટે કર્યો ?

સમાધાન : પારિણામિકભાવના ઘણા ભેદોમાંથી માત્ર ભવ્યત્વનો જ અભાવ મુક્તિકાળે જણાવવો છે. તેટલા માટે તેનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો તેમ ન કરે તો ઔદાયિકભાવના અને ક્ષાયોપશમિક ભાવના સર્વે ભેદોનો અભાવ આદિ શબ્દથી જેમ લેવાય છે તેમ પારિણામિક ભાવના પણ સર્વે ઉત્તરભેદનો અભાવ લેવાનું સિદ્ધ થઈ જાત. તે ન થાય તેટલા માટે ભવ્યત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શંકા : મોક્ષગત જીવોમાં જો ભવ્યત્વ ન હોય તો શું તે અભવ્ય બની જાય ?

સમાધાન : ના. ભવ્યત્વ એટલે યોગ્યતા અને અભવ્યત્વ એટલે અયોગ્યતા. જ્યાં સુધી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યા સુધી જ યોગ્યતા અને અયોગ્યતાનો વ્યવહાર થાય. વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી યોગ્યતા-અયોગ્યતા કહેવાતી નથી. જેમ દીક્ષા ગ્રહણ ન કરી હોય તે જ જીવ દીક્ષાને માટે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય કહેવાય છે. પરંતુ દીક્ષા લીધા પછી યોગ્ય કે અયોગ્ય કહેવાતા નથી. તેમ સિદ્ધના આત્માઓ નોભવ્ય અને નોઅભવ્ય કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧૦-૫) પ્રયોજન : સર્વ કર્મોના ક્ષયથી મુક્ત આત્માના ઉર્ધ્વગમનને જણાવે છે.

તદનન્તરમૂર્ધ્વ ગચ્છત્યાલોકાન્તાત્ ૧૦-૫

તદનન્તરમૂર્ધ્વ ગચ્છત્યાલોકાન્તાત્ ૧૦-૫

તદ્ અનન્તરમ્ ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ આલોકાન્તાત્ ૧૦-૫

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે, અનન્તરમ્ = તરત જ, ઉર્ધ્વમ્ = ઉપર, ગચ્છતિ = જાય છે, આલોકાન્તાત્ = લોકાન્ત સુધી.

સૂત્રાર્થ : તે (સંપૂર્ણકર્મનો ક્ષય) થયા પછી તરત જ મુક્ત જીવ લોકના છેડા સુધી ઉપર જાય છે.

ભાવાર્થ : જે સમયે સર્વ કર્મોનો ક્ષય અને ઔપશમિકાદિ ભાવોનો અભાવ થાય છે તે જ સમયે દેહત્યાગ, ઉર્ધ્વગતિગમન અને લોકાન્તપ્રાપ્તિ થાય છે. એક જ સમયમાં સર્વકર્મક્ષય, દેહવિયોગ, ઉર્ધ્વગમન અને લોકાન્તપ્રાપ્તિ આ ચારે કાર્યો સાથે જ થાય

છે. જ્યારે પરદ્રવ્યનું બંધન ન હોય ત્યારે અજીવનો સ્વભાવ નીચે જવાનો અને જીવનો સ્વભાવ ઉપર જવાનો છે તેથી સર્વકર્મક્ષય થતાં જ, પરદ્રવ્યનું બંધન તૂટતાં જ જીવ ઉપર જાય છે. ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકાન્તથી ઉપર અલોકાકાશમાં ન હોવાથી મુક્ત જીવો લોકાન્તે જઈને વિરામ પામે છે અને ત્યાં સાદિ અનંતકાળ સ્વગુણરમણતામાં અવ્યાબાધ સુખ અનુભવે છે. લોકાન્ત ઉપરના અન્તિમપ્રદેશથી નીચે એક યોજન (ચાર ગાઉ) ઉતરીએ ત્યારે પીસ્તાલીસ લાખ યોજન લાંબી-પહોળી મધ્યભાગે આઠ યોજન ઊંડી અને અન્તિમભાગે અતિશય પાતળી નગારાના આકારે સ્ફટિકના જેવી સિદ્ધશિલા છે. તે સિદ્ધશિલાથી ઉપર પ્રથમના ત્રણ ગાઉ ગયા પછી ચોથા ગાઉના છઠ્ઠા ભાગમાં સર્વે સિદ્ધો વસે છે. કારણ કે વધુમાં વધુ ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયાવાળા જીવો મોક્ષે જાય છે. મોક્ષે જતાં શરીરમાં રહેલ $\frac{1}{3}$ ભાગનું પોલાણ પુરે છે જેથી આત્માની નક્કર અવગાહના $\frac{2}{3}$ થાય છે. તેથી ૩૩૩ $\frac{2}{3}$ આત્માની અવગાહના (લંબાઈ) થાય છે. તે ૨૦૦૦ ધનુષ પ્રમાણ એવા એક ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ બને છે. ત્યાં જ સિદ્ધભગવંતો વસે છે.

અઢીદ્વીપમાં જ મનુષ્યોનું જન્મ-મરણ થાય છે અને મનુષ્યભવમાંથી જ મોક્ષે જવાય છે. અઢી દ્વીપની લંબાઈ-પહોળાઈ પીસ્તાલીસ લાખ યોજન છે તેથી તે પીસ્તાલીસ લાખ યોજનવાળા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાંથી સમશ્રેણીએ ઉપર ગયેલા સિદ્ધભગવંતો પણ પીસ્તાલીસ લાખ યોજનમાં જ હોય છે, તે ભૂમિની બહાર કે ઉપર અલોકમાં સિદ્ધભગવંતો હોતા નથી.

શંકા : જ્યાં એક સિદ્ધ હોય ત્યાં અનંતા સિદ્ધો કેવી રીતે સમાય ? કારણ કે તે ક્ષેત્ર તો સિદ્ધના આત્માએ રોકેલું જ છે. જેમ એક મનુષ્ય બેઠો હોય ત્યાં તે ક્ષેત્ર તે મનુષ્ય વડે રોકાયેલું હોવાથી બીજા મનુષ્યો ત્યાં બેસી શકતા નથી.

સમાધાન : મનુષ્ય શરીરધારી છે. સિદ્ધ ભગવંતો શરીરરહિત છે. મનુષ્યો સશરીરી હોવાથી રૂપી છે. સિદ્ધો અરૂપી છે. માટે તેમનું દૃષ્ટાંત અહીં લાગુ પડતું નથી. પરંતુ જેમ એક દીવો આખા રૂમમાં પ્રકાશ આપે છે તે જ રૂમમાં સેંકડો દીવા પ્રગટાવીએ તો સેંકડો દીવાનો પ્રકાશ પણ સમાય છે. તેમ સિદ્ધભગવંતો અશરીરી અને અરૂપી હોવાથી એક ક્ષેત્રમાં અનંતા પણ રહે છે.

સૂત્ર (૧૦-૬) પ્રયોજન : સર્વ કર્મક્ષય થતાં આત્માની ઊર્ધ્વગતિનું કારણ સમજાવે છે.

પૂર્વપ્રયોગાદસંગત્વાદ બન્ધચ્છેદાત્

તથાગતિપરિણામાચ્ચ તદ્ગતિ:

૧૦-૬

પૂર્વપ્રયોગાદસંગત્વાદ બન્ધચ્છેદાત્

તથાગતિપરિણામાચ્ચ તદ્ગતિ:

૧૦-૬

પૂર્વપ્રયોગાદ્-અસંગત્વાદ્-બન્ધચ્છેદાત્

તથાગતિપરિણામાત્ ચ તદ્ગતિ:

૧૦-૬

શબ્દાર્થ : પૂર્વપ્રયોગ = પૂર્વબદ્ધ કર્મ છૂટવાથી આવેલ વેગ, અસંગત્વ = સંગ દૂર થવાથી (અસ્ખલિત-પણું), બન્ધચ્છેદ = કર્મ બંધનોનો આત્યન્તિક છેદ, તથાગતિપરિણામ = સ્વભાવથી જ જીવ ઊર્ધ્વગતિશીલ છે, તદ્ = સમસ્ત કર્મનો ક્ષય કર્યો છે તેવો આત્મા, ગતિ = ગતિ (ઊર્ધ્વગતિ).

સૂત્રાર્થ : પૂર્વપ્રયોગ, અસંગત્વ, બંધચ્છેદ તથાગતિપરિણામ એમ ચાર કારણોથી આત્મા સર્વકર્મક્ષય થતાં ઊર્ધ્વગતિ કરે છે.

ભાવાર્થ : સર્વકર્મક્ષય થયા પછી આ જીવ નિયમા ઊર્ધ્વગતિ કરે છે, એમ પૂર્વના સૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું. તેથી આ બાબતમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉઠે છે.

- (૧) જીવની ગતિ કાયિકયોગની સહાયથી થાય છે. આ આત્મા યોગરહિત છે તો સહાયક દ્રવ્ય વિના ગતિ કરે કેવી રીતે ?
- (૨) જો ગતિ કરે તો ઊર્ધ્વ ગતિ શા માટે ? તિર્છી (વાંકી) કે અધો (નીચે) કેમ ગતિ થતી નથી ?
- (૩) જો ઊર્ધ્વગતિ કરે તો ક્યાં સુધી કરે ? અને ત્યાં સુધી જ કેમ કરે ?
- (૪) સર્વકર્મક્ષયવાળો અને રાગ-દ્વેષ રહિત હોવાથી આત્મા અહીં જ રહે તો શું દોષ આવે ?

ઉપરના પ્રશ્નોનો સૂત્રકાર મહર્ષિએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તરો આપ્યા છે.

પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વપ્રયોગાદ્ પદમાં છે.

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર તથાગતિપરિણામાદ્ પદમાં છે.

ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્ર (૫-૧૭) અધ્યાય-૫ સૂત્ર ૧૭ માં છે.

ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર તથાગતિપરિણામાદ્ પદથી જ મળે છે.

હવે દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર વિસ્તારથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર :

પૂર્વપ્રયોગાદ્ : જ્યારે આ આત્મા સર્વકર્મોનો ક્ષય કરે છે ત્યારે કાયયોગ રહિત હોવાથી એટલે કે ગતિ કરવામાં સહાયક એવો યોગ ન હોવાથી ગતિ થવી જોઈએ નહીં, પરંતુ યોગનિરોધ કરે તેના પૂર્વકાળમાં યોગની સહાયથી કરેલી ગતિના પ્રયોગોથી (સંસ્કારોથી) ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. ઊર્ધ્વગતિ કરવામાં પૂર્વપ્રયોગ નિમિત્તકારણ બને છે. જેમ કુંભારે દંડથી ફેરવેલો ચાક દંડ અને હાથ લઈ લેવા છતાં પણ અંદર આવેલા વેગના સંસ્કારથી ફેરે છે. પગ વડે ચલાવેલો હીંચકો, પગ લઈ લેવા છતાં, પૂર્વપ્રયોગજન્ય વેગના આધારે ચાલે છે, તેમ કર્મોથી મુક્ત એવો જીવ (આત્મા) પૂર્વકાલીન સંસ્કારોથી આવેલા વેગના આવેશને લીધે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊર્ધ્વગતિ કરે છે.

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર :

તથાગતિપરિણામાત્ : ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ દ્રવ્યોમાંથી જીવ અને પુદ્ગલ એમ બે જ દ્રવ્યો ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે. શેષ (બાકીનાં) ત્રણ દ્રવ્યો લોકવ્યાપી અને લોકાલોકવ્યાપી હોવાથી ગતિરહિત છે, પુદ્ગલનો ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્છી એમ ત્રણે તરફ ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. ધૂમ તથા દીવાની જ્યોત વગેરેનો ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. પવનનો તિર્છી ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. પથ્થર આદિનો અધોગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. આત્માનો કેવળ ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે. ઊર્ધ્વગતિ કરવાના સ્વભાવથી સર્વ કર્મક્ષય થતાં તે આત્મા ઊર્ધ્વગતિ કરે છે.

ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર : કર્મમુક્ત આત્મા લોકના છેડા સુધી જ ગતિ કરે તેનાથી ઉપર અલોકાકાશમાં ગતિ ન કરે, કારણ કે ત્યાં ગતિ સહાયક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય નથી. જુઓ સૂત્ર (૫-૧૭).

યોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર :

અસજ્જત્વાદ્ અને બન્ધચ્છેદાત્ :

તુંબડાનું ઉદાહરણ : લેપ વિનાના શુષ્ક તુંબડાનો સ્વભાવ પાણી ઉપર તરવાનો હોવા છતાં માટીના લેપથી, ભારે વજન થવાના કારણે, પાણીમાં ડુબી જાય છે. પાણીના સહયોગથી લેપ ઓગળી જતાં લેપનો સંગ દૂર થવાથી તે પોતાના સ્વભાવે જ ઉપર આવે છે. તે જ રીતે કર્મોનો સંગ દૂર થતાં પોતાના ઊર્ધ્વગતિ સ્વભાવના કારણે જ તે જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરવા દ્વારા ઉપર જ જાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત સંસ્કારજન્ય વેગના કારણે, કર્મોનો સંગ નીકળી જવાના કારણે, કર્મો અને શરીરના બંધનો તુટી જવાના કારણે અને તેવા પ્રકારનો ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો જીવનો સ્વભાવ હોવાના કારણે, કર્મમુક્ત થયેલો જીવ લોકના છેડા સુધી (લોકાન્ત સુધી) ગતિ કરે છે, ત્યાં અનંતકાળ રહે છે.

સૂત્ર (૧૦-૭) પ્રયોજન : મુક્ત જીવ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સમાન છે કે અસમાન, તે જણાવવા બાર બાબતો વડે સિદ્ધની વિશેષ વિચારણા અહીં રજૂ કરે છે.

ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત

જ્ઞાનાવગાહનાન્તર-સંખ્યાલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ૧૦-૭

ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત

જ્ઞાનાવગાહનાન્તર-સંખ્યાલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ૧૦-૭

ક્ષેત્ર-કાલ-ગતિ-લિંગ-તીર્થ-ચારિત્ર-પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત

જ્ઞાન-અવગાહના-અન્તર-સંખ્યા-અલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ૧૦-૭

શબ્દાર્થ : ક્ષેત્ર = સ્થાન, જગ્યા, કાલ = અવસર્પિણી આદિ, ગતિ = કઈ ગતિમાંથી સિદ્ધ થાય તે, લિંગ = વેદ, ચિહ્ન, તીર્થ = તીર્થનું અસ્તિત્વ, ચારિત્ર = ચારિત્રનો કયો ભેદ હોય તે, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત = પ્રત્યેક બોધિત તથા બુદ્ધ બોધિત, જ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન, અવગાહન = ઊંચાઈ, અન્તર = વ્યવધાન, સંખ્યા = સિદ્ધ કેટલા થાય તે, અલ્પબહુત્વ = ઓછા-વત્તાપણું, સાધ્યા = ચિંતવવું.

સૂત્રાર્થ : ક્ષેત્ર, કાળ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેક બુદ્ધ બોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અંતર, સંખ્યા અને અલ્પબહુત્વથી (એ બાર દ્વારોથી સિદ્ધ જીવોની) વિશેષ વિચારણા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ : સિદ્ધ પરમાત્માઓની વિશેષ વિચારણા કરવા માટે અને તેના દ્વારા સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવવા માટે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ગીતાર્થ મહાત્મા પુરુષોએ જુદા જુદા બાર (૧૨) દ્વારો જણાવ્યા છે. તે દરેક દ્વાર ઉપર સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ અહીં વિચારવામાં આવે છે. અહીં એક સ્પષ્ટતા કરવા જેવી છે કે મુક્તિદશામાં ગયેલા જીવને ગતિ, લિંગ, તીર્થ વગેરે સંસારી ભાવો સંભવતા નથી. તેથી ત્યાં આવો ભેદ નથી. પરંતુ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ આ વિચારણા કરાય છે.

(૧) ક્ષેત્રદ્વાર : ‘સિદ્ધત્વ’ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ કયા કયા ક્ષેત્રોમાંથી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે ? તેની વિચારણા કરવી તે. ભૂતકાળને આશ્રયીને જન્મ અને સંહરણ એ બે દૃષ્ટિએ વિચારણા થઈ શકે છે.

(૧) જન્મની અપેક્ષાએ પાંચ (૫) ભરત, પાંચ (૫) ઐરાવત અને પાંચ (૫) મહાવિદેહક્ષેત્ર એમ પન્નર (૧૫) કર્મભૂમિમાં જન્મેલા હોય તે જ જીવો મોક્ષે જાય છે.

(૨) સંહરણથી : ૪૫ લાખ યોજનવાળા અઢી દ્વીપ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાંથી સિદ્ધ થાય છે. સંહરણ એટલે જીવને એક સ્થાનેથી લઈ બીજા સ્થાને મૂકવો. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર પ્રમત્ત સાધુ આ ત્રણનું સંહરણ થઈ શકે છે. પરંતુ અપ્રમત્ત મુનિ, આહારકશરીરી, સાધ્વીજી, અવેદી (કેવલી ભગવાન), પરિહારવિશુદ્ધિવાળા સાધુ, પુલાકમુનિ અને ચૌદપૂર્વધર આ સાત પ્રકારના જીવોનું સંહરણ થતું નથી.

(૨) કાળદ્વાર : કયા કયા કાળે જીવ સિદ્ધત્વને પામે તેની વિચારણા. ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરાના અંતિમ ભાગમાં જન્મેલા જીવો મોક્ષમાં જાય છે તથા ચોથા આરામાં જન્મેલા જીવો ચોથા આરામાં તથા પાંચમા આરાના પ્રારંભમાં મોક્ષે જાય છે. પરંતુ પહેલા-બીજા અને ત્રીજા આરાનો

બહુભાગ જાય ત્યાં સુધીના કાળમાં જન્મેલા જીવો કોઈ મોક્ષે જતાં નથી તથા પાંચમા-છઠ્ઠા આરામાં જન્મેલા પણ કોઈ મોક્ષે જતાં નથી.

ઉત્સર્પિણીકાળમાં તેનાથી ઉલ્લેખ છે. પહેલા-બીજા આરામાં કોઈ મોક્ષે જતું નથી. ત્રીજા આરામાં તથા ચોથા આરાના પ્રારંભમાં મોક્ષે જવાય છે. ત્યાર પછીના ચોથા આરામાં તથા પાંચમા-છઠ્ઠા આરાના સર્વકાળમાં મોક્ષે જવાતું નથી.

મહાવિદેહક્ષેત્રમાં નોઉત્સર્પિણી-નોઅવસર્પિણીકાળ હોય છે. ત્યાં સદાકાળ મોક્ષે જવાય છે તથા અકર્મભૂમિ, હિમવંતાદિ પર્વતીય ભાગ તથા લવણાદિ સમુદ્રવાળા સ્થાનોમાંથી સંહરણથી થયેલા જીવો અથવા નંદીશ્વરાદિ દ્વીપ તરફ ગમનાગમન કરતા જીવો અઢી દ્વીપ ઉપર હોય ત્યારે વિશુદ્ધ પરિણામથી મોક્ષે જાય છે. સંહરણથી સર્વકાળમાં સિદ્ધ થાય છે.

તીર્થંકર ભગવંતો માટે એટલો વિશેષ નિયમ છે કે અવસર્પિણીકાળમાં ત્રીજા અને ચોથા આરાના ૮૮ પખવાડીયા બાકી રહે ત્યારે અનુક્રમે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન નિર્વાણ પામે છે. ઉત્સર્પિણીકાળમાં ત્રીજા અને ચોથા આરાના ૮૮ પખવાડીયા વ્યતીત થાય ત્યારે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન જન્મે છે.

- (૩) ગતિદ્વાર : ચાર ગતિમાંથી કઈ કઈ ગતિમાંથી મોક્ષે જવાય છે ? તેની વિચારણા. વર્તમાનકાળને આશ્રયી વ્યવહારથી સિદ્ધિગતિ નામની પાંચમી ગતિમાં જીવ જાય ત્યારે જ સિદ્ધત્વને પામે છે, જેને નિશ્ચયનયથી કર્મજન્ય ભાવ ન હોવાથી નોગતિ કહેવાય છે. ભૂતકાળને આશ્રયીને અનંતરગતિ અને પરંપરગતિ એમ બે રીતે વિચાર થઈ શકે છે. અનંતરગતિની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય ગતિમાંથી જ સિદ્ધ થાય છે. પરંપરગતિએ ચારેય ગતિમાંથી મનુષ્યમાં આવીને જીવો સિદ્ધ થાય છે.
- (૪) લિંગદ્વાર : પુરુષ આદિ કયા કયા લિંગે સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા. સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક ત્રણ લિંગ છે. વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ લિંગ રહિત જીવ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે મોક્ષે જાય ત્યારે શરીર જ ન હોવાથી કોઈ પણ લિંગ હોતું નથી. ભૂતકાળને આશ્રયીને અનંતરલિંગ અને પરંપરલિંગ એમ બે રીતે વિચારણા થઈ શકે છે. આ બંને પ્રકારના લિંગની દૃષ્ટિએ ત્રણે-લિંગથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વભવમાં ગમે તે લિંગવાળો જીવ વર્તમાનભવમાં ગમે તે લિંગે સિદ્ધ થઈ શકે

છે. અથવા દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ એ બે લિંગની દૃષ્ટિએ આ દ્વારની વિચારણા થઈ શકે. દ્રવ્યલિંગના ત્રણ ભેદ છે.

- (૧) સ્વલિંગ : રજોહરણ, મુહુપત્તિ વગેરે
- (૨) અન્યલિંગ : પરિવ્રાજક આદિનો વેષ
- (૩) ગૃહસ્થલિંગ : ગૃહસ્થનો વેષ

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભાવલિંગ છે. વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યલિંગ રહિત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ ભાવલિંગથી સિદ્ધ થાય છે. ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ ભાવલિંગને આશ્રયીને (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ) સ્વલિંગે સિદ્ધ થાય છે અને દ્રવ્યલિંગને આશ્રયીને સ્વલિંગ આદિ ત્રણે લિંગે સિદ્ધ થાય છે.

- (પ) તીર્થદ્વાર : તીર્થકર ભગવંતોએ સ્થાપેલા તીર્થમાં સિદ્ધ થાય કે તેવા પ્રકારનું તીર્થ સ્થપાયા વિનાના કાળમાં (અતીર્થમાં) પણ સિદ્ધ થાય ? તેની વિચારણા કરવી તે. જે જે તીર્થકર ભગવંતો હોય છે તે તે નિયમા તીર્થકાળમાં જ સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે જે અતીર્થકરપણે (સામાન્ય કેવલીપણે) સિદ્ધ થાય છે તેઓ મોટા ભાગે તીર્થકાળમાં સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કોઈકવાર મરૂદેવા માતાની જેમ અતીર્થકાળમાં પણ સિદ્ધ થાય છે.
- (૬) ચારિત્રદ્વાર : પાંચ પ્રકારના ચારિત્રોમાંથી કયા ચારિત્રમાં જીવ સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા. વર્તમાન કાળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જીવ નોચારિત્રી નોઅચારિત્રી રૂપે સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે મુક્તિગમન સમયે પાંચ ચારિત્રમાંથી કોઈ ચારિત્ર હોતું નથી. ત્યારે સર્વથા ચારિત્રનો અભાવ છે એમ પણ ન કહી શકાય. હવે ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અનંતરચારિત્ર અને પરંપરચારિત્ર એ બે રીતે વિચારણા થઈ શકે છે.

અનંતરની અપેક્ષાએ (તેરમે, ચૌદમે ગુણઠાણે) યથાખ્યાત ચારિત્રમાં સિદ્ધ થાય છે.

પરંપરની અપેક્ષાએ (૧) સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત એમ ત્રણ ચારિત્રથી અથવા (૨) છેદોપસ્થાપનીય, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એમ ત્રણ ચારિત્રથી અથવા (૩) સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, સૂક્ષ્મસંપરાય, અને યથાખ્યાત એ ચાર ચારિત્રથી અથવા (૪) છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય

અને યથાખ્યાત એ ચાર ચારિત્રથી અથવા (૫) સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર-વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચ ચારિત્રોમાંથી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

- (૭) પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત દ્વાર : સ્વયંબુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ અને બુદ્ધબોધિત આ ત્રણમાંથી કયા જીવ સિદ્ધત્વને પ્રાપ્ત કરે છે તેની વિચારણા. જે કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જ બોધ પામી સિદ્ધ થાય છે તે સ્વયંબુદ્ધ કહેવાય છે. આવા સ્વયંબુદ્ધ બે પ્રકારના છે. એક અરિહંત અને બીજા અરિહંતથી ભિન્ન. ત્યાં અરિહંત પરમાત્મા નિયમા સ્વયં બુદ્ધ જ હોય છે. પરંતુ બીજા પ્રકારના જીવો કોઈ એકાદ બાહ્ય નિમિત્ત પામીને વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય છે. તેથી બીજા પ્રકારના સ્વયં બુદ્ધ જીવોને પ્રત્યેક બોધિત કહેવાય છે.

જેઓ બીજા જ્ઞાની ગીતાર્થ પાસેથી ઉપદેશ પામી ત્યાગી વૈરાગી થઈને સિદ્ધ થાય છે તે બુદ્ધબોધિત કહેવાય છે. આવા બુદ્ધબોધિતમાં કોઈ અન્યને બોધ પમાડનાર પણ થાય છે અને કોઈ માત્ર આત્મકલ્યાણકસાધક પણ બને છે.

- (૮) જ્ઞાનદ્વાર : પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા.

વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ : ફક્ત કેવળજ્ઞાનવાળા જીવો જ સિદ્ધ થાય છે.

ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ : બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ થાય છે.

બે એટલે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનવાળા જીવો

ત્રણ એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિજ્ઞાનવાળા જીવો અથવા

મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યવજ્ઞાનવાળા જીવો.

ચાર એટલે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાનવાળા જીવો અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન પામતા પહેલા તે તે જ્ઞાન હોઈ શકે છે. પરંતુ અંતે તો કેવળજ્ઞાન જ હોય છે.

- (૯) અવગાહના દ્વાર : કેટલી અવગાહનાવાળા જીવો સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા.

અવગાહના એટલે આત્મપ્રદેશોને રહેવાની જગ્યા, અર્થાત્ શરીરની ઊંચાઈ. ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૨ થી ૫૦૮ ધનુષ્યની કાયાવાળા જીવો સિદ્ધ થઈ શકે છે. જઘન્યથી ૨ થી ૯ અંગુલ ન્યૂન બે હાથની કાયાવાળા જીવો સિદ્ધ થઈ શકે છે.

વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ પોતાની કાયાના $\frac{૨}{૩}$ ભાગની અવગાહનામાં સિદ્ધ થાય છે. ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ પોતપોતાની કાયાની અવગાહનામાં સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦) અંતરદ્વાર : સતત પ્રત્યેક સમયે સિદ્ધ થાય છે કે વચ્ચે વચ્ચે અંતર પડે છે ? અંતર પડે તો કેટલું અંતર પડે તેની વિચારણા.

જીવો અનંતર (સતત) સિદ્ધ થાય છે અને અંતરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે કેટલીક વખત સતત અનેક સમય સુધી સિદ્ધ થયા કરે છે. આ પ્રમાણે સતત સિદ્ધ થયા કરે તો જઘન્યથી બે સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ પહેલા સમયે કોઈ જીવ સિદ્ધ થાય, પછી તરત બીજા સમયે કોઈ જીવ સિદ્ધ થાય, પછી ત્રીજા સમયે કોઈ જીવ સિદ્ધ થાય, આમ સતત પ્રત્યેક સમયે સિદ્ધ થાય તો વધારેમાં વધારે આઠમા સમય સુધી સિદ્ધ થાય. નવમા સમયે અંતર પડી જ જાય. સતત આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થયા પછી નવમા સમયે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાંથી કોઈ પણ જીવ મોક્ષમાં ન જાય. આ અંતર જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ પડે છે. અર્થાત્ કોઈ એક સમયે કોઈ પણ જીવ મોક્ષે ન જાય, બીજા સમયે પણ કોઈપણ જીવ મોક્ષે ન જાય, ત્રીજા સમયે પણ કોઈપણ જીવ મોક્ષે ન જાય. એમ સતત છ માસ સુધી કોઈ પણ જીવ મોક્ષે ન જાય એમ પણ બને છે. તેને ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ કહેવાય છે. છ મહિના પછી અવશ્ય કોઈ જીવ સિદ્ધ થાય જ.

(૧૧) સંખ્યાદ્વાર : એક સમયમાં એકીસાથે કેટલા સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા.

એક સમયમાં જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) અલ્પબહુત્વદ્વાર : ક્ષેત્ર આદિ અગિયાર (૧૧) દ્વારોને આશ્રયીને કયા દ્વારમાં કયા દ્વારથી વધારે કે ઓછા સિદ્ધ થાય તેની વિચારણા.

જેમકે ભરત-ઐરાવતક્ષેત્રમાં થોડા મોક્ષે જાય અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાંથી તેના કરતાં સંખ્યાતગણા જીવો મોક્ષે જાય છે. તે જ રીતે કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં થોડા મોક્ષે જાય છે. પરંતુ નોઉત્સર્પિણી નોઅવસર્પિણી કાળમાં તેના કરતાં સંખ્યાત ગુણા મોક્ષે જાય છે. તથા લિંગને આશ્રયી નપુંસક લિંગે થોડા જીવો મોક્ષે જાય છે. તેનાથી સ્ત્રીલિંગે અને તેનાથી પુરુષલિંગે વધારે મોક્ષે જાય છે. આ પ્રમાણે બીજાં ગતિ આદિ દ્વારોમાં પણ અલ્પ-બહુત્વનો વિચાર થઈ શકે.

દસમા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

જોનો પ્રારંભ મંગળમય તેનો અંત મંગળમય, સંસારમાં શુભ-અશુભના ચોઘડિયા બદલાયા કરે છે. પરમાર્થમાં તો મંગળ જ મંગળ છે. આ ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમાં ગ્રંથકારે મોક્ષરૂપ મંગળથી પ્રથમ સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યાં પૂર્ણચંદ્ર પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરીને પછી દશમા અધ્યાયમાં તેનું પૂર્ણ દર્શન કરાવ્યું છે.

સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ :

સાધક જીવોને ગ્રંથકારશ્રી શું કહે છે ?

મોહનીયકર્મના જોરે તું, મોક્ષરૂપ તારી જાતને ભલે વિસ્મૃત કરે, પરંતુ તારી ભવ્યતાનો પરિપાક થતાં તેમજ અન્ય નિમિત્તો મળતાં તારા આત્મજાગરણ વડે તું મોક્ષના દરવાજે પહોંચી શકે છે.

બીજા અધ્યાયથી પાંચમા અધ્યાય સુધી સંસારયાત્રામાં જીવ શું જુએ છે, શું જાણે છે તે બતાવ્યું છે. જીવોના પ્રકારો, જન્મ, ગતિ, જાતિ વગેરે જણાવીને, સંસારમાં જીવ ક્યાં ભમ્યો, ત્યાં કેટલું રહ્યો, ત્યાં કેવા કેવા સુખદુઃખ ભોગવ્યા, પુનઃ પુનઃ ત્યાં શા માટે ઊપજવું થયું, કેવી ઈન્દ્રિયો અને શરીર ગ્રહણ કર્યાં, તે દર્શાવ્યું છે.

છઠ્ઠાથી આઠમા અધ્યાય સુધીમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો આત્મા જ્ઞાનની સૂક્ષ્મતાને ગ્રહણ કરી શુદ્ધ એવું આત્મતત્ત્વ પ્રગટ કરવાને બદલે અજ્ઞાનવશ પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપને આવરણ કરી દે છે અને જડ પુદ્ગલોમાં રોકાઈ જાય છે. નાશવંતનો ભરોસો કરે છે અને સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એવા સ્વયંને જ ભૂલી જાય છે, આશ્રવ અને બંધની જોડીની બેડીમાં બંધાઈ જાય છે, ત્યારે જીવ શુભયોગે ક્યારેક સોનાની બેડી પહેરે છે અને અશુભયોગે ક્યારેક લોખંડની બેડી પહેરે છે. બંને જંજીરોમાં જકડાયેલો, નિર્દોષ સુખથી વંચિત રહે છે. અજ્ઞાનવશ એવો તો તે જીવ ભુલભુલામણીમાં પડે છે કે, બેડી સોનાની હોવા છતાં પણ કર્મના ભારવાળી હોવાથી પુણ્યયોગ મળતાં ભૌતિક સુખને સુખ માની મુંઝાઈ જાય છે. કોઈ સંતજનોના યોગે પુણ્યયોગનો સદ્ઉપયોગ કરીને સન્માર્ગે વળે છે, ત્યાં તેને આત્મલક્ષ્ય થતાં સોનાની બેડી અહિતકારી છે તેમ સમજાય છે ત્યારે સમ્યગ્વિચારણા પ્રત્યે વળે છે. સમિતિ, ગુપ્તિ, ભાવનાઓ અને પરિષહજય દ્વારા સંયમને આરાધી, પરિણતિની શુદ્ધિ

થવાથી, આવતો કર્મપ્રવાહ અટકી જાય છે. સંયમ સાથે તપનો સહયોગ બને છે, ત્યારે ઈચ્છાઓનો નિરોધ થતાં શુદ્ધ પરિણતિ દ્વારા પૂર્વના ગ્રહણ કરેલા કર્મોનો નાશ કરે છે. ક્રમે કરીને કર્મોનો પૂર્ણ નાશ થતાં જીવ નિરાવરણ બને છે.

સમ્યગ્વિચારણા દ્વારા જીવને સમ્યગ્શ્રદ્ધા થવાથી અનાદિના મિથ્યાત્વરૂપી આશ્રવનો નિરોધ થાય છે, બંધ શિથિલ થાય છે, ત્યારે તે જીવ ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકે આરોહણ કરે છે. ત્યાં તેને આત્મવૈભવનાં અનન્ય દર્શન થાય છે.

અર્થાત્ પ્રથમ અધ્યાયમાં દર્શાવેલો માર્ગ અહીં સાધકમાં સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે જીવનું પૂર્ણસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. એ જ મોક્ષ છે. એ મોક્ષ શાસ્ત્રગમ્ય અને શ્રદ્ધાગમ્ય છે, આંખ દ્વારા બતાવી શકાય તેવો તે પદાર્થ નથી પરંતુ તે આત્મસ્વરૂપ હોવાથી અનુભવમાં આવે છે.

પરમાત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જીવનું જ્ઞાન અને સ્વરૂપ-અનુભવ એ બન્નેનો અભેદ થાય છે. સ્વરૂપરમણતા એ જીવનું પરમાત્મસ્વરૂપ છે. તેમનો વાસ સિદ્ધશીલા પર સાદિ અનંતકાળ સુધી હોય છે.

સંસારી જીવ દેહભાવ હોવાથી દેહથી સંસારી છે, મોહવશતાથી મોહાધીન રૂપે સંસારી છે અને પરિગ્રહાનંદી હોવાથી પરિગ્રહસંસારી છે. સંસારી જીવમાં આ ત્રણે સંસારભાવ હોય છે. સાધકમાં હજી દેહભાવ અને મોહભાવનો અંશ છે. તેથી તે દેહ અને મોહ સંસારી છે.

પરમાત્માને નથી દેહ કે નથી મોહ, તેથી તે એકે પ્રકારે સંસારી નથી. વાસ્તવમાં જીવે આવું સંસારના ભેદોથી પર એવું આત્મગુણની રમણતાવાળું જીવન પામવાનું છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મથી મૂંઝાયેલા જીવને સઘળા કર્મની વળગણા વળગે છે. જ્યાં સુધી જીવ કર્મથી પ્રભાવિત થાય છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. જીવનું જ્ઞાનસામર્થ્ય તો પૂર્ણ છે જ, તે વીતરાગભાવની સંપૂર્ણતા સાથે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે કર્મના નિમિત્ત સંબંધોથી જીવ મુક્ત થઈ જાય છે.

ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ થવાથી જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે દ્રવ્યમોક્ષ થયો કહેવાય છે. ચાર અઘાતી કર્મ નાશ પામતાં જીવ પૂર્ણપણે કર્મરહિત થતાં ભાવમોક્ષને પામે છે. વાસ્તવમાં પોતાના આત્માની જ સંપૂર્ણ વીતરાગ દશા પ્રગટ થવાથી આ જીવ મોક્ષ પામે છે.

અધ્યાય-૧૦

TEST

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) ..... ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો જીવ ૮, ૯ અને ૧૦મા ગુણસ્થાને મોહનીય કર્મનો સૌ પ્રથમ નાશ કરે છે.
- (૨) ..... ૧૩મા ગુણઠાણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મોનો ક્ષય કરે છે.
- (૩) ..... આત્યન્તિક ક્ષય એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ક્ષય.
- (૪) ..... આત્મા ૧૨મા ગુણસ્થાને વીતરાગ બને છે.
- (૫) ..... મોક્ષે જતા આત્માને ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ઔદયિકભાવ હોતા નથી.
- (૬) ..... મુક્ત આત્માને ભવ્યત્વ ભાવનો અભાવ થાય છે.
- (૭) ..... ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકાન્તથી ઉપર ન હોવાથી મુક્તજીવો લોકાન્તે જઈને વિરામ પામે છે.
- (૮) ..... સર્વે સિદ્ધો સિદ્ધશિલા ઉપર સ્પર્શને રહેલા છે.
- (૯) ..... અઢી-દ્વીપની લંબાઈ-પહોળાઈ સિદ્ધશિલા જેટલી જ છે.
- (૧૦) ..... જ્યાં એક સિદ્ધ હોય ત્યાં અનંતા સિદ્ધો રહી શકે છે.
- (૧૧) ..... ઉર્ધ્વગતિ કરવાના સ્વભાવથી આત્મા સર્વકર્મક્ષય થતાં ઊર્ધ્વગતિ કરે છે.
- (૧૨) ..... પંદર કર્મભૂમિની બહાર જન્મેલા જીવો પણ મોક્ષે જઈ શકે.

- (૧૩) ..... અપ્રમત્ત મુનિ, કે ચૌદપૂર્વધરનું સંહરણ થતું નથી.
- (૧૪) ..... ચોથા આરામાં જન્મેલા જીવો પાંચમા આરામાં મોક્ષે જઈ શકે.
- (૧૫) ..... ઐરાવત ક્ષેત્રમાં નોઉત્સર્પિણી-નો અવસર્પિણીનો કાળ હોય છે.
- (૧૬) ..... સામાન્ય કેવળીપણે જે સિદ્ધ થાય છે તે હંમેશા તીર્થકાળમાં જ સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૭) ..... જેઓ કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જ બોધ પામી સિદ્ધ થાય છે તે બુદ્ધબોધિત કહેવાય છે.
- (૧૮) ..... વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ ફક્ત કેવળજ્ઞાનવાળા જીવો જ સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૯) ..... વધારેમાં વધારે સતત આઠ સમય સુધી જીવ સિદ્ધ થાય.
- (૨૦) ..... જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિના સુધી એક પણ જીવ મોક્ષે ન જાય એવું બને છે.
- (૨૧) ..... એક સમયમાં જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

श्री तत्त्वार्थाधिगम सूत्र मूल गाथा

अध्याय-५

कायवाङ्मनः कर्मयोगः	६-१
स आश्रवः	६-२
शुभः पुण्यस्य	६-३
अशुभः पापस्य	६-४
सकषायाकषाययोः साम्प्रयायिकेर्यापथयोः	६-५
अप्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पंचयतुः-पंच-पंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ..	६-६
तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाव वीर्याधिकरण विशेषेभ्यः तद्विशेषः	६-७
अधिकरणं ञ्वाञ्वाः	६-८
आद्यं संरम्भ-समारंभारंभ-योग-कृत-	
कारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः	६-९
निर्वर्तना निक्षेपसंयोगनिसर्गा द्वियतुर्द्वित्रिभेदाः परम्	६-१०
तत्प्रदोषनिहवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः	६-११
दुःख-शोक-ताप-आकन्दन-वधपरिदेवना-	
न्यात्मपरोभयस्था-न्यसद्वेद्यस्य	६-१२
भूत-प्रत्यनुकम्पादानं सरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य .	६-१३
केवलि-श्रुत-संघ-धर्मदेवावर्णवाद्यो दर्शनमोडस्य	६-१४
कषायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोडस्य	६-१५
बह्वारंभ-परिग्रहत्वं य नारकस्यायुषः	६-१६
माया तैर्यग्योनस्य	६-१७
अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं य मानुषस्य	६-१८

निःशीलप्रतत्त्वं य सर्वेषाम्	६-१८
सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य	६-२०
योगवक्त्रता विसंवादनं याशुभस्य नाभ्नः	६-२१
तद्विपरीतं शुभस्य	६-२२
दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलप्रतेष्वनतियारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्याग-तपसी संघसाधुसमाधि-वैयावृत्य-करणमर्हदाचार्य- अदुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकपरिहाण्णिर्माग-प्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्वस्य	६-२३
परात्मनिंदाप्रशंसेसदसद्गुणाच्छादनोद्भावने य नीचैर्गोत्रस्य	६-२४
तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ योत्तरस्य	६-२५
विघ्नकरणमन्तरायस्य	६-२६

अध्याय-७

हिंसाऽनृतस्तेयाभ्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्प्रतम्	७-१
देशसर्वतोऽणुमहती	७-२
तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंय पंय	७-३
हिंसाद्विष्विडामुत्र यापायावद्यदर्शनम्	७-४
दुःखमेव वा	७-५
मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि सत्त्वगुणाधिक- किलश्यमानाऽविनयेषु	७-६
जगत्कायस्वभावौ य संवेगवैराग्यार्थम्	७-७
प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा	७-८
असद्मितानमनृतम्	७-९
अदत्तादानं स्तेयम्	७-१०
मैथुनमभ्रह्म	७-११

मूर्च्छा परिग्रहः	७-१२
निःशब्दो व्रती	७-१३
अगार्यनगारश्च	७-१४
अष्टुप्रतोडगारी	७-१५
द्विगुणेशादनर्थदंडविरति सामायिक पौषधोपवासोपभोग	
परिभोगपरिमाणादतिथिसंविभागाव्रतसंपन्नश्च	७-१६
भारणान्तिकी संलेपना श्लेषिता	७-१७
शंका-कांक्षा-विचिकित्सादन्यदृष्टिप्रशंसा-संस्तवाः	
सम्यग्दृष्टेरतियाराः	७-१८
व्रत शीलेषु पंच पंच यथाक्रमम्	७-१९
बन्ध-वध-छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः	७-२०
मिथ्योपदेश-रहस्याभ्याभ्यान-कूटलेभकिया-	
न्यासापहार-साकारमन्त्रभेदाः	७-२१
स्तेनप्रयोग-तदाहतादान-विरुद्धराज्यातिक्रम-	
डीनाधिकमानोन्मान-प्रतिरूपकव्यवहाराः	७-२२
परविवाहकरणोत्तरपरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगकीडा-	
तीव्रकामाभिनिवेशाः	७-२३
क्षेत्रवास्तु-हिरण्यसुवर्ण-धनधान्य-दासीदास-कुप्यप्रमाणातिक्रमाः	७-२४
उर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रम-क्षेत्रवृद्धि-स्मृत्यन्तर्धानानि	७-२५
आनयन-प्रेष्यप्रयोग-शब्द-रूपानुपात-पुद्गलक्षेपाः	७-२६
कंदर्प-कौतुक्य-मौभर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि	७-२७
योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि	७-२८
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादर-	
स्मृत्यनुपस्थापनानि	७-२९
सथित-संबद्ध-संमिश्राभिषव-दुष्पक्वाहाराः	७-३०

सयित्तनिक्षेप-पिधान-परव्यपदेश-मात्सर्य-कालातिक्रमाः	७-३१
श्रुत मरणाशंसा मित्रानुराग सुभानुबंध निदानकरणानि	७-३२
अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम्	७-३३
विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषाश्च तद्विशेषः	७-३४

अध्याय-८

मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमाद-कषाय-योगा बन्धहेतवः	८-१
सकषायत्वाज्जवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते	८-२
स बन्धः	८-३
प्रकृति-स्थित्यनुभाव-प्रदेशास्तद्विधयः	८-४
आद्यो ज्ञान-दर्शनावरण-वेदनीय-मोहनीयायुष्क-नाम गोत्रान्तरायाः	८-५
पंच-नव-द्वयष्टाविंशति-यतुर्द्वियत्वारिंशद्-द्वि-पंचत्वेदा यथाक्रमम्	८-६
मत्यादीनाम्	८-७
यक्षुरयक्षुरवधिकेवलानां निद्रा-निद्रानिद्रा-प्रयत्ना-प्रयत्नाप्रयत्नास्त्यानर्द्धि- वेदनीयानि य	८-८
सदसद्देवे	८-९
दर्शन-यारित्रमोहनीय-कषाय-नोकषाय-वेदनीयाभ्यास्त्रिद्विषोऽश-नवत्वेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतद्दुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याभ्यान- प्रत्याभ्यानावरण-संज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोध-मान-माया-लोभाः हास्यरत्य- रतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः	८-१०
नारक-तैर्यग्योन-मानुष-दैवानि	८-११
गति-जति-शरीरांगोपांग-निर्माण-बंधन-संघात-संस्थान-संलनन-स्पर्श-रस-गंध- वर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोऽर्वाह-विद्यायोगतयः प्रत्येकशरीर- त्रससुभगसुस्वर-शुभ-सूक्ष्म-पर्याप्त-स्थिरादेय-यशांसि सेतराणि तीर्थकृत्वं य.	८-१२

उच्यैर्नीचैश्च	८-१३
दानादीनाम्	८-१४
आदितस्त्रिसृष्टामन्तरायस्य य त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः	
परा स्थितिः	८-१५
सप्ततिर्भोडनीयस्य	८-१६
नामगोत्रयोर्विंशतिः	८-१७
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाश्यायुष्कस्य	८-१८
अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य	८-१९
नामगोत्रयोरष्टौ	८-२०
शेषाष्टामन्तर्मुहूर्तम्	८-२१
विपाकोनुभावः	८-२२
स यथानाम	८-२३
ततश्च निर्जरा	८-२४
नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः	
सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः	८-२५
सद्वेद्य-सम्यक्त्व-हास्य-रति-पुरुषवेद-शुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्	८-२६

अध्याय-९

आश्रवनिरोधः संवरः	९-१
स गुप्ति-समिति-धर्मानुप्रेक्षा-परीषड्जय-यारित्रैः	९-२
तपसा निर्जरा य	९-३
सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः	९-४
ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः	९-५
उत्तमः क्षमा-मार्दवार्जव-शौच-सत्य-संयम-	
तपस्त्यागाङ्कियन्त-ब्रह्मययाणि धर्मः	९-६

अनित्याशरणा-संसारैकत्वान्यत्वा-शुचित्वाश्रव-संवर-निर्जरा- लोक-बोधिदुर्लभ-धर्मस्वाभ्याततत्त्वानुयिन्तनमनुप्रेक्षा:.....	८-७
मार्गाध्यवन निर्जरार्थ परिषोढव्याः परीषडाः	८-८
क्षुत्-पिपासा-शीतोष्ण-दंशमशक-नाग्न्याऽरति-स्त्री-यर्था-निषद्याशय्या-कोश- वध-यायना-ऽलाभ-रोग-तृणस्पर्श-मल-सत्कार-पुरस्कार-प्रज्ञा-ऽज्ञाना- ऽदर्शनानि -	८-९
सूक्ष्मसंपराय - छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश.....	८-१०
अेकादश जिने	८-११
भादरसंपराये सर्वे	८-१२
ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने	८-१३
दर्शनमोडान्तराययोर्दर्शनालाभौ	८-१४
यारित्रमोडे नाग्न्याश्चरति-स्त्री-निषद्याश्चश्चकोश यायना - सत्कारपुरस्काराः.....	८-१५
वेदनीये शेषाः	८-१६
अेकादयो भाज्या युगपदेकोनविंशतेः	८-१७
सामायिक छेदोपस्थाप्य परिहारविशुद्धि सूक्ष्मसंपराय यथाभ्यातानि यारित्रम्.....	८-१८
अनशनावमोदर्य-वृत्तिपरिसंभ्यान-रसपरित्याग विविक्तशय्यासन-कायकलेशा बाह्यं तपः	८-१९
प्रायश्चित्त - विनय - वैयावृत्य - स्वाध्याय - व्युत्सर्ग - ध्यानान्युत्तरम्	८-२०
नवयतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाकमंप्राग्ध्यानात्	८-२१
आलोचन प्रतिकमण तद्दुत्तय विवेक व्युत्सर्गतपश्छेद परिहारोपस्थापनानि	८-२२
ज्ञान दर्शन यारित्रोपयाराः	८-२३

आचार्योपाध्याय-तपस्वि-शैक्षक-ग्लान-	
गण-कुल-संघ-साधु-समनोज्ञानाम्	८-२४
वायनापृच्छनानुप्रेक्षाभ्नायधर्मोपदेशाः	८-२५
बाह्याभ्यन्तरोपध्योः	८-२६
उत्तमसंलननस्यैकाग्रयिन्तानिरोधो ध्यानम्	८-२७
आमुद्धृतात्	८-२८
आर्तशैद्रधर्मशुक्लानि	८-२९
परे मोक्षहेतू	८-३०
आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः	८-३१
वेदनायाश्च	८-३२
विपरीतं मनोज्ञानाम्	८-३३
निदानं च	८-३४
तद्विरत - देशविरत - प्रमत्तसंयतानाम्	८-३५
छिंसा नृतस्तेयविषयसंरक्षणोभ्यो शैद्रमविरतदेशविरतयोः	८-३६
आज्ञापायविपाकसंस्थानविययाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य	८-३७
उपशान्तक्षीणकषाययोश्च	८-३८
शुक्ले याद्ये पूर्वविदः	८-३९
परे केवलिनः	८-४०
पृथक्त्वैकत्ववितर्क - सूक्ष्मक्रिया उप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवृत्तीनि	८-४१
तत्त्र्यैककाययोगायोगानाम्	८-४२
ओकाश्रये सवितर्के पूर्वे	८-४३
अवियारं द्वितीयम्	८-४४
वितर्कः श्रुतम्	८-४५
वियारोऽर्थ व्यञ्जन योगसंक्रान्तिः	८-४६

सम्यग्दृष्टि - श्रावक- विरतानन्तवियोजक -	
दर्शनमोह - क्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपक -	
क्षीणमोह - जिनाः कमशोऽसंभ्येयगुणनिर्जराः.....	९-४७
पुलाक-अकुश-कुशील-निर्ग्रन्थ-स्नातका निर्ग्रन्थाः	९-४८
संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंग-लेश्योपपातस्थानविकल्पतःसाध्याः	९-४९

अध्याय-१०

मोहक्षयाद् ज्ञान-दर्शनावरणान्तरायक्षयाय्य केवलम्	१०-१
अन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम्	१०-२
कृत्स्नकर्मक्षयो भोक्षः	१०-३
औपशमिकादि-अव्यत्वाभावाय्यान्यत्र	
केवलसम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-सिद्धत्वेभ्यः	१०-४
तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात्	१०-५
पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद् अन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाय्य तद्गतिः	१०-६
क्षेत्र-काल-गति-लिंग-तीर्थ-यारित्र-प्रत्येकबुद्धबोधित	
ज्ञानावगाहनान्तर-संभ्याल्पबहुत्वतः साध्याः	१०-७

પ્રશ્નપત્રોના જવાબો

અધ્યાય-૬ (Test-1)

(૧) F	(૫) T	(૯) T	(૧૨) T	(૧૫) F	(૧૮) T
(૨) T	(૬) F	(૧૦) F	(૧૩) T	(૧૬) F	(૧૯) F
(૩) F	(૭) T	(૧૧) T	(૧૪) F	(૧૭) F	(૨૦) F
(૪) T	(૮) F				

અધ્યાય-૬ (Test-2)

(૧) T	(૫) F	(૯) T	(૧૩) T	(૧૭) T	(૨૧) T
(૨) F	(૬) T	(૧૦) F	(૧૪) F	(૧૮) T	(૨૨) F
(૩) T	(૭) F	(૧૧) T	(૧૫) F	(૧૯) T	(૨૩) F
(૪) F	(૮) F	(૧૨) F	(૧૬) T	(૨૦) T	(૨૪) F
					(૨૫) F

અધ્યાય-૬ (Exam)

(૧) F	(૫) F	(૯) F	(૧૩) F	(૧૭) T	(૨૧) F
(૨) T	(૬) T	(૧૦) F	(૧૪) F	(૧૮) T	(૨૨) T
(૩) T	(૭) T	(૧૧) T	(૧૫) F	(૧૯) T	(૨૩) F
(૪) F	(૮) F	(૧૨) T	(૧૬) F	(૨૦) F	(૨૪) F
					(૨૫) T

અધ્યાય-૧ થી ૬ (Mid-Term Exam)

(૧) સમ્યગ્દર્શનમ્	(૧૨) F	(૨૨) પારિણામિક	(૩૨) F
(૨) સમ્યગ્જ્ઞાન	(૧૩) T	(૨૩) મિથ્યાત્વ	(૩૩) સંમૂર્છિનો
(૩) T	(૧૪) F	મોહનીય	(૩૪) દેવા:
(૪) F	(૧૫) અપ્રતિપાતિ	(૨૪) T	(૩૫) F
(૫) F	(૧૬) T	(૨૫) F	(૩૬) ઉપપાત:
(૬) મોક્ષમાર્ગ:	(૧૭) F	(૨૬) F	(૩૭) સંમૂર્છિનમ્
(૭) F	(૧૮) મન:પર્યવ,	(૨૭) અનુશ્રેણિ ગતિ:	(૩૮) T
(૮) F	કેવલાનિ	(૨૮) ઔદારિક	(૩૯) T
(૯) F	(૧૯) T	(૨૯) આહારક	(૪૦) T
(૧૦) સ્થાપના, દ્રવ્ય	(૨૦) F	(૩૦) તૈજસ, કાર્મણ	(૪૧) T
(૧૧) આશ્રવ	(૨૧) ઉપયોગો	(૩૧) ગર્ભ ઉપપાત્	(૪૨) F

(४३) तेजस, कार्मण	(६०) नव	(७५) उपग्रहो	(८०) विघ्नकरणम्
(४४) वालुका, धूम	(६१) T	(७६) पुद्गलाः	(८१) F
(४५) F	(६२) T	(७७) T	(८२) साता
(४६) T	(६३) धर्म, अधर्म,	(७८) ध्रौव्य युक्तं	(८३) T
(४७) लवणसमुद्र	आकाश	(७९) F	(८४) T
(४८) लवण	(६४) परमाणु	(८०) पर्यायवद्	(८५) F
(४९) यतुर्निकायाः	(६५) यार	(८१) मनः कर्म	(८६) T
(५०) F	(६६) नित्य	(८२) T	(८७) F
(५१) T	(६७) होता नथी	(८३) मात्सर्य,	(८८) F
(५२) T	(६८) पुद्गलाः	दर्शनावरणयोः	(८९) T
(५३) F	(६९) F	(८४) T	(१००) वीर्यातराय
(५४) ११०	(७०) F	(८५) दर्शनभोडस्य	
(५५) ६४	(७१) धर्म, अधर्मयोः	(८६) T	Extra Credit
(५६) कल्पातीत	(७२) T	(८७) T	(१) पद्मामाता
(५७) बे	(७३) संसार,	(८८) आरंभ,	(२) अथिरामाता
(५८) सौधर्म	प्रदीपवत्	परिग्रहत्व	(३) देवानंदामाता
(५९) मध्य	(७४) F	(८९) F	(४) वामामाता

अध्याय-७ (Test-1 / Fill in the blank)

(१) F	(६) F	(१३) स्वामी	(१८) मायाशल्य
(२) T	(७) अदत्तादानं	(१४) विरति	(१९) नियाणाशल्य
(३) प्रभक्तयोगात् प्राणव्यपरोपशं छिंसा	स्तेयम् (८) श्वासोच्छ्वास (९) मैथुनम् अब्रह्म	(१५) F (१६) प्राणातिपात अथवा मृषावाद्	(२०) मिथ्यात्वशल्य
(४) F	(१०) मूर्च्छा परिग्रहः	विरमण	
(५) असद्भिधानम् अनृतम्	(११) निःशल्यो प्रती (१२) F	(१७) सपरिग्रही	

अध्याय-७ (Test-2)

(१) F	(५) साधु	(८) T	(१२) F	(१५) T	(१८) T
(२) F	(६) T	(१०) T	(१३) T	(१६) T	(१९) T
(३) T	(७) T	(११) T	(१४) T	(१७) T	(२०) T
(४) F	(८) T				

અધ્યાય-૭ (Exam)

(૧) T	(૧૦) T	(૧૯) T	(૨૮) F	(૩૭) T	(૪૬) F
(૨) F	(૧૧) F	(૨૦) F	(૨૯) T	(૩૮) F	(૪૭) F
(૩) F	(૧૨) F	(૨૧) F	(૩૦) T	(૩૯) T	(૪૮) F
(૪) T	(૧૩) F	(૨૨) T	(૩૧) T	(૪૦) F	(૪૯) T
(૫) F	(૧૪) F	(૨૩) T	(૩૨) T	(૪૧) F	(૫૦) F
(૬) F	(૧૫) F	(૨૪) T	(૩૩) F	(૪૨) T	
(૭) T	(૧૬) T	(૨૫) T	(૩૪) T	(૪૩) T	
(૮) F	(૧૭) F	(૨૬) T	(૩૫) F	(૪૪) F	
(૯) F	(૧૮) F	(૨૭) T	(૩૬) T	(૪૫) F	

અધ્યાય-૮ (Test-1)

(૧) T	(૫) F	(૯) T	(૧૩) F	(૧૭) F	(૨૧) T
(૨) T	(૬) F	(૧૦) F	(૧૪) F	(૧૮) T	(૨૨) T
(૩) F	(૭) F	(૧૧) T	(૧૫) F	(૧૯) F	(૨૩) F
(૪) F	(૮) F	(૧૨) F	(૧૬) T	(૨૦) F	(૨૪) T
					(૨૫) F

અધ્યાય-૮ (Test-2)

(૧) F	(૭) F	(૧૩) T	(૧૯) F	(૨૫) F	(૩૧) T
(૨) T	(૮) T	(૧૪) F	(૨૦) T	(૨૬) F	(૩૨) F
(૩) F	(૯) T	(૧૫) T	(૨૧) F	(૨૭) T	(૩૩) T
(૪) F	(૧૦) F	(૧૬) T	(૨૨) T	(૨૮) F	
(૫) T	(૧૧) F	(૧૭) F	(૨૩) T	(૨૯) T	
(૬) F	(૧૨) F	(૧૮) T	(૨૪) F	(૩૦) T	

અધ્યાય-૮ (Exam)

(૧) F	(૧૦) T	(૧૯) F	(૨૮) T	(૩૭) T	(૪૬) T
(૨) T	(૧૧) F	(૨૦) T	(૨૯) F	(૩૮) F	(૪૭) T
(૩) T	(૧૨) T	(૨૧) F	(૩૦) F	(૩૯) T	(૪૮) F
(૪) F	(૧૩) F	(૨૨) F	(૩૧) T	(૪૦) T	(૪૯) F
(૫) T	(૧૪) T	(૨૩) F	(૩૨) T	(૪૧) F	(૫૦) T
(૬) T	(૧૫) F	(૨૪) T	(૩૩) F	(૪૨) F	
(૭) F	(૧૬) T	(૨૫) T	(૩૪) F	(૪૩) T	
(૮) F	(૧૭) T	(૨૬) F	(૩૫) F	(૪૪) F	
(૯) F	(૧૮) T	(૨૭) F	(૩૬) F	(૪૫) T	

અધ્યાય-૯ (સૂત્ર ૯-૧૯ થી ૯-૨૨) (Test-1)

(૧) T	(૫) F	(૯) F	(૧૨) T	(૧૫) F	(૧૮) T
(૨) T	(૬) T	(૧૦) F	(૧૩) F	(૧૬) F	(૧૯) F
(૩) F	(૭) F	(૧૧) F	(૧૪) T	(૧૭) F	(૨૦) F
(૪) T	(૮) F				

અધ્યાય-૯ (સૂત્ર ૯-૨૭ થી ૯-૩૬) (Test-2)

(૧) T	(૭) T	(૧૩) T	(૧૬) T	(૨૫) T	(૩૧) T
(૨) F	(૮) T	(૧૪) F	(૨૦) F	(૨૬) F	(૩૨) T
(૩) F	(૯) F	(૧૫) F	(૨૧) T	(૨૭) F	(૩૩) T
(૪) T	(૧૦) T	(૧૬) F	(૨૨) F	(૨૮) T	(૩૪) T
(૫) F	(૧૧) F	(૧૭) F	(૨૩) T	(૨૯) F	
(૬) T	(૧૨) F	(૧૮) T	(૨૪) T	(૩૦) F	

અધ્યાય-૯ (સૂત્ર ૯-૩૭ થી ૯-૪૯) (Test-3)

(૧) T	(૫) F	(૯) T	(૧૩) F	(૧૭) F	(૨૧) T
(૨) T	(૬) T	(૧૦) F	(૧૪) F	(૧૮) F	(૨૨) T
(૩) F	(૭) F	(૧૧) F	(૧૫) F	(૧૯) F	(૨૩) T
(૪) T	(૮) F	(૧૨) F	(૧૬) F	(૨૦) T	

અધ્યાય-૯ (સૂત્ર ૯-૧ થી ૯-૨૬) (Exam-1)

(૧) F	(૧૬) F	(૩૦) F	(૪૩) જીવનભર
(૨) F	(૧૭) F	(૩૧) F	(૪૪) યથાપ્યાત
(૩) F	(૧૮) F	(૩૨) F	(૪૫) T
(૪) T	(૧૯) ધર્મ	(૩૩) રસ પરિત્યાગ	(૪૬) T
(૫) F	(૨૦) આર્જવ	(૩૪) ય	(૪૭) મોહનીય
(૬) T	(૨૧) શૌચ (સંતોષ)	(૩૫) F	(૪૮) ત્રણ
(૭) અનુપ્રેક્ષા	(૨૨) F	(૩૬) તદુભય (મિશ્ર)	(૪૯) T
(૮) T	(૨૩) સંસાર	(૩૭) T	(૫૦) સમય
(૯) F	(૨૪) અશુચિ	(૩૮) F	(૫૧) F
(૧૦) T	(૨૫) બોધિદુર્લભ	(૩૯) ૨૨	(૫૨) T
(૧૧) T	(૨૬) ધર્મસ્વાપ્યાત	(૪૦) ભક્ત	(૫૩) અષ્ટપ્રવચન
(૧૨) F	(૨૭) F	પ્રત્યાપ્યાન	માતા
(૧૩) આર્જવ	(૨૮) ચારિત્ર	(૪૧) વૃત્તિપરિ-	
(૧૪) શૌચ	મોહનીય	સંખ્યાન	
(૧૫) ત્યાગ	(૨૯) F	(૪૨) T	

અધ્યાય-૯ (પહેલી પાંચ ભાવના અને ૨૨ પરિષદો) (Exam-2)

(૧) ૩૯	(૧૪) નમ્રતા	(૨૫) T	(૩૮) F
(૨) વિનય	(૧૫) ૯	(૨૬) F	(૩૯) T
(૩) મધ્ય	(૧૬) વિનયવિજયજી	(૨૭) અશરણ	(૪૦) T
(૪) સમ્યગ્દર્શન	(૧૭) ઉપાદાન	(૨૮) અશુચિ	(૪૧) F
(૫) ભાવ	(૧૮) T	(૨૯) લોકસ્વરૂપ	(૪૨) T
(૬) સંવર	(૧૯) અષ્ટપ્રવચન	(૩૦) બોધિદુર્લભ	(૪૩) F
(૭) સંવર	માતા	(૩૧) મૈથુન	(૪૪) T
(૮) બેઈન્દ્રિય	(૨૦) જ્યોતિષ્ક	(૩૨) ભ્ય	(૪૫) F
(૯) અટકાવવા	(૨૧) ચારિત્ર	(૩૩) F	(૪૬) અલાભ
(૧૦) દેશસંવર	મોહનીય	(૩૪) T	(૪૭) F
(૧૧) ૫૭	(૨૨) ચાર	(૩૫) F	(૪૮) T
(૧૨) સંજ્ઞી	(૨૩) F	(૩૬) T	(૪૯) F
(૧૩) વિપાક ક્ષમા	(૨૪) F	(૩૭) F	(૫૦) F

અધ્યાય-૧૦ (Test)

(૧) T	(૫) T	(૯) T	(૧૩) T	(૧૭) F	(૨૧) T
(૨) F	(૬) T	(૧૦) T	(૧૪) T	(૧૮) T	
(૩) F	(૭) T	(૧૧) T	(૧૫) F	(૧૯) T	
(૪) T	(૮) F	(૧૨) F	(૧૬) F	(૨૦) T	